No. 53 (2/2026)

perspektywy kultury

perspectives on culture

Czasopismo naukowe
Instytutu Kulturoznawstwa i Dziennikarstwa
Uniwersytetu Ignatianum w Krakowie

Movement(s) and Identity

Czasopismo naukowe Instytutu Kulturoznawstwa i Dziennikarstwa Uniwersytetu Ignatianum w Krakowie
Academic Journal of the Institute of Cultural Studies and Journalism, Ignatianum University in Cracow

PISMO RECENZOWANE / PEER-REVIEWED JOURNAL

Redaktorzy tematyczni / Thematic editors
dr hab. Anna Bugajska, prof. UIK, dr Marek Liszka, dr Jacek Poznański SJ

Redaktor naczelny / Editor-in-chief
dr Bogumił Strączek (Uniwersytet Ignatianum w Krakowie)

Zastępca redaktora naczelnego/ Deputy Editor-in-chief
dr Ewa Chłap-Nowak (Uniwersytet Ignatianum w Krakowie)
dr Bożena Prochwicz-Studnicka (Uniwersytet Ignatianum w Krakowie)

Sekretarz / Editorial Assistant
dr Maria Szcześniak (Uniwersytet Ignatianum w Krakowie)

Zespół redakcyjny / Editorial Board: doc. dr Sabire Arik (University of Ankara), prof. dr Luca Bernardini (Università degli Studi di Milano), dr Ricardo Godinho Bilro (Instituto Universitário de Lisboa), prof. dr Alessandro Boccolini (Università degli Studi della Tuscia), prof. dr Alberto Castaldini (University of Bucharest), prof. dr Nela Filimon Costin (Universitat de Girona), dr Nicholas Coureas (Cyprus Research Center), prof. dr Pasquale Pazienza (Università degli Studi di Foggia), prof. dr Christopher Schabel (University of Cyprus), prof. dr Siergiej A. Troicki (Estonian Literary Museum), dr M. Antoni J. Üçerler SJ (Boston College), dr hab. Andrzej Gielarowski, prof. UIK (Uniwersytet Ignatianum w Krakowie), dr hab. Monika Stankiewicz-Kopeć, prof. UIK (Uniwersytet Ignatianum w Krakowie), dr hab. Stanisław Cieślak, prof. UIK (Uniwersytet Ignatianum w Krakowie), dr hab. Bogusława Bodzioch-Bryła, prof. UIK (Uniwersytet Ignatianum w Krakowie), dr Danuta Smołucha (Uniwersytet Ignatianum w Krakowie)

Rada Naukowa / **International Advisory Council:** prof. dr Eva Ambrozova (Newton University, Brno), dr Josep Boyra (Escola Universitària Formatic Barcelona), prof. dr Caterina De Lucia (Università degli Studi di Foggia), dr Jarosław Duraj SJ (Ricci Institute, Macau), dr hab. Stanisław Sroka, prof. UIK (Uniwersytet Ignatianum w Krakowie), prof. dr hab. Tomasz Gąsowski (Uniwersytet Jagielloński), dr Paweł Nowakowski (Instytut Literatury w Krakowie), prof. dr Jakub Gorczyca SJ (Pontificia Università Gregoriana), prof. dr Marek Inglot SJ (Pontificia Università Gregoriana), doc. dr Petr Mikuláš (Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre), prof. dr hab. Henryk Pietras SJ (Pontificia Università Gregoriana), dr Joan Sorribes (Escola Universitària Formatic Barcelona), prof. dr David Ullrich (Univerzita obrany v Brne), dr Zdeněk Vybíral (Husitské Muzeum, Tabor), dr hab. Leszek Zinkow, prof. PAN (Polska Akademia Nauk), dr Agnieszka Knap-Stefaniuk (Uniwersytet Ignatianum w Krakowie)

Redakcja tekstów w języku angielskim / Text editing in English: Karolina Socha-Duśko
Redakcja tekstów w języku polskim / Text editing in Polish: Magdalena Jankosz
Projekt graficzny / Graphic design: Joanna Panasiewicz
Tłumaczenia / Translation: Karolina Socha-Duśko
Okładka / Cover: Lesław Sławiński
Fotografia na okładce: Paryż, dzielnica La Défense, autor zdjęcia: Lesław Sławiński
Skład i opracowanie techniczne / DTP: Jacek Zaryczny

ISSN (print): 2081-1446 e-ISSN 2719-8014

Deklaracja / Declaration: wersja papierowa czasopisma jest wersją pierwotną /
The original version of this journal is the print version
Nakład / Print run: 25 egz. / copies

Artykuły zostały sprawdzone systemem antyplagiatowym iThenticate.
The articles have been checked for plagiarism with iThenticate software.

Adres redakcji / Publisher Address
ul. Kopernika 26, 31-501 Kraków
e-mail: perspektywykultury@ignatianum.edu.pl
tel. 12 39 99 525

Spis treści / Table of Contents

Movement(s) and Identity

Anna Bugajska, Marek Liszka, Jacek Poznański, *Editorial*
5

Yanina Ryier, Castle Sieges and the Image of the Pagan Lithuanian Enemy in Teutonic Chronicles
9

Christian Taoutel, Nasri Messarra, Josef Kraus, *Half a Century of French Political Intervention in Lebanon: Syrian and Iranian Occupations as Threats to Lebanese Statehood (1975–2025)*
27

Kamila Ziółkowska-Weiss, *Cultural Heritage and Urban Identity in Athens: City Break Tourism from the Perspective of Polish Visitors*
47

Małgorzata Martynuska, *"Every Second Counts": Representing Chicago's Urban Identity in the TV Series* The Bear
75

Mateusz Naporowski, *City and Identity in Postmodern and Metamodern Architextures*
93

Giovanni Perea-Tinajero, *Unsafe Cities and Other Forms of Urbicide*
105

Anna Bugajska, *Exiles in Digital Cities: The Philosophy of Migration in Cyberspace*
121

Heidi Sohn, *The Heart of Tenoch: A Story of Aztec Cosmotechnics*
133

Viktoria Bachmann, *Gutes Leben in der Stadt?! Eine Explikation ethischer Annahmen in Stadtleitbildern*
145

Varia

Jacek Tomaszczyk, Agnieszka Gołda, *Rola aplikacji komputerowych jako artefaktów kulturowych w przestrzeni społeczno-kulturowej*
161

Anna Markowska, *"Images Going Deep" to Support Faith and Identity.Nuns in Lower Silesia, Heterochrony and the Changing Visuality of Religious Art*
177

Andrzej Adamski, Marlena Krawczyk-Suszek, Justyna Berniak-Woźny, Małgorzata Gosek, Arkadiusz Gaweł, *Media Education as a Neglected Component of Public Health Policy in Poland: An Analysis of the Activities of the National Broadcasting Council from 1994 to 2021*
199

Dariusz Dybek, *Motywy anielskie w trzech kazaniach Szymona Starowolskiego*
225

Artur Patek, *Polacy internowani w brytyjskim obozie w Mazra'a w świetle notatek jednego z osadzonych*
237

Magdalena Grabowska, *Apostazja w narracjach: analiza motywów apostazji na podstawie wywiadów biograficznych*
261

Katarzyna Kuras, *Królewicz w podróży. Italia i kultura włoska w oczach Fryderyka Krystiana Wettyna (1738–1740)*
275

Anna Jupowicz-Ginalska, *Media Management in Social Communication and Media Studies: Status And Challenges*
289

Konrad Meus, *Badania regionalistyczne w Małopolsce i historia regionalna jako element wychowania patriotycznego. Tradycje – współczesność – perspektywy*
307

Grzegorz Godawa, Magdalena Jankosz, Arkadiusz Krasicki, Paweł Różycki, *Pamięć o pielgrzymkach i nauczaniu Jana Pawła II w Chorwacji. Formy i intensywność oddziaływania społecznego*
333

Recenzja

Wojciech Słomski, *Bez Boga nie ma zbawienia*
355

OPEN ACCESS
perspektywy kultury / perspectives on culture
No. 53 (2/2026)

Anna Bugajska
https://orcid.org/0000-0001-6078-7405
Ignatianum University in Cracow
anna.bugajska@ignatianum.edu.pl
Marek Liszka
https://orcid.org/0000-0002-4615-8159
Ignatianum University in Cracow
marek.liszka@ignatianum.edu.pl
Jacek Poznański
https://orcid.org/0000-0002-8158-564X
Ignatianum University in Cracow
jacek.poznański@ignatianum.edu.pl
https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.01

Editorial

Introduction

The present issue is the fruit of IV International City and Philosophy Congress which took place at the Ignatianum University in Cracow on 19–20 September 2024 under the theme "Movement(s) and Identity." It was organized in collaboration between the Institute of Neophilology and the Institute of Philosophy under the leadership of the City and Philosophy Association, an international scholarly association and research network born in 2021, whose aim is to promote the knowledge related to urban studies and interdisciplinary approach to cities. It also attempts at strengthening and empowering citizenship structures, counteract exclusion, and foster constructive approaches to Otherness. In this it responds to the philosophy of the city, which is a novel development in contemporary philosophy and is little known in Poland. The organizing committee comprised of the then president of the Association, Prof. Julia Urabayen (Universidad de Navarra), Prof. Jorge León Casero (Universidad de Zaragoza), and the Ignatianum University's team: Prof. Anna Bugajska, Dr. Marek Liszka, and Dr. Jacek Poznański SJ, thus uniting scholars interested in utopian studies, contemporary philosophy, migration studies and philosophy of science and technology. The resultant programme fostered discussion within carefully curated panels: City, History and the Arts; City, Society & Urbanism; Cosmotechnics, Ecosystems & Future Cities; Spaces, Migrations & Identities. The keynote lectures were delivered by Prof. Jacek Purchla (head of the Department of Economic and Social History and the UNESCO Chair for Heritage and Urban Studies at the Krakow University of Economics, Poland), Prof. Yuk Hui (Erasmus University of Rotterdam, Netherlands), and Prof. Adedoyin Teriba

Suggested citation: Bugajska, A., Liszka, M., & Poznański, J. (2026). Editorial. *Perspectives on Culture*, 1(52), pp. 9–11. https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.01

(Dartmouth College, USA). The event was attended by scholars from 18 countries (across 6 continents!), including Spain, Brazil, Colombia, Australia, Nigeria, China, the USA, the Netherlands, Germany and Peru.

Western philosophy can be seen as a product of cities which, as a space, a technical entity and a community, have presented humanity with a series of challenges requiring reflection. At the same time, the difficulty in defining the city itself stems from its heterogeneity—it is not merely an architectural model or a static political organisation. The city is a human space, inextricably linked to the actions of people who interact with others, both human and non-human, participating in constant social and cultural movements.

An analysis of human identity and the identity of the urban place is crucial to understanding the issue of identity in the context of cities. The city functions as a space in which the individual explores 'self–other' relationships and develops empathy towards other social actors. Today, this significance is becoming particularly relevant due to the dynamics of social space triggered by massive and diverse migrations—whether economic, academic or refugee-related, resulting from wars, natural disasters or climate change.

The city should be understood as a meeting place for different actors and realities, where coexistence and interaction create the conditions for reflection on humanity, diversity and community. It is precisely in this context that cities become social laboratories in which the boundaries of identity, norms and interpersonal relationships are tested.

The texts in the thematic part of the volume are organized to underline the interdisciplinary approach to the urban studies. They progress from more historically-grounded narratives through the culture-oriented perspectives towards philosophically-charged papers. To a varying degree they embed the three central notions of the reflection: city, movement, and identity, interpreting them in specific disciplinary contexts. Across the historical, cultural, literary, social, and architectural landscapes, a philosophical reflection on the city as lived space which shapes movements and identities has emerged.

The opening article by Yanina Ryier (Ignatianum University in Cracow), *Inhabitants Under Siege During the Lithuanian Crusade: Behavioral Models*, reaches to the chronicle narratives of the Lithuanian Crusade to discuss the response to siege in castle inhabitants. The author focuses on a delicate balance between fact and storytelling, and shows the framing of the presentation of besieged inhabitants of the castles into a governing ideology. Thus, an enclosed space of the castle corresponds to an enclosed space of the city, and is presented as a site of tension between different cultures and religions. The second article *Half a century of French Political intervention in Lebanon: Syrian and Iranian occupations as a threat to Lebanese statehood (1975–2025)*, authored by scholars from Lebanon and the Czech Republic, Christian Taoutel (Saint Joseph University of Beirut), Nasri Messarra (Saint Joseph University of Beirut), and

Josef Kraus (Masaryk University). Cities here are firmly embedded in the realities of power and conflict, and are part of a larger geopolitical perspective. They become sites of contested national and political identities. The article draws on a number of documents and archives to discuss the strategies of governance in the multi-national and multi-ethnic environment.

Moving on from military conflict and politics to culture, Kamila Ziółkowska-Weiss's (University of the National Education Commission, Kraków) *Cultural Heritage and Urban Identity in Athens: City Break Tourism from the Perspective of Polish Visitors* moves the discussion to Greece. With the use of empirical tools, the author confirms that the cultural and historical heritage of the site is the prime reason for the temporary movements of population (tourism), providing a counterweight to the faults of tourist infrastructure. In the following text, *"Every Second Counts": Representing Chicago's Urban Identity in the TV Series The Bear*, Małgorzata Martynuska (University of Rzeszów, Poland) turns to the culturally-digested representation of urban identity, used as backdrop for a TV series. It focuses on identities in hospitality industry, but it also reaches out to the cities architecture, music, and culinary locations.

In turn, Mateusz Naporowski (University of Silesia, Poland) in *City and Identity in Postmodern and Metamodern Textual Architectures* opens the section concerned with urban theory and culture, merging the literary representation with a more overarching theoretical commentary. The author engages in a theoretical discussion of urban identity as revealed in J. G. Ballard's *High-Rise* (1975), Italo Calvino's *Invisible Cities* (1972), and John Trefry's experimental novel *Massive* (2024). The author focuses on the text architecture that—through fragmentation and digitalization—has a direct impact on how cities are conceptualized in the novels, and how the resultant urban identities shift from the expected patterns in postmodern and metamodern fiction. In comparison, Giovanni Perea Tinajero (Universidad Autónoma de San Luis Potosí, San Luis Potosí, Mexico) in *The Unsafe City. The Urbicide of our Global Era* turns from texts and representations to the actual urban insecurity, driven by demographic acceleration and merging of spaces. Referring to the theory of urbicide, the author argues that shrinking of habitable urban spaces is strictly related to insecurity, and that the underlying notion of what we define as secure involves changing the conception of urban space.

Anna Bugajska's (Ignatianum University in Cracow) *Exiles in Digital Cities: The Philosophy of Migration in Cyberspace*, moves the discussion to the realm of philosophy of technology, where the city becomes a metaphor for a utopian vision of a new civilization, built through the consequent processes of migration to the digital space. The article explores the uses of the insights from migration studies to the analysis of cyberspace, focusing on the figure of the exile, which underscores the atomization of the urban human subject and the transference of this model to the digital spaces. Continuing with the

discussion of contemporary philosophical perspectives, Heidi Sohn (Delft University of Technology, Netherlands) engages with the notion of cosmotechnics: in *The Heart of Tenoch: A Story of Aztec Cosmotechnics*. Reaching to the Nahua/Aztec culture in terms of its narrative practices, it engages with migration codices and points to important links between the mythological past movements and the contemporary cross-border mobilities. Thus, it focuses on a technology of migration founded upon a narrative structure, and adapts Yuk Hui's cosmotechnics to the discussion of cultural heritage and cross-cultural movement. Finally, Viktoria Bachmann (University of Rostock, Germany) proposes an ethical consideration of living in a city in *Gutes Leben in der Stadt?! Eine Explikation ethischer Annahmen in Stadtleitbildern*. The author examines whether the Athens and the Leipzig charters can fulfill their self-imposed requirements, and suggests possible ways of improvement.

The reflection upon cities has always been carried out in multiple scientific disciplines. Urban development is significant for the development of any civilization, and its growth significantly affects the modes of thinking such civilizational organization involves. Currently, the philosophy of the city is a rising trend, with such publications as *The Routledge Handbook of the Philosophy of the City* (Meagher, Noll, & Biehl, 2020), research groups and networks, like the aforementioned City and Philosophy Association or Philosophy of the City Research Group, and journals—*Philosophy of the City Journal* (University of Groningen Press). We are proud to contribute to these developments and we warmly invite readers to engage with and continue these efforts.

OPEN ACCESS
perspektywy kultury / perspectives on culture
No. 53 (2/2026)

Yanina Ryier
https://orcid.org/0000-0001-7152-706X
Ignatianum University in Cracow
yanina.ryier@ignatianum.edu.pl
https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.02

Castle Sieges and the Image of the Pagan Lithuanian Enemy in Teutonic Chronicles

ABSTRACT

This article examines how pagan Lithuanians are represented in Teutonic chronicle narratives describing castle sieges during the Lithuanian Crusade. Rather than reconstructing siege warfare or military techniques, the study focuses on the narrative patterns through which Teutonic authors depict pagan responses to sieges. Particular attention is given to recurrent motifs such as fearless resistance, deception, flight, appeals for assistance, and the chroniclers' emphasis on betrayal, fear and despair among the besieged pagans. The analysis demonstrates that these motifs are not presented as isolated or situational reactions but function as stable elements within a discursive image of the pagan enemy shaped by crusading ideology. Siege scenes are consistently framed as moments of psychological and moral testing, in which pagan communities are portrayed as internally fractured prior to their military defeat. Motifs of self-destruction, treachery, and panic serve to interpret the fall of fortified sites as a moral failure and a sign of spiritual separation from the Christian order, rather than as the result of strategic imbalance alone.

KEYWORDS: Lithuanian Crusade, Teutonic Order, castle sieges, pagans, representation

STRESZCZENIE

Oblężenia zamków i obraz pogańskiego wroga litewskiego w kronikach krzyżackich

Artykuł analizuje sposób przedstawiania pogańskich Litwinów w krzyżackich narracjach kronikarskich opisujących oblężenia zamków podczas krucjaty litewskiej. Zamiast rekonstrukcji działań oblężniczych czy technik wojennych, badanie koncentruje się na schematach narracyjnych, za pomocą których autorzy krzyżaccy ukazują pogańskie reakcje na sytuację oblężenia. Szczególną uwagę poświęcono powracającym motywom, takim jak nieustraszony opór, podstęp, ucieczka, prośby o pomoc, a także naciskowi kronikarzy na zdradę, strach

Suggested citation: Ryier, Y. (2026). Castle Sieges and the Image of the Pagan Lithuanian Enemy in Teutonic Chronicles. *Perspectives on Culture*, *2*(53), pp. 9–25. https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.02
Submitted: 25.12.2025 Accepted: 06.05.2026

i rozpacz oblężonych pogan. Analiza pokazuje, że motywy te nie są przedstawiane jako reakcje jednostkowe czy sytuacyjne, lecz funkcjonują jako trwałe elementy dyskursywnego obrazu pogańskiego wroga, ukształtowanego przez ideologię krucjatową. Sceny oblężeń są konsekwentnie ujmowane jako momenty próby psychologicznej i moralnej, w których wspólnoty pogańskie przedstawiane są jako wewnętrznie rozbite jeszcze przed poniesieniem klęski militarnej. Motywy samozniszczenia, zdrady i paniki służą interpretacji upadku ufortyfikowanych ośrodków jako klęski moralnej oraz znaku duchowego oddzielenia od porządku chrześcijańskiego, a nie wyłącznie jako rezultatu nierównowagi strategicznej.

SŁOWA KLUCZE: krucjata litewska, zakon krzyżacki, oblężenia zamków, poganie, reprezentacja

The formation of the Grand Duchy of Lithuania was a dynamic process shaped not only by territorial expansion and the consolidation of central authority, but also by shifting power relations among neighboring states. Lithuanian rulers extended their influence across the Baltic region and into the lands of the former Rus', gradually incorporating ethnically and confessionally diverse populations into an emerging political entity. Within this polity, the Baltic core remained predominantly pagan—both among the ruling elite and the wider population—while the Rus' lands were inhabited largely by Orthodox Christian communities (Śliwa, 1990, p. 16; Kosman, 1992, p. 106; Rowell, 1994, p. 61). By the mid-thirteenth century, this developing state had adopted an increasingly assertive military policy, driven by political and economic interests as well as the broader imperatives of state formation.

At the same time, Lithuania's rise coincided with the expansion of external military powers that regarded the region as a crucial sphere of influence. In the early phase, the primary threat came from the Sword Brethren, but this was soon overshadowed by the more formidable Teutonic Order, which emerged as the dominant military force confronting Lithuania. Both military orders viewed the Lithuanian frontier as strategically significant, transforming this Baltic region into one of the most fiercely contested zones of medieval Eastern Europe. Consequently, from the earliest stages of the Grand Duchy's political development, the Teutonic Order became its principal and most persistent adversary (Włodarski, 1950, pp. 5–21; Łowmiański, 1954, pp. 338–371; Rowell, 1994; Petrauskas, 2012; Prekop, 2014; Ehlers, 2017, p. 21; Kwiatkowski, 2017, pp. 117–118).

The so-called Lithuanian Crusade, waged by the Teutonic Order from the thirteenth to the early fifteenth century, was formally presented as an effort to Christianise Lithuania. In practice, however, the Order's military campaigns rarely conformed to the idealised model of a crusade and were largely motivated by political and economic objectives. Nevertheless, narrative sources

consistently framed these activities as undertaken "in the name of God," emphasising the conversion of the neighbouring "barbarian" (pagan) Baltic lands as their primary justification (Trupinda, 1999). As a result, this ideologically sanctioned warfare took the form of sustained military pressure, marked by recurrent incursions, sieges, and widespread devastation inflicted upon Lithuanian communities—comparable to, but in many respects even more intensive than, earlier campaigns conducted in Prussia (Christiansen, 1997; Urban, 2006, pp. 66–67; Petrauskas, 2012; Dobrosielska & Radzicki, 2016, pp. 321–324).

The intensification of this military and political antagonism can be traced to the late thirteenth century. Although the first border conflicts between the military orders and the Lithuanians date back to the early thirteenth century—becoming more pronounced during the reign of Mindaugas and remaining a persistent threat throughout the century—chroniclers identify the year 1283 as a decisive turning point. From that moment onward, the confrontation between the Teutonic Order and Lithuania assumed the character of a sustained war, described by Peter of Dusburg as *bellum Lethowinorum* (Dusburg, 1861, p. 146; Łowmiański, 1954, pp. 343–344; Gudavičius, 1990, pp. 61–84; Trupinda, 1999; Kwiatkowski, 2017, p. 117).

The late thirteenth century thus witnessed a qualitative escalation in both the frequency and scale of hostilities. The construction of the Lithuanian frontier stronghold at Junigeda (also known as Veliuona) in 1291 reflects these mounting pressures: contemporary sources explicitly describe its foundation as a defensive response to repeated Teutonic incursions (Dusburg, 1961, p. 154). In parallel, the Teutonic Order reinforced its own borderland infrastructure by establishing Ragnit (Ragainė) as a key military base, from which increasingly regular and coordinated assaults were launched into Lithuanian territory (Gudavičius, 2006, p. 77; Turnbull, 2003; Baranauskas, 2007; Jóźwiak & Trupinda, 2009, p. 341; Kwiatkowski, 2016).

The military campaigns initiated by the Teutonic Order against Lithuania may be broadly classified into four types. The first comprised planned and carefully organised expeditions aimed at capturing major strategic strongholds, typically framed in the chronicles as acts of faith and as integral components of the crusading mission. The second consisted of retaliatory operations launched in response to Lithuanian incursions. A third category included short-term raiding expeditions, often directed at border regions, whose primary objective was plunder rather than territorial conquest. The final category encompassed opportunistic campaigns undertaken during periods of internal instability within Lithuania, when divisions among local elites were perceived as creating favourable conditions for attack. Teutonic chroniclers frequently explained such situations by invoking the alleged betrayal of certain Lithuanian nobles who—particularly in Samogitia—were depicted as promising to surrender fortresses and accept baptism (Ryier, 2023, p. 104).

Across these categories, the campaigns display a set of recurring features characteristic of religious warfare: surprise assaults, the destruction of outer baileys, the killing of defenders, and the enslavement of women and children (Gillingham, 2016, p. 151). The chronicles emphasise that such practices recurred from expedition to expedition and that both Christians and pagans employed comparable methods. These tactics were by no means unique to the Lithuanian Crusade but were typical of medieval warfare more generally (Keen, 1999, pp. 163–185). As Sven Ekdahl (1994) observes, military expeditions against Lithuania did not fundamentally differ from warfare practiced elsewhere in Europe at the time. Their strategy relied on swift raids designed to inflict widespread destruction, weaken the opponent, and withdraw with whatever spoils could be secured, ideally without sustaining losses. He nonetheless identifies two notable features that distinguished these campaigns from those conducted in central and western Europe: first, the extraordinary degree of violence and cruelty employed by both sides; and second, the routine enslavement of captured enemies, who were regarded as a significant human and economic resource (Ekdahl, 1994, p. 265; Urban, 1998, p. 201). At the same time, the killing of enemies—particularly male defenders of besieged fortresses—was also a common practice (Łowmiański, 1954, pp. 338–371).

Although the extensive historiography on the Lithuanian-Teutonic conflict has examined these military campaigns, as well as the technical aspects of siege tactics employed by the Teutonic Order during its crusading activity, in considerable detail, the present study adopts a different analytical perspective. Rather than reconstructing the chronological sequence of events or describing individual campaigns, this article focuses on the patterns of response attributed to populations under siege, an aspect that has largely remained on the margins of scholarship in this context.

The main focus of this study is on the ways in which such response patterns are represented in Teutonic narrative sources and how they function within a broader discursive construction of the pagan enemy. A crucial source for this analysis is the *Chronilce of the Land of Prussia* (*Chronicon terrae Prussiae*) by Peter of Dusburg. Completed in 1326, the chronicle recounts the Order's origins, development, and crusading activity in Prussian and Lithuanian lands (Dusburg, 1861; Polish translation: Wenta & Wyszomirski, 2004; source analysis: Wenta, 2005, pp. 115–125). Drawing on monastic annals, earlier chronicles, official reports, documents from the Grand Masters' archive in Marienburg—to which Peter had direct access—and his own eyewitness experience, the work is of particular relevance to the present study because of the attention it devotes to Lithuanian raids and of Peter's interpretative framework concerning Lithuanian conduct in warfare and responses to Teutonic attacks (Matuzova, 1997, pp. 218–252).

Closely connected with this work is the *Chronicle of Prussia* (*Di Kronike von Pruzinlant*) by Nicolaus von Jeroschin. Between 1331 and 1335, Jeroschin translated Peter of Dusburg's Latin chronicle into Middle High German at the commission of Grand Master Luther von Braunschweig (Jeroschin, 1861; English translation: Fischer, 2010). While closely following Dusburg's narrative structure, Jeroschin expanded the text by incorporating additional material from written and oral sources and by introducing his own evaluative commentary. Although the chronicle's importance lies less in its reliability as a strictly factual historical source than in its literary and cultural value, it is highly informative for tracing medieval modes of representing pagans and for comparative analysis of their portrayal during the Lithuanian Crusade. As Mary Fischer has observed, Jeroschin's work differs from Dubrurg's chronicle in its integration of secular chivalric ideals into a Christian framework, thereby bridging the conceptual spheres of faith and knighthood (Fischer, 1991, p. 222).

Another key narrative source examined in this study is the *New Prussian Chronicle* (*Chronica nova Prutenica*) by Wigand of Marburg. Wigand, a herald of the Teutonic Order in Prussia, composed one of the principal accounts of the Order's activities and its relations with neighbouring states, particularly the Grand Duchy of Lithuania, covering the period from 1293 and 1394. Originally written in Middle High German rhymed prose, the chronicle combines factual reporting with legendary elements. In 1464, the Polish chronicler Jan Długosz, commissioned Konrad Gesselen to translate the text into Latin. This version has survived almost intact. Wigand's position as a herald granted him access to a wide range of documentary materials, which left a distinct imprint on his narrative and makes it especially valuable for its detailed depictions of military campaigns and siege practices during the conflict between Lithuania and the Teutonic Order. As such, the chronicle allows for an evolutionary perspective on the representation of besieged pagan communities during the fourteenth century (Chodyński, 2006, p. 12).

In these chronicles, sieges are not presented primarily as technical military operations but rather as morally and ideologically charged encounters between Christians and non-Christians. As a result, detailed characterisation of civilian experience is relatively limited, and the information that is provided is often selective and shaped by the authors' ideological aims (Trupinda, 1999). Nevertheless, these narratives offer valuable material for analysis, as they reflect broader Christian narrative conventions used to portray pagan communities—emphasising fear, chaos, resistance, or submission in ways that reinforce established models of alterity. Through an analysis of recurring descriptive motifs in Teutonic chronicle accounts, the present study shifts the focus from the external dynamics of military action to the internal, human dimension of siege experience as mediated through discourse, highlighting collective patterns of response as constructed within the ideological framework of the Order's historiography.

In analysing the sieges of the Lithuanian Crusade, it is necessary to emphasise that they differed considerably in both duration and structure (Zonenberg, 2009; Kwiatkowski, 2013). Some were rapid assaults, while others developed into prolonged blockades marked by starvation and desperation among the besieged populations. The siege of Junigeda in 1291, for example, was a relatively brief and inconclusive operation, characteristic of the short-term assaults that predominated in the Teutonic-Lithuanian frontier zone. By contrast, the month-long siege of Kaunas in 1362 represented an exceptional undertaking, distinguished by both its scale and outcome (Marburg, 2017, p. 290; Kwiatkowski, 2013). At the same time, even short-lived sieges could recur repeatedly, as in the case of Junigeda, which was attacked numerous times between 1291 and 1367 (Baranauskas, 2007, pp. 5–6).

One of the clearest narrative depictions of short-term siege warfare is found in Peter of Dusburg's account of the winter siege of Bisenė in 1283. Dusburg describes how Master Konrad von Tierberg "attacked ceaselessly from early morning until midday," inflicting heavy casualties on the defenders while also sustaining losses:

> Frater Conradus de Tirbergk magister terre Prussie predictus, et multi fratres cum magno exercitu tempore hyemali transierunt glaciem Memele, et intrantres terram Lethowie castrum dictum Bisenam a mane usque ad meridiem fortiter impugnaverunt, tamque infesti erant in dicta impugnacione, quod occisis multis de castro et letaliter vulneratis tandem potenter intraverunt, quibusdam captis, aliis trucidatis, in cinerem redegerunt (Dusburg, 1861, p. 147).[1]

The castle ultimately fell, was burned to ashes, and its inhabitants were either killed or taken captive, after which the attackers proceeded to raid the surrounding countryside (Dusburg, 1861, p. 147). This account encapsulates key features of siege warfare as represented in the chronicles: continuous missile exchanges, the exhaustion of defenders, fluctuating momentum, and the near-total destruction that followed a successful assault. During the initial attacks, male defenders were typically killed, while women and children were

1 Nicolaus von Jeroshin draws on Dusburg's depiction of the siege and presents a similar picture of the siege: "The Master, Brother Konrad von Tierberg, whom you have often heard me mention before, assembled many brothers and a huge army, with whom he embarked on a campaign during the winter, crossing the frozen Memel and quietly entering Lithuania and laying siege to a castle called Bisenė, which he attacked ceaselessly from early morning until midday. he attacked it so ferociously that the Lithuanians became very weary because many of their number had been shot and seriously wounded, although they injured many of the Christians too. The battle ebbed and flowed until at last the brothers' strength told and they were victorious, capturing the castle and burning it to ashes. Of the people who were there, some were captured and taken away as prisoners while the others were killed." (Translation into English as in: Jeroschin, 2016, p. 208).

taken captive. However, once firmer control had been established, surviving men could also be imprisoned (Jensen, 2017, p. 288).

Although the chronicles rarely provide direct insight into the thoughts or emotions of the Lithuanians under siege, their detailed depictions of extreme violence—such as combat, destruction of property, and enslavement—allow for an analysis of how the psychological dimensions of sieges are implied within the narratives. Fear, despair, and anger recur implicitly throughout these accounts. Moreover, the sources make it possible to identify several recurring strategies attributed to besieged populations, including attempts to avoid danger through flight, fearless resistance to the enemy, the search for assistance—whether human or divine—and efforts to negotiate or capitulate under pressure.

Attacking forces typically enjoyed advantages in initiative, preparation, and the element of surprise. Small-scale raids often dispersed before a fortress could fully mobilise its defenders. At the same time, defenders benefited from superior knowledge of local terrain, motivation to protect their homes and families, and the expectation that attackers might commit costly errors (Powers, 1999, p. 26). Military resistance was therefore a common response, both during initial assaults and in the course of prolonged sieges. Peter of Dusburg describes such resistance in his account of Kolainiai in 1290, where the castle commander Surminas and his 120 warriors withstood a large Teutonic force until nearly all were killed. Despite the overwhelming odds, the defenders are portrayed as fighting with exemplary courage:

> In hoc castro fuit Surminus capitaneus, et erant cum eo CXX viri bellicosi, qui viriliter fratribus restterunt. Tandem omnes castrenses preter XII fuerunt letaliter vulnerati, sic quod sanguis de meniis fluxit, sicut aqua pluvie inundantis (Dusburg, 1861, p. 152).[2]

A similarly vivid depiction appears in the chroniclers' accounts of the siege of Grodno (also known as Gardinas; Bel. Hrodna) in 1284, where the defenders are portrayed as demonstrating exceptional courage during the defense of the castle, "resisting bravely" the fierce assault:

> Anno domini MCCLXXXIIII idem magister, necdum bello infidelium saciatus, congregavit validum exercitum, et cum Scumando ductore processit contra castrum Gartham tempore estivo, et dum transivisset Memelam ordinavit sagittarios ad loca debita, applicatisque scalis ad menia tam grande bellum ortum fuit inter eos, quod formidolosi talia inspicere non auderent. Istis viriliter impugnantibus,

2 In this castle there was a commander, Surminas, and with him were one hundred and twenty warriors, who bravely resisted the brothers. In the end, all the castle's inhabitants except twelve were mortally wounded, so that blood flowed from the walls like water from a flooding rain.

> obsessi fortiter resisterunt, cadebantque ex utraque parte plurimi vulnerati. Tandem sicut deo placuit, fratres potenter intraverunt, et occisis omnibus et captis, per incendium destruxerunt. Hoc facto mille viri et octingenti intraverunt territorium dicti castri, vastantes quam plurimum incendio et rapina, et captis multis hominibus et occisis cum preda maxima redierunt (Dusburg, 1861, p. 147).[3]

Interestingly, Nicolaus von Jeroschin retains the core narrative structure of this attack while enriching it with additional technical detail. He notes that the attackers outside "fought their way up towards the battlements," while those within the walls "resisted courageously," injuring the assailants by hurling arrows, stones, and tree trunks and by shooting at them. At the same time, Jeroschin underscores the overwhelming scale of the assault, observing that these defensive efforts ultimately proved ineffective, as the defenders themselves were subjected to "countless arrows" fired in return (Jeroschin, 2016, p. 209).

The courage and fearlessness of Lithuanian defenders are emphasised repeatedly in narrative accounts. In the description of the defence of Grodno in 1306, Peter of Dusburg highlights the remarkable resilience and audacity of the besieged, depicting a garrison that not only withstood repeated assaults but also actively confronted the attackers in open combat:

> Unde factum est, quod dum fratres castrum impugnarent, castrenses, ex adverso se viriliter opponentes, exierunt ad prelium, quod diu inter cos duravit. Tandem fratres fugaverunt eos. Reversi igitur ad castrum, post modicam horam resumptis viribus et audacia iterum exierunt ad pugnam, et hoc factum fuit pluribus vicibus ab ortu solis usque ad meridiem. Quandoque isti illos, aliquando illi istos represserunt. In isto certamine multi de infidelibus letaliter sunt vulnerati, et plures mortui ceciderunt (Dusburg, 1861, pp. 172–173).[4]

3 In the year of the Lord 1284, the same master, not yet exhausted by warfare against the infidels, mustered a strong army and, with Skumand as guide, advanced against the castle called Garthen in the summer season. After crossing the Memel, he deployed archers in suitable positions, and when ladders were set against the walls, so fierce a battle arose between the two sides that even the brave would not have dared to look upon it. While the attackers pressed on manfully, the besieged resisted bravely, and many on both sides fell wounded. Finally, as it pleased God, the brothers forced their way inside and, after killing some and taking others captive, destroyed the castle by fire. When this had been done, one thousand eight hundred men entered the territory belonging to the said castle, laying it waste by fire and plunder; having taken many people captive and killed others, they returned with very great booty.

4 An equivalent description can be found in Nicolaus von Jeroschin's chronicle: "The commander found the fortress well defended by bold, stalwart heroes. When the Christians began to storm it the garrison fearlessly threw open the castle gates and began a battle which went on for a long time. Finally the brothers forced them back and they retreated into the fortress. Shortly afterwards they came out and fought the Christians again. They did this so often that they frightened the attackers by throwing themselves back into the battle with renewed energy" (Jeroschin, 2016, p. 251).

Such depictions of Lithuanian resistance correspond closely to the broader discursive construction of pagan Lithuanians in the Order's chronicles. While they are consistently represented as aggressive and formidable adversaries who pose a persistent threat to Christian forces, the chroniclers simultaneously emphasise their courage and endurance as defining characteristics. This ambivalent portrayal served a clear narrative function: by acknowledging the bravery and military competence of the pagan enemy, the chronicles heightened the perceived danger faced by the crusaders and thereby reinforced the moral legitimacy of the campaigns directed against them (*The Chronicle of Henry of Livonia*, 2003, p. 111; Dusburg, 1861, p. 146; Tyerman, 2011, pp. 23–44; Urban, 1994, p. 214; Christiansen, 1997, p. 135).

In some cases, the inhabitants of threatened castles were compelled to demonstrate considerable "creativity" in their efforts to resist or evade the enemy. A particularly illustrative example appears in the account of the 1290 campaign in the region of Kolainiai. Rather than describing a direct assault on the fortress, the episode reflects a defensive action undertaken in its immediate surroundings and may be interpreted as a behavioral strategy aimed at avoiding imminent danger. As Teutonic forces passed the castle of Kolainiai, the castellan Surminas convened the local population to devise a plan of deceiving the brothers. They resolved that one of the inhabitants—who knew Polish—would dress as a woman and, when a Teutonic ship approached, stand on the bank of the Memel and beg to be taken aboard and freed from pagan captivity. Once the group reached the designated location, the disguised man seated himself on the riverbank while his accomplices concealed themselves nearby. When Komtur Ernecke approached, the impostor pleaded in a sorrowful voice to be rescued and released "from service to the devil." Moved by compassion, Ernecke steered the vessel toward him. As soon as he drew near, the deceiver seized the boat, whereupon the hidden accomplices rushed out, killing Ernecke and his entire retinue (Dusburg, 1861, p. 152). In this way, the inhabitants of Kolainiai eliminated an immediate danger and asserted control without engaging in direct military confrontation.

When local resistance proved insufficient, particularly during prolonged sieges, besieged communities sometimes appealed for external assistance. Such support could be provided not only among neighbouring Lithuanian castles but also from beyond Lithuanian territory. A prominent example is found in the conflict between the townspeople of Riga and the Teutonic Order during the eighteenth-month siege of the city in 1297, when the citizens of Riga appealed to the Lithuanian Grand Duke Vytenis for intervention. In response, Vytenis attacked Castle Karkus, captured members of the Order, and devastated the surrounding region (Jeroschin, 2016, p. 233).

Within Lithuanian communities themselves, one of the most effective mechanisms of collective defence was the use of signalling to alert neighbouring

settlements and mobilise reinforcements. Dusburg records an episode in which a Teutonic attempt at a surprise assault of Junigeda failed due to the effectiveness of Lithuanian warning practices. According to his account, the defenders detected the approaching forces in advance and immediately sent smoke signals to alert surrounding communities. This early warning enabled the rapid mobilisation of a Lithuanian relief force. Deprived of the element of surprise, the Teutonic army restored to a prolonged and violent assault on the castle, which ultimately proved unsuccesful. Unable to capture the stronghold, the attackers limited themselves to burming the outer bailey before withdrawing. Shortly thereafter, a substantial Lithuanian force, assembled in response to the smoke signals, pursued the retreating brothers and engaged them in fierce skirmishes (Dusburg, 1861, p. 184).[5] Elaborating on this episode, Nicolaus von Jeroschin emphasises that the use of smoke signals was a customary defensive practice among pagan communities facing siege: "the heathens .... immediately sent smoke signals, which was the usual practice to alert the heathens in the surrounding areas that the castle was being attacked by the brothers' army" (Jeroschin, 2016, p. 270). Equally significant is the emphasis placed on the effectiveness of Lithuanian resistance, which not only prevented the capture of the fortress but also compelled the attackers to confine their actions to the destruction of its surrounding structures.

Sieges also prompted spiritual forms of resistance. Baltic pagan practices—such as appealing to deities and the offering of sacrifices—appear in chronicles as mechanisms through which defenders sought divine intervention. Although these rituals are portrayed by the chroniclers as misguided and contrary to Christian doctrine and morality, they nonetheless reveal an important dimension of Baltic resilience: belief systems functioned as psychological anchors in situations of extreme and existential threat.

Not all attacks, however, could be effectively resisted. Some were launched unexpectedly, often at night or in the early hours, when inhabitants and defenders were asleep, severely limiting the possibility of organised defence. This is illustrated by Nicolaus von Jeroschin's account of the attack on Aukaimis in 1328, in which many Lithuanians were caught unprepared. According to the chronicler, the attackers found numerous inhabitants still in their beds and put them to the sword, leaving only a handful of survivors. He emphasises the near-total destruction of the settlement, noting that scarcely anyone in the castle—whether men, women, or children—escaped death, and that whatever had

5 "... castrenses premuniti, accenso igne per indicium fumi vicinis gentibus fratrum exercitum prodiderunt. Procedentes itaque fratres dictum castrum fortiter impugnaverunt, tandem post longam altercacionem habitam inter eos, dum amplius agere non possent, suburbium dicti castri in cinerem redegerunt. Hoc facto dum fratres recederent, omnes vicine gentes viso fumo ignis predicti convenerant, et ipsos sepius hostiliter invaserunt, sic quod multi utriusque partis graviter vulnerati fuerunt, et frater Theodoricus Pirremont occisus et plures de infidelibus interfecti."

not been destroyed by violence was consumed by fire, as the outer bailey was burned to the ground (Jeroschin, 2016, p. 288).

In other cases, siege pressure compelled defenders to open the castle gates and seek terms, as during the siege of Pieštvė in 1322:

> Supervenientibus ergo tenebris noctis, cessaverunt fratres ab impugnacione. Sequenti die dum iterum vellent ad pugnam accedere, castrenses dederunt obsides, promittentes se fratrum imperio subjacere. Sed artante ipsos rege Lethowinorum, fidem prestitam postea non servabant (Dusburg, 1861, p. 186).[6]

Similar declarations are attributed by Wigand of Marburg to the inhabitants of Junigeda and Pieštvė during the campaign of 1363, when they informed the Komtur of Ragnit that they wished to descend, surrender "their wives, children, and all their possessions," and accept the Christian faith (Marburg, 2017, p. 322; Zonenberg, 1994; Kwiatkowski, 2021). What is particularly significant here is not the strategic logic of such actions as attempts to escape danger and preserve life, but rather the chroniclers' emphasis on their alleged insincerity. Wigand explicitly notes that such requests were made not out of genuine submission but because no other means of escape remained: "The pagans ask to leave the house, since no way of escape was open to them" ("Pagani petunt discessum a domo; quia nec patuit eis locus fuge," Marburg, 2017, p. 326).

In some instances, prolonged siege conditions also gave rise to guerilla-style resistance in response to Christian occupation, reflecting the capacity of besieged populations to adapt to the realities of sustained warfare (Dusburg, 1861, p. 160).

However, not all responses to siege—whether actual or anticipated—were hostile. Local elites sometimes chose negotiation or collaboration with the enemy, which were often driven by internal rivalries within Lithuania or opposition to central authority (Kwiatkowski, 2017, pp. 125–128). Peter of Dusburg, for example, attributes the fall of Pieštvė—an important stronghold in Samogitia—which together with Bebirvaitė, guarded access to the region and functioned as one of the centres of internal political opposition—to treachery (Dusburg, 1861, p. 159; Gudavičius, 2006, p. 79). Another case dates back to 1301, when Draika of Aukaimis secretly contacted the Teutonic Order, "seeking baptism and assistance." When the enemy army approached, Draika—who was on guard duty that night—opened the castle gates from within, enabling the brothers to massacre the garrison and enslave the civilian population:

6 With the coming of the darkness, the brothers therefore ceased their attack. On the following day, when they again wished to advance to battle, the defenders gave hostages, promising to submit themselves to the authority of the brothers. However, being pressed by the king of the Lithuanians, they afterwards did not keep the faith that had been pledged.

> ... quod dum fratres ad impugnandum dictum castrum accederent, ipsa nocte vigilia et custodia castri dicto Draykoni competebat. Unde appropinquante exercitu fratrum, portam castri secrete aperuit, et fratres intrantes omnes preter unum, scilicet filium Sudargi, graviter tamen vulneratum, occiderunt. Captis mulieribus et parvulis castrum cum suburbio funditus cremaverunt, dictusque Drayko deductus usque Raganitam cum tota familia est baptizatus (Dusburg, 1861, pp. 166–167).[7]

A similar episode is recorded in 1308, when Spudo of Pūtvė delivered the castle to the Order, after which its inhabitants were either killed or taken captive (Jeroschin, 2016, p. 254). The close attention paid by the chroniclers to such acts of betrayal served a specific ideological purpose: it not only explained the military successes of the Order but also reinforced a moral interpretation of pagan society as internally unstable and prone to disloyalty (Nelson, 1986, p. 283).

Taking into account the ideological character of the Order's chronicles—aimed at diminishing the Lithuanian enemy and presenting them as a morally inferior Other in contrast to the Christian knights—an important component of siege narratives is the emphasis placed on fear experienced by besieged citizens and defenders. Despite generally acknowledging the courage of the Lithuanians, the chroniclers foreground episodes in which warriors, confronted with the danger posed by the Teutonic knights, "throw down their weapons and flee to save themselves" (Dusburg, 1861, p. 182). A similar pattern is attributed to the civilian population of besieged fortresses, who are depicted as attempting to escape danger either by abandoning the stronghold or by retreating into its inner fortifications. This is illustrated, for example, in the account of the siege of Gediminas' castle in 1324, when, upon reaching the outer fortifications at day break, the attackers burned them down and killed everyone they found inside, apart from those who managed to flee into the main castle ("incendio destruxerunt, et occiderunt quicquid in eo repertum fuit, preter eos qui ad castrum confugere poterant") (Dusburg, 1861, p. 190).

A recurring narrative device in these accounts is the depiction of despair as the culmination of pagan fear in the face of Christian assault. This motif is frequently employed to heighten the emotional intensity of siege narratives. One particularly prominent theme is that of self-destructive behaviour, whereby besieged populations burn their possessions and the outskirts of their

7 ...so that, when the brothers approached to attack the castle, the guard of the castle that night had been entrusted to the aforementioned Draika. Therefore, as the army of the brothers drew near, he secretly opened the castle gate, and the brothers, entering, killed all except one—namely the son of Sudargis—who, however, was grievously wounded. After capturing the women and children, they burned the castle together with its outer bailey to the ground, and the said Draika was taken to Ragnit, where he was baptised together with his entire family.

fortresses in order to prevent them from falling into enemy hands. Such actions are described, for example, during the siege of Junigeda in 1367, when, upon recognising the approaching danger, the inhabitants "began to fear and burned the stronghold with all what was in it" ("quod percipientes in castro bayores et ceteri ceperunt timere et soli domum cum omni continentia concremabant", Marburg, 2017, p. 352).

An even more dramatic example appears in Wigand of Marburg's account of the Teutonic campaign against Pilėnai (Pillenen) in 1336. According to Wigand, the besieged inhabitants, overwhelmed by terror at the sight of the approaching army and having abandoned all hope of withstanding the siege, burned their possessions and turned their violence against one another. He recounts the striking episode of an elderly pagan woman armed with an axe who killed one hundred people before taking her own life (Marburg, 2017, p. 196; Baronas, 2008, pp. 27–60).

Two crucial dimensions of this narrative strategy merit particular attention. The first concerns the concept of despair itself, which in the medieval Christian worldview—following the teachings of St Augustine and Thomas Aquinas—was understood as a grave vice directly opposed to the theological virtue of hope (Miller, 2012, pp. 387–396; Drever, 2022, pp. 145–166). Despair signified a rejection of divine mercy and a surrender to diabolical influence. Consequently, by depicting pagans as succumbing to despair and committing suicide—another mortal sin in Christian doctrine—the chronicler reinforces their spiritual alienation from the Christian order.

Such destructive behaviour is attributed not only to anonymous members of the pagan population but, significantly, also to their rulers. Continuing his account of the same siege, Wigand reports that the pagan king[8]—protected by his retainers with shields—survived the initial assault and fled to a hiding place. There, overcome by despair, he stabbed his wife and threw her into the fire (Marburg, 2017, pp. 196–198). The chronicle further relates that the pagans, shaken by this calamity, "bowed their heads, and the king put them all to death" ("Pagani in tanta afflictione concussi inclinaverunt cervices suas, et rex omnes occidit", Marburg, 2017, p. 198). Given that, in the medieval worldview, a ruler symbolised the state itself, such a portrayal—depicting a pagan king not as a courageous warrior dying in battle, but as a terrified fugitive murdering his own wife and subjects—served to discredit both his personal courage and the very notion of legitimate and honourable kingship.

This repeated imagery of fortresses collapsing without prolonged combat, and of defenders driven to self-destruction by fear alone, reinforces a central motif in crusading historiography: the psychological and spiritual defeat of pagans even before the final blow is struck. By framing such outcomes as the

8 Gediminas was Grand Duke of Lithuania at the time of this campaign.

inevitable result of divine justice operating through Christian arms, the chroniclers interpret pagan despair not merely as a tactical failure, but as a moral collapse—a visible sign of separation from God's grace and submission to the fate reserved for the enemies of the faith.

Overall, the analysis of siege narratives in the Teutonic chronicles—as illustrated by the accounts of Peter of Dusburg, Nicolaus von Jeroschin, and Wigand von Marburg—demonstrates that the behavioural patterns attributed to besieged Lithuanians during the Lithuanian Crusade, ranging from resistance and deception to flight and appeals for assistance, are not presented as isolated or situational responses. Rather, they recur as structured narrative patterns shaped by crusading ideology. The chroniclers' repeated association of pagan defenders with fear and internal collapse—often culminating in self-destruction or treachery—serves less to record the course of events than to interpret defeat as a moral outcome. At the same time, these texts preserve fragmentary yet significant evidence of how besieged communities sought to survive prolonged warfare and adapt to the complex and shifting conditions of the Lithuanian Crusade.

Bibliography

Primary Sources:

Nicolaus von Jeroschin. (2010). *The chronicle of Prussia: A history of the Teutonic Knights in Prussia, 1190–1331* (M. Fischer, Trans. and Ed.). London–New York: Routledge.

Nicolaus von Jeroschin. (1861). Di Kronike von Pruzinlant des Nicolaus von Jeroschin. In T. Hirsch, M. Töppen, & E. Strehlke (Eds.), *Scriptores rerum Prussicarum* (Vol. 1, pp. 291–648). Leipzig.

Petri de Dusburg. (1861). *Chronicon terrae Prussiae*. In T. Hirsch, M. Töppen, & E. Strehlke (Eds.), *Scriptores rerum Prussicarum* (Vol. 1, pp. 3–269). Leipzig.

Piotr z Dusburga (2004). *Kronika ziemi pruskiej* (J. Wenta & S. Wyszomirski, Eds.). Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Wigand von Marburg. (2017). *Nowa kronika pruska* (S. Zonenberg & K. Kwiatkowski, Eds.). Toruń: TNT.

Secondary Sources:

Baranauskas, T. (2007). *Veliuona and the Lithuanian Crusade*. Vilnius: Lietuvai pagražinti draugija.

Baronas, D. & Rowell, S.C. (2015). *The conversion of Lithuania: From pagan barbarians to late medieval Christians*. Vilnius.

Chodyński, A.R. (2006). Rejzy krzyżackie na Litwę i Żmudź według kroniki Wiganda z Marburga. *Studia Zamkowe*, 2, 5–13.

Christiansen, E. (1997). *The Northern Crusades. The Baltic and the Catholic Frontier, 1100–1525*. London: Penguin Books.

Dobrosielska, A. & Radzicki, B. (2016). Die Prußen und der Konflikt des Universums in der Zeit der Eroberung. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, *65*(3), 321–344.

Ehlers, A. (2017). The crusade of the Teutonic Knights against Lithuania reconsidered. In A.V. Murray (Ed.), *Crusade and conversion on the Baltic frontier, 1150–1500* (pp. 21–44). London: Routledge.

Ekdahl, S. (1994). The treatment of prisoners of war during the fighting between the Teutonic Order and Lithuania. In M. Barber (Ed.), *The Military Orders: Fighting for the faith and caring for the sick* (pp. 263–269). London: Routledge.

Fischer, M. (1991). *"Di Himels Rote": The Idea of Christian Chivalry in the Chronicles of the Teutonic Order*. Ser. Göppinger Arbeiten zur Germanistik, vol. 525. Kümmerle.

Gillingham, J. (2012). Women, children, and the profits of war. In J.L. Nelson, S. Reynolds, & S.M. Johns (Eds.), *Gender and historiography: Studies in the earlier Middle Ages in honour of Pauline Stafford* (pp. 61–74). London: Institute of Historical Research.

Gillingham, J. (2015). Crusading warfare, chivalry, and the enslavement of women and children. In G.I. Halfond (Ed.), *The Medieval Way of War. Studies in Medieval Military History in Honor of Bernard S. Bachrach* (pp. 133–151). London: Routledge.

Gudavičius, E. (1990). Polityczny problem Królestwa Litewskiego w połowie XIII w. In M. Biskup (Ed.), *Ekspansja niemieckich zakonów rycerskich w strefie Bałtyku od XIII do połowy XVI wieku. Materialy z konferencji historyków radzieckich i polskich w Toruniu z r. 1988* (pp. 61–84). Toruń: TNT.

Housley, N. (1992). *The later Crusades, 1274–1580: From Lyons to Alcazar*. Oxford: Oxford University Press.

Jóźwiak, S. & Trupinda, J. (2009). Budowa krzyżackiego zamku komturskiego w Ragnecie w końcu XIV – na początku XV wieku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 3–4, 339–367.

Kosman, M. (1992). *Od chrztu do chrystianizacji: Polska – Ruś – Litwa*. Warszawa: Książka i Wiedza.

Kwiatkowski, K. (2013). "Christ ist erstanden... and Christian win!" Liturgy and the sacralization of armed fight against pagans as determinants of the identity of the members of the Teutonic Order in Prussia." In J. Wenta (Ed.), *Sacred Space in the State of the Teutonic Order in Prussia* (pp. 101–127). Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Kwiatkowski, K. (2016). *Wojska zakonu niemieckiego w Prusach 1230–1525: korporacja, jej pruskie władztwo, zbrojni, kultura wojny i aktywność militarna*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Kwiatkowski, K. (2017). Kapitulacje załóg punktów umocnionych w wojnach pruskiej gałęzi zakonu niemieckiego z Litwą od końca XIII do początku XV stulecia. In A. Niewiński (Ed.), *Kapitulacje w dziejach wojen* (pp. 117–159), ser. Homo Militans, vol. 5. Oświęcim: Napoleon V.

Kwiatkowski, K. (2021). Oryginalne fragmenty kroniki Wiganda von Marburg – opis źródłoznawczy, nowa edycja i polskie tłumaczenie. *Studia Źródłoznawcze*, LIX, 107–143.

Lindholm, D. & Nicolle, D. (2019). *Krucjaty w basenie Morza Bałtyckiego 1100–1500* (A. McBride, Ill.; K. Ziółkowski, Trans.). Wola: Wydawnictwo Napoleon V.

Łowmiański, H. (1954). Agresja Zakonu Krzyżackiego na Litwę w wiekach XII–XV. *Przegląd Historyczny*, *45*(2–3), 338–371.

Łowmiański, H. (1989). *Prusy – Litwa – Krzyżacy*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

Matuzova, V. (1997). Khronika zemli Prusskoĭ Petra iz Dusburga kak pamiatnik istorii i kul'tury Tevtonskogo ordena v Prussii XIV veka. In V. Maztuzova, *Khronika zemli Prusskoĭ* (pp. 218–252). Moskva: Nauchno-Izdat. Centr Ladomir.

Mažeika, R. (2009). Violent Victims? Surprising Aspects of the Just War Theory in the Chronicle of Peter von Dusburg. In A.V. Murray (Ed.), *The clash of cultures on the medieval Baltic frontier* (pp. 123–137). Farnham: Ashgate.

McGlynn, S. (2008). *By sword and fire: Cruelty and atrocity in medieval warfare* (pp. 91–140). Weidenfeld & Nicolson.

Murray, A.V. (Ed.). (2017). *Crusade and conversion on the Baltic frontier, 1150–1500*. Routledge.

Nelson, J.L. (1986). *Politics and Ritual in Early Medieval Europe*. London: The Hambledon Press.

Petrauskas, R. (2012). Litauen und der Deutsche Orden: Von Feind zum Verbündeten. In R. Petrauskas & G. Vercamer (Eds.), *Tannenberg – Grunwald – Žalgiris 1410: Krieg und Frieden im späten Mittelalter*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Prekop, D. (2014). *Wojna zakonu krzyżackiego z Litwą w latach 1283–1325*. Toruń: CEE.

Rowell, S.C. (1994). *Lithuania ascending: A pagan empire within East-Central Europe, 1295–1345*. Cambridge: Cambridge University Press.

Śliwa, T. (1990). Kościół prawosławny w państwie litewskim w XIII–XIV wieku. In M. Zahajkiewicz (Ed.), *Chrzest Litwy: Geneza, przebieg, konsekwencje* (pp. 15–33). Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

Trupinda, J. (1999). *Ideologia Krucjatowa w kronice Piotra z Dusburga*. Gdansk: Officina Ferberiana.

Turnbull, S. (2003). *Crusader castles of the Teutonic Knights: The red-brick castles of Prussia 1230–1466*. London: Osprey Publishing.

Tyerman, Ch. (2011). Henry of Livonia and the Ideology of Crusading. In M. Tamm, L. Kaljundi, & C.S. Jensen (Eds.), *Crusading and Chronicle Writing*

on the Medieval Baltic Frontier: A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia, 23–44. Farnham: Ashgate.

Urban, W. (2006). *The Samogitian Crusade*. Chicago: Lithuanian Research and Studies.

Urban, W.L. (1994). *The Baltic Crusade*. Chicago: Chicago University Press.

Urban, W.L. (1998). Victims of the Baltic Crusade. *Journal of Baltic Studies*, *29*(3), 195–212.

Wenta, J. (2005). Der Deutschordenspriester Peter von Dusburg und sein Bemühen um die geistige Bildung der Laienbrüder. In R. Czaja & J. Sarnowsky (Eds.). *Selbstbild und Selbstverständnis der geistlichen Ritterorden* (pp. 115–125). Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Włodarski, B. (1950). Między Polską, Litwą a zakonem krzyżackim. *Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, *16*(1–4), 5–21.

Zonenberg, S. (1994). Pochodzenie kronikarza Wiganda z Marburga. *Zapiski Historyczne*, 59, 97–107.

Zonenberg, S. (2009). Wizerunek heretyka w „Preußische Chronik" dominikanina Szymona Grunaua. In J. Banaszkiewicz, J. Maciejewski, & J. Sobiesiak (Eds.), *Persona – Gestus Habitusque – Insignium. Zachowania i atrybuty jako wyznaczniki tożsamości społecznej jednostki w średniowieczu* (pp. 103–116). Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Yanina Ryier – is an Assistant Professor at Ignatianum University in Cracow. In 2018, she defended her doctoral dissertation in History, devoted to principal mechanisms of state formation, legitimization, and the sacralization of power in the early Grand Duchy of Lithuania. Her research interests include the processes of state formation in medieval Lithuania, the ideological foundations of rulership, and representation of pagan Lithuanians in Christian narrative sources. Her recent publications include chapters discussing the nature of authority among pagan rulers in early Lithuania and the development of Lithuanian ruling elites (Routledge, 2025 and 2026).

OPEN ACCESS
perspektywy kultury / perspectives on culture
No. 53 (2/2026)

Christian Taoutel
https://orcid.org/0009-0007-0433-6555
Saint Joseph University of Beirut
christian.taoutel@usj.edu.lb
Nasri Messarra
https://orcid.org/0000-0003-4166-0702
Saint Joseph University of Beirut
nasri.messara@usj.edu.lb
Josef Kraus
https://orcid.org/0000-0002-5720-1415
Masaryk University
jkraus@fss.muni.cz
https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.03

Half a Century of French Political Intervention in Lebanon: Syrian and Iranian Occupations as Threats to Lebanese Statehood (1975–2025)

ABSTRACT

This article analyzes the evolution of French policy toward Lebanon from the outbreak of the Lebanese Civil War in 1975 up to the highly dynamic period of 2020–2025. It addresses a gap in the scholarship by examining France not episodically, but as a consistent actor across four phases: the Lebanese wars, the Pax Syriana, the period of Iranian and Hezbollah ascendancy, and the most recent era marked by regional escalation, the Gaza war, Israel-Hezbollah clashes, and Lebanon's prolonged presidential vacuum. Using a comparative-historical approach combined with process tracing, the study draws on UN documents, French statements, press archives, and secondary literature to map both continuity and change. The findings reveal a recurring pattern, in which France prioritized a state-centric and institution-oriented strategy, advancing sovereignty, reform, and accountability through legal and multilateral instruments rather than coercion. This approach, recalibrated in response first to Syrian and later Iranian leverage, proved most effective when political principles and instruments aligned, and ambitions were adjusted to regional constraints.

KEYWORDS: History, French foreign policy, Lebanon, Syria, Iran, Middle Eastern politics, Hezbollah, diplomacy, international relations

Suggested citation: Taoutel, C., Messara, N., & Kraus, J. (2026). Half a Century of French Political Intervention in Lebanon: Syrian and Iranian Occupations as a Threat to Lebanese Statehood (1975–2025). *Perspectives on Culture*, *2*(53), pp. 27–46. https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.03

Submitted: 17.12.2025 Accepted: 06.05.2026

STRESZCZENIE

Pół wieku francuskiej interwencji politycznej w Libanie: Okupacje syryjska i irańska jako zagrożenie dla państwowości libańskiej (1975–2025)

W niniejszym artykule przeanalizowano ewolucję polityki francuskiej wobec Libanu od wybuchu wojny domowej w Libanie w 1975 r. aż do niezwykle dynamicznego okresu 2020–2025. Wypełniono lukę w dotychczasowych badaniach, analizując rolę Francji nie w ujęciu epizodycznym, ale jako spójnego podmiotu w czterech fazach: wojen libańskich, Pax Syriana, okresu dominacji Iranu i Hezbollahu oraz najnowszej epoki, dla której charakterystyczne są eskalacja napięć w regionie, wojna w Strefie Gazy, starcia między Izraelem a Hezbollahem oraz przedłużająca się próżnia prezydencka w Libanie. Wykorzystując podejście porównawczo-historyczne w połączeniu z analizą przebiegu wydarzeń, w niniejszym opracowaniu, opierając się na dokumentach ONZ, oświadczeniach francuskich władz, archiwach prasowych oraz literaturze przedmiotu, nakreślono elementy zarówno ciągłości, jak i zmiany. Wyniki badań ujawniają powtarzający się schemat, w ramach którego Francja priorytetowo traktowała strategię skoncentrowaną na państwie i zorientowaną na instytucje, promując suwerenność, reformy i odpowiedzialność za pomocą instrumentów prawnych i wielostronnych, a nie środków przymusu. Podejście to, przyjęte najpierw w odpowiedzi na wpływ Syrii, a później Iranu, okazało się najskuteczniejsze wtedy, gdy zasady i instrumenty polityczne były ze sobą spójne, a ambicje dostosowano do ograniczeń regionalnych.

SŁOWA KLUCZE: historia, francuska polityka zagraniczna, Liban, Syria, Iran, polityka Bliskiego Wschodu, Hezbollah, dyplomacja, stosunki międzynarodowe

Introduction

The Lebanese Civil War, which erupted in 1975, represented a critical rupture in the modern history of the Middle East. What had once been a country regarded as a symbol of regional pluralism was rapidly transformed into a theater of prolonged conflict and foreign intervention. The outbreak of violence—fueled by mounting regional tensions, particularly the armed Palestinian presence both inside and outside refugee camps—triggered a complex, multi-factional war in which several Lebanese groups received direct support from Palestinian militias. In 1976, Syria intervened militarily, ostensibly under the pretext of stabilizing Lebanon as part of an Arab military force. However, this intervention soon evolved into a long-term occupation that profoundly reshaped Lebanon's sovereignty, political life, and security for nearly three decades. France, tied to Lebanon through the legacy of its colonial mandate and a longstanding tradition of cultural diplomacy, also played an important—albeit often ambivalent—role throughout these transformations.

Despite the extensive scholarship on Lebanon's wars and on Syrian and Iranian influence in the country, the specific trajectory of French policy toward Lebanon across five decades remains under-theorized as a coherent historical continuum. This article addresses that gap by posing the question: How and why did French policy toward Lebanon evolve from the civil-war era, through the Pax Syriana, into the period of Iranian (Hezbollah) ascendancy, and finally into the post-2020 crisis environment? The analysis is significant for political science, history, and security studies because France is simultaneously an EU power, a permanent member of the UN Security Council, and a major troop-contributing country to UNIFIL. French policy therefore illuminates both the constraints and the possibilities of middle-power statecraft in a fragmented regional order.

The study pursues a twofold aim. First, it reconstructs and explains the evolution of France's policy across four phases—(1) the Lebanese wars (1975–1990), (2) the Pax Syriana (1990–2005), (3) the Iranian/Hezbollah challenge (2005–2020), and (4) the highly dynamic period after 2020. By doing so, the article connects French policy inflection points to shifts in the regional balance and in France's own strategic calculus. Second, it argues that a recurring pattern can be identified: French policy has consistently displayed a state-centric, institution-oriented approach tempered by considerations of realpolitik. Normative commitments to sovereignty, reform, and accountability have typically been pursued through legal-institutional instruments (UN resolutions, UNIFIL, the STL, conditional assistance) rather than coercive measures and have been repeatedly recalibrated in response to Syrian or Iranian leverage.

Methodologically, the article adopts a comparative-historical design with process-tracing across the four periods. It triangulates (i) primary sources, including UN documents and resolutions; French presidential and ministerial statements; parliamentary debates; official communiqués; and press archives; (ii) authoritative secondary literature in political history and Middle Eastern studies; and (iii) event data on deployments, aid pledges, and diplomatic initiatives. Discourse analysis is employed to trace shifts in French justificatory frames (sovereignty, stability, reform), while institutional analysis links these frames to policy instruments (UNIFIL mandates, STL support, LAF assistance, donor conditionality). The scope of the study covers the years 1975–2025, with the unit of analysis being French policy toward Lebanon, contextualized by Syrian and Iranian involvement.

France and the multiple wars of Lebanon, 1975–1990

In a Middle East still imbued with nostalgia for General de Gaulle's Arab policy, the year 1975 marked a decisive turning point for Lebanon. It was the beginning of a civil war that divided Beirut into two zones: an eastern sector

dominated by Lebanese Christian militias, and a western sector controlled by Muslim groups and Palestinian fighters. Within the broader context of the Cold War, right-wing militias, largely Christian, confronted left-wing forces composed mainly of Muslim Lebanese and Palestinian combatants. The Lebanese Army, itself an institution composed of both Christians and Muslims, was paralyzed by sectarian divisions and remained confined to its barracks, unable to intervene in the absence of a clear political mandate. From that point onward, periods of violent confrontation alternated with fragile truces, until the Arab League summit of 1976 decided to deploy an Arab Deterrent Force to restore order in Lebanon (Fisk, 2006, pp. 45–60).

Syria quickly seized upon this opportunity to formalize its military presence in the country, deploying troops under the cover of the Arab Deterrent Force, known as the "green helmets," of which Syrian soldiers constituted three-quarters (Kassir, 2003, pp. 511–513). Gradually but decisively, Damascus sidelined all other Arab contingents. By 1978, what had begun as a multinational force effectively became an exclusively Syrian presence, inaugurating a long chapter of Syrian domination in Lebanon. That same year, Israel launched a major invasion of southern Lebanon, devastating numerous Shiite villages in an effort to drive Palestinian fighters away from its northern frontier (Rabinovich, 1985, pp. 75–78). Throughout the conflict, Syria adopted a consistently duplicitous strategy. On one hand, it worked to weaken pro-Palestinian and pro-Soviet Muslim factions sufficiently to avoid provoking a direct confrontation with Israel. On the other, it continued to extend support to these same factions in their struggle against the pro-Western Christian camp, which categorically rejected Syrian occupation and managed to maintain control over certain areas, often referred to as the "free regions," beyond Damascus's reach (Khalidi, 1981, pp. 3–21).

In 1978, French Foreign Minister Louis de Guiringaud, serving under President Valéry Giscard d'Estaing, publicly advanced what he termed a "Syrian solution" to the Lebanese crisis (Tuquoi, 1993, pp. 34–37). He openly criticized what he described as the "adventurism of the Lebanese Christians," whom he blamed for dragging the Syrian Army into destructive battles on Lebanese soil. While conceding that "the Syrians reacted very harshly," de Guiringaud insisted that he did not believe Damascus sought to annex Lebanon, and further argued that if the Christians abandoned what he called their "unrealistic and suicidal" objectives, conditions for peace could be restored (Le Monde, 1978).

The French policy toward Syria during the Lebanese war was thus shaped less by an abstract commitment to principles than by pragmatic considerations of French national interest and by fear of Damascus's capacity for disruption. Although official rhetoric frequently expressed sympathy for Lebanon's Christian factions, actual policy rarely translated into concrete support. In practice, despite the bombings, blockades, and assassinations carried out by Palestinian,

Syrian, or allied militias, Paris limited its involvement to issuing appeals for calm and calls for negotiations, abstaining from any decisive action. This cautious stance became particularly evident following the assassination of French ambassador Louis Delamare in Beirut on 4 September 1981. Despite the widespread suspicion that Syria was directly responsible, the French government refrained from any form of retaliation or meaningful diplomatic escalation (Pons, 1994, pp. 92–95). A similar pattern of restraint marked French reactions to events inside Syria itself. In February 1982, when the Syrian Army violently suppressed the Muslim Brotherhood uprising in Hama, leaving an estimated 20,000 people dead (Pierret, 2011, pp. 103–108), President François Mitterrand deliberately avoided condemnation in order to escape the perception that France was siding with Islamist forces (Filiu, 2015, p. 165).

Later that same year, between June and August 1982, Israel launched a full-scale invasion that reached West Beirut, subjecting the city to intense bombardment. Under the supervision of a multinational force that included French troops, Yasser Arafat and the PLO were evacuated by sea from the Lebanese capital, symbolizing both the severity of the Israeli offensive and the fragile role of international intermediaries (Khalidi, 2006, pp. 159–164). Events reached another turning point on 23 August 1982, when Bashir Gemayel, the leader of the Christian resistance, was elected president of Lebanon. His tenure lasted only three weeks; he was assassinated by pro-Syrian operatives before consolidating his power (Fisk, 2006, p. 270). In retaliation for his death, Christian militiamen perpetrated the massacres of Palestinians in the Sabra and Shatila camps between 16 and 18 September, killing hundreds, while Israeli forces stood by. The atrocities shocked international opinion and plunged Lebanon even deeper into turmoil, highlighting once more the devastating intersection of foreign intervention, sectarian conflict, and local vendettas (Khalidi, 2006, pp. 159–164).

In the aftermath of the Israeli invasion of Lebanon in 1982, launched under the banner of Operation Peace for Galile, and the subsequent siege of Beirut, the international community sought to prevent the country's further descent into chaos. This led to the deployment of the Multinational Force in Lebanon (MNF), an international peacekeeping mission tasked with stabilizing the Lebanese capital, ensuring the safe evacuation of Palestinian Liberation Organization (PLO) fighters, and lending support to the fragile Lebanese government amid the ongoing civil war. The MNF was formally established through a US-brokered agreement and initially comprised contingents from three countries, the United States, France, and Italy. The United Kingdom joined later, in 1983, with a smaller deployment. At its height, the force included approximately 1,800 to 2,000 US Marines, 2,000 French paratroopers and infantry, around 1,400 Italian soldiers, and roughly 100 British personnel primarily engaged in medical and logistical roles. The first deployment began in August

1982, focusing primarily on overseeing the withdrawal of PLO fighters from West Beirut and seeking to limit the likelihood of renewed Israeli-Palestinian clashes on Lebanese territory. Yet the MNF quickly became a target for newly emerging militant groups aligned with Syria and Iran. Tehran in particular perceived the mission as an opportunity to retaliate against both France and the United States for their support of Saddam Hussein during the Iran-Iraq War (1980–1988). The vulnerability of the mission was soon laid bare in one of the deadliest episodes of the Lebanese conflict (Gerges, 2005, pp. 72–75).

In the morning of 23 October 1983, at approximately 6.20 a.m., a suicide bomber drove a truck laden with explosives into the Drakkar building in Beirut, which served as the French headquarters within the MNF framework. The explosion killed fifty-eight French paratroopers, primarily from the 1st and 9th Parachute Chasseur Regiments, making it the most devastating single attack on French forces since the Algerian War. The loss profoundly shocked France, dramatically shifting public opinion against continued military involvement in Lebanon and highlighting the extreme risk of engagement in such a volatile environment. Strikingly, the Drakkar bombing occurred only minutes after a similar attack targeted the US Marine barracks at the Beirut International Airport, where another suicide truck bomb detonated at around 6.00 a.m. The near-simultaneous assaults demonstrated both the coordination and the lethal capabilities of pro-Syrian and pro-Iranian actors in Lebanon. They also exposed serious deficiencies in the security arrangements of the MNF, underscoring the peril faced by foreign troops deployed into the fragmented landscape of Lebanon's civil war. The devastating bombing of the US Marine barracks on 23 October 1983 claimed the lives of 241 American servicemen, including 220 Marines. It was the deadliest single-day loss for the US Marine Corps since the Battle of Iwo Jima in World War II. The attacker drove a yellow truck through the perimeter barriers, entered the building's lobby, and detonated an explosive device estimated at the equivalent of more than 10,000 pounds of TNT. Widely attributed to Hezbollah or affiliated groups operating with Iranian support, the attack revealed the particular vulnerability of the multinational peacekeeping mission. It also triggered a fierce political debate in Washington regarding America's role in Lebanon. Within months, President Ronald Reagan ordered the withdrawal of US forces, marking a profound shift in US engagement in the Middle East and signaling the limits of Western willingness to absorb casualties in such volatile environments (Friedman, 1989, pp. 224–227).

For France, which maintained approximately 2,000 troops at the height of the mission, the attacks of 1983 and their aftermath profoundly altered the perception of the intervention in Lebanon. The consequences were felt not only on the battlefield but also in the domestic and diplomatic arenas. In November 1984, only a year after the bombings, President François Mitterrand traveled to

Syria, becoming the first French head of state to make an official visit to Damascus. Despite widespread feelings of betrayal and disillusionment over Lebanon in France, Mitterrand declared upon his arrival: "Nothing can be achieved in the Near East without Syria's cooperation" (Mitterrand, 1984). This statement captured the essence of French realpolitik: fear of Syria's disruptive potential and the conviction that accommodation with Damascus was necessary to safeguard broader French interests. French losses in Lebanon were severe. The assassination of Ambassador Louis Delamare in 1981, the kidnappings of French diplomats, journalists, and priests, and even the shelling of the French embassy in August 1982, which killed three soldiers, underscored the risks of entanglement. Moreover, France itself came under direct attack at home, experiencing a wave of terrorist incidents in the 1980s variously attributed to Palestinian groups or to pro-Syrian and pro-Iranian networks (Péan, 1990, pp. 12–30). Intelligence services in France and among Christian Lebanese factions consistently pointed the finger at Damascus and Tehran, yet Cold War calculations prevented any decisive response. Neither France nor the United States was prepared to confront Syria directly, for fear of destabilizing relations with Moscow, Syria's key ally. Responsibility for Lebanon's tragedy, however, extended beyond one actor. Syria's role was certainly heavy. Since Lebanese independence in 1943, Damascus had consistently interfered in the internal affairs of its smaller neighbor, refusing to recognize its sovereignty in full. President Hafez al-Assad famously asserted that "Lebanese and Syrians are one people living in two states," signaling his desire for annexation. His successor and son, Bashar al-Assad, would later attempt to exercise remote control over Lebanon when outright domination was no longer possible (Van Dam, 2011, pp. 220–225).

Syrian intelligence systematically fanned sectarian tensions, presenting Damascus to Western observers as the indispensable arbiter while, in reality, acting as both arsonist and fireman. It alternately supported Palestinian factions, Iranian Pasdaran, and later Islamist fighters transiting between Iraq and Syria. State terrorism through assassinations, car bombs, and kidnappings was not incidental. It was a deliberate strategy, as noted by the scholar Michel Seurat before he himself fell victim to the violence To be sure, Syria was not alone in fueling Lebanon's descent into conflict. Israel, the PLO, Libya, Saddam Hussein's Iraq, and Iran all armed rival Lebanese factions and perpetuated the war. Yet France's posture throughout this turbulent period remained one of cautious accommodation. Realpolitik dictated restraint: despite heavy French losses in Lebanon, Paris consistently avoided directly accusing Damascus, as symbolized most vividly by Mitterrand's seemingly triumphal visit to Damascus in 1984.

To analytically sum up the first examined period between 1975 and 1990, France's engagement in Lebanon was shaped by a complex mixture of historical ties, geopolitical calculation, and strategic caution. Although the French rhetoric often emphasized solidarity with Lebanon's Christian communities,

in practice Paris pursued a pragmatic line that avoided direct confrontation with Syria and acknowledged Damascus's dominant role in Lebanese affairs. The assassination of French diplomats, the deaths of soldiers during the 1983 bombings, and terrorist attacks against French targets at home highlighted the risks of entanglement, yet did not alter the fundamental orientation of French policy: restraint, accommodation, and reliance on diplomacy rather than military escalation. Several key patterns emerged during this period. First, the French policy consistently balanced symbolic gestures of support for Lebanon with an unwillingness to translate that support into decisive action. Second, France demonstrated an acute awareness of Syria's disruptive capacity and adjusted its strategy to avoid direct confrontation with Damascus, even at the cost of credibility among Lebanese allies. Third, the 1983 bombings underscored the vulnerability of Western military deployments in fractured civil wars, marking a turning point in French and American strategic thinking about intervention in the Middle East. Finally, realpolitik considerations linked to the Cold War shaped every decision, limiting France's willingness to name or punish perpetrators and reinforcing a pattern of cautious accommodation.

France and the Pax-Syriana, 1990–2005

In October 1989, after fifteen years of civil conflict, the Arab League sought to bring the Lebanese war to a close by convening a tripartite committee composed of Morocco, Algeria, and Saudi Arabia. The committee invited members of the Lebanese parliament to the Saudi city of Taif to draft an agreement that would address the concerns of Lebanon's deeply divided communities. The outcome, known as the Taif Agreement, fundamentally redefined Lebanese politics and the nature of Lebanese-Syrian relations. Politically, the agreement redistributed power more equitably between Christians and Muslims, reducing the traditional dominance of the Maronite presidency in favor of a stronger Council of Ministers. It reaffirmed Lebanese sovereignty over the country's entire territory and mandated the disbanding of militias — a task placed under the supervision of the Syrian Army, whose continued presence in Lebanon was thereby indirectly legitimized (El Khazen, 2000, pp. 270–275).

Taif further called for the repositioning of Syrian forces to the Bekaa Valley within two years, though in practice this provision was never fully implemented. It also bound Lebanon's economic, cultural, and foreign policies more closely to Syria's orbit. Hezbollah was uniquely recognized as a legitimate "resistance" movement against Israeli occupation and was permitted to retain its weapons, while Christian and Druze militias were compelled to disarm. To consolidate this framework, Lebanon and Syria signed a "Treaty of Brotherhood" on 22 May 1991. For many Lebanese, particularly among the Christian population, the

Taif Agreement represented less a genuine peace than the institutionalization of a Syrian protectorate. For Western powers, however, it provided the most expedient mechanism for imposing stability, even if that stability came at the high cost of consolidating Syria's hegemony. France, which historically saw itself as a protector of Lebanon's Christians, largely stood by as Syrian forces, with tacit approval from both the United States and Israel, subdued the last remaining free Christian areas. What emerged was a "Syrian peace" that marginalized France while simultaneously rewarding Damascus for its participation in the coalition war against Saddam Hussein. At the 1991 Madrid Conference and again during the Oslo peace process of 1993, France found itself similarly sidelined. Hopes for the creation of a Palestinian state quickly dimmed, as recurrent outbreaks of violence underscored the fragility of the Oslo framework and revealed it as a tool of pressure against the weaker Palestinian side (Péladeau, 2001, pp. 198–205).

A notable change occurred with the presidency of Jacques Chirac (1995–2007), who reasserted French engagement in Lebanon. A close personal friend of Lebanese Prime Minister Rafic Hariri (Lacroix, 2010, pp. 45–50), Chirac initially sought to maintain constructive relations with Syria's new leadership. He became the only Western leader to bow at the coffin of Hafez al-Assad in 2000 and subsequently embraced his son and successor, Bashar al-Assad. Chirac hosted Bashar in Paris and visited Damascus in 2002, despite widespread criticism of Syrian abuses during the occupation. In 2001, France went so far as to award Bashar al-Assad the Grand Cross of the Légion d'honneur, a symbolic gesture of recognition and legitimacy (Gresh, 2002). During Hafez al-Assad's state visit to Paris from 16 to 18 July 1998, President Jacques Chirac spoke warmly of the "indestructible friendship" between France and Syria, emphasizing his conviction that peace in the Middle East could not be achieved without Damascus (Gresh, 1996). The personal bond between the two leaders was underscored in Chirac's later writings, where he recalled that, shortly before his death, Hafez al-Assad had asked him to "watch over Bashar like a son" (Chirac, 1998). Yet Chirac's subsequent reflections reveal certain contradictions in this relationship. While he acknowledged the trust Hafez had placed in him, Chirac later asserted that he had no doubt about Bashar al-Assad's responsibility for the assassination of Lebanese Prime Minister Rafik Hariri in 2005. Though, as he admitted, he lacked conclusive proof (Chirac, 2006, pp. 345–350). According to Chirac, tensions between Bashar and Hariri had escalated in August 2004, when the Syrian president allegedly threatened him with the words: "If Chirac wants to drive me out of Lebanon, I will break Lebanon. Either you do what we say, or we will get you and your family wherever you are" (Chirac, 2006, pp. 365–368).

Bashar's international debut occurred on 7 November 1999 at the Élysée Palace, symbolizing Chirac's willingness to offer him early recognition and legitimacy. A year later, following Hafez al-Assad's death in June 2000, Chirac was the only Western head of state to attend his funeral—another clear demonstration of

France's readiness to cultivate close ties with the new Syrian leader. This posture, however, shifted dramatically in 2004. In response to Damascus's decision to impose the extension of President Émile Lahoud's mandate in Lebanon, an act widely interpreted as blatant interference, Chirac joined forces with US President George W. Bush to sponsor United Nations Security Council Resolution 1559. The resolution called for the withdrawal of Syria's 15,000 troops from Lebanon and demanded an end to Syrian interference in the country's internal political affairs (United Nations Security Council, 2004).

For France, this examined era was marked by ambivalence. On the one hand, Paris accepted Syria's hegemony as the price of stability, particularly in the early 1990s, and was effectively sidelined both regionally and in wider peace processes such as Madrid (1991) and Oslo (1993). On the other hand, under Jacques Chirac, France reasserted itself as a central actor in Lebanese affairs, relying on close personal ties with Prime Minister Rafik Hariri and engaging directly with both Hafez and Bashar al-Assad. Several trends emerge clearly from this period. First, France oscillated between accommodation of Syria and gradual confrontation. While Chirac initially sought to cultivate a strong relationship with Damascus, by 2004 the relationship had soured to the point of open opposition, culminating in France's sponsorship, alongside the United States, of UN Security Council Resolution 1559. Second, the personalization of French policy became evident: Chirac's friendship with Hariri, as well as his symbolic gestures toward the Assad family, deeply shaped France's positioning, blending diplomacy with personal networks. Third, France's shift from acquiescence to resistance demonstrated the limits of realpolitik once Syrian interference reached a point where it clashed with France's own strategic and normative red lines. These dynamics highlight a broader pattern across the French role in Lebanon. In contrast to the first period (1975–1990), when France was hesitant and reactive, the Pax Syriana years show Paris moving from passivity to re-engagement, only to face the inherent contradictions of supporting a Syrian-controlled order while simultaneously seeking to protect Lebanese sovereignty. This ambivalence, oscillating between pragmatism and principle, forms a key trend that will be critical to compare with the third period, when Iran, rather than Syria, emerged as France's central concern.

France and the Iranian (Hezbollah) challenger, 2005–2020

The assassination of Rafic Hariri on 14 February 2005 once again placed the spotlight on Syria, swiftly blamed by the international community for orchestrating the attack. In the immediate aftermath, President Jacques Chirac worked actively to isolate Damascus, using his personal ties to Hariri as both political leverage and moral justification. Yet this hard line proved short-lived.

Under President Nicolas Sarkozy, French policy shifted toward a cautious rehabilitation of Syria. Between 2007 and 2008, French envoys visited Damascus to re-establish dialogue, and Bashar al-Assad was invited to Paris for the 2008 Union for the Mediterranean summit. His presence in the official stands during the Bastille Day parade of 14 July symbolized the extent of this rapprochement (Gresh, 2008). After decades marked first by Israeli occupation (1978–2000) and subsequently by Syrian domination (1976–2005), after 2005 Lebanon entered a new phase defined by what many observers have described as a Syro-Iranian condominium, exercised primarily through their common proxy, Hezbollah. This Shiite movement, legitimized after Taif as "resistance" against Israel, evolved into a central political and military actor, simultaneously binding Lebanon's fate more tightly to regional rivalries. The sectarian dynamics inside Lebanon became increasingly reflective of the broader regional struggle between the Syria-Iran axis and the Gulf monarchies led by Saudi Arabia. Despite these pressures, Lebanon retained, albeit in a fragile and contested form, its status as the Arab world's last major democracy.

Yet the regional events and domestic non-state armed actors played the crucial role in the situation in Lebanon and French attitude towards it in this era. The 2006 Israel–Hezbollah war compelled France to shift from juridical activism to crisis management. Paris worked in New York to pass UNSCR 1701, which ended active hostilities and mandated a substantial reinforcement of UNIFIL ("UNIFIL II"), to which France contributed significant ground and naval assets and, for a time, played a leading role in the mission's early reinforcement and coordination. A total of 1,600 French troops arrived in late August 2006, UN and media reporting record France's prominent presence in the enlarged force and the early recognition of French contingents for service. The peacekeepers were also providing humanitarian assistance to the local population. This includes medical aid and the distribution of educational tools as well as help with reconstruction. In addition, French engineers destroyed around 1,500 unexploded devices (United Nations Interim Force in Lebanon, 2007). Determined to prevent a relapse into civil strife, Paris also tried to broker intra-Lebanese compromise during the 2007–2008 political crisis. Foreign Minister Bernard Kouchner convened rival leaders at La Celle-Saint-Cloud in July 2007 to relaunch an initiative that foreshadowed the Doha Agreement (May 2008), which formally ended the eighteenth-month standoff by electing Michel Suleiman and granting the opposition a blocking minority in cabinet (Reuters, 2007). Yet, even as France invested in mediation, President Nicolas Sarkozy simultaneously pursued a controversial rapprochement with Damascus. Bashar al-Assad was invited to Paris for the Union for the Mediterranean summit and seated in the official tribune at the 14 July 2008 parade, a move intended to ease Syria out of isolation but widely criticized given Lebanon's unresolved sovereignty dilemmas (France24, 2008).

As Hezbollah's political-military centrality deepened after 2005, France sought to balance deterrence and engagement through European instruments and Lebanese state-building. At the EU level, member states (including France) declared Hezbollah's "military wing" as a terrorist organization in July 2013. This was a response to the Bulgarian Burgas bus bombing and the group's role in Syria (Reuters, 2013). In parallel, Paris backed the Lebanese Armed Forces (LAF) as the keystone of state authority. In November 2014, France and Lebanon signed a Saudi-funded $3 billion package to equip the LAF against spillover jihadist threats from Syria, though Riyadh suspended the program in 2016 amid regional frictions and dissatisfaction with Beirut's stance (Reuters, 2014).

Another attitude was brought by the new French president Emanuel Macron. Under his leadership and influence, the French policy combined muscular crisis diplomacy with economic statecraft. When Lebanese Prime Minister Saad Hariri announced his resignation from Riyadh in November 2017, Macron intervened. He invited Hariri to Paris facilitating his return to Beirut. This episode was later portrayed by Paris as defusing a potentially destabilizing intra-Sunni and Saudi–Iranian confrontation played out on Lebanese terrain (Al-Jazeera, 2017). The following year, France convened the CEDRE conference (April 2018), securing about $11 billion in loans and grants conditioned on structural reforms—an attempt to leverage international finance in support of Lebanese state resilience, though implementation soon stalled as the crisis of governance worsened (CEDRE, 2018). France sought to counter Iran's entrenchment in Lebanon by fostering multi-party dialogue and advocating for the reduction of foreign interference from both Iran and Saudi Arabia. France held international conferences supporting Lebanon's sovereignty, engaged directly with Lebanese elites, and attempted to galvanize regional actors toward consensus government formation. France's rivalry with Iran extended to the regional level, particularly after Sarkozy shifted the French policy closer to American and Israeli interests, and more confrontational toward Iran, in lockstep with efforts to block Iranian nuclear progress and exert pressure through diplomatic channels (Izadi, 2009).

The denouement of this period came with the Beirut port explosion of 4 August 2020. The site of the explosion conveyed a paradoxical sense of stillness, as the morning light pierced through the lingering smoke above the seaport and starkly illuminated the scale of the devastation. The harbor was severely damaged; its grain silos, once imposing, appeared as symbols of collapse. Approximately 300,000 residents were rendered homeless overnight, with many injured and left to wander in search of shelter and assistance (Mawad, 2023). The explosion paralyzed not only the city but also the functioning of the entire state. In addition to the dead, the injured, and the direct damage to property, it dealt a severe blow to Lebanon's already fragile economy. The Port of Beirut represented one of the country's most vital gateways, through which goods flowed in and out as part of foreign trade. Macron arrived two days later, pledged emergency assistance, and

launched what became known as the "French initiative": a donor mobilization paired with a reform roadmap and a push for a competent, time-bound government, an effort that briefly re-centered Paris as Lebanon's principal external steward even as entrenched elites and regional constraints limited traction (France24, 2020). Despite these efforts, French influence often faltered due to entrenched sectarianism and Iran's strong ties to Hezbollah and the March 8 political alliance. France's approach was rooted in soft power, such as cultural, economic, and diplomatic pressure, but lacked the coercive leverage that Iran wielded through militancy and patronage. Ultimately, France remained a legitimate player through its UNIFIL peacekeeping presence and convening power among Western, European, and Arab states. However, it found itself frequently stymied in its ability to induce substantial political reforms (Macaron, 2020).

Across 2005–2020, then, France's Lebanon policy moved along three consistent axes: (1) legal-institutional anchoring (backing UN investigations and the STL; supporting UNSCR 1701 and UNIFIL); (2) state-centric stabilization (security assistance to the LAF; donor conferences to sustain the economy); and (3) pragmatic crisis management (maintaining channels to all relevant actors, including those aligned with Iran, while seeking to contain their influence through multilateral frameworks). The oscillation between normative objectives (sovereignty, accountability, reforms) and realpolitik (engagement with Damascus before 2011, calibrated contact with Hezbollah's political environment, and de-escalation diplomacy with Gulf partners) produced incremental gains without resolving the core problem: Lebanon's embedding in a wider Iran-Gulf confrontation that repeatedly instrumentalized its institutions. By comparison, France's economic and security contributions during this period offered Lebanon a visible alternative to Iranian patronage. While Iran's investment may have been deeper in ideological affinity and militia infrastructure, France's was broader, targeted publicly toward the resilience of state structures and anchored in international legitimacy. These differences help explain why France could plausibly present itself as a partner for Lebanese sovereignty, even as it negotiated a delicate balancing act with regional dynamics dominated by Iranian (or Syrian) interests. This pattern, legalism plus state-building, accompanied by bounded engagement plus multilateralism, set the baseline against which France's subsequent posture can be compared in the post-2020 phase.

High dynamics of recent history and current situation

After the Beirut Port Explosion, president Macron visited Lebanon on two occasions. His first was perceived to be an expression of solidarity with the opposition, protestors, and victims. The second visit was associated with supporting and negotiating with Hezbollah's candidate for Lebanon's presidency. Many

Lebanese reacted with surprise, and in some cases with indignation, when France appeared to lend support to Hezbollah's favored presidential candidate, Sleiman Frangieh (Sallon, 2023). To large segments of the Lebanese population, this was perceived as a betrayal by France. For Hezbollah's supporters, by contrast, French diplomacy was simply acting in continuity with its long-standing pragmatism, guided by economic self-interest above all else. Critics of Hezbollah argued that President Emmanuel Macron's openness to Frangieh's candidacy was motivated less by concern for Lebanon than by the desire to safeguard French strategic and commercial interests in Iran. For many Lebanese, this interpretation was deeply troubling, as it implied the final surrender of Lebanon's sovereignty to Tehran's clerical establishment, which had never abandoned its ambition of exporting the Islamic Revolution. The task of navigating these sensitivities has since been entrusted to France's special envoy, Jean-Yves Le Drian, nesting his efforts within the US-France-Saudi-Qatar-Egypt "quintet." The hinge finally turned on 9 January 2025, when Lebanon's parliament elected General Joseph Aoun as president and by that ending a two-year stalemate that had immobilized fiscal adjustment, security administration, and diplomacy (France Diplomacy 2025). Paris had telegraphed its preference for a consensus, state-anchored outcome and welcomed the vote, while Le Drian attended the session at Speaker Nabih Berri's invitation. In short order, President Aoun designated Nawaf Salam as prime minister, and by 8 February 2025, a government was formed.

French diplomacy and Lebanese politics have been profoundly shaped by the highly dynamic context of developments in the Middle East after 2020. A number of significant regional events directly affected the situation in Lebanon, while others exerted a more indirect yet still decisive influence. Among the most consequential are the continuation of the Syrian civil war and the overthrow of Bashar al-Assad, the war in the Gaza Strip, and the subsequent conflict between Israel and Hezbollah, as well as between Israel and Iran. These remain unresolved and historically open issues, meaning that their comprehensive analytical assessment will only be possible with the passage of time.

From late 2023, the Gaza war reframed that reformist agenda within a kinetic regional theatre. As hostilities spilled northward, daily exchanges of fire between Israel and Hezbollah threatened to upend the fragile equilibrium established by UNSCR 1701 and the UNIFIL presence to which France remains a core troop and budget contributor. Paris moved from exhortation to design: it tabled a written de-escalation proposal in February 2024 (circulated to Beirut and coordinated with Washington) calling, inter alia, for the withdrawal of Hezbollah's elite Radwan units roughly 10 km from the Blue Line, a reinforced Lebanese Armed Forces (LAF) posture in the south, and a monitored process to address land disputes. Macron then brought Prime Minister Najib Mikati and LAF commander Joseph Aoun to the Élysée to build Lebanese ownership under a state-centric rubric (Reuters, 2024). The French plan

migrated into a broader Franco-American roadmap and, after months of shuttle diplomacy and Security Council consultations, underpinned a ceasefire arrangement announced in late November 2024. The deal paired an Israeli withdrawal timetable with a staged deployment of the LAF and UNIFIL, constraints on Hezbollah's military footprint in the border belt, and an implementation mechanism involving the United States and France. However, it arrested escalation along the northern front and created political space for Lebanese institutional repair (more details in Security Council Report, 2024).

The regional arc was complicated further by Iran's direct attack on Israel (13–14 April 2024), a first in the long shadow war. Paris publicly described the strike as a dangerous escalation and confirmed that French forces intercepted Iranian drones over Jordanian airspace at Amman's request. This episode crystallized France's dual register: oppose Iranian power projection when it risks regional conflagration, while preserving channels to stabilize Lebanon via UNIFIL and the LAF rather than by militia brokerage (Goury-Laffont, 2024). Throughout this period, Paris coupled security diplomacy with resource mobilization. It convened an international conference on 24 October 2024 that raised roughly $1 billion in humanitarian and security support, explicitly linking relief to border de-escalation and LAF effectiveness. In parallel, France cultivated "reconstruction carrots" as political leverage (Corbet, 2024). For instance, a technical blueprint to rebuild Beirut port tabled in March 2024 by French engineering firms with governmental backing to support the concept of economic normalization rewarding state institutions rather than factional patronage. These instruments echoed, at a new scale, the post-blast conditionality and earlier CEDRE logic (Sallon, 2024).

As a parallel game with the similar actors, the Syrian civil war and the collapse of Bashar al-Asad's regime has taken its part. For decades, Syria had maintained a pivotal role in Lebanese affairs, anchoring the so-called Syro-Iranian condominium that, through Hezbollah, subsidized militia dominance and compromised state sovereignty. With the regime's disintegration, France confronted the dissolution of its traditional interlocutor in Lebanon-area politics. Paris swiftly reoriented its strategy toward multilateral coordination with the US, Saudi Arabia, and the EU, abandoning the triangular Damascus-based engagement model in favor of regional institutional alignment. In the wake of Assad's downfall, France placed renewed emphasis on consolidating Lebanon's internal governance and institutional integrity. The above mentioned $1 billion support (assistance) explicitly linking this support to the enforcement of Lebanon's sovereignty and the empowerment of the Lebanese Armed Forces strengthened by Macron's visit of Beirut and personal support of for new leadership in Lebanon. Macron, who critical of Lebanon's leadership in the past, said during a joint news conference with president Aoun that France will be supporting Lebanon and expressed hope that the country's new government will open "a new era, that of a change in political behavior, the return of the state to the benefit of all" (Mroue & Corbet, 2025).

These developments recast France's Lebanese engagement under the rubric of state-centered stabilization, combining conditional reform, institutional backing, and strategic disengagement from long-term Syrian dominance.

Conclusion

This article has reconstructed and interpreted the evolution of French policy toward Lebanon across four phases: the civil war (1975–1990), the Pax Syriana (1990–2005), the period of Iranian and Hezbollah ascendancy (2005–2020), and the highly dynamic years following 2020. Across these decades, French engagement reveals a striking consistency. At its core stood a state-centric, institution-oriented strategy, tempered by the pragmatism of realpolitik. France's declared commitments to sovereignty, reform, and accountability were rarely enforced through coercion. Instead, they were pursued through legal and institutional mechanisms, such as UN resolutions and mandates (UNIFIL/1701, the STL, UNSCR 1559), support for the Lebanese Armed Forces, and conditional financial assistance. Even as the regional balance shifted, from Syrian dominance to the consolidation of Hezbollah and Iranian influence, Paris relied on the same repertoire, privileging institutions and multilateral frameworks over direct confrontation.

During the Lebanese civil War, the spread of terrorism and the entrenchment of proxy warfare revealed the limits of Western force projection, steering France toward cautious diplomacy and accommodation. During the Pax Syriana, Paris oscillated between acquiescence to Syrian hegemony as the price of stability and selective resistance once Damascus crossed French strategic red lines. Personal networks, such as Chirac's ties to Rafic Hariri or gestures toward the Assad family, expanded French influence but also revealed the contradictions of this approach. After 2005, Lebanon entered a Syro-Iranian condominium that forced France to recalibrate between deterrence and engagement. Paris rooted its response in law and institutions, advancing UNSCR 1701 and UNIFIL II after the 2006 war, backing the Special Tribunal for Lebanon, mediating political deadlock in 2007–2008, and mobilizing conditional finance through the CEDRE conference. Under President Emmanuel Macron, this pattern acquired a more activist dimension, visible in his intervention during Hariri's 2017 resignation and his leadership after the Beirut port explosion in 2020. Yet the underlying logic remained the same: placing the Lebanese state, not militias, at the center of crisis management.

The post-2020 period confronted France with overlapping crises that tested this model: the Gaza war and Israel–Hezbollah clashes on the northern border, direct confrontation between Iran and Israel, and Lebanon's prolonged presidential vacuum, resolved only with the election of General Joseph Aoun. Paris responded by applying its established tools in a more integrated fashion, pursuing de-escalation through coordination with Washington, reinforcing

the LAF and recalibrating UNIFIL's mandate, mobilizing resources through donor conferences and reconstruction plans, and facilitating political compromise through a special envoy. These measures did not deliver structural transformation, but they contained escalation, reopened institutional channels in Beirut, and reaffirmed the long-standing French conviction that Lebanon's stability depends on state institutions rather than militia brokerage.

More broadly, France's long and often ambivalent role in Lebanon underscores the tension between normative rhetoric and strategic calculation. Behind appeals to sovereignty, democracy, and reform lay persistent considerations of security and economic interest. From tolerating Syrian domination in the name of stability to engaging with Hezbollah-linked presidential candidates under Iranian pressure, Paris has repeatedly opted for pragmatism over principle. In doing so, it often contradicted the very values like liberty, republicanism, and human rights that it claimed to defend. For many Lebanese, this produced a paradoxical perception—admiration for France's cultural and diplomatic legacy mixed with disillusionment at its political compromises.

The above findings carry implications beyond the Lebanese case. They illustrate how a European middle power can sustain influence in a landscape dominated by proxy actors, not through coercion, but by embedding leverage in legal frameworks, investing in the state's security core, and coupling these with multilateral finance and UN mandates. For policy, the lesson is pragmatic. Durable stabilization depends on linking border de-escalation to institutional gains in Beirut, and on converting external assistance into incentives that strengthen state capacity rather than reinforce factional patronage. However, limitations to this analysis still remain. They include biases present in elite discourse, the lack of transparency in external financing, and the unpredictability of regional shocks. Yet, when viewed longitudinally, the evidence indicates that France's most effective contributions occur under specific conditions. These moments arise when principles (sovereignty, accountability, and institutional resilience) are aligned with instruments such as UN frameworks, support for the Lebanese Armed Forces, and conditional assistance. They also depend on ambitions being carefully calibrated to the realities imposed by Syrian and Iranian veto power.

References

Al-Jazeera (2017). *Macron invites Saad Hariri to Paris with family*. Retrieved from: https://www.aljazeera.com/news/2017/11/15/macron-invites-saad-hariri-to-paris-with-family/

CEDRE (2018). *Conférence économique pour le développement, par les réformes et avec les entreprises / Economic Conference for Development through Reforms with the Private sector*, Joint Statement. Retrieved from: https://www.diplomatie.gouv.fr/IMG/pdf/cedre_statement-en-_final_ang_cle8179fb.pdf

Chirac, J. (1998). Address in Damascus, July 16, 1998, French Diplomatic Archives, Syria file, box 47B.
Chirac, J. (2006). *Mémoires: Le temps présidentiel*. Paris: Fayard.
Corbet, S. (2024). The Paris conference for Lebanon raises $1 billion in pledges for humanitarian and military support. *AP News*. Retrieved from: https://apnews.com/article/middle-east-lebanon-conference-paris-humanitarian-aid-30a97f88d2ec8dc138385d18a31dbb69
Corm, G. (2003). *Le Liban contemporain: Histoire et société*. Paris: La Découverte.
France24 (2008). *Syria breaks isolation as Assad visits France*. Retrieved from: https://www.france24.com/en/20080712-syria-breaks-isolation-assad-visits-france-syria-mediterranean-union
France24 (2020). *On Beirut visit, Macron says aid to go 'directly to the people', relief groups*. Retrieved from: https://www.france24.com/en/20200806-on-beirut-visit-macron-says-aid-to-go-directly-to-the-people-relief-groups
France Diplomacy (2025). Lebanon – Election of a president (9 January 2025). Retrieved from: https://www.diplomatie.gouv.fr/en/country-files/lebanon/news/article/lebanon-election-of-a-president-09-01-25
Gerges, Fawaz A. (2005). *The Far Enemy: Why Jihad Went Global*. Cambridge: Cambridge University Press.
Gresh, A. (1996, juin). *La 'théorie Cousseran' et la politique française en Syrie*. Le Monde diplomatique.
Gresh, A. (2002, mars). *Chirac et la Syrie : un soutien contesté*. Le Monde diplomatique.
Gresh, A. (2008, juillet). *Syrie-France: le retour de la diplomatie*. Le Monde diplomatique.
Goury-Laffont, V. (2024). *Macron: France intercepted Iranian drones 'at Jordan's request'*. POLITICO. Retrieved from: https://www.politico.eu/article/france-intercepted-iranian-drones-at-jordans-request-emmanuel-macron/
El Khazen, F. (2000). *The Breakdown of the State in Lebanon, 1967–1976*. Cambridge: Harvard University Press.
Filiu, J.-P. (2015). *Les Arabes, leur destin et le nôtre*. Paris: La Découverte.
Fisk, R. (2006). *Pity the Nation: Lebanon at War*. Oxford: Oxford University Press.
Friedman, T.L. (1989). *From Beirut to Jerusalem*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
Izadi, P. (2009). *Iran and France: Shattered Dreams*. Middle East Institute. Retrieved from: https://www.mei.edu/publications/iran-and-france-shattered-dreams
Kassir, S. (2003). *Histoire de Beyrouth*. Paris: Fayard.
Khalidi, R. (2006). *The Iron Cage: The Story of the Palestinian Struggle for Statehood*. Boston: Beacon Press.
Khalidi, W. (1981). The Palestinians and the War in Lebanon. *Journal of Palestine Studies*, Issue 10, no. 3.
Lacroix, S. (2010). *Rafic Hariri et la reconstruction du Liban*. Paris: L'Harmattan.
Le Monde (1978, 12.05.). Louis de Guiringaud, interview.

Macaron, J. (2020). *The French Initiative in Lebanon: Endgame and Challenges*. Arab Center Washington D.C. Retrieved from: https://arabcenterdc.org/resource/the-french-initiative-in-lebanon-endgame-and-challenges/

Mawad, D. (2023). The aftermath: how the Beirut explosion has left scars on an already broken Lebanon. *The Guardian*. Retrieved from: https://www.theguardian.com/world/2023/aug/03/port-of-beirut-explosion-aftermath-scars-on-already-broken-lebanon

Mitterrand, F. (1984, November). *Speech in Damascus* (available in the French diplomatic archives).

Mroue, B. & Corbet, S. (2025). *France's Macron expresses support for new leadership in Lebanon as it recovers from crisis*. AP News. Retrieved from: https://apnews.com/article/emmanuel-macron-lebanon-israel-hezbollah-france-war-aoun-salam-d8a4fe5dc3a1f87226fdf925b92fc032

Péan, P. (1990). *Michel Seurat: L'enlèvement et la mort d'un chercheur*. Paris: Fayard.

Péladeau, P. (2001). *La diplomatie française et le Moyen-Orient depuis 1945*. Paris: Presses de Sciences Po.

Pierret, T. (2011). *Baas et Islam en Syrie*. Paris: Presses Universitaires de France, Proche-Orient. DOI: 10.3917/puf.pierr.2011.01

Pons, F. (1994). *Les Français à Beyrouth: chronique d'un engagement (1978–1984)*. Paris: L'Harmattan.

Rabinovich, I. (1985). *The War for Lebanon, 1970–1985*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Reuters (2007). *Syria breaks isolation as Assad visits France*. Retrieved from: https://www.reuters.com/article/economy/france-says-lebanon-dialogue-relaunched-in-talks-idUSL15317868/

Reuters (2013). *EU adds Hezbollah's military wing to terrorism list*. Retrieved from: https://www.reuters.com/article/world/eu-adds-hezbollahs-military-wing-to-terrorism-list-idUSBRE96K0DA/

Reuters (2014). *France, Lebanon sign Saudi-funded arms deal worth $3 bln*. Retrieved from: https://www.reuters.com/article/markets/france-lebanon-sign-saudi-funded-arms-deal-worth-3-bln-idUSL6N0SU3TX/

Reuters (2024). *Exclusive: France proposes Hezbollah withdrawal, border talks for Israel-Lebanon truce*. Retrieved from: https://www.reuters.com/world/france-proposes-hezbollah-withdrawal-border-talks-israel-lebanon-truce-2024-02-12/

Reuters (2025). *Lebanon's army chief elected president, showing weakened Hezbollah*. Retrieved from: https://www.reuters.com/world/middle-east/lebanese-lawmakers-start-voting-new-president-2025-01-09/

Sallon, H. (2023). Sleiman Frangieh, France's controversial candidate for Lebanese president. *Le Monde*. Retrieved from: https://www.lemonde.fr/en/international/article/2023/05/12/sleiman-frangieh-france-s-controversial-candidate-for-lebanese-president_6026436_4.html

Sallon, H. (2024). France unveils plan to rebuild Beirut port. *Le Monde*. Retrieved from: https://www.lemonde.fr/en/economy/article/2024/03/14/france-unveils-plan-to-rebuild-beirut-port_6619093_19.html

Security Council Report (2024). *Middle East: Lebanon*. July 2024 Monthly Forecast. Retrieved from: https://www.securitycouncilreport.org/monthly-forecast/2024-07/lebanon-27.php

Tuquoi, J.-P. (1993). *La diplomatie française et le conflit libanais (1975–1990)*. Paris: l'Institut français de relations internationales.

United Nations Interim Force in Lebanon (2007). *UNIFIL Honours French Peacekeepers with United Nations Medal*, Press Release. Retrieved from: https://unifil.unmissions.org/sites/default/files/old_dnn/docs/pr079_2.pdf

United Nations Security Council (2004). *Resolution 1559, S/RES/1559*, September 2, 2004.

Van Dam, N. (2011). *The Struggle for Power in Syria: Politics and Society under Asad and the Ba'th Party*. London: I.B. Tauris.

Christian Taoutel – holds a PhD in Contemporary History from the University of Bordeaux—Michel de Montaigne in 2012. Since 2018, he has been the head of the Department of History—International Relations at the Saint-Joseph University of Beirut USJ. He is also the curator of the university's archives advisor-curator of the archives of the Jesuit Province of the Near East. Author and collaborator of several collective works on the history of Lebanon, his work focuses mainly on the two World Wars in Lebanon, the Great Famine of Mount Lebanon and the history of the Jesuits in the Near East. He has received several international and Lebanese distinctions for his work, including the French rank of "Chevalier des arts et des lettres" in 2022, the Ukrainian Cultural Merit distinction in 2023 and the prize of the International Organization of La Francophonie in March 2024.

Nasri Messarra – is head of the department of sociology and anthropology and an associate professor in social media strategies at the Saint-Joseph University (Lebanon). He is also a digital communication senior expert on several projects for the UNDP, EU Development Program, BPSP and other organizations, and a digital marketing and influence strategies consultant for brands and NGOs.

Josef Kraus – is an Associate Professor and Deputy Head of the Department of Political Science at the Faculty of Social Studies, Masaryk University in Brno, Czech Republic. He specializes in security and strategic studies and is actively involved in both academic leadership and teaching. His academic work includes research, publications, project participation, and student supervision in the fields of political science and security studies.

OPEN ACCESS
perspektywy kultury / perspectives on culture
No. 53 (2/2026)

Kamila Ziółkowska-Weiss
https://orcid.org/0000-0001-6575-5314
University of the National Education Commission
kamila.ziolkowska-weiss@uken.krakow.pl
https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.04

Cultural Heritage and Urban Identity in Athens: City Break Tourism from the Perspective of Polish Visitors

ABSTRACT

The purpose of this article is to showcase Athens as an attractive tourist destination, highlighting its cultural and historical heritage that makes it an ideal choice for short city breaks, as perceived by Polish tourists. The study was conducted using a combination of the diagnostic survey method and participant observation. A survey questionnaire was employed as a research tool in the study conducted in 2024 on a sample size of 134 individuals. The results of the survey confirmed that according to the respondents the top factors contributing to Athens' tourism potential for a city break trip were the opportunity to visit historically significant monuments (73.8%), convenient transport connections with other European cities, and the attractive cost of the trip compared to other European cities (23.8%). The respondents most frequently indicated the following improvements as necessary to make visiting heritage sites in Athens even more convenient: the implementation of an online booking system (36%), better signposting of tourist attractions (23%), extending the opening hours of historical monuments (21%), and increasing the number of guides who speak various languages (21%).

KEYWORDS: cultural heritage, urban identity, Athens, history, city break

STRESZCZENIE

Dziedzictwo kulturowe i tożsamość miasta w Atenach: turystyka city break z perspektywy polskich turystów

Celem artykułu jest przedstawienie Aten jako atrakcyjnej destynacji turystycznej, w której dziedzictwo kulturowe i historyczne kształtuje potencjał miasta dla turystów wybierających krótkie wyjazdy typu city break w opinii polskich turystów. Badania zostały przeprowadzone z wykorzystaniem metody sondażu diagnostycznego oraz obserwacji uczestniczącej. Narzędziem badawczym, którym posłużono się podczas badań, był kwestionariusz ankiety. Przeprowadzono ją w 2024 r. na 134 osobach. Badania wykazały, że zdaniem respondentów najważniejszym czynnikiem potencjału turystycznego Aten w celu odbycia

Suggested citation: Ziółkowska-Weiss, K. (2026). Cultural Heritage and Urban Identity in Athens: City Break Tourism from the Perspective of Polish Visitors. *Perspectives on Culture*, *2*(53), pp. 47–73. https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.04
Submitted: 11.12.2025 Accepted: 06.05.2026

wyjazdu city break jest możliwość odwiedzenia zabytków o dużym znaczeniu historycznym (73,8%), a także dobre połączenie transportowe z miastami europejskimi oraz koszt wyjazdu, który zdaniem respondentów jest atrakcyjny cenowo w stosunku do innych europejskich miast (23,8%).

Wprowadzenie systemu rezerwacji online (36%), lepsze oznakowanie atrakcji turystycznej (23%), wydłużenie godzin zwiedzania historycznych zabytków (21%), a także zwiększenie liczby przewodników mówiących w różnych językach (21%) to najczęściej wskazywane przez respondentów czynniki potrzebne do wprowadzenia w ofercie zwiedzania Aten, tak aby zwiedzanie zabytków dziedzictwa kulturowego było jeszcze bardziej dogodne.

SŁOWA KLUCZE: dziedzictwo kulturowe, tożsamość miejska, Ateny, historia, city break

Introduction

Contemporary urban sightseeing takes various forms and is driven by motivations closely connected with cultural factors. The main activities associated with urban tourism include visiting monuments and museums, strolling through historic streets, exploring places with unique legends and histories, and participating in cultural events (Buczkowska, 2008). In cities—especially those with a rich historical legacy, a high concentration of historical and cultural landmarks, and a plethora of cultural events—urban tourism constitutes a significant segment of cultural tourism (Benevolo, 1995; Schwarzer, 2005; Rohrscheidt, 2010; Czarnecki, 2015; Zmyślony, 2015).

Urban tourism focused on large and historically significant centers received significant support with the launch of the program European City of Culture in 1985, where Athens became the first designated capital (Richards, 1996). The program promotes a different European city each year by organizing cultural events, which contributes to an increase in the number of tourist arrivals. Every year, the European Tour Operators Association (ETOA) organizes the City Break International Travel Fair, aimed at travel agencies, tour operators, and other institutions active in the sector of tourism and cultural sectors across Europe.

Tourism is a crucial sector of the Greek economy. In 2016, the Greek government implemented measures to modernize tourism policy, such as extending the tourist season, promoting alternative forms of tourism, and highlighting lesser-known destinations. These efforts have resulted in a steady increase in tourism revenues (Ikkos & Koutsos, 2017).

Greece consistently ranks among the three most visited European countries by Polish tourists. It remains a highly attractive destination due to its unique combination of beautiful beaches, rich history, and tourist attractions. In particular, Athens, the capital city of Greece, is an excellent choice for those seeking

short, yet intensive trips, such as city breaks (*Tourist trips of Poles in 2023 and plans for 2024', Centre for Public Opinion Research [CBOS]*, 2024).

A city break is a popular form of short-term travel that allows visitors to experience the attractions of a large city intensively in just a few days. Such trips are an ideal travel option for travelers wishing to combine sightseeing with relaxation, as well as for those seeking intensive experiences within a limited period of time. Cities offer a wide range of attractions—from historical monuments and museums to modern architecture and the distinctive atmosphere of local culture (Panas et al., 2017; Vitouladiti et al., 2018; Papazoglou & Bargianni, 2021). Athens, with its unique combination of ancient monuments and the vibrancy of modern metropolis, is an excellent destination for a city-break trip, particularly for enthusiasts of history and culture.

However, the city's growing popularity has also generated about negative consequences. The influx of tourists, particularly during peak seasons, has contributed to overtourism, resulting in overcrowding of public spaces and historic sites (Barac-Miftarević, 2023). This intense pressure on infrastructure can reduce the quality of the visitor experience while also affecting the daily lives of local residents (Kryczka, 2019). Moreover, processes such as gentrification and the displacement of inhabitants from central districts have emerged, altering the social and cultural fabric of the city. These challenges highlight the need for sustainable urban tourism strategies capable of balancing the benefits of attracting visitors with the preservation of Athens' cultural heritage and the well-being of its local communities.

The theoretical framework of this study is based on the concepts of urban and cultural tourism, as well as on the notion of the city break as a short yet intensive form of travel. Cultural tourism enables tourists to engage with historical and cultural heritage, which shapes a city's identity and influences its perceived attractiveness. In the case of Athens, both its ancient heritage and the historical layers originating from later periods are important, as together they create a multidimensional image of the city.

The aim of this study is to present Athens as an attractive tourist destination, particularly in the context of short city break trips, from the perspective of Polish tourists. The research framework assumes that tourists' experiences are shaped by the accessibility and attractiveness of historical and cultural sites and by the functionality of tourism infrastructure and organizational facilities, such as online booking systems and signage of attractions. At the same time, the study considers the potential negative consequences of the city's growing popularity, including overtourism, overcrowding of public spaces, and social changes in central districts.

Thus, the theoretical framework structures the analysis by linking the research aim—namely, assessing the attractiveness of Athens for Polish tourists choosing city-break trips—with the research concept that considers both

positive tourist experiences and the challenges associated with managing tourist flows within the city. This approach enables a more comprehensive understanding of tourists' perceptions and the identification of factors influencing their choices and experiences.

Heritage tourism

The importance of culture and heritage in tourism, as well as the distinctive characteristics of cultural tourism, have been extensively examined by various scholars, including M. Marczak (2000), J. Małek (2003), M. Mika (2007), A. Stasiak (2007), and A. Kowalczyk (2005; 2008), W. Daszkiewicz (2010), and A. M. Rohrscheidt (2019; 2020).

Cultural tourism constitutes one of the oldest types of tourism, with its roots dating back to Ancient Rome and Ancient Greece. During those periods, pilgrimages and individual journeys were highly popular and often possessed both cognitive and educational dimensions.

Cultural tourism is a broad concept that encompasses a variety of aspects and thematic contexts. Its diversity is a result of the varied objectives and motivations of tourists, leading to the formation of numerous subcategories. Within cultural tourism, three significant segments may be distinguished: classical cultural tourism, which includes heritage tourism and educational tourism, and general cultural tourism, which includes urban tourism. Educational tourism, historical tourism, heritage tourism, and urban tourism are all integral parts of cultural tourism in the broadest sense (Rohrscheidt, 2016). These forms of tourism are prominent in Athens, attracting large numbers of visitors eager to experience the city's rich cultural heritage.

Heritage tourism involves travelling with the primary goal of experiencing monuments, architectural ensembles, and sites officially and universally recognized as cultural heritage of the world, a country, or a region (Mikos von Rohrscheidt, 2016). This is especially relevant for historic cities that have a significant historical legacy and well-preserved landmarks (Varfolomeyev et al., 2015; Kappur, 2018).

Heritage tourism allows individuals to discover the rich history, cultural values, and traditions of a destination—both past and present—in an authentic manner. This type of tourism includes visiting historical and archaeological sites, becoming acquainted with local customs and traditions, and participating in cultural events and festivals. Greece and Italy are prime examples of countries where heritage tourism is highly developed. Cities such as Rome and Athens attract tourists from all over the world, offering not only monuments of exceptional historical significance, but also a unique atmosphere and insight into the cultural heritage deeply embedded in their identities.

Management of urban heritage resources in Athens

Athens is a city with a rich cultural heritage, making it one of the most important urban centers in Europe. It is home to a wealth of tangible and intangible cultural resources, including iconic ancient sites such as the Acropolis, the Agora, and the Temple of Olympian Zeus, as well as historic city districts, such as Plaka and Monastiraki, alongside contemporary revitalization projects. These resources are integral to the city's identity and contribute to its attractiveness as a tourist destination. In Greek literature, Athens is increasingly referred to as a "cultural heritage hub," which is reflected in international initiatives such as the establishment of the Heritage Hub by Europa Nostra. The organization's mission is to support revitalization efforts and increase community involvement in heritage preservation.

Contemporary heritage management in Athens involves not only traditional activities related to the protection of monuments (Pendlebury et al., 2018), but also their integration into the daily functioning of the city (Li et al., 2015) and urban planning (Pendlebury et al., 2018). One of the key aspects of this approach is heritage resilience, which refers to the ability of cultural resources to withstand dynamic social and environmental changes (Labadi, 2022). Research by Cheirchanteri (2025) suggests that Athens must adapt its heritage protection policies to address contemporary challenges such as climate change (Fatorić & Seekamp, 2017; Sesana et al., 2021), rapid urbanization, and increasing tourist pressure. The concept of resilience emphasizes the need for flexible management that can effectively balance the protection of monuments with their functional presence within the urban structure (Gravari-Barbas, 2018).

Digital technologies are also playing an increasingly important role in heritage management. The Athens Institute (IEΛ) is implementing extensive programs aimed at digitizing Greek heritage, creating digital archives, mobile applications, virtual reconstructions, and semantic databases. These activities do not only increase accessibility of heritage resources but also enable the development of the modern forms of interpretation and cultural education, fostering their stronger integration with the tourism activities of the city. Digitization is thus becoming a tool that strengthens both promotion of Athens and its multidimensional attractiveness to various groups of audiences.

Strategic planning is a crucial aspect of heritage policy in Athens. The most recent strategies of Greek cultural institutions (2025) prioritize interdisciplinarity, international cooperation, and the utilization of modern technologies as means of safeguarding and adapting heritage. These documents also emphasize the importance of creating sustainable management models that address current urban challenges (Holtorf & Högberg, 2021).

Heritage management in Athens also involves the presence of the wide range of stakeholders, reflected, among other aspects, in the development of

social participation. Examples include the initiatives of the Netherlands Institute Athens, which organizes summer universities devoted to alternative cultural routes, tourism, cultural mediation, and education in the field of heritage protection. The involvement of residents, local organizations, and businesses in management processes promotes cultural awareness and strengthens the social dimension of heritage protection (Graham et al., 2016).

One important aspect of managing urban heritage is its relationship with heritage tourism (Dredge & Jenkins, 2011). In cities such as Athens, historical heritage plays a crucial role in attracting tourists and shaping the city's image. However, research by Cao (2023) indicates that the development of heritage tourism can lead to conflicts of interest between authorities, residents, and tourists, especially in places of symbolic significance, such as the Parthenon or Plato's Academy. Consequently, heritage management policies must consider the perspectives of different social groups and strive to find sustainable and socially acceptable solutions (Balaskas & Kourkoulakos, 2024).

Both the literature and heritage management practice confirm that the ways in which heritage resources are protected, interpreted, and made accessible directly influences Athens' tourist image. Monument conservation, the development of digitization initiatives, educational activities, the introduction of innovations, and stakeholder-oriented strategies all constitute fundamental elements shaping the city's attractiveness to tourists. In the context of short city-break trips, cultural heritage becomes one of the most important factors determining the perception of Athens as an inspiring and valuable destination.

City break as a way to discover the history of the city and its cultural heritage

When discussing heritage tourism in Athens within the category of city-break travel, it is first necessary to define urban tourism. This type of tourist travel is characterized by cities being the primary or main destinations (Mikos von Rohrscheidt, 2016).

Travelling to cities is a phenomenon that has been known for centuries. The tradition of exploring cities and their culture through travel dates back to Ancient Rome and Ancient Greece (Firlej, 1995; Beard, 2016). The growing popularity of city travel has led to the emergence of urban tourism as a distinct branch of the tourism industry. According to Sitek (2011), urban tourism remains one of the principal forms of cultural tourism. Within this broad category, city-break trips have emerged and, although relatively young, have been gaining increasing recognition in recent years. Despite this growing interest, the literature has yet to establish a single, universally accepted definition of the phenomenon, and researchers are still working to develop a clear and unambiguous

conceptualization. According to Trew and Cockerell, British authors, city breaks are defined as "short-term, leisure trips to cities that do not include overnight stays elsewhere during the trip itself" (Trew & Cockerell, 2002).

Prylińska and Ratkowska (2009), analyzing travel offers available online, attempted to define the concept of a city-break trip as

> a short-term (2–6 days) stay in a popular tourist city that offers a rich and attractive cultural and tourist offer and is well-connected to other places.
>
> During the stay, tourists have access to a variety of services, including accommodation, food, and often guide services. They can also enjoy both permanent attractions, such as museums, theatres, and parks as well as temporary events, such as exhibitions, concerts, festivals, and sports competitions.

Awedyk, Makarewicz, and Weltrowska (2013, p. 5) broadened the definition of the term "city break," describing it as "short-term trips, usually weekends, to popular metropolises—especially capital cities—combining leisure with cognitive and cultural tourism. These trips are usually self-organized by tourists and their features include relatively low costs."

English-language literature distinguishes between two main types of cities break trips: the *city break weekend* and the *city break holiday*. The principal difference between them lies in the duration of the trip. A city break weekend refers to short trips limited to a weekend period (Friday to Sunday), usually undertaken to popular European cities or capital cities that are easily accessible thanks to convenient transport and low travel costs, such as inexpensive flights. In contrast, city break holidays are longer stays, typically lasting two to six days, which may extend beyond the weekend. Such trips are often taken as extended weekends, short holidays, or vacation trips. The main advantage of participating in a city-break is the opportunity to visit the city's most significant attractions and participate in local events and activities within a short period of time.

The role of monuments and memorials in shaping the attractiveness and urban identity of Athens

For centuries, Athens has been recognized globally as the symbolic "historical capital of Europe" and its heritage—both tangible and intangible—constitute the foundation of the city's contemporary identity (Theodora, 2020). The cultural heritage preserved in the urban space serves multiple functions: it is a testament to the development of one of the most important civilizations of the ancient world, acts as a carrier of the universal values of Western culture, and represents a key resource that influences the tourist attractiveness of the Greek

capital. Monuments, historical sites, and cultural objects therefore do not only enrich to the cityscape, but they also carry significant meanings and experiences that greatly impact visitors' perceptions of the city. These attractions draw tourists in through their unique historical value and offer the opportunity to experience authentic heritage (Prabowo et al., 2021).

The central element of this legacy is the heritage of ancient Athens, whose enduring presence in the city primarily rooted in the achievements of the 5th century BC, commonly known as the "Golden Age of Pericles." During this period, Athens flourished as the epicenter of philosophy, art, architecture, and science. According to Burkiewicz (2021), the ideas that emerged during this era became foundations of Western civilization, with concepts such as democracy, logic, harmony, and architecture laying the groundwork for European intellectual culture. Their material expression can be observed in the monumental historic sites that have survived to the present day and which contribute to the international recognition of the city. The Acropolis of Athens, together with the Parthenon, the Erechtheion, the Temple of Athena Nike, and the Propylaea constitutes one of the most recognizable archaeological complexes in the world (Willet et al., 2004). Its significance, however, extends far beyond its architectural value: it functions as a symbol of Athens, an element of Greek national identity and a central motif in the marketing narratives and cultural presentations of the city.

Ancient and Roman monuments, including the Odeon of Herodes Atticus, the Theatre of Dionysus, the Hephaesteion, the Greek Agora, and Kerameikos (Kurek, 2012, p. 119), function as tourist anchors that not only attract visitors but they also enable them to immerse themselves in the city's multi-layered history. Kurek (2012) emphasizes that it is precisely these anthropogenic values that have long remained the main factor in Greece's tourist attractiveness, a phenomenon particularly evident in the case of Athens. Roman landmarks, such as arch of Hadrian, the Roman Forum with the Tower of the Winds, and the Temple of Olympian Zeus, further add to this narrative, showcasing the continuous evolution of the city. Similarly, Byzantine monuments, such as the church of Panagia Kapnikarea, church of Ayios Nikolaos Rangavas, and the buildings within the Old Metropolis have played a significant role in shaping the visual and religious landscape of Athens during the Middle Ages. As noted by Barska (2022), these structures are crucial in highlighting the city's cultural diversity.

Museums also play an integral role in presenting and interpreting cultural heritage, with the National Archaeological Museum and the Acropolis Museum being of key importance. Exhibitions of artifacts from the Mycenaean, Classical, and Cycladic periods allow tourists to gain a deeper understanding of the historical context, thereby enhancing the city's tourist attractiveness and reinforcing its image as a global center of cultural heritage (Richard, 1996). These

museums not only fulfil educational functions, but they also strengthen the symbolic status of Athens as a heritage site of global importance.

The city's cultural heritage, particularly its ancient monuments, plays a significant role in shaping its contemporary image of Athens. According to Beriatos and Gospodini (2004), Athens is often promoted through its classical and neoclassical references from the nineteenth century, while other layers of heritage—such as Ottoman or Jewish—are often overlooked. The Acropolis, a global symbol of the city's identity, is the focal point of its tourism brand. However, the emphasis on ancient narratives may result in a one-sided representation of heritage, thereby influencing tourists' expectations and limiting awareness of Athens' multiculturalism.

The 2004 Summer Olympics were a pivotal moment in the modern reinterpretation of urban heritage in Athens. As noted by Karachalis (2015), the event sparked a major modernization of urban infrastructure, the revitalization of selected areas, and the creation of new promotional opportunities. This process enabled Athens to refresh its image and incorporate elements of modernity into its identity. Although the dominant role of ancient heritage in shaping the city's brand remained unchanged, the Olympic Games allowed for the introduction of new components, such as contemporary culture and architecture, into the narrative.

Ancient monuments of Athens

Athens, widely regarded as the ancient historical capital of Europe, was one of the most important centers of civilization of the ancient world. Their peak of splendor came in the fifth century BC, a period known as the "Golden Age of Pericles." It was during this era that Athens became the heart of Western civilization and the values that emerged there gained universal significance.

The fifth century BC witnessed the development of the most important fields of thought and culture that would forever change the face of the world. This period saw the establishment of the foundations of democracy, as well as the flourishing of theatre, art, philosophy, science, architecture and other forms of intellectual creativity. Philosophical ideas that would become milestones of the Western civilization were born in Athens (Burkiewicz, 2021). Greek concepts and words, such as democracy, harmony, music, mathematics, art, gastronomy, architecture, logic, Eros, and euphoria had a tremendous impact on development, not only of Europe, yet, of the whole world, inspiring subsequent generations and civilizations.

Anthropogenic assets, understood as elements created throuogh human activity, play a crucial role in shaping Greece's attractiveness to tourists (Kurek, 2007). The earliest evidence of settlement in Greece dates back to 5800 BC

in Nea Nikomedia, Macedonia. The region of modern-day Greece was home to one of the most advanced civilizations in the Mediterranean during antiquity, including the Minoan and Mycenaean cultures. These civilizations initially flourished on the island of Crete before expanding to other islands and the mainland, including the Peloponnese peninsula.

In the first millennium BC, several city-states emerged in ancient Greece, with Sparta in the Peloponnese and Athens being the most significant. While Sparta's influence is not as visible today, Athens was a major hub of cultural advancement and the birthplace of democracy. Numerous monuments from this era have survived, including the Acropolis Hill, which boasts buildings constructed during Athens' peak in the fifth century BC under the leadership of Pericles. The most notable structures include the Parthenon, a remarkably preserved temple dedicated to the city's patron goddess Athena; the Erechtheion, renowned for its Caryatids—sculpted female figures serving as columns; the Temple of Athena Nike; and the Propylaea, the monumental gateway to the Acropolis (Willet et al., 2004).

To the south of the Acropolis stands the Odeon of Herodes Atticus, a Roman theatre in which theatrical performances are still held, including the annual Athens Festival, as well as the Dionysus Theatre, dating back to the fifth century BC. Within Athens itself, numerous additional monuments from antiquity can also be admired beyond the Acropolis. The Theosseion, the temple of Hephaestus, the remains of the Greek Agora and the Kerameikos cemetery are particularly noteworthy. From the Roman period, the arch of the Emperor Hadrian, the choragic Monument of Lysicrates, the ruins of the forum with the Tower of Vitra, the Cemetery of Kerameikos, and the temple of Zeus Olympios have been preserved (Kurek, 2012, p. 119).

Among the important monuments in Athens are the Panathenaic Stadium, the site of the Panathenaic Games, and the Areopagus, a hill that served as the seat of the council of elders and court in antiquity (Kanellopoulou, 2017).

Athens is also home to many museums, including the National Archaeological Museum, which houses valuable collections of ancient art, including gold wares from Mycenaean tombs as well as collections of Cycladic and Classical sculptures. The Acropolis Museum houses fragments of the Parthenon frieze and the original Caryatids from the Erechtheion, constituting some of the institution's most important exhibits (Richard, 1996).

The eleventh and twelfth centuries are widely regarded as the golden age of Byzantine art in Athens. It was during this period that many of the city's most famous and significant Byzantine churches were constructed, not only for religious purposes but also for their cultural significance. These include the Old Cathedral of Athens, the Church of Panagia Kapnikarea, and the Church of Ayios Nikolaos Rangavas in Plaka. This era was marked by a period of Christian reconstruction following the Balkan campaigns of Emperor Basil II, which

greatly influenced the development of sacred architecture in the region. Additionally, numerous monasteries were established in the outskirts of Athens during this time (Barska, 2022).

To a large extent, the image of Athens is shaped by associations with the Acropolis. Contemporary culture plays a less important role as a factor in attracting tourists, while the experience of hosting the 2004 Summer Olympics may have created the conditions for a new paradigm of tourism planning and long-term branding strategy (Beriatos & Gospodini, 2004).

Study methodology and characteristics of respondents

The aim of the study is to present Athens as an attractive tourist destination, where the rich cultural and historical heritage influences the perceived potential of the city among Polish tourists planning short city-break trips. The empirical material was collected by means of a diagnostic survey using questionnaire-based research.

The sample was selected though purposive convenience sampling, a method commonly applied in research on tourist behavior and perception. The study was conducted by the author between April and July 2024 and was addressed exclusively to individuals who had visited Athens at least once on a short city-break trip in the previous two years. This criterion ensured that the collected opinions reflected recent tourists experiences and perceptions.

The survey questionnaire consisted of 10 questions, including five concerning the characteristics of the respondents. Individuals who travelled to Athens for academic purposes, such as conferences or training courses, or for work purposes were excluded from the study. At the beginning of the questionnaire, city break was defined as a trip to a large city lasting between two and four days, undertaken for sightseeing, relaxation, and cultural experience. The questionnaire was prepared in Polish and distributed through tourism-related online portals.

Respondents aged between 18 and 60 years. A total of 210 questionnaires were distributed, of which 172 were returned, resulting in a response rate of 81.9%. After verifying the accuracy and completeness of the collected data, 38 questionnaires were excluded due to missing responses or failure to meet the inclusion criteria. Ultimately, 134 correctly completed questionnaires were included in the analysis, representing 63.8% of all distributed questionnaires, which may be considered a sufficient sample size for exploratory research.

Several control procedures were implemented to ensure reliability and accuracy of the data. First, the survey was completely anonymous, which minimized the risk of responses conforming to social expectations. Second, closed-ended questions were arranged into logical thematic blocks, and the applied rating

scales were subjected to an internal consistency analysis. The Cronbach's alpha coefficient calculated for the main scales assessing the attractiveness of Athens and the perception of heritage reached 0.82, which indicates a high reliability of the tool. Subsequently, the data were subject to statistical analysis with the use of the basic descriptive statistics.

The selected methodological approach made it possible to gather reliable opinions from participants, providing a strong foundation for drawing conclusions about the perception of Athens as a tourist destination and the significance of cultural heritage in shaping the city's image.

The survey encompassed questions regarding the following topics:

- What factors do respondents consider to be the most significant factors contributing to Athens' potential as a city-break destination?
- Which locations in Athens were most frequently visited by tourists during their stay?
- How do respondents assess the accessibility of information on the history and culture of Athens (e.g. in museums or at historical sites)?
- How do respondents assess the quality of tourist services in Athens (e.g. guides, hotels, and public transport)?
- What improvements do respondents believe should be introduced into Athens' city-break offer to increase tourist satisfaction?

The characteristics of the survey participants are presented in Table 1.

It should be noted that this study solely focused on the ancient monuments of Athens, without addressing other historical layers of the city, such as its Ottoman, Jewish, or World War II heritage. This decision resulted from the author's research assumption that ancient heritage is the main factor in Athens' tourist attractiveness and a key element of its contemporary image. Considering the city's numerous historical layers would significantly extend the scope of the project and complicate the comparability of results, as there is not a single consistent and comparable criterion for evaluating all historical periods. For this reason, the study was deliberately limited to analyzing the perception of ancient monuments as the most important factors influencing attractiveness and perception of the city in the context of city-break tourism.

Women constituted over 70% of the surveyed group. The age distribution of the respondents was also varied, with the largest proportion belonging to the 25–29 years age range (40.3%), while the smallest group consisted of respondents aged 50–59 years (5.3%). Furthermore, the majority of the respondents reported having a university-level education (73.1%), with only two respondents reported having a basic vocational education. The author also inquired about the monthly income per family member. In this regard, 54 respondents (40.4%) indicated a gross monthly income of 4,001–5,000 PLN, while 9 respondents reported an income exceeding 5,000 PLN. It is worth mentioning that the most respondents resided in cities with a population exceeding

500,000, while 13 individuals (9.7%) lived in rural areas or in cities with a population of 150,000 to 500,000 inhabitants.

Table 1. Characteristics of the studied population

Specification	N = 134	%
Sex:		
female	94	70.1
male	40	29.9
Age:		
19–24 years old	32	23.8
25–29 years old	54	40.3
30–39 years old	21	15.7
40–49 years old	11	8.2
50–59 years old	7	5.3
60 years old and more	9	6.7
Education:		
vocational education	2	1.5
secondary education	34	25.4
higher education	98	73.1
Monthly income per family member:		
up to 2000 PLN	14	10.4
2001–3000 PLN	38	28.3
3001–4000 PLN	54	40.4
4001–5000 PLN	19	14.2
over 5000 PLN	9	6.7

Source: own study.

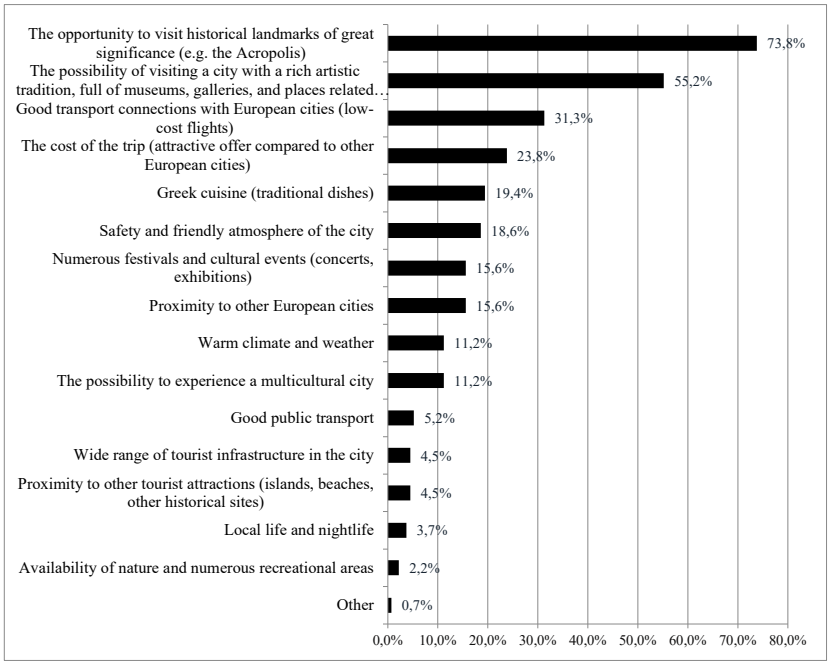
Assessment of Athens' potential as a city-break destination and its role as a city of cultural heritage

In the first question, participants were asked to identify the factors that they considered most influential in determining the tourist potential of Athens as a travel destination. They were given the option to select more than one answer, with a maximum of three choices (Figure 1). A total of 398 responses were recorded for this question.

According to the respondents, the principal factors influencing the attractiveness of Athens as a destination for city-break tourism are primarily associated with the city's rich historical and cultural heritage. A substantial majority of respondents (73.8%) identified the opportunity to visit historically significant monuments as the main draw of Athens. This is not surprising, as the city

is considered as the birthplace of Western civilization, while its monuments—including the Acropolis of Athens, the Parthenon, and numerous ancient temples—constitute priceless treasures of the world cultural heritage.

Figure 1. The most important factors contributing to Athens' tourism potential as a city-break destination in the opinion of respondents (maximum of three answers)

Source: own study.

The second major factor that draws tourists to Athens is its rich artistic tradition, encompassing numerous museums, galleries, and sites associated with ancient culture. According to 55.2% of respondents, the city offers a unique atmosphere conducive to the exploration of art and history, making it a strong magnet for art and culture enthusiasts.

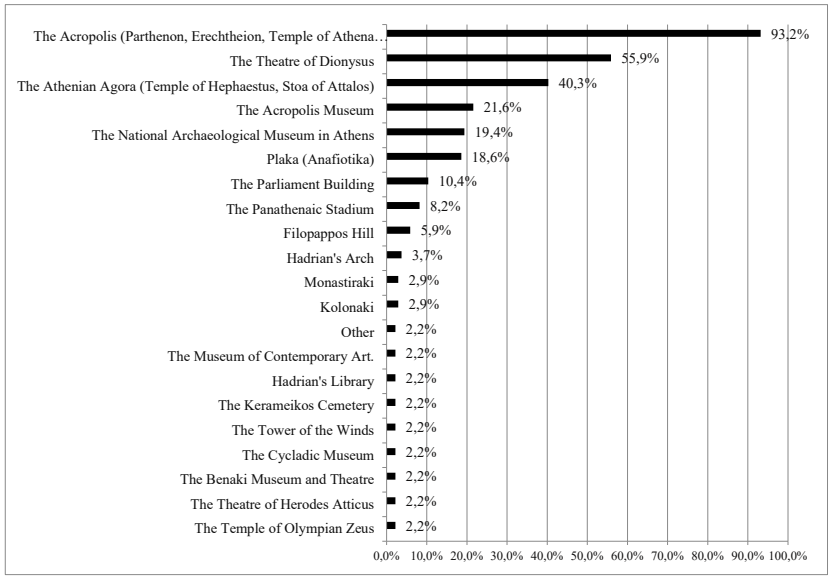
According to 23.8% of respondents, convenient transport links to other European cities constitute an additional advantage of Athens, making it an accessible and attractive destination for city-break travel. The affordable cost of travelling to Athens, especially compared to other popular European destinations, also influences tourists' decisions to choose the city for short holiday trips.

Interestingly, the smallest proportion of respondents—only 2.7%—identified local life and nightlife entertainment as important factors attracting tourists. This may suggest that Athens is mainly seen as a cultural rather than

entertainment-oriented tourist destination. Similarly, only 2.2% of respondents considered the availability of natural and recreational areas as an important element of the city's tourism potential. This result may stem from the fact that Athens is primarily associated with its rich history and cultural heritage rather than its outdoor or environmental attractions.

In the following question, participants were asked to identify up to three places in Athens that they would be most inclined to visit during their city-break stay (Figure 2).

Figure 2. Places in Athens most frequently visited by tourists during their stay (possibility to indicate a maximum of 3 answers)

Source: own study.

A total of 401 responses were recorded for this question. The survey results clearly indicate that tourists show a strong preference for visiting monuments of major historical importance, such as the Acropolis and the Theatre of Dionysus. The vast majority of respondents (93.2%) identified the Acropolis as the most important destination visited during their stay. This result is not surprising given the exceptional cultural and historical significance of this monument. As a symbol of ancient Greece and one of the world's most important archaeological sites, the Acropolis offers tourists an unforgettable experience and an opportunity to immerse themselves in the rich history of Athens.

Second place was occupied by the Theatre of Dionysus, which received 55.9% of the respondents' votes. This theatre holds a significant place in history

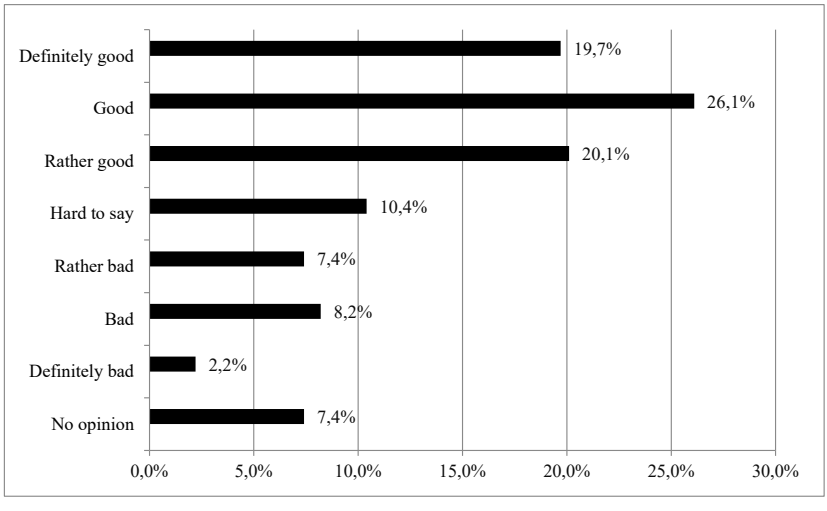
as one of the oldest theatres in the world, and is closely intertwined with the origins of Western theatre and dramatic culture. A visit to this theatre offers not only an aesthetic experience but also an educational one, especially in terms of its historical and cultural significance. This is likely the reason for its popularity among visitors.

The Athenian Agora was indicated by 40.3% of respondents. This site, associated with in antiquity with political activities and daily life of Athenians, functioned as a place of public gatherings of citizens, trade, and the development of democracy. Its historical significance makes it an important element in understanding the history of Athens, which helps explain the strong interest of tourists in visiting the site.

Other attractions, although also culturally and historically valuable, such as the Museum of Cycladic Art, the Tower of the Winds, the Kerameikos cemetery, Hadrian's Library and the Museum of Contemporary Art, proved to be the least popular. Each of these sites was visited by only 2.2% of respondents, which suggests that despite their cultural and historical value, they do not attract as many tourists compared to the icons of Athens as the Acropolis.

In the following two questions, a Likert scale was used for the responses, with the following options: definitely good, good, rather good, hard to say, rather bad, bad, definitely bad, no opinion. The survey addressed the question related to the evaluation of the availability of information on the history and culture of Athenian monuments at tourist sites (Figure 3).

Figure 3. Evaluation of availability of the information on the history and culture of Athenian monuments (e.g. in museums, while visiting monuments)?

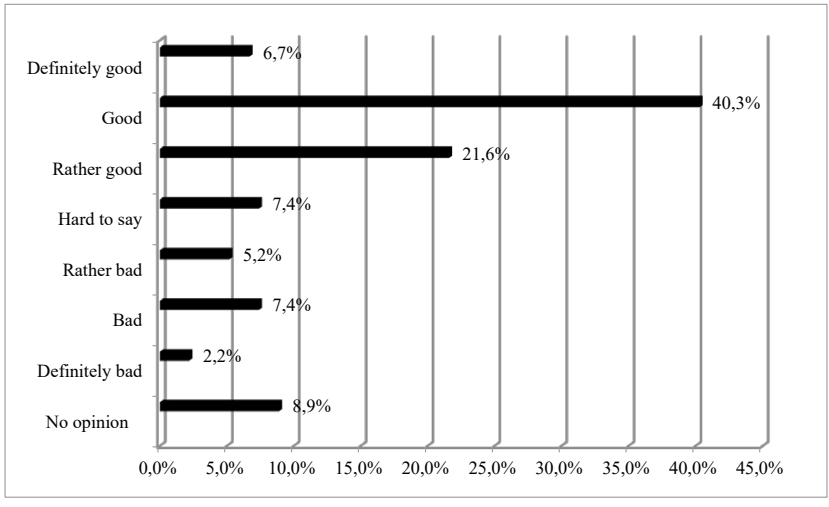

Source: own study.

Respondents rated availability of the information on the history and culture of Athens—for example in museums and at historical monuments—as good (26.1%), rather good (20.1%), and as many as almost one in five respondents rated this infrastructure as definitely good. Only 2.2% of respondents rated the availability of information as definitely bad, which represents a marginal result. Interestingly, only three individuals from the entire survey group, representing 8.2%, expressed dissatisfaction with this aspect. This may indicate that problems related to the availability of the information may relate to individual, less developed information points or specific situations, rather than a general trend.

Respondents were also asked to provide an overall assessment of the quality of tourism services and infrastructure in Athens (Figure 4).

Figure 4. Overall assessment of the quality of tourist services and infrastructure in Athens (e.g. availability of local guides, hotels, public transport)

Source: own study.

Respondents rated the quality of tourism services and infrastructure offered in Athens as good (40.3%) or rather good (21.6%). Altogether, this gives 61.9% of respondents who are satisfied with the quality of tourism services, which indicates a positive picture of the tourism sector in Athens. Furthermore, 6.7% rated the quality of services as definitely good, suggesting that not only the overall accessibility, but also the level of services provided met tourists' expectations. This assessment may relate to a wide range of services, such as transport, accommodation, gastronomy, and tourist services at museums and monuments. Only 3.2% of respondents—three individuals—rated the quality of tourism services as definitely bad. Interestingly, this figure is identical to the number of respondents who

expressed a negative opinion on the availability of information about Athens' history and culture, which may suggest that dissatisfaction with these aspects was related to similar factors, e.g. the limited availability or quality of services in specific places, which may affect tourists' overall experience.

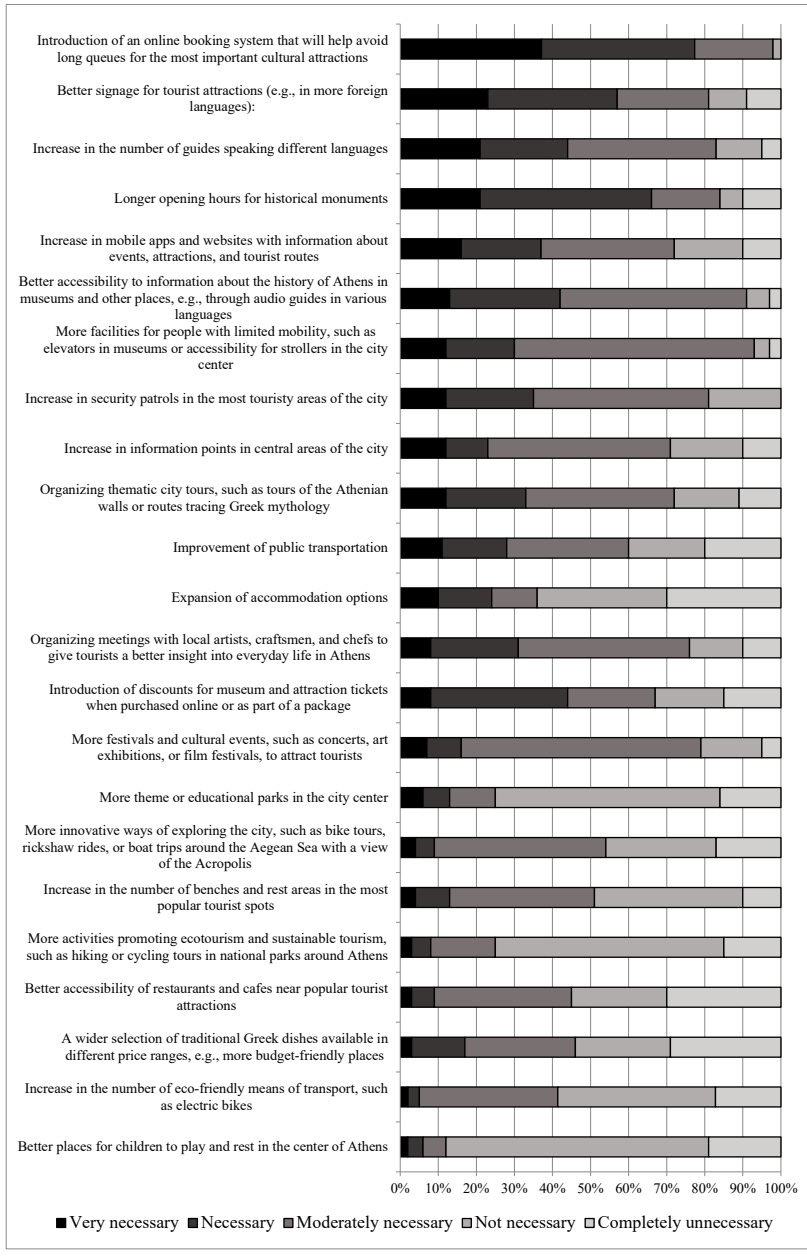
The most time-consuming and extensive question for respondents was the one assessing suggested activities that could contribute to tourist satisfaction during a city-break visit to Athens (Figure 5). Respondents rated each factor on a scale of 1–5, assuming that 5 was a value indicating very necessary actions to be implemented, value 4 – necessary to be implemented, value 3 – possible to be implemented, value 2 – unnecessary to be implemented, value 1 – completely unnecessary to be implemented.

The analysis of the survey results indicates that respondents believe the implementation of specific measures in Athens is necessary in order to improve sightseeing conditions and increase the city's tourist attractiveness. Particularly, factors related to visiting cultural heritage sites were deemed the most important. These include introducing online booking systems to avoid long queues at popular cultural attractions (36%), improving signposting in multiple foreign languages (23%), extending visiting hours for historical monuments (21%), and increasing the number of multilingual tourist guides (21%). These were the most commonly mentioned factors that respondents believe should be introduced and offered to visitors in Athens.

Respondents also identified several activities that could enhance the tourism offer of Athens, although they were not considered as top priorities. These included organizing meetings with local artists, craftsmen, and chefs to provide tourists with insight into everyday life in Athens (45%); offering thematic city walks, such as tours of the Athenian walls or routes inspired by Greek mythology (39%); introducing innovative ways of exploring the city, such as bicycle tours, rickshaw rides, or cruises on the Aegean Sea with views of the Acropolis (45%); and expanding the availability of mobile applications and websites with information about events, attractions, and tourist routes (35%). While respondents believed these measures were worth implementing, they did not consider them as priority elements for the city's promotional activities to enhance its attractiveness.

In response to the growing environmental awareness, many travelers are now seeking more sustainable forms of tourism. This includes choosing environmentally friendly hotels and restaurants, as well as using public transport or bicycles instead of taxis or private cars. However, according to the survey of Polish respondents, specific measures were deemed less important for improving sightseeing experiences in Athens. These included promoting ecotourism and sustainable tourism activities, such as hiking or cycling in national parks around Athens (3%), improving play areas for children in the city center (2%), and increasing the availability of environmentally friendly means of transport, such as electric bicycles (2%).

Figure 5. Rating of individual actions that could be improved in the city break offer in Athens to increase tourist satisfaction

Source: own study.

The conducted research unequivocally confirms that tourists visiting Athens for short stays place the greatest importance on efficient and innovative tours of historical monuments. Modern technological solutions, such as mobile apps, interactive audio guides, and virtual tours, are highly valued as they allow for a more efficient and engaging sightseeing experience, also enabling better understanding of the history and context of the monuments. Tourists also pay considerable attention to the availability of information in multiple languages and to the possibility to make reservations through online booking systems.

Discussion

The results of the study suggest that the cultural heritage of Athens plays a significant role in shaping the city's attractiveness as a city-break destination. This finding indicates consistency between perceptions of the respondents and current trends in research on urban heritage tourism. The respondents' answers emphasized the importance of ancient monuments, particularly the Acropolis, the Agora, and the Temple of Olympian Zeus, as key elements of the city's tourist image. Additionally, the respondents indicated that their primary motivation for visiting Athens was the desire to experience an authentic connection with history, which corresponds with previous studies suggesting that tangible heritage functions as a "tourist anchor" (Timothy, 2018; Poria, Reichel, & Biran, 2019).

At the same time, the author's research confirms that the manner heritage resources are managed, presented, and interpreted has a significant impact on the quality of the visitors' experience and their overall assessment of the destination. This finding points to the need to treat heritage not only as a resource, but also as an element of the city management system, which is currently the dominant trend in urban research and heritage studies.

Compared with previous studies on the heritage of Athens, this study introduces a new perspective by focusing on the perceptions of Polish tourists visiting the city as part of a short city-break trips. This particular segment of travelers has thus far remained underrepresented in the literature. While works by Cheirchanteri (2025), Kalli and Metaxas (2024), and Cao (2023) primarily focus on heritage management strategies, stakeholder conflicts, and sustainability issues, they often neglect the perspective of tourists visiting for relatively short periods. Therefore, this study fills an important gap in understanding the role of city-break tourism in shaping the image of cultural heritage destinations.

The survey results confirm that cultural heritage is the most significant component of Athens' tourism offer. This finding corresponds with the observations of Ashworth and Tunbridge (2020), who argue that heritage cities primarily rely on their unique anthropogenic resources to enhance their

competitiveness. At the same time, the results highlight the need to further strengthen the role of interpretation and cultural education in urban spaces. Respondents indicated that access to information about the city's history and culture is not always sufficient. In light of contemporary heritage management practices (Bandarin & Van Oers, 2015; Giaccardi, 2012), the development of digital tools, such as mobile applications and multimedia forms of interpretation, may play a crucial role in enhancing the quality of the tourist experience.

The literature emphasizes the growing need for adaptive and integrated heritage management that considers issues such as resilience to environmental changes, urban pressure, and the intensification of tourist traffic. Cheirchanteri (2025) points out that Athens should pursue a policy grounded in the concept of heritage resilience—a flexible and long-term model of protection that allows for the preservation of cultural values to be combined with the dynamic development of the city. In turn, Esichaikul, (2022) draws attention to the existence of conflicts between stakeholders, including public institutions, residents, and tourists, that may influence decision-making processes regarding the protection and accessibility of monuments.

In light of the collected empirical data, it may be concluded that the respondents overwhelmingly confirmed the existence of contemporary problems affecting Athens, specifically citing overcrowding at popular sites, challenges with sightseeing during peak tourist season, and the limited availability of information in urban areas. Consequently, the findings of this study suggest the necessity for the development of innovative methods for managing tourist flow and promoting alternative cultural routes. This aligns with the current strategies of Greek cultural institutions (TEE 2025) and the initiatives of the Netherlands Institute at Athens.

The survey respondents also emphasized the need to enrich the educational and interpretive dimensions of tourist offer in Athens. The digitization of heritage resources, carried out among others by the Athena Research Center, represents an important direction that can contribute to increasing the accessibility and attractiveness of sightseeing experiences. Contemporary projects, including 3D reconstructions, digital archives, and virtual tours, respond to the needs of tourists seeking more interactive forms of cultural engagement. This is in line with global research trends (Champion, 2021; Kalay et al., 2008), which highlight the growing importance of heritage tech in urban tourism.

It is noteworthy that respondents emphasized the importance of improving the organization of tourist traffic, increasing the availability of services, and better management of the urban space surrounding key monuments. This highlights the necessity of implementing sustainable strategies that can alleviate the strain on heavily congested sites (García-Hernández et al., 2017), promote public involvement in heritage management (Waterton & Smith, 2010), develop alternative routes and cultural narratives (Kaul, 2023), and stress the

significance of intangible heritage and creative industries as a complement to traditional tourism offerings (Consoli et al., 2024).

The findings of the study contribute to the broader discussion concerning the need of expanding the interpretation of urban heritage in order to enhance its attractiveness while also safeguarding it from overexploitation.

Summary

Athens is a highly sought-after destination for cultural heritage tourism, and its unique tangible and intangible resources make it particularly well suited for short city-break trips. This is especially true for Polish tourists, who have shown a particular interest in visiting the city. The findings of the study confirm that the city's abundant historical heritage—ranging from ancient monuments to museums and archaeological sites—constitutes the main draw of Athens. These attractions offer a profound and immersive experience, allowing visitors to connect with the city's past and reinforcing its image as the "cradle of Western civilization."

Monuments and historical sites play a crucial role in enhancing both the city's tourism sector and its modern cultural identity. They serve as the primary attraction for tourists, shaping the symbolic image of Athens and promoting specialized forms of cultural tourism. At the same time, the city's growing popularity has also brought about negative consequences, such as overtourism, overcrowding of public spaces, gentrification, and displacement of local residents from central districts. These challenges highlight the significance of heritage resilience, which involves the sustainable and adaptive management of cultural resources while considering the needs of both tourists and local communities.

Despite its contemporary challenges, Athens retains a very high tourism potential and remains one of Europe's most important cultural destinations. A properly implemented heritage management policy and balancing of social interests can ensure the city's lasting attractiveness and resilience in the face of contemporary challenges, strengthening its role as a global cultural tourism destination.

Based on the study results, specific policy and managerial recommendations may be formulated. City authorities should implement measures to reduce overcrowding at the most popular sites through the introduction of online booking systems and scheduled visiting hours, while simultaneously developing alternative tourist routes and promoting lesser-known monuments. From the perspective of tourism management, it is advisable to increase the availability of multilingual information, expand the use of digital educational tools, and organize cultural activities and thematic tours, which can enhance the tourist experience, support sustainable development, and protect Athens' cultural heritage.

References

Arcos-Pumarola, J., Georgescu Paquin, A., & Hernández Sitges, M. (2023). The use of intangible heritage and creative industries as a tourism asset in the UNESCO Creative Cities Network. *Heliyon*, *9*(1).

Ashworth, G., & Tunbridge, J.E. (2020). Tourism, heritage and urban regeneration. *Journal of Tourism Cities*, *6*(4), 8–20.

Awedyk, M., Makarewicz, M., & Weltrowska, J. (2013). Indywidualny city break jako reprezentacyjny trend turystyki europejskiej w XXI wieku. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu: Gospodarka turystyczna w regionie. Rynek turystyczny – współczesne trendy, problemy i perspektywy jego rozwoju*, 304, 11–18.

Balaskas, V., & Kourkoulakos, A. (2024). Paul of Greece and Greek heritage tourism (1952–54). *Journal of Greek Media & Culture*, *10*(1), 1–18.

Bandarin, F., & van Oers, R. (2015). *Reconnecting the City: The Historic Urban Landscape Approach and the Future of Urban Heritage*. Oxford, UK: Wiley-Blackwell.

Barac-Miftarević, S. (2023). *Undertourism vs. Overtourism: A Systematic Literature Review*. *Tourism*, *71*(1), 178–192.

Barska, J. (2022). Byzantine architecture in Athens and its cultural significance. *Journal of Mediterranean Studies*, *31*(2), 145–160.

Beard, M. (2016). *SPQR. Historia starożytnego Rzymu*. Poznań: Wydawnictwo Rebis.

Benevolo, L. (1995). *Miasto w dziejach Europy*. Warszawa: Wydawnictwo Krąg.

Beriatos, E., & Gospodini, A. (2004). "Glocalising" urban landscapes: Athens and the 2004 Olympics. *Cities*, *21*(3), 187–202.

Buczkowska, K. (2008). *Turystyka Kulturowa. Przewodnik metodyczny*. Poznań: Wydawnictwo AWF.

Burkiewicz, Ł. (2021). Od Redakcji. *Perspektywy Kultury*, *32*(1), 5–6.

Cao, Z. (2023). *Research on Heritage Tourism in Athens*. Ottawa: Clausius Scientific Press.

Champion, E. (2021). *Urban Heritage in 3D: Digital Visualization and Virtual Reconstruction*. London: Springer.

Charterina, J. & Aparicio, G. (2015). A comparison of antecedents of satisfaction in city break traveling. *RevistaEspañoladeInvestigación de Marketing ESIC*, *19*, 71–82.

Cheirchanteri, G. (2025). Cities Cultural Heritage Resilience versus the Urban Web Development. Case Study: The City of Athens. *Mediterranean Archaeology Journal (MAJ)*.

Consoli, S., Alberti, V., Cocco, C., Panella, F., & Montalto, V. (2024). *Cultural gems linked open data: Mapping culture and intangible heritage in European cities*. Preprint.

Czarnecki, B. (2015). Turystyka jako czynnik rozwoju miasta. *Ekonomia i Środowisko*, *4*(55), 210–221.
Daszkiewicz, W. (2010). Podstawowe rozumienie kultury – ujęcie filozoficzne. *Roczniki Kulturoznawcze*, 43–64.
Dredge, D. & Jenkins, J. (2011). *Stories of practice: Tourism policy and planning*. Farnham: Ashgate.
Europa Nostra Heritage Hub Athens. (2023–2025). *Reports on Community Involvement and Heritage Revitalization in Athens*.
Esichaikul, R. (2022). Community participation in heritage tourism management of Sukhothai historical park. *International Journal of Tourism Cities*, *8*(4), 897–914.
Fatorić, S. & Seekamp, E. (2017). Are cultural heritage and resources threatened by climate change? A systematic literature review. *Journal of Cultural Heritage*, *27*, 168–179.
Firlej, W. (1995). Podróże o charakterze turystycznym w starożytnej Grecji i Rzymie. *Studia Pedagogiczne. Problemy Społeczne, Edukacyjne i Artystyczne*, *10*, 105–114.
García-Hernández, M., De la Calle-Vaquero, M., & Yubero, C. (2017). Cultural heritage and urban tourism: Historic city centres under pressure. *Sustainability*, *9*(8), 1346.
Giaccardi, E. (2012). *Heritage and Social Media: Understanding Heritage in a Participatory Culture*. Routledge.
Graham, B., Ashworth, G. J., & Tunbridge, J. E. (2016). *A Geography of Heritage: Power, Culture and Economy*. Routledge.
Gravari-Barbas, M. (2018). Tourism as a heritage producing machine. *Annals of Tourism Research*, *73*, 15–29.
Holtorf, C. & Högberg, A. (2021). *Cultural Heritage and the Future*. Routledge.
Ikkos, A. & Koutsos, S. (2017). The contribution of Tourism to Greek economy in 2015, SETE Intelligence (Greek Tourism Confederation), January, 2nd ed.
Kalay, Y.E., Kvan, T., & Affleck, J. (2008). *New Heritage: New Media and Cultural Heritage*. Routledge.
Kalla, M. & Metaxas, T. (2024). Cultural and heritage tourism, urban resilience, and sustainable development: Comparative analysis of the strategies of Athens and Rome. *Journal of Sustainability Research*, *6*(4), e240073.
Kanellopoulou, D. (2017). Walking, feeling, talking: the experience of public space in the historical center of Athens. *The Senses and Society*, *12*(2), 177–192.
Kaul, N. (2023). Exploring cultural heritage management research in tourism. *Journal of Tourism Studies* (in print).
Karachalis, N. (2015). New tourism geographies in Athens: heritage routes, changing neighbourhoods and the need for new narratives. *Pharos*, *21*(1), 57–71.
Kryczka, M. (2019). *Overtourism vs. sustainable tourism development: Management attempts on the example of Venice. Studia Periegetica*, *26*(2), 43–61.

Kurek, W. (2012). *Regiony turystyczne świata*. Tom 1, *Europa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Małek, J. (2003). Turystyka kulturowa jako czynnik rozwoju lokalnego. *Prace i Studia Geograficzne*, *32*, 13–34.

Marczak, M. (2000). Rodzaje turystyki. In: A. Schwichtenberg (Ed.), *Podstawy turystyki*. Koszalin: Wydawnictwo Politechniki Koszalińskiej.

Kowalczyk, A. (2005). Nowe formy turystyki miejskiej. *Prace i Studia Geograficzne*, *35*, 155–197.

Kowalczyk, A. (2008). Współczesna turystyka kulturowa – między tradycją a nowoczesnością. *Turystyka kulturowa. Spojrzenie geograficzne* (pp. 9–57). Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

Labadi, S. (2022). *The Future of World Heritage: Re-thinking Protection and Governance*. Oxford University Press.

Li, Y. & Hunter, W.C. (2015). Visitor perceptions of tourism impacts on urban heritage sites. *Tourism Management*, *51*, 234–247.

Mika, M. (2007). Formy turystyki poznawczej. In: W. Kurek (Ed.), *Turystyka* (pp. 198–231). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Papazoglou, G, & Bargianni, E. (2021). Athens in Numbers: A City Break Destination Grammatiki. *Journal of Tourism Research*, *26*, 348–362.

Panas, G., Heliades, G., Halkiopoulos, C., Tsavalia, D., & Bougioura, A. (2017). Evaluation of Athens as a City Break Destination: Tourist Perspective Explored via Data Mining Techniques. IN: V. Katsoni, A. Upadhya, A. Stratigea (Eds.), *Tourism, Culture and Heritage in a Smart Economy*. Springer, 85–103.

Pendlebury, J., Wang, Y., & Law, A. (2018). Urban heritage and the politics of managing change in historic cities. *Cities*, *77*, 13–20.

Poria, Y., Reichel, A., & Biran, A. (2019). Heritage site management: Motivations, emotions and experiences. *Journal of Heritage Tourism*, *14*(3), 205–221.

Prabowo, B.N., Salaj, A.T., & Lohne, J. (2021). Urban heritage facility management: A scoping review. *Applied Sciences*, *11*(20), 9443.

Prylińska, M. & Ratkowska P. (2009). City break – próba wyjaśnienia i zdefiniowania zjawiska w odniesieniu do polskiego rynku usług turystycznych. *Turystyka Kulturowa*, *10*, 4–16.

Richards, G. (1996). *Cultural Tourism in Europe*. CAB International, Wallingford.

Richard, R. (1996). *Greek Archaeology and Museum Collections*. Cambridge: Cambridge University Press.

Rodzi, N.I.M., Zaki, S.A. & Subli, S.M.H.S. (2013). Between Tourism and Intangible Cultural Heritage. *Social and Behavioral Sciences*, *85*, 411–420.

Rohrscheidt, A.M. (2008). Turystyka kulturowa – wokół definicji. *Turystyka Kulturowa*, *1*, 421.

Rohrscheidt, A.M. (2010). *Turystyka kulturowa: fenomen, potencjał, perspektywy*. Poznań: Wydawnictwo KulTour.pl.

Rohrscheidt, A.M. (2012). Koordynacja turystycznych szlaków tematycznych – analiza wybranych systemów polskich i europejskich. *Turystyka Kulturowa*, *1*, 35–61.

Rohrscheidt, A.M. (2019). Interpretacja dziedzictwa we współczesnej turystyce kulturowej. Cele i założenia, poziomy i wymiary programów, rodzaje podejmowanych działań. *Turystyka Kulturowa*, *6*, 61–102.

Rohrscheidt, A.M. (2020). Konteksty i uwarunkowania zarządzania interpretacją dziedzictwa w turystyce kulturowej. *Turystyka Kulturowa*, *3*, 41–102.

Schwarzer, M. (2005). Architecture and mass tourism. In J. Ockman & S. Frausto (Eds.), *Architourism. Authentic, escapist, exotic, spectacular*. Prestel Verlag.

Sesana, E. et al. (2021). Climate resilient urban heritage: A framework for assessing vulnerability. *Sustainable Cities and Society*, *65*, 102–107.

Sitek, M. (2011). Turystyka miejska. *Bezpieczeństwo dużych i średnich aglomeracji z perspektywy europejskiej*. Józefów: Wydawnictwo WSGE, 62–82.

Stasiak, A. (2007). Kultura a turystyka – wzajemne relacje. In A. Stasiak (Ed.), *Kultura i turystyka – razem czy oddzielnie?* Łódź: Wydawnictwo WSTH, 7–17.

Technical Chamber of Greece (TEE). (2025). *Strategic Plan for the Preservation and Management of Cultural Heritage in Greece*. TEE Publications.

Theodora, Y. (2020). Cultural heritage as a means for local development in Mediterranean historic cities – The need for an urban policy. *Heritage*, *3*(2), 152–175.

Timothy, D.J. (2018). *Cultural Heritage and Tourism: An Introduction*. Channel View Publications.

Trew, J. & Cockerell, N. (2002). The European market for UK city breaks. *Tourism Insights*, *14*, 86.

Varfolomeyev, A., Korzun, D., Ivanovs, A., Soms, H., & Petrina, O. (2015). Smart space-based recommendation service for historical tourism. *Procedia Computer Science*, *77*, 85–91.

Vitouladiti, O., Ntaka, A., & Sarantakou, E. (2018). Evaluating Athens as a city-break destination: *A marketing management approach in tourism and travel*. MPRA Paper No. 99033, TOURMAN 2018 Conference Proceedings, Rhodes: Greece (28 October 2018), 51–57.

Waterton, E. & Smith, L. (2010). The recognition and misrecognition of community heritage. *International Journal of Heritage Studies*, *16*(1–2), 4–15.

Willett, D., Bain, C., Clark, M., Hannigan, D., Hellander, P., & Oliver, J. (2004). *The Acropolis Monuments*. Athens University Press.

Zmyślony, P. (2015). *Funkcja turystyczna w procesie internacjonalizacji miast*. Kraków: Wydawnictwo Proksenia.

Żabińska, T. (2013). Turystyka w dużych miastach i metropoliach. Wybrane problemy rozwoji i zarządzania. *Studia Ekonomiczne – Zeszyty Naukowe*, *147*, 133–155.

Kamila Ziółkowska-Weiss – Professor at the University of National Education commission in Cracow (UKEN) is a graduate of Culture Studies at the Jagiellonian University and Geography at the Pedagogical University in Krakow. She also completed postgraduate studies in international tourism management at the Cracow University of Economics. Since 2012 she has been a research worker at the University of the National Education Commission, Krakow. She is the author of ninety academic publications. Her principal academic interests focus on cultural tourism and the Polish diaspora in the North and South America.

OPEN ACCESS
perspektywy kultury / perspectives on culture
No. 53 (2/2026)

Małgorzata Martynuska
https://orcid.org/0000-0002-5028-5046
University of Rzeszów
mmartynuska@ur.edu.pl
https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.05

"Every Second Counts": Representing Chicago's Urban Identity in the TV Series *The Bear*

ABSTRACT

The article examines Chicago's identity through the portrayal of the city's hospitality industry in the comedy-drama series *The Bear*. The daily operations of the show's main restaurant, *The Original Beef of Chicagoland*, serve as a metaphor for the complexities of work encountered by the entire hospitality sector. The restaurant's staff are presented within the context of the Kitchen Brigade system, with its transparent chain of command outlining the workers' hierarchy. The show's overview of the city's gastronomy reflects Chicago's ethnic history. The article analyses how the series broadens its focus from depicting the hospitality industry to articulating Chicago's identity through portrayals of the city's emblematic culinary locations, visual displays of architectural landmarks, and a soundtrack representing the city's distinctive music. The sense of place conveyed by the sign "Every Second Counts" reflects anxiety in the hospitality industry and signals the characters' adaptation to the city's dynamics.

KEYWORDS: Chicago, *The Bear*, gastronomy, city identity, sense of place

STRESZCZENIE

„Liczy się każda sekunda": Obraz miejskiej tożsamości Chicago w serialu *The Bear*

Artykuł analizuje tożsamość Chicago poprzez ukazanie miejskiego sektora gastronomicznego w serialu komediowo-dramatycznym *The Bear*. Codzienne funkcjonowanie głównej restauracji serialu – *The Original Beef of Chicagoland* – stanowi metaforę złożoności pracy charakterystycznej dla całej branży gastronomicznej. Pracownicy restauracji zostali przedstawieni w kontekście systemu Kitchen Brigade, którego przejrzysta hierarchia odzwierciedla strukturę zależności pomiędzy poszczególnymi stanowiskami. Serialowa wizja gastronomii Chicago ujawnia etniczne zróżnicowanie miasta oraz jego historię migracyjną. Analiza pokazuje, w jaki sposób *The Bear* rozszerza swoje pole znaczeń – od

Suggested citation: Martynuska, M. (2026). "Every Second Counts": Representing Chicago's Urban Identity in the TV Series The Bear. *Perspectives on Culture*, *2*(53), pp. 75–91. https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.05
Submitted: 12.12.2025 Accepted: 06.05.2026

realistycznego przedstawienia pracy w branży gastronomicznej po symboliczne ujęcie miejskiej wspólnoty. Poprzez wizualne przedstawienie architektonicznych ikon, topografię miejsc kulinarnych oraz ścieżkę dźwiękową zakorzenioną w muzycznej tradycji Chicago serial konstruuje wyrazistą reprezentację miasta. Specyfika Chicago, wyrażona słowami „Liczy się każda sekunda", oddaje niepokój towarzyszący pracy w gastronomii i odzwierciedla adaptację bohaterów do rytmu życia w wielkomiejskiej przestrzeni.

SŁOWA KLUCZE: Chicago, *The Bear*, gastronomia, tożsamość miasta, specyfika miejsca

The realms of the city and film have been inextricably linked since the Lumière Brothers captured the first urban scenes in 1898 (Koeck & Penz, 2003, p. 364). Lukinbeal and Zimmermann claim that the "city film" offers a binary constructed on the "reel" representation of the "real" experience of the city, which results in a "simulacrum of the real" (2008, pp. 18–19). Therefore, cinematic cities are imaginary constructs that allow reflections on the conditions of urban life through powerful images of the city's complexities, diversity, and social dynamism. As observed by Shiel, film is known for "the representation of distinctive spaces, lifestyles and human conditions of the city" (2001, p. 1). The motion picture industry has achieved this by depicting cities through screen renditions of "real cities" (shot on location) or "reconstructed cities" (shot in the studio). The city film not only relates to a particular urban location but also reveals a site's distinctive character, as people identify with a place when it has a unique character beyond its visual image.

Place-related identity has been researched through several overlapping theoretical concepts, such as "sense of place" or "place identity." Sense of place connects architectural and human space and denotes the meanings and emotions associated with a particular location (Krasny, 2020, p. 128; Molavi et al., 2016, p. 64). An emotional bond to a specific place is developed through "interactions between an individual/community and the place over time" (Erfani, 2022, p. 461). The concept of city identity includes exclusive attributes of a given urban location and identificatory meanings that the particular place generates in its relations to people, contributing to "an individual's sense of self or identity" (Krasny, 2020, p. 130). As observed by Solesbury, city identity is

> the product of a unique mixture of a city's characteristics: drawn from one or more of history and geography, its economy, social structures and processes, public behaviour, cuisine, dress, politics and governance, artistic images and accounts, demography, buildings and transport, culture and consumption (2021, p. 12).

Belanche et al. link the concept of city identity with city communities and claim that individuals who feel belongingness to a particular city "behave as inner members of such communities" (2017, p. 138). Therefore, city identity helps differentiate residents from others, such as people from outside Chicago, and from internal subgroups within the city whose identification centers on particular social, ethnic, professional, or neighborhood-based aspects of urban identity. In this sense, city identity is not homogenous but layered, allowing multiple forms of belonging and differentiation to coexist. The city is a complex entity reflecting social communication, experience sharing, and relationship building among its residents and visitors (Muktiono, 2024).

This article examines Chicago's identity through the portrayal of the city's hospitality industry in the series *The Bear*. The daily operations of the show's main restaurant, *The Original Beef of Chicagoland*, serve as a metaphor for the complexities of work encountered by the entire hospitality sector. The restaurant's staff are presented within the context of the Kitchen Brigade system, with its transparent chain of command outlining the workers' hierarchy. In contrast to *The Original Beef's* relatively stable, working-class, and broadly accessible culinary identity, the later transformation into *The Bear* exposes tensions within the Kitchen Brigade system. It signals a shift toward a more exclusive, aspirational gastronomic model aligned with a narrower segment of Chicago's urban community. The overview of the city's gastronomy reflects Chicago's ethnic history: *The Original Beef* evokes a communal, immigrant-rooted culinary tradition accessible across class lines, whereas *The Bear* embodies a refined reinterpretation that caters to a more selective segment of the urban population. The article analyses how the series broadens its focus from depicting the hospitality industry to articulating a unique representation of Chicago's identity through its portrayal of the city's emblematic culinary locations, its visual display of architectural landmarks, and its use of a soundtrack representing the city's distinctive music.

The Bear is a comedy-drama series created by Christopher Storer. The show's central restaurant, specializing in Italian beef sandwiches, is based on a real Chicago restaurant, Mr. Beef, located at 666 N. Orleans Street in River North. Mr. Beef's first owner, Joe Zucchero, bought it in 1979, and the restaurant has remained in his family to this day. The series' exterior scenes were filmed at *Mr. Beef*, and its interior settings were shot at other locations, including the Cinespace Chicago Film Studios. The show's iconic dish is an Italian beef sandwich, which is a combination of saucy, thinly sliced meat and peppers on crispy Italian bread. The story of the beef sandwich began in the 1920s and 1930s in Chicago's Little Italy neighborhood when poor immigrants organized inexpensive "peanut weddings" as an affordable way to feed large numbers of guests with a tasty beef meal (McClelland, 2023). In this sense, the sandwich functions not merely as a regional specialty but as a symbolic reminder of the value

of one's cultural roots, which in a city like Chicago are deeply embedded in ethnic neighborhoods and historically grounded forms of communal identity.

Chicago's Hospitality Industry

The Bear presents a complex system of kitchen structure originating in Europe and applied to the hospitality industry in American cities. The staff hierarchy in *The Bear* is based on the Kitchen Brigade system, developed at the end of the 19th century by the renowned French chef Georges Auguste Escoffier, who observed a hierarchical military organization while serving as an army chef during the Franco-Prussian War. Escoffier applied a similar structure to the restaurant kitchens to make them operate efficiently and reduce duplication of effort. His brigade system, with its clear chain of command, outlined kitchen positions and chef titles (Rushton, 2020; Muran). Although the original brigade structure has been modified over time according to the size and location of particular establishments (Livert, 2024, pp. 31–32), its emphasis on hierarchy remains central to the organization of labor in professional kitchens.

In the context of *The Original Beef of Chicagoland*, however, this European-derived hierarchy operates within a distinctly Chicago framework marked by ethnic, racial, and class diversity. The head chef, Carmy Berzatto (played by Jeremy Allen White), returns from New York to Chicago to take over the family diner previously run by his late brother Michael "Mikey" Berzatto (John Bernthal). Carmy's Italian American family identity shapes the restaurant's legacy, while other central figures reflect the city's plural social fabric. Richard "Richie" Jerimovich (Ebon Moss-Bachrach), who manages front of house, is of Slavic background. Sydney Adamu (Ayo Edebiri), an ambitious graduate of the Culinary Institute of America who assumes the role of sous chef, and pastry chef Marcus Brooks (Lionel Boyce), are associated with Chicago's Black community. Tina Morreno (Liza Colón-Zayas), who initially worked as a line cook, represents the city's Latino population. The chefs de parte oversee specific sections of the kitchen–such as sauces, entrées, and desserts–while remaining embedded in this socially heterogeneous environment.

Although the brigade system formalizes hierarchy, Carmy's insistence on addressing every staff member as "Chef" symbolically flattens these divisions. He adopts this form of address as a sign of respect and to acknowledge each person's excellence in their particular specialty, thereby placing individuals of different ethnicities, racial backgrounds, class positions, and even familial ties on equal professional footing. In this way, the kitchen becomes a microcosm of Chicago itself: structured by hierarchy yet simultaneously negotiating the complexities of inclusion, belonging, and shared labor across social difference.

Sense of place is expressed in the series by the frequently appearing sign "Every Second Counts," [S1E1, S1E7, S2E7, S2E10], reflecting anxiety and tension in the hospitality industry. Livert highlights that, contrary to domestic kitchens, professional restaurants have a specific period when the food has to be prepared and served to the customers (2024, p. 18). This framing of time creates a sense of urgency in the storyline and indicates that each character has to act decisively to overcome challenges, while also performing efficient teamwork. Tina's usage of timer to monitor her performance during a three-minute preparation slot [S4E5] does not signal inexperience but rather her transition from a seasoned neighborhood cook to a chef adapting to the intensified, elite standards of *The Bear*. The complex soundscape–such as the constant whir of the receipt printer or the clatter of malfunctioning appliances–reinforces the impression of realism. The sound of a restaurant denotes dynamics, movement, and urgency.

City identity is connected to collectively shared perceptions of the city's ethos (Jones & Svejenova, 2017, p. 2). *The Bear* conveys the idea that Chicago's ethos is grounded in the values of working-class communities, which pursue excellence in their chosen specialties and demonstrate exceptional care and hospitality toward guests and visitors. The issue of hospitality appears in two institutional contexts featured in the series, medical facilities and restaurant ventures. The former is depicted in the opening of season two, with chef Marcus showing loving care for his mother, who lies in a hospital bed. This opening scene presents a problematic family situation as a frequent motive driving individual employees to express care for others by cooking for them and serving them. Sydney, whose mother had died, finds her motivation to care for others in cooking the Boursin-style omelet for Carmy's sister Natalie (played by Abby Elliot) [S2E9]. The omelet scene demonstrates that taking care of others is the essence of hospitality, and serving others helps foster a sense of connection and satisfaction.

The acts of taking care of others are expressed through the notion of nurturing. In flashback scenes, Tina is shown desperately looking for a job and entering *The Original Beef of Chicagoland*. Richie realizes her difficult situation and demonstrates care for a guest in need by offering her a free coffee and a sandwich [S3E6]. The concept of nurturing appears in Carmy's flashbacks from New York, when his mentor, Thomas Keller, says, "We cook to nurture people" [S3E10]. The verb "to nurture" extends beyond providing food to signify fostering growth, development, and well-being within a supportive context (Bowlby, 1988, p. 133). This nurturing is not only professional but also social: the characters constantly address one another with familial terms, such as "cousin," signaling a family-like bond that can be confusing to newcomers or viewers but also reinforces trust, loyalty, and emotional support within the kitchen. In this way, the characters nurture one another both to support them

in times of crisis and to facilitate their future growth, blending personal care with the formal structure of the brigade system.

Every staff member is striving for greatness in their chosen path. Excellence in the culinary craft is achieved through training, internship, and mentoring. The manager, Richie, becomes an intern at *Ever*, a three-Michelin-star diner in Chicago, and the pastry chef, Marcus, is sent for an apprenticeship in Denmark. Carmy's dedication to achieving excellence in culinary craft is emphasized with the motif of "The French Laundry." The flashback scenes highlight the high standards of Carmy's rigorous training in New York, where he learnt from a renowned chef, Thomas Keller [S3E10]. Keller is known for developing a unique style of cooking, The French Laundry, which combines French techniques and American influences. His original restaurant is located in California in a building that used to be a French steam laundry (Latreille, 2024). This experience is highly symbolic in the context of *The Bear*: Carmy's exposure to world-class culinary standards contrasts sharply with the humble, blue-collar environment of *The Original Beef*, highlighting the series' narrative of transformation, as a modest neighborhood restaurant gradually reimagined into an establishment that aspires to excellence on the level of elite cuisine. Carmy keeps notebooks with recipes and his drawings of the dishes prepared during the internships, which remain visual statements of his striving for perfection. The pursuit of excellence is connected with the theme of legacy explored in season three of the series, understood here as the transmission of knowledge, skills, and values from one generation of chefs to the next within the professional kitchen (Fischler, 2011, pp. 528–548).

The pursuit of excellence in the hospitality business is demonstrated in the episode "Forks" [S2E7], which depicts Richie's internship at Chicago's renowned diner, *Ever*. This episode is highlighted here because it vividly illustrates the rigor, attention to detail, and anticipatory service practices that underpin professional kitchens. The realness of the setting is emphasized with the appearance of Amy Cordell, *Ever's* director of hospitality. The episode reveals the logistics behind the superb service of a fine dining establishment: the restaurant staff conduct background checks on the guests, scan their social media, and eavesdrop on table conversations to gather information that could enhance the dining experience. The viewer sees the communication through little notes between servers, double-checking the dishes for allergies, and adjusting the timing of the courses for guests who either hurry or revel in the moment. The employees hold pre-service meetings to discuss a list of PONs (Persons of Note), to customize a dining experience for the selected guests. While other episodes also address themes of precision, timing, and professional discipline, "Forks" is singled out here for directly demonstrating how training in elite kitchens shapes characters' understanding of efficiency and excellence. The series articulates that the fine-dining sector does more than serve food to its guests; it aims to provide an unforgettable experience.

The practice of creating surprises for the guests is another way of showing customer care. A client who has never tried deep pizza before gets a customized version ordered from *Pequod's* [S2E7]. The custom of creating little surprises for guests has been popularized among fine diners. These acts of hospitality were pioneered at Eleven Madison Park, where a person, dubbed the Dreamweaver, was enlisted to research guests and offer them customized service. After witnessing the transformation of *Pequod's* pizza, Richie reads a yellow book, *Unreasonable Hospitality* (2022) by Will Guidara, the former co-owner of Eleven Madison Park and the pioneer of creating memorable experiences for guests. Richie acknowledges that long work experience does not guarantee good customer care, so he introduces changes to his work routine by instituting the "Thursday Surprises" tradition and even creating artificial snow for a customer who wished to see Chicago in the snow [S4E4].

The series connects the recurring sign "Every Second Counts" with respect for work. When Richie shows a disrespectful attitude towards the task of polishing the silverware, his supervisor, Garrett (played by Andrew Lopez), reprimands him: "You don't have to drink the Kool-Aid, Richie. I just need you to respect me. I need you to respect the staff. I need you to respect the diners. And I need you to respect yourself" [S2E7]. This instruction resonates not only as a lesson about professional conduct but also as a challenge to Richie's insecurities. As an outsider to the Berzatto family, struggling with a divorce and unsure of his contributions to the restaurant, Richie initially sees his menial tasks as beneath him. Recognizing that polishing forks and performing other seemingly minor duties contribute to the kitchen's efficiency and excellence allows him to reclaim a sense of competence and self-respect. Richie's encounter with Chef Terry (played by Olivia Colman), the mysterious owner of the restaurant *Ever*, makes him willing to improve his work ethic. Chef Terry is depicted attentively peeling the mushrooms in the restaurant kitchen. She does not consider this job beneath her dignity and explains, "I think time spent doing this is time well spent" [S2E7], modeling that no task is too small when approached with care. In this scene, Richie learns that respect for work—and ultimately respect for himself—is inseparable from discipline, humility, and attention to detail. A *real* Chicago restaurant makes Richie understand the genuine purpose of perfectly polished forks and precisely peeled mushrooms, as those seemingly menial tasks prove vital for achieving excellence in the hospitality business. The sign "Every Second Counts" takes on a broader meaning: it signifies both urgency and the opportunity to slow down and appreciate your work.

The U.S. hospitality industry is symbolically represented in the episode "Forever" [S3E10] featuring legendary American chefs and restaurateurs who make cameo appearances at *Ever's* closing dinner. Two chefs—Grant Achatz and Genie Kwon—are active in Chicago's hospitality sector, which demonstrates that the series is rooted in a specific culture and community. Cameo

appearances by other celebrity chefs renowned in the USA—Thomas Keller, Daniel Boulud, Christina Tosi, Kevin Boehm, Wylie Dufresne, Will Guidara, and Anna Posey—metaphorically allow them to stand in for the entire American hospitality industry. Three pastry chefs—René Redzepi, Malcolm Livingston II, and Rosio Sanchez—illustrate the global world of fine cuisine through their connection with the Copenhagen-based restaurant *Noma* and epitomize the importance of an internship in mastering culinary craft (Zawila, 2024). This elite, internationally recognized training stands in stark contrast to the local, blue-collar environment of *The Original Beef*.

The famous restaurateurs recount the moments that remind them that excellence in the culinary industry is achieved only through meticulous care toward customers. After dinner, the staff remove the "Every Second Counts" sign from the wall, symbolizing the restaurant's closure and a new beginning for Terry and her staff [S3E10]. In her closing speech, Chef Terry emphasizes the crucial bond between restaurants and the community: "There's nobility to let people celebrate the most important moments in their lives" [S2E10]. Terry's words refer to the transformation of food into cultural heritage, which aligns with Brulotte and Di Giovine's affirmation that "individuals collectively remember past experiences with certain meals" (2014, p. 1).

Chicago's Identity

The reshaping of the Italian sandwich shop—*The Original Beef of Chicagoland*—into a fine dining establishment parallels the economic transformations of Chicago. The changing dynamics of the restaurant reflect large-scale urban and demographic transitions connected with gentrification, a process that is particularly visible in the Near North of Central Chicago. Gentrification is defined by Lees et al. as "the transformation of a working-class or vacant area of the central city into middle-class residential and/or commercial use" (2008, p. xv). The positive side of gentrification is the revitalization of previously derelict neighborhoods and improvement of public safety. The critics of gentrification indicate that the process results in the displacement of low-income residents who can no longer afford rising rents and property taxes (Miller, 2019, p. 26). The issue of gentrification is illustrated by Tina's insecurity, as rent increases may force her family to move out of the district [S3E6]. Beyond residential change, the transformation of *The Original Beef* into *The Bear* also risks gentrifying the local food culture. The shift toward higher prices, aspirational culinary techniques, and exclusivity makes the restaurant less accessible to everyday Chicagoans, highlighting a tension between preserving affordable neighborhood dining and catering to elite tastes. Weiner (2004) compares the history of Chicago to "a larger saga of American economic and social development—continually

changing and reflecting complex interactions between people and their workplaces," a dynamic that is mirrored in both the neighborhood and its evolving food culture.

The Bear explores the concept of culinary tourism to articulate Chicago's multiculturalism. According to Abbey, culinary tourism involves "approaching cultural otherness through food of an ethnic restaurant or an ethnic cookbook" (2006, p. 20). All of Chicago's immigrant groups have contributed to the city's rich food culture, which is reflected in a variety of dining establishments (Poe, 2004). Parham uses the concept of "gastronomic townscape" to examine food culture in an urban context, and claims that "specific dishes contribute richly to urban vibrancy and sense of place, providing a heady mix of tastes, smells and sounds" (2015, p. 104). Emblematic culinary locations, particular dishes, or the city's food culture in general can serve as representations of the city. The series highlights culinary landmarks that reflect Chicago's ethnic cartography in the episode "Sundae" [S2E3], offering a sightseeing tour of the city's gastronomy. The sous chef, Sidney, conducts research among diverse restaurants located in Ukrainian Village, Little Sicily, and Chinatown to find inspiration for a new menu. Her tour highlights Chicago's "ethnoscape" (Appadurai, 1990, p. 297) because culinary traditions are intertwined with the city's ethnic populations, which aligns with the metaphorical title of Gabaccia's book, *We Are What We Eat* (1998).

Sydney visits the Filipino restaurant *Kasama*, the Chinese *restaurant Leo Peng You*, and the famous Mediterranean menu diner *Avec.* The gastronomic townscape of the series also includes Chinatown Market and its extensive food court, featuring sushi, Hong Kong-style barbecue, Vietnamese pho, and Chinese baked goods. Italian cuisine is represented with the iconic Chicago pizza places like *Pequod's* in Lincoln Park and *Pizza Lobo* in Logan Square. Sydney continues her culinary sightseeing tour and visits *Margie's Candies*, an iconic 90-year-old ice cream parlor known for homemade ice cream, milkshakes, and hand-dipped candies. The sweetshop is primarily considered a "Chicago Legend" and was founded in 1921 by a Greek immigrant, Peter George Poulos (Chicago's Staple: Margie's Candies in Bucktown). Inclusion of the city's real restaurants and iconic food destinations onscreen adds realness to the series and anchors it in Chicago's neighborhoods with ethnic populations. While *The Bear* depicts multicultural gastronomy, as noted by Chicago's food historian Bruce Kraig, who calls the city "a great ethnic food town" (McClelland, 2023), it also highlights the contrast with downtown fine-dining spaces, which are less ethnically grounded and more tourist-oriented.

Diverse foods with their distinctive tastes, textures, and smells exhibit variations in particular regions, and the connection between culinary heritage and a specific environment creates a "taste of place" (Trubek, 2008). The minor subplots in *The Bear* occasionally refer to Chicago's culinary heritage. In the

episode "System" [S1E1], the viewer sees in Carmy's apartment a receipt from *Potash Markets*, a specialty grocery store founded in 1950 on the Near North Side of Chicago (Mortel, 2024). The episode "Pasta" [S2E2] presents another example of a food-related detail, when the restaurant staff find a hat commemorating an iconic summer food festival, *Taste of Chicago*. It is the world's largest outdoor food festival, established in 1980, and showcases the city's culinary excellence and diversity (Taste of Chicago). In the episode "Pop" [S2E5], Clare takes Carmy to a house party, where the guests are served *Superdawg* hot dogs with signature pickled tomatoes. Chicago is known for its fast-food stands, particularly those serving hot dogs. According to Kraig, an emblematic drive-in hot dog shop—*Superdawg*—is considered to be one of the few original drive-in restaurants in the USA. This landmark location features hot-dog figures of "Maurie and Flaurie" on the roof and retains a 1950s-style method of delivering food to the car window (Arseneau, 2023). Apparently trivial elements, such as a receipt, a hat, and a hot dog, which appear in minor subplots of the series, articulate "heritage cuisine," which conveys "a distinctive, taste-based experience of the place" (Brulotte & Di Giovine, 2014, p. 18).

The show's creators convey a sense of place, location, and geography through the episodes' opening scenes, displaying Chicago's downtown skyline and the river cruise perspective on the city's architecture. Each episode of *The Bear* contains at least one montage composed exclusively of skyscrapers, articulating the iconic constituents of the metropolis. Images of neighborhoods undergoing gentrification capture urban dynamics and juxtapose new designer stores with 75-year-old diners. The series offers numerous images of Chicago's rapid-transit system of elevated railways, officially known as "L," which symbolizes the arduous nature of work in the hospitality industry, including late shifts, long commutes at odd hours, and travel in difficult weather conditions. The multiple shots of the cityscape include recognizable landmarks, such as the Art Deco-style Carbide and Carbon building, which was designed as office space and, after the market crash in 1929, restored as a boutique hotel (Matavulj). The building's history, from its construction to its current status, reflects the theme of transformation that is frequently explored in the series. The scenes with Chicago's lakefront juxtapose the closed space of the bustling restaurant with the expanse of Lake Michigan. Chicago's lakefront serves as a place where the characters find peace and process their emotions while considering their futures, as in Sydney's case, when she has to decide whether she accepts a competitive job offer or stays in *The Bear* [S4E8]. The iconic piece of architecture—The Chess Pavilion—is also used as a place of reflection for characters struggling with emotional challenges, like Carmy, who is reflecting on the past to decide about his future [S1E8]. The historic home of Frank Lloyd Wright is used to show how Chicago's heritage inspires Carmy's creativity [S4E5]. While such visits might be significant diversions in real life, their inclusion in the

series functions as a deliberate narrative device. The scenes of Carmy exploring restored rooms and appreciating the architectural details symbolize his pursuit of perfection in culinary craft.

Similarly, depictions of iconic locations such as Wrigley Field ground the narrative in a familiar urban context and represent the city inhabitants' sense of belonging to the Chicago community. The competitive nature of sport mirrors the characters' determination to overcome challenges and succeed in their professional life. In this way, the series strategically employs Chicago's "greatest hits" to reinforce character arcs and highlight the symbolic interplay between personal growth and the city's cultural heritage. The recognizable landmarks instantly signal to the viewer that the show's plot is set in Chicago, not in other urban environments. More importantly, the protagonists' personal stories, professional ambitions, and social identities are deeply intertwined with the city's specific neighborhoods, institutions, and cultural practices. This intimate entanglement between character development and urban space elevates Chicago beyond a mere backdrop; it becomes an active narrative force shaping the characters' trajectories. In this sense, the series aligns with Nowell-Smith's observation that "The city becomes a protagonist, but unlike the human characters, it is not a fictional one" (2001, p. 104).

The sense of place and city identity are also shaped by city mythology, which refers to cultural narratives associated with urban spaces. Chicago is associated with a thriving urban stronghold that offers its inhabitants opportunities to follow ambitious plans, even those involving illegal practices. The gangster Al Capone strengthened the perception of Chicago as a city of crime, a perception further cultivated in films like *The Untouchables* (Brian De Palma, 1987). Chicagoans have long associated the city with gangsters who bend rules and blur the boundaries between legitimate and illicit enterprise. Some residents nostalgically evoke the city's criminal reputation as part of its mythology (Ruth, 2004). The series touches on the normalization of turning a blind eye to questionable practices in the scenes depicting Richie selling cocaine in the alley behind the restaurant. Upon discovering this activity, Carmy pragmatically considers it beneficial for the restaurant, which is struggling with financial instability [S1E5]. This ambivalence toward legality is further embodied in the character of Jimmy "Cicero" (Oliver Platt), the restaurant's investor, whose nickname evokes a Chicago suburb historically associated with organized crime. His investment in *The Bear* suggests the fluid boundary between informal and potentially dubious capital and "legitimate" entrepreneurial ventures. In this way, the restaurant's transformation is sustained not only by culinary ambition but also by financial networks that reflect Chicago's longstanding entanglement of commerce and criminal mythos.

Another crucial element of Chicago's identity, deeply embedded in the city's mythology, is the legendary football team—the Chicago Bears. The reference to

the team appears in a flashback scene in which Natalie is wearing a Chicago Bears shirt and her brother Mikey is telling a story about the city, underscoring the football team's permanent place in Chicago's history [S1E6]. The series offers multiple references to the Chicago Bears, such as the titular "Bear" representing the restaurant, the Berzatto family (the "Bears"), and Carmy himself as the "Bear." Beyond signaling collective civic identification, this motif also carries connotations of classed and ethnic belonging. The longstanding cultural association of the Bear with Chicago's working-class neighborhoods—satirized in the "Da Bears" sketches on *Saturday Night Live*—evokes a distinctly local, blue-collar identity shaped by immigrant communities.

Chicago's identity is expressed through its distinctive music. The sound of the city combines ethnic musical traditions with the vitality of urban culture, demonstrating a solid emotional link between places, their sonic representation, and people who value the particular sound of music. As a destination of the Great Migration and home to a vibrant African American community, Chicago developed a unique sound that combines urban blues, jazz, electric guitar, and harmonica (Connell & Gibson, 2006, p. 98; McAllister, 2024). The soundtrack of *The Bear* complements the narrative and evokes a sense of place through songs reflecting the city and its atmosphere. Numerous songs are composed by Chicago-based artists and bands, including R&B and gospel singer and civil rights activist Mavis Staples and the alternative rock band *Wilco*, alongside heartland rock artist John Mellencamp, who, though more closely associated with Indiana, embodies a white, blue-collar Midwestern identity that resonates with the series' portrayal of working-class culture. The lyrics of "You Are Not Alone" and "I Like the Things About Me" by Staples are supposed to offer consolation to people who feel lonely and need self-acceptance. Mellencamp's song "Check It Out" confronts the reality of aging and the changing perspectives that come with it. The lyrics "On a private beach in Michigan" from *Wilco's* song "Spiders (Kidsmoke)" nostalgically evoke Chicagoland. Another *Wilco* song that directly references the city is "Via Chicago." A similar case is exemplified by "Tonight, Tonight" by *The Smashing Pumpkins*, which references Chicago Lake with the words, "In your city by the lake. The Place where you were born." The song "Chicago" by Sufjan Stevens, repeatedly played through the series, relates to the artist's own experiences while traveling in Illinois (Donovan, 2024), and reflects on Chicago and its inhabitants. Curtis Mayfield's song "So In Love" plays during a scene in a Black Chi-town neighborhood [S3E7], showcasing the city's ethnically diverse communities. Moreover, the series uses the official fight song of the Chicago Bears, "Bear Down, Chicago Bears," to emphasize determination, resilience, and Chicago pride.

The soundtrack of *The Bear* delivers emotions familiar to the city's inhabitants and expresses a sense of place that contributes to Chicago's distinctive identity. Although not all the music featured in the series is exclusively about

Chicago or performed by native-born Chicago artists, its careful selection functions as a cultural signifier. Much like the visual inclusion of Wrigley Field, Lake Michigan, or a Frank Lloyd Wright house, the soundtrack operates as a collection of sonic references that evoke the city's emotional and cultural landscape. Through this deliberate selection, the series constructs a recognizable Chicagoscape that resonates with viewers, even when the musical origins extend beyond the city's geographical boundaries.

Conclusion

The Bear presents a working-class perspective on urban life, emphasizing that blue-collar workers focus on their work and are determined to succeed despite financial difficulties and the pressures of a rapidly developing city. Pursuing excellence, they constantly improve their craft and demonstrate meticulous care for customers. Chicago's multiethnic communities, restaurant chefs, customers, and tourists display interconnectedness through the food they either prepare or consume. The series illustrates a connection among the narrative, the complexity of working-class structure, and the city's dynamics. While the restaurant is situated in the River North neighborhood, its transformation from *The Original Beef* into *The Bear* can itself be read as an act of culinary gentrification. The characters elevate a modest, struggling, and hardworking neighborhood restaurant into a space of elite gastronomic recognition. Through this transformation, the show demonstrates that hardworking, blue-collar staff deserve inclusion in the world of fine dining, showing that both they and their values are worthy of recognition. Although *The Bear* focuses on the establishment in the River North neighborhood, its portrayal is representative of the hospitality industry as a whole. Recognizable urban locations narrate a story about the city's dynamics and the effects of those transformations upon the city's diverse communities.

The sense of place expressed through the sign "Every Second Counts" acquires complex meanings, such as commitment to working efficiently, respect for co-workers, and appreciation for one's performance. Additionally, the reappearing sign denotes acceptance of change, as the closure of one's workplace signals the challenges of a new beginning. The characters in the series confront challenges different from those faced by staff in elite kitchens such as *Ever*. They are a diverse, working-class team who initially seem excluded from the world of fine dining and Chicago's culinary hotspots. Yet, by overcoming barriers related to class, education, finances, and ethnicity, they create a family-like establishment that is both excellent and representative of Chicago.

The city of Chicago and its filmic image in *The Bear* intertwine to the point where reality and its image blur. The city reflects on the film characters and leaves

its mark on the narrative by being indispensable to the development of the storyline. The show does not offer an unfiltered sociological account of urban life, but rather constructs a televisual Chicago shaped by symbolic landmarks, carefully selected music, and heightened dramatic conflicts. In this sense, it participates in the broader tradition of screen representations that transform cities into cultural texts. Yet, the show's power lies precisely in how it stages Chicago as a city of contrasts. Through the transformation of *The Original Beef* into *The Bear*, the narrative dramatizes the tension between global culinary ambition and a blue-collar, multiethnic foundation. Fine dining, often associated with exclusivity and cosmopolitan prestige, is here built upon the labor, loyalty, and resilience of a diverse working-class team. Rather than simply reproducing a Hollywood fantasy of Chicago, the series foregrounds the friction between aspiration and rootedness. *The Bear* acknowledges the city's global reputation while insisting on the value of its neighborhood cultures and working-class ethos.

References

Abbey, K.L. (2006). Recipe for Narrative: Representations of Culture in Culinary Literature. [Doctoral dissertation, The State University of New Jersey, New Brunswick].

Appadurai, A. (1990). Disjuncture and Difference. *Theory, Culture & Society*, vol. 7, 295–310.

Arseneau, J. (2023, July 31). Superdawg drive-in is a time capsule in Chicago. *ABC Eyewitness News*. Retrieved from https://abc7chicago.com/superdawg-chicago-drive-in-gladstone-park-hot-dog/13576923/ (access: 13.04.2024).

Belanche, D., Casaló, L.V., & Flavián, C. (2017). Understanding the cognitive, affective and evaluative components of social urban identity: determinants, measurements, and practical consequences. *Journal of Environmental Psychology*, vol. 50, 138–153.

Brulotte, R.L & Di Giovine, M.A. (2014). Introduction: Food and Foodways as Cultural Heritage. In R.L. Brulotte & M.A. Di Giovine (Eds.), *Edible Identities: Food as Cultural Heritage*. Farnham, England: Ashgate, 1–27.

Bowlby, J. (1988). *Attachment and loss: Vol. 1. Attachment* (2nd ed.). New York: Basic Books.

Chicago's Staple: Margie's Candies in Bucktown. *MG Group*. Retrieved from: https://mggroupchicago.com/chicago-staple-margies-candies-in-bucktown/ (access: 13.04.2024).

Connell J. & Gibson, C. (2003). *Sound Tracks: Popular Music, Identity and Place*. London and New York: Routledge.

Donovan, T. (2024, April 4). As 'Illinois' Comes to Broadway, the Meaning Behind "Chicago" by Sufjan Stevens. *American Songwriter*. Retrieved from: https://

americansongwriter.com/as-illinois-approaches-broadway-the-meaning--behind-chicago-by-sufjan-stevens/ (access: 19.04.2024).
Erfani, G. (2022). Reconceptualising Sense of Place: Towards a Conceptual Framework for Investigating Individual-Community-Place Interrelations. *Journal of Planning Literature*, *37*(3), 452–466.
Fischler, C. (2011). Commensality, society and culture. *Social Science Information*, vol. 50 (3–4), 528–548.
Gabaccia, D.R. (1998). *We Are What We Eat: Ethnic Food and the Making of Americans*. Harvard: Harvard UP.
Guidara, W. (2022). *Unreasonable Hospitality: The Remarkable Power of Giving People More Than They Expect*. New York: Optimism Press.
Jones, C. & Svejenova, S. (2017). The architecture of city identities: A multimodal study of Barcelona and Boston. *Research in the Sociology of Organizations*, vol. 54B, 1–42.
Koeck, R., Penz, F. (2003). Screen city legibility. *City*, vol. 7(3), 364–375.
Kraig, B. (2004). Restaurants. In J.L. Reiff, A. Durkin Keating, & J.R. Grossman (Eds.), *Encyclopedia of Chicago*. Chicago History Museum, The Newberry Library, and Northwestern University. Retrieved from: http://www.encyclopedia.chicagohistory.org/pages/1066.html (access: 22.07.2024).
Krasny, M. (2020). *Advancing Environmental Education Practice*. Ithaca and London: Cornell University Press.
Latreille, J. (2024, January 25). 13 Facts You Should Know About The Iconic French Laundry. *Tasting Table*. Retrieved from: https://www.tastingtable.com/1495893/facts-about-french-laundry-restaurant/ (access: 27.07.2025).
Lees, L., Slater, T., & Wyly, E. (2008). *Gentrification*. London and New York: Routledge.
Livert, D. (2024). *A Psychology of Food, Cooks, and Cooking*. London and New York: Lexington Books.
Lukinbeal, C. & Zimmermann, S. (2008). A Cinematic World. In C. Lukinbeal & S. Zimmermann (Eds.), *The Geography of Cinema – A Cinematic World* (pp. 15–23). Stuttgart: Steiner Verlag.
Matavulj, M. Carbide & Carbon Building. *Chicago Architecture Center*. Retrieved from: https://www.architecture.org/online-resources/buildings-of-chicago/carbide-and-carbon-building (access: 27.07.2025).
McAllister, J. (2004). Chicago Sound. In J.L. Reiff, A. Durkin Keating, & J.R. Grossman (Eds.), *Encyclopedia of Chicago*. Chicago History Museum, The Newberry Library, and Northwestern University. Retrieved from: http://www.encyclopedia.chicagohistory.org/pages/267.html (access: 19.07.2024).
McClelland, N. (2023, October 16). An Inside Look at The Bear's Famous Sandwich. *L'Officiel*. Retrieved from: https://www.lofficielusa.com/film-tv/the-bear-italian-beef-sandwich-inside-look-chicago (access: 01.04.2024).
Miller, L.M. (2019). We Need to Change How We Think About Gentrification. *National Civic Review*, vol. 107(4), 25–35.

Molavi, M., Mardoukhi, Z., & Jalili, F. (2016). Utilization of Place-Making Approach in Urban Spaces Using Historic Mansions Attractions. *Theoretical and Empirical Researches in Urban Management*, *11*(4), 60–73.

Mortel, A. (2024, January 18). All the Chicago spots seen in season two of The Bear. *Choose Chicago*. Retrieved from: https://www.choosechicago.com/blog/dining/chicago-locations-the-bear/ (access: 13.04.2024).

Muktiono, A. (2024). Revealing city identity through a semiotic approach: analysis of city elements. *Journal of Data Science*, vol. 1. Retrieved from: https://ejournal.seaninstitute.or.id/index.php/visualization/article/view/3919 (access: 16.07.2025).

Muran, T. Auguste Escoffier: Founder of Modern Cuisine. *The International Wine and Food Society*. Retrieved from: https://www.iwfs.org/americas/wine-food---friends-1/articles/auguste-escoffier--founder-of-modern-cuisine (access: 05.03.2024).

Nowell-Smith, G. (2001). Cities: Real and Imagined. In M. Shiel & T. Fitzmaurice (Eds.), *Cinema and the City: Film and Urban Societies in a Global Context*. Malden, USA: Blackwell, 99–108.

Parham, S. (2015). *Food and Urbanism: The Convivial City and a Sustainable Future*. London and New York: Bloomsbury.

Poe, T.N. (2004). Foodways. In J.L. Reiff, A. Durkin Keating, & J.R. Grossman (Eds.), *Encyclopedia of Chicago*. Chicago History Museum, The Newberry Library, and Northwestern University. Retrieved from: http://www.encyclopedia.chicagohistory.org/pages/470.html (access: 19.07.2024).

Rushton, J. (2020, November 18). The Kitchen Hierarchy Explained. *CPD Online College*. Retrieved from: https://cpdonline.co.uk/knowledge-base/business/the-kitchen-hierarchy-explained-kitchen-roles/ (access: 05.03.2024).

Ruth, D.E. (2004). Crime and Chicago's Image. In J.L. Reiff, A. Durkin Keating, & J.R. Grossman (Eds.), *Encyclopedia of Chicago*. Chicago History Museum, The Newberry Library, and Northwestern University. Retrieved from: http://www.encyclopedia.chicagohistory.org/pages/352.html (access: 19.04.2024).

Shiel, M. (2001). Cinema and the City in History and Theory. In M. Shiel & T. Fitzmaurice (Eds.), *Cinema and the City: Film and Urban Societies in a Global Context*. Malden, USA: Blackwell, 1–18.

Solesbury, W. (2021). *City Identity: Drawn from Intrinsic, Inherited and Imported Characteristics*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.

Storer, C. (Creator). (2022–2025). *The Bear* [seasons 1–4]. Hulu.

Taste of Chicago. *Chicago*. Retrieved from: https://www.chicago.gov/city/en/depts/dca/supp_info/taste_of_chicago.html (access: 13.04.2024).

Trubek, A.B. (2008). *The Taste of Place: A Cultural Journey Into Terroir*. Berkeley: University of California Press.

Weiner, L.Y. (2004). Work Culture. In J. L. Reiff, A. Durkin Keating, & J.R. Grossman (Eds.), *Encyclopedia of Chicago*. Chicago History Museum, The Newberry

Library, and Northwestern University. Retrieved from: http://www.encyclopedia.chicagohistory.org/pages/1382.html (access: 21.07.2024).
Zawila, Z. (2024, July 2). All the Chef Cameos in 'The Bear' Season 3, Explained. *Bon Appétit*. Retrieved from: https://www.bonappetit.com/story/chef-cameos-the-bear-season-three (accesss: 25.07.2024).

Małgorzata Martynuska – is an Associate Professor at the University of Rzeszów. Her scholarly interests focus on U.S. Latinx literature and culture. Her recent publications include: "Puerto Ricanness and Americanness: Developing Bicultural Identity in Quiara Alegría Hudes's Memoir *My Broken Language*. (2026). *Respectus Philologicus*, *49*(54)", "Food and Crime in Raquel V. Reyes' Culinary Mystery *Mango, Mambo, and Murder: A Caribbean Kitchen Mystery*" (2024). *Polish Journal for American Studies*, *18*", and "Gentrification as a Metaphor for the Family Crisis in Halsey Street by Naima Coster. (2024). *Lublin Studies in Modern Languages and Literature*, *48*(2).

OPEN ACCESS
perspektywy kultury / perspectives on culture
No. 53 (2/2026)

Mateusz Naporowski
https://orcid.org/0000-0001-9675-7507
University of Silesia in Katowice
mateusz.naporowski@us.edu.pl
https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.06

City and Identity in Postmodern and Metamodern Architextures

ABSTRACT

This article focuses on the intersection of literature and architecture. The first section analyzes J.G. Ballard's *High-Rise* (1975) and Italo Calvino's *Invisible Cities* (1972)—postmodern narratives of collapse that obliterate the real–the unreal boundary, and where identities dissolve under the pressure of compressed and elusive cities. The second section demonstrates how John Trefry's experimental novel *Massive* (2024) enacts a passage to a metamodern modality in the context of cities, as it links temporalities and emphasizes ethical concerns. To this end, the novel utilizes digitality to repurpose postmodern fragmentation and advocates for the reader's participation in the text's meaning-making. The article argues that the metamodern novel's conceptualization of the city complicates its architexture and the process of identity formation.

KEYWORDS: city, identity, postmodernism, metamodernism, architextures

STRESZCZENIE

Miasto i tożsamość w postmodernistycznych i metamodernistycznych architekstach

Artykuł koncentruje się na przecięciu literatury i architektury. Pierwsza część analizuje *Wieżowiec* J.G. Ballarda (1975) oraz *Niewidzialne miasta* Italo Calvina (1972) – postmodernistyczne narracje upadku, które zacierają granicę między realnym a nierealnym oraz ukazują rozpad tożsamości pod wpływem skondensowanych i nieuchwytnych miast. Druga część pokazuje, w jaki sposób eksperymentalna powieść Johna Trefry'ego *Massive* (2024) realizuje przejście do modalności metamodernistycznej w kontekście miasta, łącząc temporalności i kładąc nacisk na kwestie etyczne. W tym celu wykorzystuje cyfrowość, przekształcając postmodernistyczną fragmentację, oraz zachęca czytelnika do aktywnego udziału w konstruowaniu znaczenia tekstu. Artykuł dowodzi, że metamodernistyczna konceptualizacja miasta komplikuje jego tekstową architekturę oraz proces kształtowania tożsamości.

SŁOWA KLUCZE: miasto, tożsamość, postmodernizm, metamodernizm, architeksty

Suggested citation: Naporowski, M. (2026). City and Identity in Postmodern and Metamodern Architextures. *Perspectives on Culture*, *2*(53), pp. 93–104. https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.06

Submitted: 13.12.2025 Accepted: 06.05.2026

Introduction

The literary portrayals of places, architecture, cities, and other environments we might envision offer us insights not only into the imaginaries of a given time and place, but also into the social, aesthetic, and political configurations that exist in, influence, and are contingent on spaces, shapes, and surfaces that comprise our everyday reality.

Many novels emergent from the postmodern and metamodern paradigms offer us intriguing, though different, representations of human entanglements with both buildings' materiality and the construct of the city. As we will shortly see, the postmodern conceptualizations often focus on disruption, while the metamodern emphasize connection between the self and the built environment. Since, as N. Katherine Hayles and Todd Gannon inform us, "[l]iterary studies was one of the major vectors through which postmodernism and deconstruction entered the North American scene, and architecture was foremost among the applied fields in which interpretations of deconstruction reached material instantiation" (2007, p. 100), it is crucial to address how the construction of readers' and characters' identities is influenced by architecture within the metamodern paradigm. Such an interdisciplinary perspective on the subject's conditioning, on the one hand, evokes the context-dependence of postmodernism, where "everything exists as part of a large system and nothing can be properly understood apart from the system it belongs to" (Dember, 2024, p. 31); on the other hand, however, metamodernism intimates another, albeit related, modality regarding the textual-architectural shaping of the human—one in which the self reckoning with (architectural and textual) instability figures as a response to the postmodern spatial disorientation.

Metamodernism thus effects two interrelated transformations regarding architextural[1] practices. Firstly—as in Hayles and Gannon's cultural shift—it assumes "a renewed emphasis on the materiality of surfaces, an effect closely related (...) to the deep penetration of digital technologies into the practices of architecture and the conditions of production for contemporary electronic and print literature" (2007, p. 101). The digital sphere then rearticulates materiality by allowing for the emergence of more open and complex architextures, with which we are invited to engage. Secondly, the city in the metamodern novel instantiates the dynamic of existing nowhere and everywhere at the same time (Hallila & Sandbacka, 2024, p. 8), while foregrounding interconnectivity, affect, and the reader's participation in the textual production. Such a paradoxical positioning reflects the characteristics of cyberspace (Hallila & Sandbacka, 2024, p. 8), which likewise mobilizes the metamodern self through its spaciousness, as it offers, rather than imposes, a seemingly infinite number of ways of engaging with it.

1 I use the term 'architexture' meaning the architecture of the text *and* the architecture in the text.

Moreover, the city in the metamodern novel concretizes an "attempt to negotiate between such opposite poles as culture and nature, the finite and the infinite, the commonplace and the ethereal, a formal structure, and a formalist unstructuring (as opposed to deconstruction)" (Vermeulen & Robin van den Akker, 2010). Similarly, Alexandra Dumitrescu, theorizing the metamodern through poetry, contends that "[t]he beauty that the poetic voice perceives" can be found "even in the city landscape" (2016). Whereas the waning of historicity and the materialization of capitalist desire through new buildings (such as the Bonaventure), imposing their totality, produced hypercrowds as a characteristic condition of the postmodern dwelling (Jameson, 1991, p. 40), the metamodern city can be associated with the digital shift (Hallila & Sandbacka, 2024, p. 8) and networked society. The postmodern city, described by Fredric Jameson as "a strange new hallucinatory exhilaration," suspended the subject in the eternal present, as it "has deteriorated or disintegrated to a degree surely still inconceivable in the early years of the twentieth century" (1991, p. 33). In metamodernism, this condition got superseded by architecture's "unsuccessful negotiations" (Vermeulen & van dan Akker, 2010) and a desire to link past, present, and future—instead of compressing these temporalities—while appealing to a sense of self that aims for authenticity, depth, and meaningful relations (Dumitrescu, 2016).

In light of these paradigmatic shifts, this article argues that the metamodern novel's conceptualization of the city complicates the text's construction and identity formation. In doing so, it deploys aesthetic fragmentation afforded by digital technology not as a marker of postmodern habitat but as an expression of metamodern resignification of this practice. To illustrate these reorientations, I analyze two representative texts of postmodern fiction—Italo Calvino's *Invisible Cities* and J. G. Ballard's *High-Rise*—in which identity, architecture, and cities, variously collapse. After outlining the specificity of postmodern spaces these novels exemplify, in the second part, I turn to John Trefry's contemporary experimental novel *Massive*, which, as I aim to show, surpasses the negative connotations of literary spaces evidenced by the postmodern writers' texts, and expresses metamodern qualities instead.

The inquiry's locus lies in the three novels' portrayals of buildings that condense and comprise urban spaces, and in the books' physical dimension in relation to their respective in-text architectural constructions—a skyscraper, whole cities, and barely identifiable concrete masses. I aim to substantiate the metamodern emphasis on the co-dependence of the subject and the city regarding their formation processes by approaching the book as a city. Tracing but one possible passage from the postmodern to the metamodern modality in the context of architexture, the article aligns with postclassical literary urban studies by bringing into dialog current (metamodern) notions: the renewed interest in materiality, (post-)digitality, and the emphasis on reader-dweller's engagement, all of which signify the "return to the real" (Ameel, 2023, p. 6).

Postmodern Spaces: Spatiotemporal Dissolve

In J.G. Ballard's *High-Rise*, the residents of the eponymous high-rise fight for survival, as accidents and failing infrastructure lead the striated community to violent re-primitivization. The forty-story, self-sufficient, luxurious building, erected amidst London's "decaying nineteenth-century terraced houses and empty factories" (Ballard, 1977, p. 9), incentivizes and reflects the gradual collapse of order, social norms, and stable identities. Discussing Ballard's dystopias, Jameson posits that "they have reached (...) a level of technology advanced enough to depict advanced technology in decline" (1991, p. 385), a plight that *High-Rise* actualizes through the building's and the residents' gradual deterioration. The seeming idyll of cocktail parties, pools, and a built-in supermarket is quickly revealed to be nothing but an attractive façade. The spaces, the surrounding area, and Dr. Laing's—the protagonist's—impressions of them, are telling:

> As usual, though, the dimensions of the forty-storey block made his head reel. Lowering his eyes to the tiled floor, he steadied himself against the door pillar. The immense volume of open space that separated the building from the neighbouring high-rise a quarter of a mile away unsettled his sense of balance. At times he felt that he was living in the gondola of a ferris wheel permanently suspended three hundred feet above the ground. Nonetheless, Laing was still exhilarated by the high-rise, one of five identical units in the development project and the first to be completed and occupied. Together they were set in a mile-square area of abandoned dockland and warehousing along the north bank of the river. The five high-rises stood on the eastern perimeter of the project, looking out across an ornamental lake—at present an empty concrete basin surrounded by parking-lots and construction equipment (Ballard, 1977, pp. 8–9).

The building's vertigo-inducing placement, the Ferris wheel simile, the sense of exhilaration, and the multiple copies of the same building typify the particularity of the depthless and illusory postmodern urbanism. Jameson also discusses its populist aspect as evident in the lack of impulse "to insert a different, a distinct, an elevated, a new Utopian language into the tawdry and commercial sign system of the surrounding city," yielding to imitation instead (1991, p. 39). Laing, living in "one of five identical units in the development project and the first to be completed and occupied", falls victim to the false sense of novelty. This quality figures as, to borrow Walter Benjamin's words, "the origin of the illusion inseverable from the images produced by the collective unconscious" (1997, p. 37). These elements are linked through the building's construction, which brings the inhabitants' latent impulses to the surface and exposes their sense of inadequacy. Accordingly, "the concrete landscape of the project" signifies "an architecture designed for war, on the unconscious level if no other" (1977, p. 10); as the building's failings and random deaths mount throughout

the novel, the illusion shatters, giving rise to the inhabitants' subsequent ascent to the upper floors.

In light of the escalating chaos, Laing's sense of Ferris wheel-like suspension and exhilaration despite this very affective displacement is symptomatic of Jameson's alienation in the postmodern present. It "comes before the subject with heightened intensity, bearing a mysterious charge of affect, here described in the negative terms of anxiety and loss of reality, but which one could just as well imagine in the positive terms of euphoria, a high, an intoxicatory or hallucinogenic intensity" (1991, pp. 27–28). Indeed, Laing "found something alienating" in the high-rise's construction (Ballard, 1997, p. 10); "[t]he spectacular view always made [him] aware of his ambivalent feelings for this concrete landscape," since "this was an environment built, not for man, but for man's absence" (Ballard, 1997, p. 29). These contradictory states, as the novel's progression suggests, inevitably catalyze the dissolution of the self under the high-rise's influence. The residents proceed to obsessively capture their surroundings on Polaroid, condensing spaces and temporalities by mediating their lived experience; the upward motion becomes paramount; and a co-tenant becomes an Other. Also, in his relationship with Charlotte Melville, Laing's "affection and concern (...) seemed callous rather than tender, precisely because these emotions were unconnected with the realities of the world around them" (Ballard, 1977, p. 45). Hence, identity formation in the high-rise is governed—as other areas of the characters' reality—by the paradoxical logic of absence and euphoric immediacy, in which neither element grants stability; the residents, as David Harvey puts it, are "alienated individuals in fragmented spaces caught in an ephemera of unpatterned incidents" (1990, p. 315). Conditioned in this way, the residents inevitably submit to the building's impositions.

Kim Duff notes that "Ballard emphasizes the structure of the building as significant to identity formation" to the point that "Laing is unable to consider his life outside of the high rise" (2014, p. 69). This echoes Jameson's reading of the Bonaventure as obliterating the line between the interior and the outside—here, the literal ascent through the building evinces the influence of its materiality on Laing's self. Similarly, Jonathan Davies espouses the novel's textual architecture with the high-rise, pointing out that it is "constructed from discrete blocks of character-perspective in an ascending arrangement, through which Ballard melds form and content" (2017, p. 5). This interdisciplinary merger renders Laing's journey—prompted by the class-based warfare—as an ironic counterpoint to the supposed elevation of status. The text's architecture catalyzes the collapse of his identity by gradually distancing him from the social terrain. In this respect, Michel de Certeau, writing about the World Trade Center, sees physical elevation as a kind of loss, though in a positive light:

> One's body is no longer clasped by the streets that turn and return it according to an anonymous law; nor is it possessed, whether as player or played, by the rumble of so many differences (...). When one goes up there, he leaves behind the mass that carries off and mixes up in itself any identity of authors or spectators. (...). [The elevation] transforms the bewitching world by which one was 'possessed' into a text that lies before one's eyes. It allows one to read it, to be a solar Eye, looking down like a god. The exaltation of a scopic and gnostic drive: the fiction of knowledge is related to this lust to be a viewpoint and nothing more (1988, p. 92).

Laing's elevation stems from his desire to reach the position of the wealthiest, upper stratum. However, when he finally finds himself on the top floor, his "new-found freedom" appears as a result of the uprooting from a fixed identity, not an achieved goal. Having stripped himself of previous markers, Laing is left with a kind of carte blanche that allows him "to think again of the medical school" (Ballard, 1977, p. 204). In those moments after reaching the peak, he "seek[s] out a new immediacy at the level of desire" (Davies, 2017, p. 2)—he senses "the real excitements to come," which actually anticipate "the baleful persistence of the past" (Jameson, 1991, p. 321), that is the events in the high-rise. "Feeling these gather within him, Laing leaned against the railing" (Ballard, 1977, p. 204) like de Certeau's exalted, though empty, god-like voyeur. In his final act, Laing notices a power failure and commotion in a neighboring high-rise—a paroxysm of postmodern dwelling within "the apartment block [that] was a small vertical city" (Ballard, 1977, p. 9), which illustrates temporal flattening and a resulting homogenization of space. A similar process can be observed in Calvino's *Invisible Cities*, although related to ontological instability.

Referring to Calvino's book, Sarah Edwards points to the codependence of literature and architecture, writing that "the imaginative construction of cities through conversation and literary works is vital to their realisation in architectural form" (2012, p. 169). Calvino's postmodern text constructs whole cities through prose poems that recount Marco Polo's visits to fifty-five fantastical cities. Whereas Ballard's city compressed into a building "accentuate[d] volatility and ephemerality" (Harvey, 1990, p. 285) and foregrounded the fleeting euphoria of an alienated individual, Calvino's cities embrace the postmodern condition in that they obscure the real–the unreal division, hinging on indeterminacy and incongruence. Brian McHale likens Calvino's spaces to Michel Foucault's heterotopia—a state in which "things are 'laid,' 'placed,' 'arranged' in sites so very different from one another that it is impossible to find a place of residence for them, to define a common locus beneath them all" (Foucault, as cited in McHale, 1987, p. 44). Sharing this view, Sambit Panigrahi points out that the cities' architectures "typify the inseparable integration of the city's past with its present which itself is reckoned as a unifying temporal totality" (2017, p. 84), in this way reiterating Jameson's diagnosis.

This representational tendency entails certain repercussions for individual and collective identities existing and attempting to form in the cities. Representative examples of the cities' lack of "internal articulation or even clear external boundaries" (McHale, 1987, p. 43) include the following: Isidora is "a city where the buildings have spiral staircases encrusted with spiral seashells, where perfect telescopes and violins are made"; but with all its riches, it is a combination of the real and the unreal, or a city of what is (not) and what could (not) have been: "The dreamed-of city contained him as a young man; he arrives at Isidora in his old age" (Calvino, 1974, p. 8). Zaira, through its architecture, disrupts temporal continuity, thereby erasing the importance of memory, which supports the process of self-identification (Danilova & Bakshutova, 2021, p. 143)—the city "does not tell its past, but contains it (...) written in the corners of the streets, the gratings of the windows, the banisters of the steps" (Calvino, 1974, p. 11). Tamara likewise eludes certainty, functioning as a "thick coating of signs" that is impossible to penetrate and thus anchor oneself in—"[y]our gaze scans the streets as if they were written pages (...) [but] you are only recording the names with which she defines herself and all her parts" (Calvino, 1974, p. 14). Focusing on the inhabitants' experiences yields still more difficulties regarding one's identity as shaped by the city: "[E]ach man bears in his mind a city made only of differences" and "has nothing but doubts" about its features (Calvino, 1974, p. 34); and as a collective, "the people who move through the streets are all strangers," craving to but unable to connect (Calvino, 1974, p. 51), which reveals the cities' ability to other. Thus, both the novel's ontological status and the possibilities it intimates "are already present in this instant, wrapped one within the other, confined, crammed, inextricable" (Calvino, 1974, p. 163)—they break the boundary between the real and the unreal down, problematizing the fixity and formation of the inhabitants' and the visitors' identities.

High-Rise's and *Invisible Cities*' chapters form architextural models, connecting the textual construction to the presented in-text worlds. It is also worth noting how, on a physical plane, they accommodate within their, respectively, 197 and 160 pages of text whole cities, compacted into an urban unit or encapsulated within the span of a few pages. Trefry's monolithic, 764-page (though actually unpaginated) *Massive* departs from these deconstructivist, postmodern literary architextures not simply through its length, but through its mode of spatial/urban construction. The accumulation and expansion, rather than compression, inform its (re)constructivist, metamodern model.

Metamodern Reorientation in *Massive*

Massive concerns, among other topics, the Russian poet Osip Mandelstam's exile to Voronezh, his wife Nadia, the poet Anna Akhmatova, the atrocities of

the fictional totalitarian state ADA, and, most importantly, architecture. On every page, we face three uneven columns of text that can be read either in succession, from top to bottom, or, as is the common practice, from left to right; the lines sometimes connect, forcing us to adjust our chosen pathway. The narrative's elusiveness makes reading *Massive* reminiscent of *Finnegans Wake*—evoked by the word "riverrun" (Trefry, 2024)—as its stream-of-consciousness, associative flow primarily produces a sense of disorientation. It also lacks periods that would separate sentences (or allow us to form them in the first place), randomly changes points of view, and operates on the reader's openness to endure, as A.V. Marraccini puts it, "the raw feed of the consequences before the form exists quite yet" (2024). Foregrounding textual fragmentation and nonlinear reading strategies, *Massive* functions as ergodic literature, setting up its own rules of reading and requiring "nontrivial effort" from its readers(-users) (Aarseth, 1997, p. 1) (see fig. 1).

Fig. 1. An excerpt from *Massive*

the rumor of the heavyatmosphere is snowfall is drifting &
persistence of Gould's damp, hollowness, continuous) unilaterally
petrel, the Nenavidet smothering the in the atmosphere
Forest tempest petrel suffocation of the but is falling on a
is waffling toward regolith, mobile platform ambulatory
extinction, tollgates are rolling & on the roadway kerb
toward disembarking autotransports are & a railing in draping
stopping further & tendrils conical fabric of an ellipse
further from the dissipating in citycenter, the central
planning chessboard archways over the of posterobellic
spreadsheets & hedgerow handcurl of flowcharts rationalizing
the perpetuation of conflagration tawny unfolding crises in the
chaotic & rapid gushing of earthcloud machinations of
urbanization, without nominally mossgreen significant insight the

Source: private correspondence with the author.

What might appear as a radical example of postmodern literary aesthetics can in fact be a contemporary reappropriation of this mode's characteristics. The text's fragmentation illustrates this move by figuring not as a result or a final condition of the in-text world, but as a point of departure for the reader's participation in the search for meaning. Stemming from *Massive's* ergodicity, this approach is inextricably linked to a digital, or rather, following Spencer Jordan's suggestion, "postdigital" paradigm—"a more open and fluid negotiation between

the digital and the non-digital" (2024, p. 23)—that, partly due to its oscillatory dynamic, aligns with metamodernism (Jordan, 2024, p. 147). Trefry, himself an architect, wrote his book in big blocks of text in a notepad and then—in a sort of postdigital revision of William Burroughs's the cut-up technique—reshuffled them. (The font, too, is custom-made.) Sharing Marraccini's vocabulary—of the "feed" preceding the form—Mike Corrao comments that "this pre-novel form takes on an interesting aesthetic", while the prose "reads as a kind of data feed / as if someone has tapped into the surveillance network / and begun siphoning this information off into a .txt file on their hard drive" (2020). Though Corrao commented on a digital text-in-progress, his descriptions remain relevant, as the text's final (so to speak), physical form concretizes those formal qualities: the pillars of data-text on the book's pages inevitably emphasize the tension between its traditional print form and digital means of production, thereby repudiating the book-as-object's transparency and heightening the reader's awareness about and engagement with its architectural dimension.

Significantly, this movement beyond indeterminacy and toward "an affectivity reinforced by the novel's non-digital materiality" (Jordan, 2024, pp. 186–187) arises out of fragmentation, instead of succumbing into it. Trefry achieves this by treating the book as architecture. Compelled by "the idea of not just a book that you can enter at any point but a book whose pages you can enter at any point" (Trefry & Corrao, 2024), he turns the reader from a passive observer of collapse and obscuration (as in *High-Rise* and *Invisible Cities*) to an active participant in the text's (re)construction. If, in Trefry's words, "[t]here is nothing there, but everything is there" (Trefry & Corrao, 2024), then *Massive's* supposed essence is neither contained within its frame nor withheld from cognition; it depends on the reader's exploration of its spaces (or a decline to do so). This position shows—and perhaps requires from us—what Alison Gibbons calls a metamodern "will and ability to process intensities so that we can articulate meaningful emotional reactions or cognitive responses to today's social situation in which another affective modality has substituted yesterday's fragmented and fragmenting euphoria" (2017, p. 85). Put differently, our receptivity to *Massive's* architextural spaces can effect productive transformations.

The accretion of data-text uncovers historical material, emphasizing the continuity between the past (visible in the subject matter) and the present (signaled by the interpolation of the digital and intertextual references to more recent works). Yet, as Harvey informs us, "memory of the past is also about hope for the future" (1996, p. 305). Such a linkage, rather than a compression, of temporalities evinces through the novel's "distinctive spatiality along a draftangle toward its collapsement into singularity or along the aspiration of endlessness to a vantage point that is unachievable" (Trefry, 2024). While reading, then, we assume the metamodern both/neither position of being simultaneously everywhere and nowhere (Hallila & Sandbacka, 2024, p. 8). Expressing

Mandelstam's 1933–1938 through an infinite amount of configurations, *Massive* solidifies metamodernism's "constant fluctuation between memory and oblivion, between perpetuation and erasure, between extremes determining the attitude to the past" (Danilova & Bakshutova, 2021, p. 141).

The spatiotemporal complexification outlined above supports Trefry's use of the city not to expose social disintegration (*High-Rise*) or challenge the real–the unreal division (*Invisible Cities*), but to address ethical concerns. This ethical dominant, to extend McHale's (1987) concept, is especially noticeable in the novel's preoccupations with cities and their parts; for example, the expansion of concrete threatens environmental depletion: "petrel is waffling toward extinction, toward disembarking stopping further & further from the city-center (...) flowcharts rationalizing the perpetuation of unfolding crises in the chaotic & rapid machinations of urbanization"; and the disconnection from the social sphere is mourned: "heart, slow, so stubbornly heavier and heavier, heavy, to the bottom, regardless of its vacancy or dereliction merely for the consideration of more productive civic intentions or altruism for the desperation of rural migrants, these urban housing complexes are appearing with massive proliferation" (Trefry, 2024). Thus, the un-hierarchical and non-linear movement through *Massive's* topographies encourages the reader to view the text as a place where "the consciousness is traveling through each stratum & interconnection of the identity framework" (Trefry, 2024), or, per Dumitrescu, "where the self exists and defines itself in relation to *the other*, where everything—from humans to complex systems such as the ecological and the microscopic—is interrelated" (2016).

Conclusion

Demonstrating a passage from the postmodern to the metamodern at the intersection of literature and architecture, the article shows the specificity of postmodern and metamodern architextures and their place in the process of identity formation. Ballard's and Calvino's postmodern novels emphasize predicaments of the postmodern condition by exposing individual and collective disintegration, and foreground indeterminacy, alienation, the ability to other, and spatiotemporal compression. Conversely, Trefry's metamodern approach reveals a resignification of postmodern aesthetics facilitated by the (post)digital, an emphasis on the reader-user's meaning-making, affective receptivity, and a negotiation between the finite and the infinite or the natural and the man-made. *Massive* also complicates its architectural construction—the search for connection, where "each grain is the whole" (Trefry, 2024), replaces the postmodern collapse. Our contemporary understanding of urban experience emphasizes the significance of not only dwelling in the city but also responding

to it, participating in its ongoing reconfiguration, and recognizing it as an agent of identity construction. "[E]xpand[ing] along an axis of responding to suffering" (Marraccini, 2024), the city thus emerges as a terrain for ethical revitalization, a structure whose 'readability' shapes and is mediated by literature.

References

Aarseth, Espen J. (1997). *Cybertext: Perspectives on Ergodic Literature*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.

Ameel, L. (2023). Literary Urban Studies: An Introduction. In L. Ameel (Ed.), *The Routledge Companion to Literary Urban Studies* (pp. 1–10). London and New York: Routledge.

Ballard, J.G. (1977). *High-Rise*. New York: Holt, Rinehart and Winston.

Benjamin, W. (1997). Baudelaire, or the Streets of Paris. In N. Leach (Ed.), *Rethinking Architecture: A Reader in Cultural Theory* (pp. 36–37). London and New York: Routledge.

Calvino, I. (1974). *Invisible Cities* (W. Weaver, Trans.). San Diego and New York: Harcourt Brace & Company.

Corrao, M. (2020, October 5). *Pre-Articulation: On John Trefry's Unfinished Massive* | Part 1. ActionBooks. Retrieved from: https://actionbooks.org/2020/10/pre-articulation-on-john-trefrys-unfinished-massive-part-1-by-mike-corrao/ (access: 05.12.2025).

Danilova, E. & Bakshutova, D. (2021). *Metamodernism: The Phenomenon of Memory as Part of an Architectural Concept*. DOI: 10.2991/assehr.k.211125.162.

Davies, J. (2017). *Transition, abstraction and perverse concreteness in J.G. Ballard's* High-Rise. Textual Practice, pp. 1–21. DOI: 10.1080/0950236X.2017.1301546.

de Certeau, M. (1988). *The Practice of Everyday Life* (S. Rendall, Trans.). Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Dember, G. (2024). *Say Hello to Metamodernism!* Boise, ID: Exact Rush Publishing.

Dumitrescu, A. (2016, December 4). What is Metamodernism and Why Bother? Meditations on Metamodernism as a Period Term and as a Mode. *Electronic Book Review*. Retrieved from: https://electronicbookreview.com/essay/what--is-metamodernism-and-why-bother-meditations-on-metamodernism-as-a--period-term-and-as-a-mode/

Duff, K. (2014). *Contemporary British Literature and Urban Space: After Thatcher*. London and New York: Palgrave Macmillan.

Edwards, S. (2012). Anonymous encounters: the structuring of space in postmodern narratives of the city. In S. Edwards & J. Charley (Eds.), *Writing the Modern City: Literature, Architecture, Modernity* (pp. 167–177). London and New York: Routledge.

Gibbons, A. (2017). Metamodern Affect. In R. van den Akker, A. Gibbons, & T. Vermeulen (Eds.), *Metamodernism: Historicity, Affect, and Depth After Postmodernism* (pp. 83–86). London and New York: Rowman & Littlefield.

Hallila, M., & Sandbacka, K. (2024). Metamodernism in Contemporary Culture and Literature. *Acta Philologica*, *63*, 5–11. DOI: 10.7311/ACTA.63.2025.1

Harvey, D. (1990). *The Condition of Postmodernity*. Cambridge, MA and Oxford, UK.

Harvey, D. (1996). *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Cambridge, MA: Blackwell Publishers.

Hayles, N.K., & Gannon, T. (2007). Mood Swings: The Aesthetics of Ambient Emergence. In N. Brooks & J. Toth (Eds.), *The Mourning After: Attending the Wake of Postmodernism* (pp. 99–142). Amsterdam and New York: Rodopi.

Jameson, F. (1991). *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*. Durham: Duke University Press.

Jordan, S. (2024). *Metamodernism and the Postdigital in the Contemporary Novel*. London: Bloomsbury.

Marraccini, A.V. (2024, November 20). *Goldfinch/Refusal: Mandelstam, Massive, and Form of the Novel in the Age of Atrocity*. Minor Literature[s]. Retrieved from: https://minorliteratures.com/2024/11/20/goldfinch-refusal-mandelstam--massive-and-form-of-the-novel-in-the-age-of-atrocity-a-v-marraccini/ (access: 05.12.2025).

Panigrahi, S. (2017). Postmodern Temporality in Italo Calvino's "Invisible Cities." *Italica*, 94(1), 82–100. Retrieved from: http://www.jstor.org/stable/44504640

Trefry, J. (2024). *Massive*. Lawrence, KS: Inside the Castle.

Trefry, J. & Corrao, M. (2024, March 14). *On the Inertness of Books – A conversation with John Trefry & Mike Corrao*. Minor Literature[s]. Retrieved from: https://minorliteratures.com/2024/03/14/on-the-inertness-of-books-a-conversation--with-john-trefry-mike-corrao/ (access: 05.12.2025).

Vermeulen, T. & van den Akker, R. (2010). Notes on Metamodernism. *Journal of Aesthetics & Culture*, *2*(1). DOI: 10.3402/jac.v2i0.5677

Mateusz Naporowski – is a PhD student at the University of Silesia in Katowice, Poland. He is currently writing his dissertation on the contemporary experimental American novel within the context of the metamodern epoch. His research interests include literary theory, postmodern and experimental fiction, as well as metamodernism as a broader cultural paradigm.

OPEN ACCESS
perspektywy kultury / perspectives on culture
No. 53 (2/2026)

Giovanni Perea-Tinajero
https://orcid.org/0000-0001-9901-7117
Universidad Nacional Autónoma de México
giovanni.perea@unam.mx
https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.07

Unsafe Cities and Other Forms of Urbicide

ABSTRACT

This text offers an interpretation of the city through the lens of situations of insecurity experienced in urban spaces. With population growth and increasing global interconnection, insecurity appears to be both an obvious and latent problem in most cities around the world. The article therefore asks if there is a causal relationship between insecurity and urbicide. This question is analyzed using a consistent paradigmatic and comparative method, which attempts to find similarities between acts that generate insecurity and the dynamics of urban life. On this basis, it can be argued that the emergence of unsafe environments emerges as an urbicide factor that undermines the possibility of living in many cities, given their already unequal development. To this end, we address some cases of insecurity and its various urban manifestations.

KEYWORDS: urban insecurity, city, metropolis, urbicide, security

STRESZCZENIE

Niebezpieczne miasto i inne formy urbicydu

Niniejszy tekst przedstawia interpretację miasta przez pryzmat sytuacji związanych z brakiem bezpieczeństwa, których doświadcza się w przestrzeni miejskiej. Wraz ze wzrostem liczby ludności i rosnącą globalną wzajemną zależnością brak bezpieczeństwa jawi się jako problem zarówno oczywisty, jak i ukryty w większości miast na całym świecie. W artykule zadano zatem pytanie, czy istnieje związek przyczynowo-skutkowy między brakiem bezpieczeństwa a urbicydem. Kwestia ta została przeanalizowana przy użyciu spójnej metody paradygmatycznej i porównawczej, której celem jest znalezienie podobieństw między działaniami powodującymi brak bezpieczeństwa a dynamiką życia miejskiego. Na tej podstawie można stwierdzić, że powstawanie niebezpiecznych środowisk jawi się jako czynnik urbicydu, który podważa możliwość życia w wielu miastach, biorąc pod uwagę ich i tak już nierównomierny rozwój. W tym celu omawiamy niektóre przypadki braku bezpieczeństwa i jego różnorodne przejawy w przestrzeni miejskiej.

SŁOWA KLUCZE: brak bezpieczeństwa w mieście, miasto, metropolia, urbicyd, bezpieczeństwo

Suggested citation: Perea-Tinajero, G. (2026). The Unsafe City. The Urbicide of our Global Era. *Perspectives on Culture*, *2*(53), pp. 105–120. https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.07
Submitted: 14.12.2025 Accepted: 06.05.2026

Introduction

In order to gain a comprehensive perspective on the causes and effects of insecurity in today's cities, it is necessary to consider its global context, as well as events of violence whose effects radiate to the rest of the urban fabric and the international community. Evidence of this can be found in the current wars in the Middle East, the conflict between Israel and Palestine, and the case of Ukraine and Russia, which are highlighted in public opinion along with their economic and geopolitical effects, as well as through the indirect intervention of other military powers (Gatti, 2011, p. 524). As can be seen, these events have had global consequences, such as the migratory waves of hundreds of thousands of refugees in what may be described as a postmodern diaspora. These developments call into question the sustainability of humanitarian aid from receiving countries.

Beyond armed conflicts, other challenges arise in the form of persistent terrorist threat throughout the world, even in countries that, due to their economies and robust police states, had appeared safe (González Calleja, 2012). This is followed by a crisis of violence and insecurity caused by criminal networks and organized crime, especially in regions with emerging or developing economies (Hobsbawm, 2012, pp. 40–41). To these problems must be added the growing and justified concern regarding climate change—formerly conceptualized as global warming—driven by excessive pollution and by an economic system of production that based on ephemeral consumption and constant production of waste (Jappe, 2021, p. 81). This situation is accompanied by the exploitation of natural resources, animals, and human beings themselves. For urban populations, these effects are perceptible in everyday life and media representations. All these dynamics have reduced human experience to mere survival, undermining the Aristotelian idea of making the city a place for "the good life."[1]

Against this backdrop, this article offers a reflective analysis of the social factors that threaten the stability of cities, particularly those linked to the perception of insecurity. To this end, it puts forward the hypothesis that insecurity generated by various types of violent events leads to the deterioration of urban life to the extent that it inhibits the very habitability of cities. Given the constant recurrence of acts of violence, it may be argued that we are facing an urbicide factor that contributes to the "death" of contemporary cities. This consideration is proposed to broaden the notion of insecurity by incorporating urbicidal dynamics such as wars, terrorism, and forms of violence linked

1 For Aristotle (1988, *Politics*, 1252b8-9), the city marked a boundary between political human life (βίος πολιτικός) and animal life (ζῷον πολιτικόν) typical of barbarian peoples. This reaffirms that in the ancient *polis*, the good life was sought with the intention of forming virtuous citizens.

to crime. To this end, we pose two central questions: What theoretical dimensions make it possible to recognize urbicide? And what causal relationships exist between insecurity and urbicide? It should be noted that the theoretical relationship between the concepts of urbicide and insecurity is not intended to merely confirm the death of the city, it aims to open a reflective discussion about the limits of urban life in the face of problems linked to insecurity. From this perspective, we employ a paradigmatic analysis in which cases of insecurity are taken to help interpret urban space as a potential victim of violence. In this way, we affirm that urbicide not only generates conditions of insecurity, but that insecurity may also be a cause of urbicide.

The Concept of Urbicide in an Era of Urban Destruction

Urbicide refers to an event or series of events that lead to the "death" of a city.[2] Theoretically, it constitutes an analytical approach that allows for the joint diagnosis of a series of attacks against the political, social, and material dimensions of the urban fabric. The term originated in the last century amid constant controversy over urban renewal projects in New York City, although it was first used in 1963 in the field of science fiction by Michael John Moorcock (2008). In the social sciences, the concept gained relevance with the studies of Ruth Glass (Brown-Saracino, 2013, p. 33), who employed it to criticize certain architectural renewal policies which resulted in the demolition of buildings and monuments, effectively causing the "death" of certain urban spaces. In the same vein, Marshall Berman revisited the term to reflect on the effects of such renovations as manifestations of a volatile modernity. He summarized this critique as follows: "Where this happens, all the people, things, institutions, and environments that are innovative and avant-garde at one moment in history are left behind and become obsolete the next" (Berman, 1992, p. 71). Urban renewal was a continuous movement between the destruction and construction of buildings, leaving little or no historical trace for their inhabitants. In this context, critical reflections foresaw the massive elitization of certain spaces by those with greater economic power and, as a consequence, the displacement or adaptation of the most vulnerable populations. In this sense, urbicide began to be associated with what we now call gentrification.

Over time, the concept of urbicide has become increasingly used, coming to refer to phenomena of urban destruction that go beyond economic causes. In these cases, the theory of Martin Coward (2009) is particularly significant.

2 Although the term generally refers to the death of the city, its meaning ultimately depends both on the definition of city and on what is considered a "living" *city*, making it a flexible yet controversial concept.

In his book *Urbicide: Politics of Urban Destruction*, he introduces the concept with a philosophical approach to show the relevance of cities in terms of war objectives. One of the most compelling examples of his theory is the destruction of the old bridge in Mostar, an event that, in his view, triggered the Balkan War.[3] With this, Coward confirms the monumental relevance of urban space both for the formation of a community and for its disintegration. The British philosopher's theory thus consolidates urbicide as a concept that denounces and evaluates damage to urban space.

It should be clarified that about the concept of urban space refers to the material, the political, and the social dimensions of what we call a city. The Latins differentiated between the words *urbs*—understood as the built and physical space—and *civitas*, referring to the political association inhabiting it. This distinction provides a useful framework for analyzing the set of relationships that share an urban space (Sennett, 2019, p. 35). Although it is difficult to pinpoint where a city begins and ends, there are definitions such as that proposed by Marta Llorente (2015) that identify it based on human intervention, whose presence signals a separation between the urban or civilized, and the wild or untamed (p. 21).

While it may seem that there are as many definitions of the city as there are cities themselves, one of the most useful notions for identifying it is that of the city as an urban area, that is, as a concentration of bodies in constant interaction mediated by their shared built space (Perea-Tinajero, 2021, p. 27). This definition is related to that advanced by the urban planner Ildefons Cerdà (1867, p. 29), who describes the metropolis as an interdependent articulation of relationships between inhabitants. One might think that these relationships are already ontologically given, body to body, but Cerdà goes further by considering that this link is only possible because there is an (urban) space that allows it. Urbanization, says Cerdà (1867), shows elements "... exerting a very direct action on each other, [which] are in constant relation and consequently form a unity" (p. 29). To illustrate this unity, let us consider one everyday urban activitity such as waste management, which in a city becomes part of public services, including sewerage and garbage collection. This seemingly simple case shows that a failure in this management system could lead to serious pollution and health problems. Another example can be found in the recent COVID-19 pandemic, where we realized that interactions within the city may be a source of contagion.[4] With this fear, transportation systems failed, food did not arrive,

3 The relationship between urban space and physical violence directed against buildings has been discussed elsewhere in Perea-Tinajero (2024). Nevertheless, it is worth highlighting the contribution of Coward (2009), as it is fundamental to understanding the crucial role of built space for the inhabitants of a city. A space charged with meaning, significance, and history, whose violent alteration disrupts everyday urban life.

4 The COVID-19 pandemic of 2019 also sparked controversy over measures such as the closure of businesses and even national borders. In a globalized world, however, such policies could prove

work stopped, and the city life collapsed. Such cases help us understand that ruining the very functioning of urban space also implies the ruin of the dynamics of its inhabitants' lives.

It should be clarified that, when referring to space, the concept is not limited to a physical, metric, and measurable dimension, as it is commonly conceived. Rather, space should be understood in social terms, as a place constituted through human relationships. This notion was addressed by Lefebvre (2013) in *The Production of Space*, where he established a close link between space and society. For him, there is no space without bodies in relation and vice versa:

> It is a remarkable relationship: the body, with its available energies, the living body, creates or produces its own space; conversely, the laws of space, that is, the laws of discrimination in space, govern the living body as well as the deployment of its energies (Lefebvre, 2013, p. 218).

As may be seen, the French philosopher employs an ontological axiom: being-with or being-in-relation, and takes it further to assert that space is produced through bodies existing in relation to one another. Such approaches allow us to understand that different models of relating also generate different conceptions of space. Hence, urban (social) space is constructed and, therefore, it can also be destroyed.

Although the destruction of buildings may seem secondary in the face of human suffering, the truth is that both are relevant from an urban spatial perspective. From this point of view, every element of the city functions as a body of orientation and, therefore, a source of meaning. Monuments, buildings, urban structures, animals, and plants configure a space, forming an environment or, more precisely, a habitat. In this vein, Sara Ahmed's (2006) thesis on orientation becomes relevant. According to her, our experiences of orientation are possible because we recognize a certain meaning in bodies: "If orientation is about making the strange familiar through the extension of bodies in space, then disorientation occurs when that extension fails" (Ahmed, 2006, p. 11). From this perspective, the destruction of certain bodies may produce the loss of meaning (of orientation).

It could therefore be argued that the loss of the city would entail the loss of a fundamental space of orientation. This is what Martin Heidegger had reinterpreted when he referred to the Greek city (the *polis*) not as a place of dispute (*polemos*) but as a "pole" of orientation (Heidegger, 2005, p. 116).[5] A similar

counterproductive in some countries. For a more detailed discussion of this issue, see the work by Agata Bąk (2021): *To lock or not to lock? Mexico case*.

5 For Heidegger, the problem of community—whether designated as the city or the *polis*—had little to do with political discussion. Instead, he primarily emphasized the theme of space and place

idea can be found in the philosophy of Edmund Husserl, whose concept of the *Lebenswelt* (lifeworld) is a metaphysical idea that gives meaning to inhabitants by having an already constituted experience (Martínez-Bravo, 2021). If this is the case, then the city may be conceived as the material realization of a shared world. Consequently, its destruction would imply the collapse of this world. This explains the profound gravity of urbicide, whose consequences involve the destruction of a point of orientation and the emergence of a space that, although habitable, becomes unlivable.

Therefore, what the spatial approach to urbicide allows is the broadening of the concept of violence from the individual to the collective, both at the level of victim and perpetrator,[6] considering that, spatially, an act of violence is not an isolated event. Hence, Cerdà's ideas on urbicide may be applied in reverse: not as constructing but as undoing urban space.

Insecurity as a Contemporary Urban Problem

Having discussed forms of urbicide characterized by the destruction of architectural environment, we now propose to reverse the perspective to focus on violence occurring among inhabitants, wreaking havoc on the rest of the urban environment. To do so, we must reiterate the question: what is the relationship between insecurity derived from violence and the one resulting from urbicide? Today, various factors have been making cities unsafe and reducing living in them from adaptation to survival. In addition to urban spaces ravaged by war, there are cities that are self-destructing[7] due to recurring acts of criminal violence. Unlike war, where it is still possible to identify both perpetrators and victims, in urban insecurity, these categories are blurred by the ambiguity existing in large cities.

as the origin of all forms of gathering. In his words: "The *pole* is the place around which every entity revolves, and in such a way that in the domain of this place the entity shows its rotation and its condition. The pole, as this place, allows the entity to appear in its being and show the totality of its condition" (Heidegger, 2005, p. 116).

6 Vittorio Bufacchi argues that conceptions of violence depend fundamentally on the approach used to conceptualize them. For him, understanding violence does not require the creation of separate concepts for every manifestation of violence, but rather frameworks that allow for its analysis, such as the distinction between minimalist and comprehensive concepts (Bufacchi, 2005, pp. 197–199).

7 This position may be contrasted with the title of the article Urbicide or Suicide? Shaping Environmental Risk in an Urban Growth Context: The Example of Quito City (Ecuador) by Marrero, J.M., Yepes, H., Salazar, P., and Lara, S. (2023), which questions the intentionality of actions directed at a city. Although the authors address an urban planning problem, their question can also be applied to contexts of insecurity. Are such processes examples of urbicide or rather forms of urban city suicide?

According to Pegoraro (2000), although insecurity is perceived subjectively, this ambiguousness arises from the generalization of criminal acts in an urban space, the constancy of which generates the "social construction of fear," associated with various factors (p. 120). Insecurity is understood as a constant state of concern derived from existing threats. It is also understood as the absence of security, a concept that, at least in Spanish or Castilian, has two meanings: the first is derived from the Latin word *securitas*, which means "without worry" (*Diccionario Etimológico en Castellano*, 2023); a state of tranquility, peace, or imperturbability. The second meaning refers to what the English language renders as safeguarding, which alludes to defense against a possible attack (*Online Etymology Dictionary*, 2023). The problem is that in a world where violence is a constant social dynamic, absolute security, without defense and protection mechanisms, is practically impossible.

Although insecurity is a matter of perception that arises from certain conditions, it is also an experience linked to vulnerability, to the extent that insecurity may in some cases become almost synonymous with vulnerability. To clarify this relationship, vulnerability should be understood as a condition emerging from the absence of protection—that is, from being susceptible to harm, exposed to the will of others, or lacking adequate support. The etymology of the term reflects this meaning: the Latin word *vulnus* signifies "wound," while the suffix denoting quality indicates a condition or state (Corominas, 1973, p. 612). What stands out about this notion is that vulnerability presupposes the existence of a prior threat. Hence, the vulnerable becomes the insecure insofar as it is unprotected.

Within the city, certain spaces provide the conditions through which individuals perceive themselves as safe. In this sense, different notions of safety may generate certain interpretations of urban space. For example, the post-war period and the tensions of the Cold War gave rise to a series of security doctrines that mediated relations between economic blocs and their military powers. Among these, the idea of national security stood out as prominent, primarily prioritizing the protection of state interests above the security of citizens and, if necessary, above the security of other states (Font & Ortega, 2012). This notion possessed a fundamentally defensive connotation, revealing how the security of some actors implies the vulnerability of others (Cavalletti, 2010). Another related concept is that of global security, which emerged from the globalization of warfare and the proliferation of weapons of mass destruction. The existence of such weapons generated tension and a potentially global-scale conflict scenario. This was followed by one of the most recent and comprehensive concepts to emerge: human security, which "... means protecting vital freedoms. [It involves] protecting people exposed to certain situations, strengthening their resilience and aspirations ... It means protecting human beings against critical (serious) and omnipresent (widespread) situations and threats" (Rojas

Aravena, 2012, p. 4). This latter concept broadens the range of factors that are considered essential for security, tranquility, and the reduction of vulnerability. It offers a comprehensive perspective that extends beyond direct forms of violence, such as war or terrorism, to include broader dimensions of stability. In this framework, security also encompasses social security (or health), access to employment, and the creation of healthy ecological environments. As may be observed, the concept of human security is grounded in a holistic view of security, establishing it as a human right.

The above review of the notions of security can be contrasted with their absence in urban spaces. From this perspective, a critique of events of violence that may lead to urbicide shall be presented below.

Hybrid Wars and Other Partial Forms of Urbicide

To speak of urbicide is to conceive of the death of a city as the destruction of the conditions necessary for urban life: the reduction of dignified living to mere survival and the erosion of the right to the city. In this sense, hostile dynamics such as wars have increasingly transformed cities in recent years as strategic spaces of destruction—military targets or objectives (Perea-Tinajero, 2021, p. 81). Although as cities have historically been victims of warfare, it is particularly striking today because these processes occur in an era of global urbanization, in which the effects of urban destruction radiate throughout the world.

As history demonstrates, concepts of security have been profoundly transformed by the persistent threats generated by the wars of the last two centuries. The major conflicts of the twentieth century—commonly referred to as World War I and World War II, or more broadly as total wars—contributed to shifting the focus of warfare from traditional battlefield confrontations to the city as the primary target of devastation. In this process, civilian populations became indirectly yet deeply involved in military conflict (Perea-Tinajero, 2021, p. 108). As a result, cities and warfare began to merge into an inhabited yet paradoxically hostile urban environment. In this context, war "... incorporates measures of economic or psychological harassment, exacerbating hostility against an enemy who, without being a combatant, is perceived as an adversary to be defeated" (García Picazo, 2016, p. 314). Such dynamics may be observed in the large-scale bombings of European cities during the Second World War and in the atomic bombings on Nagasaki and Hiroshima. These events were later followed by continuous nuclear competition during the Cold War, reinforcing the perception that no city in the world was safe.

Following these large-scale armed conflicts, the legal protections of international law began to take shape, as it had become clear that no wall or shelter could ensure the safety of cities. In addition, concern that the world could be physically

devastated through the use of weapons of mass destruction contributed to the creation of the United Nations as a mechanism for containing and mediating international conflicts. This gives rise to a fundamental question: what have been the achievements, limitations, or failures in the promotion and implementation of security policies, given that nearly half a century later, the world continues to witness large-scale urban destruction in the Middle East and Eastern Europe?[8]

This situation has become particularly evident in the last decades, during which humanity has continued to experience conflicts such as the wars in Vietnam, the Persian Gulf, Syria, and Afghanistan, among others. In many of these contexts, warfare has reduced quality of life to conditions characteristic of high-intensity conflict.[9] In such environments, violence and socioeconomic conditions leave the population in a state of constant collective vulnerability. Although the number of formally declared wars has declined, the effects of ambiguous urban violence and terrorism continue to threaten peace and security, including within the world's most economically developed nations. This reality reinforces the perception of a condition of global insecurity in the eyes of international public opinion.

In this context, urbicidal violence cannot be reduced to the classical conceptions of war understood solely as open armed confrontation between two or more identifiable collective actors. It is precisely for this reason that the concept of urbicide becomes relevant: rather than constituting a redundant term, it emphasizes the fact that warfare is increasingly urban and that its dynamics directly disrupt cities. Consequently, urbicide emerges as one of the principal causes of global insecurity, taking on different forms. One of these forms is hybrid warfare, in which armies, terrorists, state agents, and civilians participate, while the distinctions between them become increasingly blurred. Within such dynamics, a soldier may later appear as a terrorist and, at another moment, as a defenseless civilian, rendering the identities of those involved deeply ambiguous (Weizman, 2012, p. 18). This form of violence appears to be closely linked to the rapid expansion of large metropolitan areas, whose scale and density provide a certain degree of anonymity.[10]

Because of its adaptation to complex urban environments, Eval Weizman (2012) classifies this phenomenon as urban warfare (p. 18), incorporating it into the broader history of contemporary types of urbicide. In this form of

8 The strengthening of international legal protection followed by the growth and power of public opinion in favor of nuclear disarmament had a positive effect on limiting the use of weapons of mass destruction. This process also encouraged the criminalization of the use of biological weapons and reinforced the implementation of concepts such as war crimes (Díaz, 2011).

9 Within the classification system of the Heidelberg Barometer (2022, p. 6), the category of "high intensity" corresponds to the dynamics of war.

10 Research by the agency Forensic Architecture, directed by Eyal Weizman, points out how military forces such as the Israeli army operate through highly precise, less visibly destructive, and with more sophisticated strategies, compared to the European wars of the last century.

violence, war does not destroy the city outright; rather, it transforms it into a war zone—a new and sometimes perpetual battlefield. It is therefore not surprising that the longest and most intermittent wars in recent years have been urban. Examples include the U.S. occupation of Afghanistan, which lasted two decades; the ongoing conflict in Ukraine, which has fluctuated between periods of peace and violence since the 1990s before escalating into Russia's recent invasion in 2022 (Navarro Benítez, 2022, pp. 25–26); and the current controversial Israeli occupation of Palestinian territory for more than half a century.[11] These cases stand out as conflicts in which urban life continues to exist only under conditions of extreme difficulty. The populations seem to resist, migrate, and rebuild as far as possible, even despite living in hostile spaces that undermine security and, consequently, their living conditions.

Insecurity as an Urbicide Factor

Under these circumstances and in light of the above discussion, it may be argued that insecurity, in its various manifestations, may be understood as a potential form of global urbicide. As we have seen, its consequences range from the degradation of the city to the deterioration of its inhabitants. At this point, however, let us reverse the perspective and consider violence that occurs among inhabitants as a cause contributing to an urban decline. While insecurity is a factor that does not always "kill" or destroy a city, it does undermine the possibility of the good life mentioned at the beginning of this article.

To illustrate this phenomenon, homicidal violence may be taken as an example, particularly given that homicide rates have remained alarming over the last two decades. According to the UN Human Security Unit (2009, pp. 19–20), the global homicide rate stood at approximately 6.01 homicides per 100,000 inhabitants per year. The highest rates were recorded in the Americas, reaching approximately 17.2 victims per year, despite the absence of formally declared armed conflict. Mexico, in particular, has a rate ranging between 20 and 40 victims, placing the country among those with the highest number of homicides in the region, after Venezuela, Honduras, and El Salvador, which exceed 40 homicides per 100,000 inhabitants annually (Heidelberg Institute for International Conflict Research [HIIK], 2022, p. 94).

The relationship between crime and the space where it occurs may establish causal links between insecurity and urbicide, insofar as insecurity influences

11 Studies such as those conducted by Forensic Architecture highlight in particular the logical "spatialization" of violence reflected in the military strategies employed in Middle Easterrn conflicts. Many of these strategies are conceived and nourished by poststructuralist theories drawn from French philosophy of the late twentieth century. For further discussion, see Weizman's work *Through the Walls* (2012).

the degradation of urban life. This dynamic may be seen in the case of Tila, a small town in the state of Chiapas, Mexico, which has been the scene of violent disputes between organized crime cartels involved in drug trafficking, extortion, kidnapping, and other criminal activities (Rico Montoya, 2024, p. 279). For such criminal organizations, territorial control implies subjugation of the lives of its inhabitants. In a manner comparable to situations observed in Palestine and other territories affected by armed occupation, Tila has experienced constant territorial disputes. The key distinction, however, lies in the actors involved: rather than conventional military forces, they belong to criminal groups.

In 2024, as violence in Tila escalated, the town became a battlefield due to clashes between criminal cells of the Sinaloa Cartel and those of the Jalisco New Generation Cartel, considered the largest and strongest in the country. The consequences were devastating: burned cars, destroyed homes, blocked streets, and ruined businesses, resulting in the paralysis of urban life (El País, 2024). Of course, the surviving population had no choice but to seek refuge in temporary shelters or flee to neighboring towns. Under such circumstances, the question inevitably arises as to whether any genuine habitation still exist. The answer appears negative. On the one hand, there is persistent insecurity that progressively destroys the city and, on the other, the identities of those involved become increasingly ambiguous—criminals, military personnel, civilians, and inhabitants overlap within the same space.

Another significant example is the town of Allende in the state of Coahuila, where control of security was taken over by a group called Los Zetas. At the time, criminal organization controlled not only criminal activities, but also the inhabitants and even the local police. The most tragic episode occurred in 2011, when a massacre left 70 people missing, according to official figures from the state of Coahuila.[12] At the same time, thirty-two family homes were destroyed, allegedly because they contained cash and weapons, or evidence of criminal activity (Aguayo et al., 2016).[13] Following these events, the majority of the inhabitants migrated elsewhere, while others attempted to rebuild their lives as best they could, but recovery has been slow.

These two cases are specific to Mexico, but they form a part of a paradigm of citizen insecurity that is experienced throughout much of Latin America, a region characterized by persistent extreme and constant violence.

12 In general, entire families were murdered, and numerous bodies remain unidentified. Although official figure from the Attorney General's Office of the State of Coahuila reported approximately seventy missing persons, alternative accounts claim that nearly three hundred individuals may have disappeared (Aguayo et al., 2016, p. 13).

13 This case is particularly noteworthy because it involved not only forced disappearances, but also the destruction of buildings. The events later became internationally known after inspiring the television series *Somos* (Schamus, 2021).

The expansion and disproportionate growth of criminal groups, coupled with the ineffectiveness of local police and security forces, has shifted control of the city to criminal actors. This process has contributed to the consolidation of criminal governance, largely unrecognized by the authorities. The consequences include what Mike Davis (2020) defines as an ecology of fear. In his text *Urban Control: Beyond Blade Runner*, the author criticizes urban policies based dystopian planning. He uses Los Angeles as a case study, criticizing the urban transformation of the southern part of the city, based on the segregation of population according to race, status, economic activity, and land value, factors to which he adds the fear generated by surveillance (Davis, 2020, pp. 32–33).

In the case of the aforementioned Mexican cities, fear escalates into terror, permeating everyday life to such an extent that inhabitants may no longer feel safe leaving their homes to work, shop, or participate in recreational activities due to the risk of extortion, mistaken identity, or becoming caught in the crossfire of organized crime. The very possibility of occupying public space becomes dangerous. What emerges, therefore, is a form of urban siege imposed through terror, functioning as a particular manifestation of urbicide.[14]

Although in these cases there is no explicit or initial intention to destroy urban life, there nevertheless exists a profound neglect and disregard for safety. A similar interpretation is proposed by Carrión Mena (2023), who understands the disappearance of public space due to urban planning policies as a form of urbicide. The distinction, however, lies in the fact that in the cases discussed here, the destruction of public space—and sometimes also private space—occurs through the spread of insecurity.

Based on the examples discussed and on the interpretative frameworks proposed by both Carrión Mena and Davis, it becomes evident that an urban environment permeated by violence generates fear and terror, thereby undermining the possibility of social interaction. In short, such a scenario leads inhabitants to experience the gradual "death" of the city itself.

Conclusion: The Spatial Production of Insecurity

For the ancient Greeks, the city was synonymous with refuge and protection against the threats of the wild and uncivilized world. After centuries of history, however, circumstances have fundamentally changed. Today, when we

14 Recently, following the assassination of Nemecio Oseguera Cervantes, known as "El Mencho" and leader of the Jalisco New Generation Cartel (one of the largest and most influential criminal organizations in the world), a series of attacks targeting roads and businesses were unleashed, including the burning of vehicles on February 22, 2026 (BBC News Mundo, 2026, February 22). This tactic, commonly referred to as *narcobloqueo*, aims to disrupt communication routes by violent blockade of roads connecting cities.

talk about cities, it is almost impossible not to associate them with insecurity as an almost intrinsic and widespread quality. The analysis developed throughout this article allows us to illuminate the various manifestations of insecurity that stand in opposition to the ideal of the good life in the city. The aim has been to show that, in the contemporary era, various events of violence—ranging from total war and hybrid warfare to terrorist attacks and regrettable urban insecurity—are part of the integral dynamics that undermine the city's ability to be a safe space.

In this sense, being an urbanite in many cities around the world implies living with a certain risk of harm to our integrity. According to Elaine Scarry (1985) "... the human being can be transformed into a creature that always experiences itself as vulnerable..." (p. 317). What she suggests with this ontological proposition is that being aware that we are vulnerable beings translates into the construction of a world that, as we believe, begins with living in a home, a neighborhood, a city, and extends as we expand the limits of our familiar space.

This situation is a dual challenge for global security in a time of constant urbicide. On the one hand, there is the need to mitigate insecurity by addressing the global causes that sustain it, including an economic system capable of transforming even violence, crime, and destruction into profitable enterprises. On the other hand, it is necessary to reconstruct the urban social fabric on a material and spatial basis, by creating healthier environments and fostering more inclusive and less hostile cities. Only through such efforts can we secure our right to create, inhabit, and sustain a city in the face of the growing privatization of safe public space.[15]

Although contemporary urban life often appears to move towards instability and potential collapse, the city—as an entity of fragile balances—will always require constant construction and care. A city is never a finished work; there is no moment when it is fully complete. As a temporary entity, it deteriorates and renews itself according to the rhythm of successive generations. With all this, human beings cannot simply abandon urban life, since the city is their constructed habitat. Therefore, it will be necessary to prevent its decline as a fundamental task of contemporary societies.

15 One of the theses put forward in *Urban Control: Beyond Blade Runner* (Davis, 2020) warns that security is increasingly becoming a privatized right accessible only to a select few.

References

Aguayo, S., Sánchez del Ángel, D., Pérez Aguirre, M., & Dayán Askenazi, J. (2016). *En el desamparo. Los Zetas, el Estado, la sociedad y las víctimas de San Fernando, Tamaulipas (2010), y Allende, Coahuila (2011)* (Documento de trabajo). Centro de Estudios Internacionales, El Colegio de México. Retrieved from: https://eneldesamparo.colmex.mx/images/documentos/en-el-desamparo.pdf

Ahmed, S. (2006). *Queer Phenomenology: Orientations, Objects, Others*. Duke University Press. DOI: 10.1515/9780822388074

Aristóteles. (1988). *Política* (M. García Valdés, Trans.). Editorial Gredos.

BBC News Mundo. (2026, February 22). *Qué se sabe de la operación que llevó a la muerte de El Mencho, el narcotraficante más buscado por México y EE.UU*. Retrieved from: https://www.bbc.com/mundo/articles/c8753q0n9y9o

Berman, M. (1992). *Todo lo sólido se desvanece en el aire: la experiencia de la modernidad*. Siglo Veintiuno ed.

Brown-Saracino, J. (2013). *The Gentrification Debates: A Reader* (J. Brown-Saracino, Ed.). Taylor & Francis Group. DOI: 10.4324/9781315881096

Bufacchi, V. (2005). Two concepts of violence. *Political studies review*, *3*(2), 193–204. DOI: 10.1111/j.1478-9299.2005.00023.x

Carrión Mena, F. (2023). Urbicide. The Liturgical Murder of the City. In F. Carrión Mena & P. Cepeda Pico (Eds.), *Urbicide. The Urban Book Series* (pp. 25–45). Springer. DOI: 10.1007/978-3-031-25304-1_2

Cavalletti, A. (2010). *Mitología de la seguridad: la ciudad biopolítica* (M.T. D'Meza, Trans.). Adriana Hidalgo Editora.

Cerdà, I. (1867). *Teoría general de la urbanización, y aplicación de sus principios y doctrinas a la reforma y ensanche de Barcelona* (Vol. 1). Imprenta Española.

Corominas, J. (1973). *Breve diccionario etimológico de la lengua castellana*. Gredos.

Coward, M. (2009). *Urbicide: The Politics of Urban Destruction*. Routledge, Taylor & Francis. DOI: 10.4324/9780203890639

Davis, M. (2020). *Control urbano. Más allá de Blade Runner*. Virus Editorial

Diccionario Etimológico en Castellano. (03 de diciembre de 2023). *Seguridad*. En *Diccionario Etimológico en Castellano*. Retrieved from: http://etimologias.dechile.net/

Dictionary, O. E. (7 de diciembre de 2023). *Safeguard*. In *Online Etymology Dictionary*. Retrieved from: https://www.etymonline.com/

El País (2024, June 10). *Más de 4.000 desplazados por la violencia en Tila se reagrupan en albergues de Chiapas*. Retrieved from: https://elpais.com/mexico/2024-06-10/mas-de-4000-desplazados-por-la-violencia-en-tila-se-reagrupan-en-albergues-de-chiapas.html

Font, T. & Ortega, P. (2012). Seguridad nacional, seguridad multidimensional, seguridad humana. En C. Medina Gallego (Comp.), *La seguridad humana en el contexto de la paz total* (pp. 17–28). Universidad Nacional de Colombia.

García Picazo, P. (2016). *La guerra y la paz, en teoría: un recorrido por la historia y el pensamiento de los clásicos internacionales*. Tecnos.

Gatti, G. (2011). De un continente al otro: el desaparecido transnacional, la cultura humanitaria y las víctimas totales en tiempos de guerra global. *Política y Sociedad*, *48*(3), 516–536. DOI: 10.5209/rev_POSO.2011.v48.n3.36419

González Calleja, E. (2012). *El laboratorio del miedo: Una historia general del terrorismo, de los sicarios a Al Qa'ida*. Grupo Planeta.

Heidegger, M. (2005). *Parménides* (C. Másmela, Trans.). Ediciones Akal.

Heidelberg Institute for International Conflict Research (HIIK). (2022). *Conflict Barometer 2022*. HIIK.DE

Hobsbawm, E.J. (2012). *Guerra y paz en el siglo 21*. Arte Gráfico Editorial Argentino.

Huertas Díaz, O. (2011). Para una comprensión del crimen de guerra en el marco del Derecho penal internacional. *Criterio jurídico garantista*, *3*(4), 76–88.

Jappe, A. (2021). *Hormigón: arma de construcción masiva*. Pepitas de Calabaza.

Lefebvre, H. (2013). *La producción del espacio* (E. Martínez Gutiérrez, Trans.). Capitán Swing.

Llorente, M. (2015). *La ciudad: huellas en el espacio habitado*. Acantilado.

Marrero, J. M., Yepes, H., Salazar, P., Lara, S. (2023). Urbicide or Suicide? Shaping Environmental Risk in an Urban Growth Context: The Example of Quito City (Ecuador). In F. Carrión Mena & P. Cepeda Pico (Eds.), *Urbicide. The Urban Book Series* (pp. 263–291). Springer. DOI: 10.1007/978-3-031-25304-1_14

Martínez-Bravo, C. (2021). Aproximaciones al concepto de mundo en Husserl. *Límite (Arica)*, (16), 0-0. DOI: 10.4067/s0718-50652021000100212

Moorcock, M. (2008). *Elric: The Stealer of Souls*. Random House.

Navarro Benítez, B. (2022). Reconfiguración del orden mundial. Factores territoriales del actual conflicto Rusia-Ucrania. Antecedentes y Devenir. In J.E. Isaac Egurrola, E.R. Morales García de Alba, & A. Treviño Aldape (Coords.), *La economía sectorial reconfigurando el territorio y nuevos escenarios en la dinámica urbano rural* (pp. 17–30). UNAM-AMECIDER. Retrieved from: http://ru.iiec.unam.mx/5777/

Pegoraro, J. (2000). Violencia delictiva, inseguridad urbana. *Nueva sociedad*, *167*, 114–131.

Perea-Tinajero, G. & Bąk, A. (2021). To lock or not to lock? Mexico case. *History and Philosophy of the Life Sciences*, *43*(4), 117. DOI: 10.1007/s40656-021-00462-y PMid:34762190 PMCid:PMC8582240

Perea-Tinajero, G. (2021). *Urbicidio y destrucción material de la ciudad contemporánea: formas del ejercicio de la violencia* [Tesis de doctorado, Benemérita Universidad Autónoma de Puebla]. Retrieved from: https://hdl.handle.net/20.500.12371/14832

Perea-Tinajero, G. (2024). Urbicide. Warfare and the Right to the City. In Colom-González, F. (Eds.), *Urban Justice: Debating Spatial Exclusion, Common Goods and the Built Environment* (pp. 181–194). Springer. DOI: 10.1007/978-3-031-73340-6_11

Rico Montoya, A. (2024). Guerras genocidas vs pueblos en resistencia. La no-existencia de la infancia, de Chiapas a Gaza. *Sociedad e Infancias*, *8*(2), 275–286. DOI: 10.5209/soci.97541

Rojas Aravena, F. (Ed.). (2012). *Seguridad humana: nuevos enfoques*. FLACSO.

Scarry, E. (1985). *The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World*. Oxford University Press.

Schamus, J. (Productor ejecutivo). (2021). *Somos*. [TV series]. Netflix. Retrieved from: https://www.netflix.com/title/81008489

Sennett, R. (2019). *Construir y habitar: ética para la ciudad*. Editorial Anagrama.

Unidad de Seguridad Humana. Teoría y práctica de la seguridad humana. (2009). *Unidad de Seguridad Humana-ONU*, New York.

Weizman, E. (2012). *A través de los muros*. Errata Naturae Editores.

Giovanni Perea-Tinajero – is a Full-Time Researcher at the Center for Research on Latin America and the Caribbean at National Autonomous University of Mexico (UNAM). He holds a PhD in Contemporary Philosophy from the Autonomous University of Puebla (BUAP). His research focuses on the philosophy of the city in Latin America, the philosophy of violence, and peace studies, combining critical reflections on territory, conflict, and urban justice. His major publications include *Urbicide: War and the Right to the City*; *Violating Old Age: Inhabiting Real Estate Crises at the End of Life; The Urban Constitution of Spaces of Violence*; and *Urbicide: Philosophy of the Wounded City*. Together, these works contribute to a critical reflection on contemporary forms of urban violence from a philosophical perspective.

OPEN ACCESS
perspektywy kultury / perspectives on culture
No. 53 (2/2026)

Anna Bugajska
https://orcid.org/0000-0001-6078-7405
Ignatianum University in Cracow
anna.bugajska@ignatianum.edu.pl
https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.08

Exiles in Digital Cities: Th Philosophy of Migration in Cyberspace

ABSTRACT

The article explores the application of migration studies to the study of cyberculture. Especially, it is interested in the figure of the exile as a metaphor for human condition in cyberspace with reference to the framework of the philosophy of migration developed by Donatella Di Cesare (2022) and the studies of exilic condition by Madelaine Hron (2010) and Abdelmalek Sayad (1999). The first part of the article discusses the experience of exile from the body, i.e. the disconnection from physicality (Sisto, 2022), while the second part deals with the exile from modernity, understood as a stable set of reference frameworks and metanarratives, and entering a symbolically disordered space (Roscoe, 2024). Both of these experiences, it is argued, are akin to the experience of migrants. Thus, migration studies bring relevant insights for the philosophy and politics of the digital spaces.

KEYWORDS: migrations, digital, city, philosophy, cyberculture, metaphor, exile

STRESZCZENIE

Wygnańcy cyfrowych miast: filozofia migracji w cyberprzestrzeni

Artykuł dotyczy zastosowania badań nad migracjami do badań nad cyberkulturą. W centralnym miejscu znajduje się postać wygnańca jako metafora kondycji ludzkiej w cyberprzestrzeni, w odniesieniu do filozofii migracji opracowanej przez Donatellę Di Cesare (2022) oraz badań nad kwestią wygnania autorstwa Madelaine Hron (2010) i Abdelmaleka Sayada (1999). Pierwsza część artykułu omawia doświadczenie wygnania z ciała, tj. odłączenia od fizyczności (Sisto, 2022), podczas gdy druga część dotyczy wygnania z nowoczesności, rozumianej jako stabilny zestaw ram odniesienia do metanarracji, i wejścia w symbolicznie nieuporządkowaną przestrzeń (Roscoe, 2024). W artykule twierdzi się, że oba te doświadczenia są zbliżone do doświadczeń migrantów. Badania nad migracjami dostarczają zatem istotnych spostrzeżeń na temat filozofii i polityki przestrzeni cyfrowych.

SŁOWA KLUCZE: migracje, cyfrowy, miasto, filozofia, cyberkultura, metafora, wygnanie

Suggested citation: Bugajska, A. (2026). Exiles in Digital Cities: The Philosophy of Migration in Cyberspace. *Perspectives on Culture*, *2*(53), pp. 121–132. https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.08

Submitted: 13.12.2025 Accepted: 06.05.2026

Introduction

The world as we know it is made up of metaphors (Gottschall, 2013; Lakoff & Johnson, 1980; Napiórkowski, 2022): they help order reality and speak about the intangible or little understood experiences or liminal states. This statement holds true also for the cyberworld, describing the new ways in which we interact there, and reflecting the social organization designed and managed with the help of semi-autonomous agents. Quite frequently, it is underlined that we live in bubbles or in tribes, which is supposed to perpetuate the conceptual scaffolding of the times of liquid modernity. What seems a sort of *l'écume de jours*—froth on the daydream, to borrow Boris Vian's phrase—an ephemerous and delicate lace on the deep dark ocean of the digital unknown, may in fact be more akin to the structure of a crystal: organized in separate wholes, preserving the fossilized forms of the days past. As we are diving more and more deeply into the silico, we—as humans—are transforming, and the change that affects us on the deep level, affects also the worlds we build.

Currently, voices are raised in favor of or in opposition towards creating digital communities that would go a step further from the nomadic social organization, and an effort to settle in the digital world is made (Roscoe, 2024; Zuboff, 2019). Attempts to construct a Metaverse or an Omniverse, and the abundant use of digital modeling to create digital twins and digital urban doubles, testify to the need for the re-creation of the order brought about by civilization. City as an archetype is linked to the imagination of the state, to that—frequently an ideal state, and a utopian social and political organization; the passage from isolation to community, the development of culture and technology, the conscious effort at giving structure to dreams and desires, and to develop a civilization. As Di Cesare writes in her book *Resident Foreigners* (2022), the models provided by Athens, Rome, and Jerusalem, teach us about the key role of the metaphor of the city in our treatment of others, and in the construction of the global political relations.

While the tribal and nomadic social structure is one in which migrations are natural, the conditions of non-permanence and reversibility of actions obfuscate the subtle changes that people undergo in the process of movement. The psychological effects of transition from one environment to another become more and more visible, and are worth looking into. In the conditions of liquidity, it is difficult—although not impossible—to speak of certain types of movements or migrations; however, together with the emergence of more stable structures, the experiences of belonging or lack of belonging begin to come into play, dripping into the veins of the newly created civilizations. This is where the migration studies, and—in particular—the philosophy of migrations—appear as a helpful aid in understanding the digital crucible and its mechanisms.

Migration studies are not a uniform discipline with one particular methodology. They are represented mostly by the scholars within the fields of sociology,

history, law and ethics. Thus, the approaches to the object of study are manifold, depending on a particular focus, and are mostly geared towards some sort of applicability in the solution of the issues raised by movements of humans in space. For this consideration, the perspectives of Madelaine Hron and Abdelmalek Sayad would be crucial, deriving from their interest in human rights and their focus on the psychological costs of migration, which translate into the social and political costs. They draw attention to the person of the migrant in its many guises (e.g. immigrant, emigrant, exile, refugee) and disclose the pain of *déracinement* ("uprooting") which challenges the overwhelming utopian imagination, idealizing the life in the host country.

It is worth noting that Sayad's approach is heavily influenced by Pierre Bourdieu's sociological considerations, and thus displays sensitivity towards the issues of symbolic violence, the fluctuations of power and the role of the social agent. This provides important links to the philosophy of migration,[1] developed by Donatella Di Cesare (2022), which also focuses on the migrant and their biopolitical presence in the host society, as well as on the notion of hospitability. Especially in the second chapter of *Resident Foreigners*, "The End of Hospitability?", she provides a helpful discussion of the varieties of being foreign within a country, and the category of a "foreigner who lives within." This latter category fits well the purposes of this article as it highlights the inherent Otherness as part of self: the foreigner is not only the Other that lives outside, but we are strangers (*stranieri*) also to ourselves. Focusing on the models of three cities—Athens, Rome, and Jerusalem—she points out that everyone may consider themselves a foreigner and an exile: the origin of human lies elsewhere, whether in some distant part of an empire providing a common identity (like Rome, allowing a citizenship regardless of the origin) or in the original pre-lapsarian Paradise: "The inhabitants of the Earth, to which the Earth does not belong and who do not belong to the Earth, are *gerim vetoshavim*, foreigners and temporary residents" (Di Cesare, 2020, p. 163).

As can be seen from the above short introduction, talking about migrations is rife with metaphors and images that are supposed to help one tackle the elusive notion of Otherness. Importantly, migrations themselves function as metaphors for talking about the human experience in the digital spaces. An example of this approach is talking about digital natives vs digital immigrants (Dickel & Scharpe, 2017), the frontier metaphors typical for American culture (e.g., Hillis, 1999) or hybronauts (Beloff, 2013), modeled on mythological Argonauts on the quest to find the Golden Fleece.

1 Philosophy of migration exists as a subfield of migration studies, and is largely focused on the ethical entanglements of the migrant experience, I-you distinction, and critical discourse analysis (linking linguistics, political science, and culture studies). Thus, it overlaps—to a certain extent—with political philosophy (worth noting Edward Elgar series on migrations).

Of course, the application of migration studies to cyberspace has its limitations, and it is not a frequent approach (cf. Zuboff's metaphor of looking for the lost home)—be it only for the fact that, despite the phrasings of the popular discourse, we can hardly talk about digital natives. Even if we could attempt it, the natives of the cyberworld are not human, but algorithmical, with their own inscrutable nature. The efforts of the non-human turn, and other varieties of new materialism, for now, have not provided us with the satisfactory answer to the question of what it is like to be a thing. Part of the problem is that those natives are created by humans, are made up of our imaginations and cultural-technological productions. We could say that in some respects it is like entering a fantasyland, and in this manner we could just as well call Carroll's Alice a migrant, which would probably mean going too far into the speculative rabbit hole.

However, there are multiple justifications and uses of the philosophy of migration for the understanding of human experience in cyberspace. For one, the imagery of movement from-to is already a frequent device while talking about digital worlds. We speak of escape to the cyberspace or of "digital immigrants" (Dickel & Scharpe, 2017). The cyber- and virtual worlds are called the "promised land" and "electronic frontiers" to which we "migrate" or where we "go on the road" (Hillis, 1999): sometimes donning the guise of the Pilgrim Fathers, sometimes dressing up as Beatniks, and sometimes playing explorers. The key perspective is derived from the prevalently utopian symbols and images, usually downplaying the painful parts of migration, and of the wrongs that it sometimes entails. The intuitions suggested by the metaphorical use of the migration-related images can be surely analyzed with the tools provided by linguistics, such as discourse analysis, which should be fruitful. Here, though, they will be treated as semiological invitations to delve deeper into the socio-psychological realities of migration: as signs pointing to a particular phenomenon, inviting philosophical reflection.

In the present article I would like to focus on the experience of exile, although it is rare to encounter this particular metaphor in the literature of the subject devoted to digital spaces. Rather, the general picture of the cyberworld is still one akin to the immaterial paradise of liberty: freedom to shapeshift, to speak one's mind, to defy the boundaries of space, race, and gender; in a word, to boldly go where no man has gone before. This liberty often extends to the willing immersion into the digital. Exiles, on the other hand, are those expelled from their homeland, and are unwilling entrants into this land of plenty.

The experience of exile is traditionally understood to derive from some kind of social rejection, ostracism and persecution. It is a type of forced migration, unlike the typical one, caused by strong economic or social incentives. It encompasses the feeling of loneliness and enforced loss of connection with one's native system of reference values. It is often connected with retaining intellectual sovereignty and the freedom of expression. As Hron (2010, p. 12) details, referring

to Said's *Reflections on Exile* (1990), it results in a particular internal separation that can be called an "inner exile": it does not necessarily assume geographical displacement. However, it does assume a radical break and a tortured relation to both the home and the host country and culture. This category seems to be close to what Di Cesare called a "foreigner that lives within."

The willingness of the participation in the increasingly digitalized culture, and the utopian vision of the life with no boundaries, are—of course—subject to debate, and are—in fact—frequently debated. However, there is no denying that the movement of techno-utopianism frequently reposes on the same hopes that enticed the migrants to head for the Golden Door (Di Cesare, 2022; Hillis, 1999). The hero, crossing this Door, is usually "a resourceful loner" (Hicks, 2016, p. 1), who can leave their past behind: both the history of their community, and their individual history, and to "make all things new." Sometimes, the story is actually parallel: the rights of people born into the physical world are not recognized, or they are limited in some ways, and the digital world appears to be one that provides them with the opportunities they lack. This kind of exile can be called "inner exile" (Hron, 2010, p. 12), with the psychological, social and political consequences similar to the actual exile. This particular experience will be analyzed in the following parts with the reference to two realities: human physicality and the patterns and symbols of modernity. These have been chosen in particular for their relevance to the description of the exilic condition, as well as for the links existent in speculative fiction and philosophy of technology, fruitfully exploring these metaphors, and displaying striking similarity to the problems noticed by today's commentators of the cyberspace, like Byung-Chul Han and Davide Sisto.

Into the Cyberspace: An Out-of-Body Experience

Despite its being a rarely used metaphor, it would not be true to state that there are no intimations of the "exilic condition" (Hron, 2010, p. 12) in relation to cyberspace. Science fiction, and the philosophy of technology, too, provide numerous examples of human anxiety when faced with the digital unknown. One especially good example comes from science fiction. In Jacek Dukaj's convergent novel, *Starość aksolotla* (*The Old Axolotl*, 2019), the plot revolves around a handful of people who—to escape imminent death of all protein-based life—upload their minds into mechanical bodies. They did secure the survival of their selves; however, they struggle to build their identity in isolation from their human bodies. It is visible, for example, in the scenes with sex robots, or on realizing robots cannot get drunk.

The longing for the body in the book is expressed with the words: "Body! My homeland!", which is an intertextual reference to the most famous Polish epic, *Pan Tadeusz* (1834), written by one of the bards of Romanticism, Adam

Mickiewicz, during the time of Partitions when Poland was not on the map. In the epic, the words "Lithuania! My homeland!" are uttered by an exile Pole living in France, after the failure of the Napoleonic wars that were hoped to bring a change to the then situation of Poland. It is very clear for the reader that Dukaj considers body as a kind of anchor of identity, and perceives digitalization of self as akin to the experience of an exile. His characters despairingly state that they long for the finality of their bodies as they are caught in the circle of somnambulic eternal return, in which nothing changes and nothing new can be learnt. All in this seems to them a pseudo- and quasi-life, with less than real families, salaries, jobs and professions. The rituals of old, repeatedly performed by the mechs, provide just a simulation of meaning to the bodiless existence.

Similarly to the migrant ethos, in which the newcomer has to "earn" their place in the new society (Rostek & Uffelman, 2011, p. 317; cf. Hron, 2010; Sayad, 1999), Dukaj's transformers feel the urge to redeem themselves through labor, which echoes the exploitative nature of the contemporary system, with such phenomena as invisible labor or emotional labor that no one wants to account for. Mechs live in order to work, and are tragically conscious of this fact. Besides rituals, which lose their meaning with no reference to the temporality of the body, only work justifies their existence. Otherwise, similarly to Čapek's robots, and in line with the telic condition of technological artefacts made in order to do something, they could consider themselves dead. Passivity and doing nothing do not belong to the bodiless condition. Somehow, this workaholic trance replays the human condition from before the catastrophe that hit the Earth and moved the few survivors into the digital "paradise" of immortality.

The lack of new rituals and relevant set of symbols, which would signify an advent of the new civilization, make the digital exiles cling to the past, and to seek escape in incessant activity, which is precisely what happens all too often in contemporary world. The resultant burnout, described in *Psychopolitics* by Byung-Chul Han (2014), derives to a large extent from the mechanism governing the cyberspace. Dukaj's digital exiles from the body suffer because of the loss of the point of reference provided for them by the physical bodies, and the wrongs of the political and economic system that produced them, are laid bare the moment they are torn from their "mortal flesh." The perishability of the biological bodies can be juxtaposed with the seeming untouchability of the digital bodies. In the words of Davide Sisto (2022, p. 18; translation mine):

> we must not forget that, if we recognize a certain intangibility in our digital bodies, never scratched by the perennial technological metamorphoses to which they are subject, this intangibility is not absolute, but subordinate to some specific and unavoidable conditions: for example, the constant adoption of diversified strategies aimed at limiting their precariousness, the primary effect of the programmed obsolescence typical of every technological innovation.

Sisto's remarks on the psychological effects of the separation from the individual body, and from other bodies, and the replacement of face-to-face interaction with digital encounters, led him to reconsider Schopenhauer's porcupine dilemma. Apart from his main thesis, in his book he makes some interesting remarks on the nature of digital bodies. He notices, among others, and following Günther Anders, that apart from the dispersion of identity, the digital body is stretched, separated, and divided according to the functions it fulfils, in a kind of extreme mechanistic-naturalistic paradigm. For instance, eyes are glued to the text we read, while ears "strain to listen to the football match" or another song on Spotify (Sisto, 2022, p. 21). Thus, the digital body becomes stretched between different objects, and cannot be separated from the techno-prosthetic tools. Sisto says that in this manner we achieve the "forbidden dream of the biological body": ubiquity (Sisto, 2022, p. 51). In fact, he seems to argue for the inseparability of the two bodies:

> A perfect facsimile of living flesh, digital flesh is filled with meanings, suggestions and contents, as we shape our social profiles with written texts, photographic images and audiovisual documents, making the depictions of the tones, gestures, behaviors and movements that define us in an inconsistent manner increasingly personal. These articulate and, at the same time, never stop renewing the narrative and communicative processes that, created in the various online environments, then profoundly affect our offline existence. In this way, digital bodies are carnal, therefore soft and visceral, since they influence from an emotional, psychological, cultural and social point of view our current way of being in the *onlife* world or in the post-digital society, if you will (Sisto, 2022, p. 66; translation mine).

What happens, though, if we lose the connection with the biological body, the rootedness in a certain reality? The great divorce from the flesh affects the aforementioned "emotional, psychological, cultural, and social" dimensions of existence, making us, effectively, exiles. It is similar to the exilic condition in the fact of the radical separation from the former set of reference values, and an uneasy relation to both the old and the new types of existence. Considering that exiles function as insurgent rebels or—conversely—inert, self-absorbed tormented heroes, trapped in the past (Hron, 2010; Sayad, 1999), entrusting them with the creation of the new civilization seems a risky enterprise. The more so, if the experience of the exile runs not only skin-deep, but also mindset-deep: affecting the reservoir of symbolic forms and metaphors that give meaning and shape to the new environment.

Following Di Cesare's philosophy of migrations, and the notion of "foreigner within," one can discern the estrangement that the human subject encounters as a result of hybrid or fully digital existence. In a sense, they are doubly estranged—taken out of their body and moved into a digital unknown. It is difficult to talk about the hospitability of bots or algorithmic natives that

would be able to teach the former human beings the native ways of existence as they are also, somehow, the products of human design. Thus, a human being becomes a host for oneself, and our notions and approaches to Otherness and hospitability in real life will translate into a more or less hospitable digital space. The philosophy of migrations allows to see the body as the anchor of identity, akin to one's homeland. The effects of breaking from the flesh would be then similar to the effects of leaving one's country: they may in the end make it impossible to adapt as some of the reference points would be lost. In this way, humans would find themselves in a paradoxical position similar to exiles: with no possibility to return home, and not being able to fully immerse themselves in the world that is human, but strangely foreign to them.

Away from Modernity

As Hicks writes in her book about "modernity beyond salvage," we find ourselves in the "culture saturated and disoriented by simulacra" (2016, p. 5). The Golden Door has been called not only the "Mother of Exiles," but also the "Eldorado of modernity" (Di Cesare, 2022, p. 7), in the symbolic sense standing for the promises the modern culture had to offer to the modern man. The digital, as it seems, could be seen as the expression of the post-modern, although, admittedly, we can see the algorithmic space as the realization of modernity which could lead to technological totalitarianism. However, what goes for calling it a post-modern digitality are the statements to the effect that digitality is "symbolically messy" (Roscoe, 2024) and in need of the new rituals that would bring order to the fragmented reality, which echo the sentiments present in the literature of the subject (e.g., Han, 2017; Hillis, 1999; Sisto, 2022). The exhilarating feeling of liberation from the metanarratives and uniformizing projects associated with some types of modernity is underpinned by a nagging anxiety, provoked by the lack of reference points. In fact, one can detect the longing for the form and structure of modernity. In *The Old Axolotl*, the words in which the characters express the disenchantment with digital Paradise are telling: it is recognized as a "curse" and compared to a Hollywood-made dream, a kitschy Disney, a cartoon for kids—in a word, an infantile vision remote from anything the mechs would recognize as the truth about humans they long for.

The first element of this longing is reaching, in an exilic, retrotopian movement, to the past homeland of a world that had a certain coherence and—it would seem—originality. Transformers can only repeat what preceded their advent, even with full knowledge that from the ruins of the previous world nothing can be scavenged. In fact, the axolotls they meet on their way demand them to "build them a civilization"—the problem is their own conflicted relation with modernity, and post-modernity, which does not allow them to move

forward. As is frequent in post-apocalyptic narratives, and in the literature that concerns them, looming on the horizon is "la quiebra de la imaginación"—"the bankruptcy of imagination" (Martorell Campos, 2021, p. 43). The simultaneous rejection of modern forms, and the longing for the form and coherence seems to be in line with the experience of the exile: "a double exteriority" of a person who "lost his country without thereby acquiring another" (Todorov, 1984, p. 249). Instead of Paradise, the digital exiles land in the limbo of cute (May, 2019), further incapacitating their imaginative powers, without really providing them with the release from the existential pain and the psychological consequences of loss.

Thus, the digital exiles find themselves estranged not only from their bodies and the reference to physical sensations—the foundations of imagination—and to their temporality, but also with no stable cultural and social reference. The reality becomes malleable and its set of symbols and values to be decided upon. Of course, the "virginity" of the digital unknown is only promissory: it has been pre-constructed and its limits are delineated by the limits of human mind and the use it can make of technology. The apocalyptic scenario of Dukaj shows the gradual degradation of the symbolic space with no way out as it provides no access to new experiences. Paradoxically, the unknown digital world seems to provide only what is known; however, devoid of meanings attached to the original world the values and symbols were sourced from. This is similar to Di Cesare's idea of *gerim vetoshavim*, who live on Earth in constant longing for the lost home from which meanings and identities are sourced from.

Conclusions

The acceptance of the digital condition, as it seems, is the acceptance of the fact that "everyone is an exile" (Di Cesare, 2022, p. 129), and everyone's bodies are made up of at the very least two layers (Sisto, 2022): the digital, still not fully understood, and biological—symmetrically, not understood enough. However, one should be wary of such totalizing visions. Rather, the takeaway from what we know about the exilic condition should be the realization of the underlying need for a certain structure, and the realization of emotional distress that accompanies the transition to the digital world. Much of this distress comes from uprootedness, and from the loss of the symbolic security tied to the previous homelands. This, in turn, can translate into the disruption of the political order, and/or political inertia of the individuals. Such processes are noticed in relation to the current digital world of tribes and bubbles; however, we can notice more and more frequent attempts at overcoming the initial post-modern condition carried through to the cyberspace. The image of the city and the obligation to create a new civilization seem to supersede the real life that we start

to lose and forget. In spite of the nostalgia we feel for the lost homelands, the obligation to create becomes not only an abstract moral duty, but a condition of survival. "For this is a city," says Di Cesare, "where no one resides except as foreigners" (2020, p. 216). From this condition of the migrants, foreigners, exiles from Paradise and from our biological contexts, we must make our starting point. Here, the words of an American historian Oscar Handlin from *The Uprooted* ring relevant, and although they speak of the USA, they can be well applied to the digital promised land:

> In their painful flight, their thoughts turned to the America never seen, land of promise, sweet land of liberty—which would reward all sufferers, redress all grievances. America (...) which they would come to love not because of its streets paved with gold, but perversely through the pain it caused in thrusting upon them the obligation of becoming an individual (quoted in: Hron, 2010, p. 3).

This obligation of becoming, defining, and concretizing one's identity should translate not onto the emotivist and subjectivist uncertainty, but onto the more effective building of a lasting agreement. As we read in the Digital Civilization Manifesto (Roscoe, 2024): "urbanity is not ordered, nor is it constructed by individuals, companies, or institutions but rather through the agreement between these parties." The alternative to this civilization of digital cities is to be ruled by the IT experts who, as Dukaj writes, will be the game masters of the virtual realities they create, seemingly safe and painless, free from the toils of materiality, but at the same time turning the users into playthings for their consoles. To satisfy the demands of the new civilizational effort, we have to bring to agreement various realities: come to terms with our internal anxieties and nostalgias, learn to live with the actual—not discursive—digital natives, and to learn to recreate the sense of community from the individualization, atomization, and bubblification of experience. Only then will we be able to create something more stable than "froth on the daydream" about the perfect digital city and civilization.

The philosophy of migration brings valuable insights into the debate about the transformations of self and the existential dilemmas one can encounter in the digital spaces. What is more, thanks to its rich empirical background, building on sociology, history and psychology among others, it can help generate foresight as to the possible effects the digitalization of human life can have not only on individuals but on whole societies. It becomes pertinent to the study of an increasingly hybrid life, and a necessary angle of reflective response to the challenges of contemporary times.

References

Beloff, L. (2013). The Hybronaut Affair. In M. More & N. Vita-More (Eds.), *The Transhumanist Reader. Classical and Contemporary Essays on the Science, Technology, and Philosophy of the Human Future* (pp. 132–140). Chichester: Wiley-Blackwell.

Di Cesare, D. (2020). *Resident Strangers. A Philosophy of Migration*. Cambridge: Polity Press.

Dickel, S. & Schrape, J.-F. (2017). The Logic of Digital Utopianism. *Nanoethics*, *11*, 47–58. DOI: 10.1007/s11569-017-0285-6.

Dukaj, J. (2019). *Starość aksolotla. Hardware dreams*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.

Gottschall, J. (2013). *The Storytelling Animal: How Stories Make Us Human*. Boston: Mariner Books.

Han, B.-C. (2017). *Psychopolitics: Neoliberalism and New Technologies of Power*. London, New York: Verso.

Hicks, H.J. (2016). *The Post-Apocalyptic Novel in the Twenty-First Century. Modernity Beyond Salvage*. London: Palgrave Macmillan.

Hillis, K. (1999). *Digital Sensations: Space, Identity, and Embodiment in Virtual Reality*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Hron, M. (2010). *Translating Pain: Immigrant Suffering in Literature and Culture*. Toronto: University of Toronto Press.

Jacobsen, K. & Majidi, N. (Eds.). (2023). *Handbook on Forced Migration*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.

Martorell Campos, F. (2021). *Contra la distopía. La cara B de un género de masas*. Valencia: La Caja Books.

Lakoff, G. & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.

May, S. (2019). *The Power of Cute*. Princeton: Princeton University Press.

Roscoe, B. (2024). *Digital Civilization Manifesto at the SSC Blockchain initiative and the digital civilisation conference in Oriel College, Oxford*. Retrieved from: https://blockchain.univ.ox.ac.uk/wp-content/uploads/2023/07/Bill-Roscoe--Digital-Civilisation.pdf.

Rostek, J. & Uffelman, D. (2011). *Contemporary Polish Migrant Culture and Literature in Germany, Ireland, and the UK*. Frankfurt am Main: Peter Lang.

Sayad, A. (1999). *La Double Absence: Des illusions de l'émigré aux souffrances de l'immigré*. Paris: Seuil.

Sisto, D. (2022). *Porcospini digitali. Vivere e mai morire online*. Turin: Bollati Boringhieri.

Taylor, C. (2021). Metaphors of migration over time. *Discourse & Society*, *32*(4), 463–481.

Todorov, T. (1984). *The Conquest of America: The Question of the Other*. New York: Harper and Row.

Zuboff, S. (2019). *Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. New York: Public Affairs.

Anna Bugajska—is a Professor at Jesuit University Ignatianum in Kraków, where she heads the Department of Language and Culture Studies and teaches courses related to utopianism, American culture, as well as ethics and technology. She is a member of, among others, the Utopian Studies Society–Europe and Asociación Filosofía y Ciudad, and is the author of numerous publications on utopias and dystopias, particularly in the context of new technologies.

OPEN ACCESS
perspektywy kultury / perspectives on culture
No. 53 (2/2026)

Heidi Sohn
https://orcid.org/0000-0003-1831-2056
Technische Universiteit Delft
h.sohn@tudelft.nl
https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.09

The Heart of Tenoch: A Story of Aztec Cosmotechnics

ABSTRACT

This article frames storytelling as cosmotechnics, as a culturally situated technical activity that unifies cosmic order and moral dimensions through technical activity. Drawing on Yuk Hui's concept of technodiversity and on anthropological critiques of universal technology, it reads Nahua/Aztec narrative practices, especially *amoxtli* codices and their performative re-narration, as world-making interfaces that store memory, coordinate movement and sustain collective identities when official archives are fragmented or destroyed. A short circular story, based on readings of migration codices, invites the reader to join the journey from Aztlán to the founding of Tenochtitlan and into contemporary Indigenous and Chicano mobilities across the U.S.–Mexico border. By treating the codex not only as an archive but as a technology of migration, the article argues that narrative remains a transportable counter-archive capable of reconfiguring cosmos, morality, and technics under conditions of displacement.

KEYWORDS: cosmotechnics, storytelling, Aztec cosmology, migration, archive

STRESZCZENIE

Serce Tenocha: opowieść o azteckiej kosmotechnice

Niniejszy artykuł ujmuje opowiadanie historii jako kosmotechnikę, czyli kulturowo usytuowaną działalność techniczną, która jednoczy porządek kosmiczny i zobowiązanie moralne. Odwołując się do koncepcji technoróżnorodności Yuk Huia oraz do antropologicznych krytyk uniwersalnej technologii, tekst interpretuje nahuańskie/azteckie praktyki narracyjne, zwłaszcza kodeksy amoxtli i ich performatywne ponowne opowiadanie, jako interfejsy światotwórcze, które przechowują pamięć, koordynują przemieszczanie się i podtrzymują tożsamości zbiorowe, gdy oficjalne archiwa ulegają fragmentacji lub zniszczeniu. Krótka, kolista opowieść, oparta na lekturach kodeksów migracyjnych, zaprasza czytelnika do włączenia się w wędrówkę z Aztlánu do założenia Tenochtitlanu, a następnie do współczesnych mobilności rdzennych społeczności i Chicanos ponad granicą USA–Meksyk. Traktując kodeks nie tylko jako archiwum, lecz także jako technologię migracji, artykuł dowodzi, że narracja pozostaje

Suggested citation: Sohn, H. (2026). The Heart of Tenoch: A Story of Aztec Cosmotechnics. *Perspectives on Culture*, *2*(53), pp. 133–144. https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.09
Submitted: 08.01.2026 Accepted: 06.05.2026

przenośnym kontrarchiwum, zdolnym do rekonfigurowania kosmosu, moralności i techniki w warunkach przesiedlenia

SŁOWA KLUCZE: kosmotechnika, opowiadanie historii, kosmologia Azteków, migracja, archiwum

Cosmotechnics as Storytelling

Western discourse tends to treat technology as a single, universal domain of tools, instruments, machines and information systems. As technological infrastructures become globalized, they erase local epistemologies and the ethical orders that render technical practices intelligible (Hui, 2020). This framing obscures the extent to which technics, understood as inscribed within an ecology of practices by which humans make, mediate, record and coordinate their modes of existence, are always embedded in specific world orders and moral orientations. This suggests there is not one, but many technologies, which together account for technodiversity. Developing this concept, Chinese philosopher of science Yuk Hui extends it to cosmotechnics to challenge ideas that reduce technology to homogenizing 'monologics'. In Hui's words, cosmotechnics may be understood as "the unification of the cosmos and the moral through technical activities, whether craft-making or art-making" (Hui, 2017, p. 6), advancing the culturally situated integration of technical practice, moral obligation, and cosmic order. Technodiversity turns to 'multilogics,' where multiple technical lineages and their world-making potentials works against the grain of the homogenizing pressures of global capitalism and its political effects. Here, pluralism resonates with the challenge of anthropology to the assumed universality of modern nature/culture divisions. French anthropologist Phillippe Descola argues that different societies distribute similarity and difference between humans and non-humans through distinct 'modes of identification,' and that modern naturalism is only one configuration among others (Descola, 2013). How these distinct modes of identification rely on the technics of storytelling is at the center of this article.

Storytelling and narrative, including speech, performance, fabulation, and different modalities of 'writing' and inscription, may be considered as more than mere symbolic expressions of culture. They are also practices embedded within technical systems with worlding capacity. Under conditions of movement, be it through migration, pilgrimage or nomadic thinking, storytelling narratives function as portable devices within technical systems across diverse spacetimes. They produce, store and transmit knowledge and memory, stabilizing a people's orientation to place and time, giving directives for collective action and for intergenerational meaning- and sense-making. They collect and reproduce ways of being and other modes of existence beyond the confines of

official state archives, which as in the case of many colonized Indigenous histories, are incomplete or conveniently absent, and thus, perpetually unarchivable (Hartman, 2008).

Such is the case of the destroyed and forever lost codices, the only 'written' archives of pre-Columbian and pre-invasion Mesoamerican peoples, including importantly the Aztec, or Mexica culture. In this context, an Aztec cosmotechnics is activated by the encounter of the remarkably scant evidence of pre-invasion 'inscribed' historical archival records, the production of conquest and colonial 'hybrids,' modern origin myths of a glorious Indigenous past, collective memory, and the living culture of Nahua people today. Not reduceable to an 'ethnic minority' confined within a single, defined geographical location, more than 2,8 million Nahuas are spread across large territorial expanses and contexts in Mexico, Central America and the United States. They are a part of much broader populations of Indigenous migrants (Fox & Rivera-Salgado, 2005; Velasco Ortiz, 2014). Their realities make the recognition of a cosmotechnics that includes the Aztec and Mesoamerican worlds, not only relevant but present and factual.

Mesoamerican 'writing' has never been reducible to alphabetic script. Painted manuscripts were produced by trained *tlacuilohqueh* (scribes, painters) dedicated experts in graphic conventions that coordinated territorial ordering and movements in spacetime (triggering calendrical, astronomical and geographic knowledge), traced complex genealogies, registered tribute and produce, recorded and described rituals, etc. (Boone, 2000).

These *amoxtli* did, and continue to do, much more than to depict *a* world. They operationalize it. Their layouts and sign-systems function as interfaces that activate oral performance and memory, enabling repeatable narration, verification and decision-making (Boone & Mignolo, 1994). These glyphic notations and performative genres gave birth to hybrid colonial forms that extended their function beyond myth. They contained Indigenous knowledges and epistemic practices that were systematic, communal, and oriented toward shared coordination in complex environments, not only relevant in their circumscribed historical context, but throughout time. Thus, they are also records of scientific, historically dynamic, and generative knowledge. They contain scientific and technological understandings of Aztec and Nahua worlds, past, present and future, that are replicated through practices of communication, environmental engagement and inscription across pre-invasion, colonial and contemporary periods (McDonough, 2024). In Nahuatl terms, *amoxtli* (painted books or codices) and the work of *tlacuilohqueh* materialize a cosmotechnical relation: they organize memory as a practiced obligation to place, to ancestors and to future generations.

In the few surviving pre-invasion and early colonial *amoxtli*, many of which are contained in European and North American archives, it becomes visible, and literally 'legible,' how narrative technics were institutionalized in

pictorial inscription. For Nahua pasts, the colonial destruction, confiscation, and re-framing of painted books and ritual knowledge produced a paradox: what remains is precious precisely because it survives as fragment and translation, while what is missing continues to structure the limits of historical narration. In such conditions, storytelling becomes an archival technology that is also portable, repeatable, and capable of re-suturing what conquest sought to sever. Narrative circulates through speech, song, and reenactment in movement, and also, through 'writing otherwise.'

The question is not whether stories are accurate according to colonial evidentiary regimes, but how they sustain relations when documentary continuity has been interrupted. Seen this way, Nahua storytelling is cosmotechnical: it binds together territories, temporal cycles, and moral demands by means of form through repetition, parallelism, layered time, and the return of placenames. To theorize Nahua narration as technics is to insist that the archive is political, and that counter-archival practices, including re-narration, re-inscription, and the strategic use of hybrid modalities, are modes of intellectual and territorial survival in movement. In a world of routes and forced mobilities (Clifford, 1997), narrative can re-anchor movement in obligation to place and to those who travel with and after us.

The narrative short story that follows is a circular movement through temporalities and territories, resisting linear histories of progress that naturalize extraction and homogenization. It foregrounds return, recurrence, and transformation as conditions of persistence. Based on the 'reading' of several codices, particularly the *Codex Boturini* (Fordham University, n.d.) this short narrative approaches the migration routes taken by several Nahua peoples, among them the Aztec, as an itinerary in which places are connected by walking and punctuated by ritual and everyday scenes. Its institutional description frames it as a record of the 'pilgrimage' from the mythical Aztlán, the place of herons (today believed to be located in the state of Utah), toward Anáhuac, the promised land next to water, as the site for the foundation of the Great Tenochtitlán (today Mexico City and the Basin of Mexico). As a narrative technology, the itinerary and the story stabilize a logic of movement by making routes and stopping places repeatably legible for collective recounting. It stores not only events but structures them along a journey in spacetime.

The story does not end in collapse and death, the preferred technique of conquest and colonization, but uses the afterlife of *amoxtli* literacy as an arc of technical mediation. The calendrical headings mark a technical-moral order in which time is counted and reiterated (*tlapohualli*) through storytelling as a wayfinding technology that binds terrestrial and cosmic cues, names places through environmental signs, while externalizing memory in transportable formats that travel well. In this sense, the codex is not only an archive of migration. It is a technology of migration, an interface for worlding in movement.

Instead of an ending, the story reframes contemporary Nahua mobility into the United States, where border infrastructures not only arrest movement, but also act like a gigantic archive. They classify persons and movements through documents, surveillance, capture, detention and deportation. Against this regime of control, storytelling persists as counter-technics of surviving manuscripts and new recoveries. The mythical Aztlán is reactivated in modern political imagination in Chicano movements that invoke Aztec cosmologies and technics to articulate claims of belonging and identity. While not identical to Nahua cosmology, this imagination illustrates a general mechanism, where mythic geographies become technologies of worlding under displacement by organizing memory, legitimacy and shared identities. Narratives can function as counter-technics within this landscape. For Nahua and other Indigenous migrants, storytelling operates as a technique for maintaining community across movement, negotiating authority and sustaining ethical relations to place. It is through storytelling that they become technical and historical agents. They embody *amoxtli* literacy not as a vanished craft but as latent cosmotechnics: a reservoir of methods for re-linking cosmos, morality, and technical practice in the present. The reader is welcome to join the journey that here commences.

Ce técpatl (one flint): geographic a priori (1111 CE)

The mountains and the ravines that cut their flesh into deep canyons expose the evisceration of the Earth to elements and geogenic processes that render place and time irrelevant. Erosion, sedimentation, eruptions, pressure: unwitnessed reconfigurations give birth to deserts and oceans of sand and rock. Together with saguaros, owls, coyotes and rattlesnakes, these earth-beings reticulate the natural world into cosmological structuration. They precede your own genesis by eons, and the genesis of the objects, both technical and religious, that mediate existence between you, the cosmos and the world. They are the *what* that defines the *who*.

Who are you? You are part of one of seven nomadic Chichimec tribes traversing the western flank of what today is the Sonoran Desert. Your tribe emerges from the place of the seven caves, Chicomóztoc. Your people call themselves Aztec: those who depart from the place of herons, Aztlán, a mythical place surrounded by water and birds that defines your genesis and outlines your feathered destiny. Neither you nor anyone in your caravan remembers these places. Time, perhaps desertification, cold, the disappearance of animals you once hunted or invasions by more bellicose others have effaced them. All you know is that like your ancestors, they lie behind you.

It is a hot day. The sun casting the shadows of those walking ahead of you into an interminable serpent of dark sand. It is the year one flint, *ce técpatl*, the spatio-temporal beginning of the universe and a reference to the sacred flint

expelled from heaven in Chicomóztoc. This artifact resurfaces from cosmogonic origins, produces fire and becomes the knife that extracts human hearts. It is the perfect object whose functions remain inexhaustible, from which countless other objects, from calendars to weapons, will take technical form. Behind you, a group of elders you call *teomamaque*, the carriers of gods, transports sacred bundles, *tlaquimilolli*, containing the objects that hold meaning for your tribe. A stone disk bears data offered by a pantheon headed by the rising eagle deity Tonatiuh; antlers and shells invoke the magical powers of the universe of which you are part; clay idols receive prayers for good auspice; and the humanly remains of your war god Huitzilopochtli lie wrapped tightly in cotton cloth, secured by two maguey-cactus spines. You walk facing the rising sun and following the morning star. You stop only occasionally to erect temples and make offerings to Huitzilopochtli when the wayfinding cues that he revealed eternities ago become indiscernible. You name these places by the signs they bear: a meandering river, a mountain, a cave inhabited by bats, a plane crawling with shiny insects, a barren field covered in thistles, or a dark forest inhabited by gigantic trees. But you do not settle there; you leave your architectures behind and continue walking.

At night you follow the path indicated by the Tianquiztli, the group of stars that bearded others in togas refer to as the Pleiades, until earthly signs revealed to you in dreams begin to become legible again. You keep walking. You are of the landscape, and like your universe, you are made of movement: *ollin*. For more than two centuries your people advance along a chain of hardships toward an uncertain, yet announced, destination. Your path is itinerant, a wayfinding journey threaded by terrestrial and celestial events toward a place that is as real and as mythical as your point of origin. The territory you traverse, and that traverses you, is not merely a map; it is the cosmology that gives rise to the movement of a migrant people.

You do not know it, but on the other side of the ocean, which will later be called the Atlantic, a different calendar marks the year 1111. While you walk toward the unknown, others bearing a red cross on their chests embark on pilgrimages of their own, attempting to secure lands they deem holy and promised. This is not simple synchronism. Like you, they too remain unaware that their march forms part of a powerful mechanism driven by complex desires that soon will force, and simultaneously foreclose, the possibilities of a common world.

Nahui acatl (four reed): transduction (1220 CE)

The world suddenly intensifies as you find yourself standing at the edge of an enormous lake surrounded by saline wetlands, flanked by smoking mountains whose ice-glazed peaks shimmer in the moonlight. Movement arrests.

A grounding occurs. A figure is uprooted. Huitzilopochtli has guided you from a distance, directing your movement from Aztlán, the place of herons, toward the land next to water, Anáhuac. You recognize the signs. Before you, a space-time that matches the navel of the moon materializes in the encounter of earth and water. At sunrise, in a clearing of reeds rustling in the marshes, the imperceptible beating of iridescent wings appears as a hummingbird. It remains immobile, vibrating in the air. You know it is more than a bird. It is the reincarnation of a dead warrior, a singularity that signals a legion, a multiplicity of warriors slaughtered in battle. The hummingbird is also the embodiment of your war god Huitzilopochtli, whose headpiece is adorned with exquisite turquoise feathers. Through a series of transmutations and metamorphosis, the hummingbird god transforms your tribe into a people, the mighty Mexica. Next to you, a one-year-old boy as small as the hummingbird plays with a wart-covered albino toad on the muddy shore. The boy has no name yet.

You and your people are not alone in this strange, humid environment. Other Chichimec peoples, all Nahua, have arrived in the region in migratory waves over the last few centuries. You share not only a genetic code but also the Yutonahua language. You can communicate. You learn how they have developed a mode of amphibian existence on the lake based on a highly productive hydroponic agricultural system of floating gardens called *chinampa*.

For your people, however, the lake and its marshland remain unapproachable. Scarcity of food and fresh water makes you vulnerable and your existence is precarious. You settle in Chapultepec, the hill of crickets, an uninhabited headland to the west of the lake, with caves and hidden springs of fresh water. Over the next decades your rulers will construct a palace surrounded by gardens and a *totocalli*, an animal house inhabited by countless endemic and foreign species brought from all corners of Cemanáhuac, later called Mesoamerica: birds, reptiles, mammals and fish tended by a cohort of dedicated specialists.

The hostilities to secure your survival continue until, as the prophecies foretell, Huitzilopochtli intervenes. He seizes a prisoner and extracts his heart with a sacred flint knife, *técpatl*, projecting it with force into the lake. The still-beating heart lands on a boulder protruding from a sandbank in the middle of the great water. The boy with the albino toad receives his name: Tenoch, stone prickly pear, the symbol of a heart. In awe you witness how, from the encounter of lithic and organic, rock and beating human heart, the heart of Tenoch, a gigantic nopal cactus rises into the sky. It becomes the habitat of *cuauhtli*, the royal eagle, spirit animal of Huitzilopochtli. A rattlesnake writhes in the eagle's beak. This natural apparition will soon be transformed into the life of the most powerful confederation of territorial and political alliances of pre-invasion Mesoamerica, dominated by the Mexica empire: your own.

Across the ocean, the year 1300 runs its course. The Crusades have ended. New calendars, new cartographies and new spatial imaginaries are taking shape.

These developments will not favor you. A vague recollection of dreams and images of past and future, like feathers on a serpent, manifest in dreams as omens. You feel the strong urge to express and record them. You find a feather on the ground. Nearby you collect a *tecozahuitl* stone, grind it, and mix its powder into brilliant ochre pigment, with which you encase the glyph of four movement onto the corner of your loincloth.

Ome calli (two house): Tenochtitlan (1325 CE)

In the middle of the lake, on the boulder that holds the beating heart of Tenoch, which feeds the nopal with human blood and serves as home to the eagle devouring the rattlesnake, a powerful material and symbolic assemblage is activated. What makes this assemblage singular is the presence of a human heart at its core; a desiring organ without without reason or memory, but without which, life is impossible. Your existence is driven by the circulatory and systemic capacity of the heart to move blood and sustain life. You offer it as a token for the desires of cosmic forces and godly appetite. A heart's vitality that fuels transformative operations and sustains a mode of existence on terrestrial and extra-terrestrial planes, and that binds them to your human condition, always contingent and fragile. You recognize that this is not a serendipitous natural event but an act of embodiment that signals the moment when place and time solidify, when figure and ground become unhinged, when your people and the world split into two aspects of one reality: *altépetl*, water-mountain. Your tribe attains the social standing of community and the political status of place-people. The assemblage briefly concentrates a technicity that, in only a few generations, will reticulate the natural and human worlds into social and spatial organizations spanning thousands of kilometers, establishing dense networks of commerce routes, militarized and patrolled by armies of warriors. It will also underpin the erection of the Great Tenochtitlan, capital city of Mexica civilization.

Tenoch, the boy with the white toad, becomes a grown man, a *huey tlatoani*, chief speaker, and your ruler. Your people are Mexica-Tenochca, hegemons of the Triple Alliance of Tenochtitlan, Texcoco and Tlacopan. Together they form a cosmopolitics based on a careful tuning of divine forces, religious ceremonies, political and economic organization, and eco-environmental sensibilities, all mediated by technical activity and a shared aesthetic expression.

White others develop their own technicities and expel their religious enemies from shrinking territories across the ocean. Their hunger for power and resources drives an engine of discovery and innovation that crystallizes into an imperial war machine of global conquest and colonization. A drive toward universality and reliance on geometrical rationality detaches from older European

ethnographic imaginaries. Urgency thickens the air. Calendars, movement and geographies everywhere intensify, including your own.

Ce acatl (one reed): transduction (1519 CE)

Your calendars register this intensity with incessant movements: *tlapohualli*, to count, to reiterate, to repeat operations. Time and space do not appear as irreversible or linear. They are reckoned through cyclical transformations according to recurrent moments of creation and destruction of the Earth. Human migrations are preceded and followed by many other forms of movement, from the social to the seismic, reminding you of the cosmogonic moment your people traverse: *nahui ollin*, four movement, the fifth sun in the creation and recreation of the Earth, when the world will end in a great earthquake, when the fine tuning of geogenic forces and celestial reconfigurations becomes critical for the continuation of human life on Earth.

Your world, the world of the fifth sun, foretells that apocalypse lies both behind and ahead of you. This knowledge triggers a specific cosmopolitics grounded in practices that avert endings and support continuity. It also defines a material preference for stone in the making of durable, expressive technical and religious objects. Metals such as bronze, copper, silver and gold arouse greed and bend, erode or melt in the fiery end of times. A specific form of cosmotechnics based on lithic intelligence sustains the rapid branching of technological trajectories and technical tendencies that converge in the diversified disciplinary knowledge needed to erect the physical forms of Mexico-Tenochtitlan, an amphibian city that, over the next two centuries, will become one of the largest and most densely inhabited cities on the planet. This knowledge materializes in engineering technologies applied to agricultural production and infrastructural works such as dikes, sluices, potable water supply and waste management systems, all crucial for balancing human activity with environmental forces and local ecosystems.

While one group of your people develops the technologies to erect the city, you learn other techniques. You enter the *calmécac*, or school, and become a *tlacuilo*, a writer in painting, learning *tlacuilohua*, the complex techniques of Mexica pictographic writing in *amoxtli*, or codex books. In them you document and explain all aspects of your world. You participate in interethnic and intergenerational collaborations to produce transportable codices composed of images that sit at a juncture between the sensible world and the Nahuatl language. Graphic, pictorial, phonetic and sonic signs converge in a world of signification where content and expression remain united. As a *tlacuilo*, you help externalize memory from the purely organic into technics that set conditions for the organization of technical milieus thereafter. You participate in

practices that narrate the formation of organizational technics: writing, pottery, sculpture, mural painting, basket and textile weaving, the making of tools and machines and the design of technologies for heavy masonry temples and other architectural structures firmly emplaced yet floating upon a watery landscape. You become exteriorized memory: a techno-environmental storyteller, weaver of earthly and cosmic entanglements mediated by technical objects and practices that shape your fragile cosmos in continuous transition.

White others have arrived, mounted on beasts with foaming snouts and nervous eyes, they bear weapons that spit a deadly fire. They are forming alliances with your neighbors and detractors, and soon they will materialize your omens and premonitions.

Eyi calli (three house): collapse (1521 CE)

It is a rainy night on 13 August 1521. Tenochtitlan is engulfed in flames. Its temples lie in ruins. Your people are enslaved. A chaotic clash of forces alters your mode of existence. With a few others you manage to escape the burning city in canoes under the cover of darkness. You return to Chapultepec, the hill of grasshoppers, where you first settled two hundred years ago. In the *totocalli* the animals and their caretakers, wince and howl as their enclosures and flesh are devoured by fire. With trepidation you enter one of the caves on the flanks of the hill. On your back you carry a heavy *tlaquimilolli* bundle containing a thick codex in deerskin and *amatl* paper on which you have been working, thinking in sadness of the hundreds of volumes left behind to be consumed by fire and by the ire of white conquerors. You stumble in the darkness of the cave and walk for centuries in deafening silence. You traverse Mictlán, the place of the dead, until you find your way out of the cave.

Mahtlactli huan ome técpatl (twelve flint): return (2024 CE)

You walk across what today is the Sonoran Desert, along the path your ancestors once followed but now in reverse, heading north, back where you came from. Beside you an interminable serpent of dark sand is reshaped by the feet of thousands of your people, migrant caravans originating in the south, searching for a way back to Aztlán and the great Chichimeca Nation to begin anew (León-Portilla, 2005). You wait for nightfall to climb over a gigantic, immobile steel serpent wrapped in barbed wire that meanders thousands of miles along an artificial division line. Its poison is a necrotic bordering technology designed to catch and paralyze all who attempt to cross it. You evade the sirens, headlamps and bullets of people dressed in black trying to stop you. A long, dark night

breaks with dawn. You stand in the American Intermountain West, your feet are not bare anymore, yet they ache as never before. Asphalt and concrete have replaced the softness of sand. You belong to a people that others pejoratively call Chicano. Tenochtitlan is no longer the only city in flames; the entire world seems to be burning up. A new fire, cold and blue, lights up the smooth surfaces of screens everywhere. Its power threatens to consume the whole Earth. Another end of days is announced by different means. Omens and dreams have turned into nightmares.

It is the spring of 2024. You have been working since sunrise in the kitchen of a dinner in Salt Lake City. Just before noon you take your break next to the garbage containers in the back alley. You light a cigarette and pull out the newspaper you bought on your way to work. A headline in bold catches your attention: "New Aztec codices discovered: the codices of San Andrés Tetepilco" (INAH, 2024). The article claims that this codex might hold the secrets of the 'ghosts of history', your people. You feel the Heart of Tenoch beating inside your chest. Somehow, you know that the time has come. In the article the codex is treated with a different sensibility. It promises that the surviving *amoxtli* will be read and deciphered in Nahuatl by twenty-first-century *tlacuilohqueh*, who apply a logic that sharpens the articulation between nature, culture and technology, instead of insisting on their separation. You learn that, aided by digital technologies and practices of 'archiving otherwise,' the codices are beginning to be approached not as mere historical evidence of a vanished people, not only as record of the destruction of their lifeways, or as the exotic aesthetic expression of some extinct 'ecological Indian' (Krech, 1999) but as living instruments that embody different forms of participation between humans, nonhumans and technology that sidestep the traps of a deadly planetary technological system that forecloses ontological multiplicity and with it the possibility of worlds where spacetime is a feathered serpent in motion. A world you have walked on many times before in search of other worlds, profound and real.

References

Boone, E.H. (2000). *Stories in red and black: Pictorial histories of the Aztecs and Mixtecs*. University of Texas Press.

Boone, E. & Mignolo, W. (Eds.). (1994). *Writing without words: Alternative literacies in Mesoamerica and the Andes*. Duke University Press.

Clifford, J. (1997). *Routes: Travel and translation in the late twentieth century*. Harvard University Press.

Descola, P. (2013). *Beyond nature and culture*. The University of Chicago Press.

Fordham University. (n.d.). *Codex Aubin: Codex Boturini*, 1–22. Retrieved from: https://codexaubin.ace.fordham.edu/items/show/483 (access: 14.12.2025).

Fox, J. & Rivera-Salgado, G. (2005). *Building civil society among Mexican migrants*. Mexico Institute, Woodrow Wilson Center. United States of America. Retrieved from: https://coilink.org/20.500.12592/7hxlbnr (access: 14.12.2025).

Hartman, S. (2008). Venus in two acts. *Small Axe*, *12*(2), 1–14. DOI: 10.1215/-12-2-1

Hui, Y. (2017). Cosmotechnics as cosmopolitics. *e-flux Journal*, (86). Retrieved from: https://www.e-flux.com/journal/86/161887/cosmotechnics-as-cosmopolitics (access: 14.12.2025).

Hui, Y. (2020). Cosmotechnics. *Angelaki*, *25*(4), 1–2. DOI: 10.1080/0969725X.2020.1790828

INAH (Instituto Nacional de Antropología e Historia). (2024, April 11). Los Códices de San Andrés Tetepilco, un pueblo inscrito en la historia tenochca y en el nuevo orden virreinal. Retrieved from: https://inah.gob.mx/especiales-inah/reportajes/los-codices-de-san-andres-tetepilco-un-pueblo-inscrito-en-la-historia- tenochca-y-en-el-nuevo-orden-virreinal (access: 14.12.2025).

Krech, S. (1999). *The ecological Indian: myth and history*. W.W. Norton & Co.

León-Portilla, M. (2005). Aztlán, ruta de ida y venida. *Letras Libres*, *35*(1), 35–38.

McDonough, K. (2024). *Indigenous science and technology: Nahuas and the world around them*. University of Arizona Press.

Velasco Ortiz, L. (2014). Transnational ethnic processes: Indigenous Mexican migrations to the United States. *Latin American Perspectives*, *41*(3), 54–74. DOI: 10.1177/0094582X14532

Heidi Sohn—is Associate Professor of Architecture Theory at the Architecture Department of the Faculty of Architecture and the Built Environment, TU-Delft. She received her doctoral degree in Architecture Theory from the Faculty of Architecture, TU-Delft in 2006. She is academic coordinator and head of the Architecture Philosophy and Theory Group at the Architecture Department. She is member of the Ecologies of Architecture and of the Borders & Territories research groups. Her research interests are multiple and eclectic, ranging from the topological spectrum (utopia-heterotopia-dystopia); monster theory; the turns and shifts in postmodern theoretical landscapes; migration, border phenomena and related processes of material and spatial becoming; diverse cartographic practices and symptomatology; to worlding, geophilosophy and the convergence of new materialism, posthuman agencies and material discursive practices.

OPEN ACCESS
perspektywy kultury / perspectives on culture
No. 53 (2/2026)

Viktoria Bachmann
https://orcid.org/0009-0001-0399-6670
Universität Rostock
v.bachmann@uni-rostock.de
https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.10

Gutes Leben in der Stadt?! Eine Explikation ethischer Annahmen in Stadtleitbildern

ABSTRACT

Die folgenden Überlegungen habe ich in interdisziplinärer Diskussion im Denkraum der Universität Kiel entwickelt: https://www.denkraum.uni-kiel.de/de Unter dem Dachthema Urban Design haben wir uns im Zeitraum 2021–2023 mit verschiedenen Dimensionen der Stadtgestaltung beschäftigt. Mein Fokus lag dabei auf der ethischen Komponente. Hier möchte ich der Frage nachgehen, welche ethischen Vorstellungen verschiedenen Leitbildern der Stadtentwicklung zugrunde liegen. Der Aufsatz besteht aus drei Teilen: (1) Zunächst werde ich herausarbeiten, warum eine Beschäftigung mit solchen Leitbildern sinnvoll ist, indem ich darauf eingehe, warum Stadtentwicklung notwendig ist und welche Ansprüche damit verbunden sind. (2) Im zweiten Teil werde ich zwei wirkmächtige Leitbilder, nämlich die Charta von Athen und die Leipzig-Charta, in ihren Grundzügen vorstellen. Diese habe ich als Stellvertreter zweier Paradigmen ausgewählt: die Charta von Athen für die funktionelle Stadt der Moderne und die Leipzig-Charta für die kompakte nutzungsgemischte Stadt der Gegenwart. (3) Im dritten Schritt möchte ich den Blick auf die in den Chartas implizierten ethischen Vorstellungen richten, um zu untersuchen, ob die Chartas auf den eingeschlagenen Wegen die selbstgesetzten Ansprüche erfüllen können und welche Lücken aus philosophischer Sicht bleiben.

KEYWORDS: gutes Leben, ethische Annahmen, Stadtleitbilder, Charta von Athen, Leipzig-Charta

STRESZCZENIE

Dobre życie w mieście? Wyjaśnienie założeń etycznych w zasadach planowania urbanistycznego

Poniższe refleksje zostały rozwinięte podczas interdyscyplinarnej dyskusji w Think Tanku Uniwersytetu w Kilonii: https://www.denkraum.uni-kiel.de/de. W ramach nadrzędnego tematu „Projektowanie urbanistyczne" badaliśmy różne wymiary urbanistyki w latach 2021–2023. Skupiłam się na komponencie etycznym. Chciałabym tu zbadać koncepcje etyczne leżące u podstaw różnych zasad

Suggested citation: Bachmann, V. (2026). Gutes Leben in der Stadt?! Eine Explikation ethischer Annahmen in Stadtleitbildern. *Perspectives on Culture*, *2*(53), pp. 145–160. https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.10
Submitted: 11.12.2024 Accepted: 06.05.2026

przewodnich rozwoju miast. Niniejszy artykuł składa się z trzech części: (1) Po pierwsze, wyjaśnia, dlaczego warto angażować się w takie zasady przewodnie, omawiając konieczność rozwoju miast i związane z nim wymagania. (2) W drugiej części przedstawiam podstawowe założenia dwóch wpływowych zasad przewodnich: Karty Ateńskiej i Karty Lipskiej. Zostały wybrane jako reprezentatywne dla dwóch paradygmatów: Karty Ateńskiej dla funkcjonalnego miasta nowoczesności oraz Karty Lipskiej dla zwartego miasta o zróżnicowanym przeznaczeniu współczesności. (3) W trzecim kroku przeanalizowane zostają koncepcje etyczne zawarte w kartach, aby zbadać, czy karty te, podążając obraną ścieżką, są w stanie spełnić narzucone sobie standardy, i jakie luki pozostają z filozoficznego punktu widzenia.

SŁOWA KLUCZE: dobre życie, założenia etyczne, zasady urbanistyki, Karta Ateńska, Karta Lipska

1. Anspruch und Funktion von Stadtentwicklungsleitbildern

Stadtplanung als ein systematisches Unterfangen entsteht in Europa als eine Reaktion auf die Krisen des Liberalismus im Zeitalter der Industriellen Revolution (Sieverts, 1998, S. 9; Hilpert, 1978, S. 142–143). Im Vordergrund steht damals die Bewältigung konkreter Probleme wie bspw. der unkontrollierten Verbreitung von Krankheiten, die mit der Überbevölkerung und Verschmutzung der Wohnbezirke zusammenhingen. Zur Veranschaulichung dieses Zustands der Städte möchte ich die synoptische Diagnose von Le Corbusier, des maßgeblichen Autors der Charta von Athen, zitieren:

> Die Mehrzahl der analysierten Städte bietet heutzutage [Anfang des 20. Jahrhunderts] das Bild des Chaos. Diese Städte entsprechen in gar keiner Weise ihrer Bestimmung, die vordringlichen biologischen und psychologischen Bedürfnisse ihrer Einwohner zu befriedigen. (...) Alle legen Zeugnis ab für das gleiche Phänomen: Ordnungslosigkeit, durch die Maschine in einen Zustand gebracht, der bis dahin eine relative Harmonie zuließ; ebenso fehlt jeder ernsthafte Versuch der Anpassung. (...) Die Stadt entspricht nicht mehr ihrer Funktion, nämlich die Menschen zu schützen und sie gut zu schützen. (...) Der Vorrang der privaten Initiative, durch persönliches Interesse und den Köder des Gewinns erregt, liegt dieser bedauerlichen Sachlage zugrunde. (...) Wohnungs- oder Fabrikbau, Straßen-, Kanal- oder Eisenbahnbau, alles hat sich in einer Hast und mit einer persönlichen Heftigkeit vervielfacht, die jeden bedachten Plan und jede vorherige Überlegung ausschlossen. Heute ist das Unheil geschehen. Die Städte sind unmenschlich, und aus der rücksichtslosen Brutalität einiger Privatinteressen ist das Unglück zahlloser Personen entstanden (Le Corbusier, 1962, S. 115–116. Hervorhebungen in Zitaten sind, wenn nicht anders vermerkt, von mir, VB.)

Diese Diagnose basiert auf einer Auswertung empirischer Daten aus 34 Städten vom Typus der alten europäischen Großstadt, die von zahlreichen Experten im Zeitraum von 1928–1933 gesammelt und analysiert wurden. Dem stellt Le Corbusier eine Überlegung zur eigentlichen Aufgabe eines gemeinschaftlichen Lebens als Maßstab für die Qualität von Städten und Grundlage der Stadtgestaltung gegenüber:

> Isoliert, fühlt der Mensch sich schutzlos. Deshalb schließt er sich freiwillig einer Gruppe an. Nur seinen eigenen Kräften überlassen, würde er nichts als seine Hütte bauen und in Unsicherheit ein Gefahren und Beschwerlichkeiten unterworfenes Leben führen, verschlimmert durch die Todesängste der Einsamkeit. Der Gruppe einverleibt, fühlt er zwar den Druck unvermeidlicher Disziplin, aber zum Entgelt ist er bis zu einem gewissen Grad gegen Gewalt, Krankheit, Hunger gesichert. Er kann daran denken, seine Behausung zu verbessern und auch sein tiefes Bedürfnis nach sozialem Leben zu befriedigen. Mitbestimmendes Element einer Gesellschaft geworden, die ihn unterstützt, arbeitet er direkt oder indirekt an den Tausenden von Unternehmungen mit, die sein physisches Leben sichern und sein geistiges Leben entwickeln (Le Corbusier, 1962, S. 66)[1].

Le Corbusier greift hier einen alten Gedanken auf, der auch heute in einschlägigen Leitbildformulierungen vorgebracht wird. Die Autoren der Neuen Leipzig-Charta von 2020 äußern sich bspw. sehr ähnlich:

> Wir, die für Stadtentwicklung zuständigen Ministerinnen und Minister, einigen uns auf die Neue Leipzig-Charta, die die Gemeinwohlorientierung in den Fokus rückt und dafür die transformative Kraft der Städte nutzt. Zum Gemeinwohl gehören verlässliche öffentliche Dienstleistungen der Daseinsvorsorge sowie die Verringerung und Vermeidung von neuen Formen der Ungleichheit in sozialer, wirtschaftlicher, ökologischer und räumlicher Hinsicht. Unser gemeinsames Ziel sind der Erhalt und die Verbesserung der Lebensqualität in allen europäischen Städten und Gemeinden und ihren funktional zusammenhängenden Räumen (Neue Leipzig-Charta, 2020, S. 1).

Aus beiden Zitaten lässt sich entnehmen, dass die Autoren der Chartas den Anspruch formulieren und akzeptieren, dass Städte der Lebenssicherung und der Lebensverbesserung von Menschen dienen. Vor diesem Hintergrund gewinnen die Leitbilder der Stadtentwicklung eine ethische Tiefendimension.

1 Man kann hier gewisse Parallelen zu einer Sicht auf den Menschen und seine Lage sehen, die der politischen Philosophie von Hobbes in seinem *Leviathan* zugrunde liegt. Zu seinem Verständnis des Naturzustandes: vgl. Hobbes, 1996, S. 102–107.

Denn sie lassen sich als hypothetische Imperative[2] der Stadtgestaltung verstehen, die die gebotenen Mittel zu den genannten Zielen enthalten. Dafür müssen die beiden für die Stadtgestaltung relevanten Ziele Lebenssicherung und Lebensverbesserung allerdings klar bestimmt sein. Wenn wir annehmen würden, dass die Frage der Lebenssicherung mehr oder weniger zuverlässig mithilfe einschlägiger wissenschaftlicher Disziplinen, bspw. der Biologie oder Medizin, beantwortbar und anschließend in städtische Gestaltung überführbar wäre, bliebe die Frage der Lebensqualität als eine der strittigsten Fragen der Philosophie- und Geistesgeschichte noch offen. Wenn aber die Stadt zur Lebensqualität beitragen und eine gut gestaltete Stadt die Lebensqualität sogar verbessern soll, dann müssen die Stadtplaner ihren Entwürfen irgendeine leitende Zielvorstellung eines guten Lebens zugrunde legen. Welche Vorstellungen sind das?

Wie ich gleich an zwei Beispielen darlegen werde, sind Leitbilder der Stadtentwicklung selbstverständlich keine philosophischen Reflexionen über das gute Leben[3], sondern fachlich definierte Stadtstrukturmodelle, die normative Aussagen zur Nutzungsverteilung, Nutzungsintensität und Nutzungskörnung enthalten (Vgl. Jessen, 2021, S. 96). Trotzdem vermeinte die Stadtplanung der Moderne mit Le Corbusier und Gropius, „die Mittel zu besitzen, um Utopien einer glücklichen Arbeits- und Freizeitgesellschaft (...) herbeizuführen" (Dausse, 2011, S. 426). Eine Selbstgewissheit, die erst im Laufe des postmodernen Diskurses mit einer gewissen Skepsis gesehen wurde. Zupan hat den Leitbildwechselprozess von der Charta von Athen zur Leipzig-Charta in der Bundesrepublik Deutschland in seiner Dynamik analysiert und eine Verzahnung mit gesellschaftlichen Entwicklungen und einer generellen Kulturkritik aus den Sozial- und Geisteswissenschaften festgestellt. Dieser Prozess wurde von sozialen Krisen

2 Kant führt in seiner *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* eine Unterscheidung des kategorischen von hypothetischen Imperativen ein. Imperative sind grundsätzlich Gebote der Vernunft zu Bestimmung unseres handlungsleitenden Willens (vgl. Kant: GMS, AA IV: 413.09-11). „Alle Imperativen nun gebieten entweder hypothetisch oder kategorisch. Jene stellen die praktische Notwendigkeit einer möglichen Handlung als Mittel zu etwas anderem, was man will (oder doch möglich ist, dass man es wolle), zu gelangen vor. Der kategorische Imperativ würde der sein, welcher eine Handlung als für sich selbst, ohne Beziehung auf einen andern Zweck, als objektiv-notwendig vorstellte. Weil jedes praktische Gesetz eine mögliche Handlung als gut und darum für ein durch Vernunft praktisch bestimmbares Subjekt als notwendig vorstellt, so sind alle Imperativen Formeln der Bestimmung der Handlung, die nach dem Prinzip eines in irgend einer Art guten Willens notwendig ist. Wenn nun die Handlung bloß wozu anders als Mittel gut sein würde, so ist der Imperativ hypothetisch; wird sie als an sich gut vorgestellt, mithin als notwendig in einem an sich der Vernunft gemäßen Willen, als Prinzip desselben, so ist er kategorisch." (Kant: GMS, AA IV: 414.12-25).

3 Ich lege hier und im Folgenden selbst keine konkrete Bestimmung eines guten Lebens zugrunde, sondern analysiere die in den Leitbildern unterstellte, den Autoren vielleicht gar nicht klar bewusste Vorstellung. Dass es durchaus verschiedene, aber nicht beliebig viele Grundkonzepte eines guten Lebens gibt, habe ich in meiner Dissertation herausgearbeitet: vgl. Bachmann, 2013.

der funktionalistisch begründeten Großsiedlungen angestoßen und gipfelte in einem Verlust der „missionarischen Sicherheit eines Le Corbusier, des frühen May und des frühen Gropius“ (Zupan, 2015, S. 189). Cojocaru bringt diese Verschiebung aus der Perspektive der politischen Philosophie ebenfalls mit postmoderner Kritik in Verbindung, die sich „durch eine unpolitische Haltung und durch einen sehr weitreichenden Zweifel an der Existenz und Verbindlichkeit normativer Strukturen charakterisieren lässt“ (Cojocaru, 2012, S. 210). Die Leitbilder sind folglich nicht unabhängig von zeitgeistspezifischen Überzeugungen. Die Vermutung liegt nahe, dass gesellschaftlich dominante Vorstellungen eines gelungenen Lebens auch in Stadtplanungsprozesse einfließen.

Ich halte also fest: Stadtleitbilder sind übergreifende Vorstellungen der Stadtentwicklung, die normative Aussagen enthalten und als Orientierung für die Stadtplaner dienen. Wobei als allgemeiner Konsens gelten kann, dass Städte grundsätzlich die Lebensqualität der Menschen sichern und verbessern sollen. Stadtplanung wird dann notwendig, wenn diese Ziele verfehlt werden. Die Leitbilder versuchen so diesem Anspruch als hypothetische Imperative Genüge zu tun und müssen folglich daran gemessen werden. Denn die auf dieser Grundlage gebaute Stadt präfiguriert unsere Handlungs- und Verwirklichungsmöglichkeiten als Stadtbewohner langfristig. Welche Lebensweisen so vorgebildet werden, möchte ich im Folgenden an zwei wirkmächtigen Leitbildern[4] rekonstruieren und untersuchen. Dafür werde ich zunächst die beiden Chartas in ihren wesentlichen Bestandteilen darstellen, ohne diese kritisch zu kommentieren. Im zweiten Schritt arbeite ich jeweils die ethischen Voraussetzungen heraus und untersuche diese kritisch.

2. Darstellung zweier Stadtleitbilder

a. Charta von Athen – die funktionelle Stadt

i. Hintergründe zum Entstehungsprozess

Die Charta von Athen wurde 1943 zum ersten Mal anonym veröffentlicht. Der maßgebliche Autor war Le Corbusier. Sie ist das Ergebnis eines langen

4 Zu weiteren diskutierten Stadtleitbildern: vgl. Jonas, 2016. Ich habe darauf verzichtet, viele Leitbilder in ihrer konkreten Anwendung zu diskutieren. Das geschieht schon an anderer Stelle, wie bspw. bei Jonas 2016 oder Zupan 2015. Mein Ansatz kehrt vielmehr die Denkrichtung in spezifisch philosophischer Fokussierung von der Anwendung auf die unterstellten, aber nicht eigens reflektierten Voraussetzungen der Leitbilder um. So soll eine Vertiefung der Debatte um die ethische Dimension angeregt werden. Meine kritische Auseinandersetzung mit den beiden Chartas setzt deshalb ebenfalls nicht an den Entstehungsbedingungen oder Umsetzungsfolgen, sondern an den unterstellten ethischen Annahmen an.

Prozesses, an dem im Rahmen der Architektenvereinigung Congrès Internationaux d'Architecture Moderne (CIAM) verschiedene Experten zwischen 1928 und 1939 mitgewirkt haben. Die Charta geht wesentlich auf deren vierten Kongress zurück, der eigentlich in Moskau geplant war, aber aufgrund der politischen Entwicklungen 1933 auf einem Schiff auf der Fahrt von Marseille nach Athen stattfand. Wie schon oben angeführt, stand die Sanierung von Großstädten angesichts von ungesunden Lebensumständen durch Überfüllung im Fokus (Vgl. Hilpert, 1978, S. 119). Insbesondere Le Corbusier orientierte sich dabei an dem Erfolgsmodell des Fordismus und an der Natur des Menschen[5] (Vgl. Hilpert, 1978, S. 39–57; 128). Die so entwickelten Prinzipien der funktionellen Stadt setzen einen am Sonnenlauf begründeten Zweitaktrhythmus menschlicher Lebensvollzüge an und empfehlen aus gesundheitlichen Gründen eine weitreichende Funktionstrennung bei der Nutzung des Stadtraums. Es sind die drei Funktionen Wohnen, Arbeiten und Erholen vorgesehen. Der Verkehr soll die drei Funktionszonen verbinden und Bewegung in der Stadt ermöglichen. Die Umgestaltung der Städte soll nach möglichst technischen Abwägungen, politisch neutral erfolgen.

ii. Inhaltszusammenfassung der Charta

In der Darstellung von Le Corbusier wird die Stadt als ein Teil eines funktionellen Ganzen samt Umland verstanden. Die für die Stadtgestaltung in der Charta relevanten Faktoren sind ökonomischer, sozialer und politischer Art. Zusätzlich müssen an die Person gebundene Werte, nämlich deren physiologische und psychologische Natur, berücksichtigt werden sowie geographische, wirtschaftliche und verwaltungstechnische Faktoren. Um den bestehenden Herausforderungen begegnen zu können, wird eine klare Verwaltungsstruktur und Gesetzgebung mit einem Planungshorizont von ca. 50 Jahren gefordert (Vgl. Le Corbusier, 1962, S. 65–72). Die bestehende Architektur in den Städten, insbesondere in den Innenstädten, soll nach Le Corbusier auf das Nötigste reduziert werden. D.h., dass nur wirklich herausragende Kulturgüter behalten werden sollen, unabhängig von ästhetischen Empfindlichkeiten oder Traditionsgründen; alles Sonstige soll abgerissen und neu gebaut werden (Vgl. Le Corbusier, 1962, S. 110–114). Für die Neugestaltung der Städte sollen folgende Überlegungen leitend sein.

5 Auch in einer anthropologischen Richtung ließe sich der Hintergrund der Stadtleitbilder gewinnbringend erhellen. Ich konzentriere mich in dem aktuellen Zusammenhang aus pragmatischen Gründen aber auf die ethische Dimension.

Foto 1. Entwurf für die neue Pariser Innenstadt, Plan Voisin: http://www.fondationlecorbusier.fr/corbuweb/morpheus.aspx?sysId=13&IrisObjectId=6159&sysLanguage=en-en (abgerufen am 04.01.2023)

Die Funktion ‚Wohnen' soll das zentrale Anliegen und der Schwerpunkt der Stadtplanung sein. Der beobachtete Ausgangszustand sei für die Mehrheit der Bewohner sowohl in Innenstädten als auch in Vorstädten ungesund, da die alten Wohnungen entweder unkontrolliert überbelegt oder neue in brachliegenden Stadtgebieten mit schlechtem Klima gebaut würden. Deshalb sollen Luft, Licht, Ruhe, Raum als Leitprinzipien zur Umstrukturierung und Neubau herangezogen werden. Jede Wohnung soll bspw. um der Gesundheit willen zu jeder Jahreszeit täglich mindestens zwei Stunden Sonnenlicht haben. Die Wohnungen sollen für eine Beschäftigung der Kinder von nahegelegenen Kindergärten und Schulen umgeben sein, außerdem von Grünflächen für Sport und Luftqualität sowie von sonstigen Versorgungsgebäuden (Vgl. Le Corbusier, 1962, S. 73–88).

Die Funktion ‚Freizeit' meint die Erholung von der Arbeit und dient ebenfalls dem Erhalt der Gesundheit. Es werden drei Arten oder genauer Rhythmen der Erholung vorgesehen: Täglich sollen die Menschen sich in nahe der Wohnung gelegenen Parkanlagen o.Ä. durch Sport, Spaziergang oder Spiel regenerieren können. Zusätzlich soll wöchentlich am Stadtrand Erholung in der Natur möglich sein. Hierzu sollen entweder vorhandene Seen oder Wälder geschützt oder neu angelegt werden. Außerdem sieht Le Corbusier jährliche Reisen in weiter entfernt gelegene Gegenden vor (Vgl. Le Corbusier, 1962, S. 89–95).

Arbeit, die neben dem Wohnen wichtigste Funktion, findet aufgrund der Industrialisierung in neuen verschiedenen Formen statt. Ohne Stadtplanung oder gesetzliche Regulierung sind die neuen Arbeitsstätten auf zufällig zugänglichen Flächen gebaut worden. So sind bspw. Fabriken direkt in Wohnvierteln entstanden. Diese Vermischung führe durch Lärm- und Schadstoffbelästigungen zu Krankheiten. Deshalb sollen diese beiden Funktionszonen streng getrennt werden. Dafür bedarf es einer systematischen Ausweisung von Gebieten für Industrie entlang der Verkehrswege. Gehobenes Handwerk soll im Stadtkern und die Geschäftsviertel an Verkehrsknotenpunkten untergebracht werden. Damit die Arbeit keine Last ist, bedarf es einerseits einer klaren Trennung von den Bereichen für Wohnen und Erholung, andererseits einer guten Verkehrsanbindung für kurze Pendelwege (Vgl. Le Corbusier, 1962, S. 95–101).

Den Verkehr will Le Corbusier ebenfalls aufgrund der Lärm- und Schadstoffbelästigung aus den Wohnvierten entfernen. Dafür werden die Wege nach der Bewegungsgeschwindigkeit unterschieden: der langsame Fußgänger soll von dem schnelleren Omnibus- und dem noch schnelleren Autoverkehr getrennt werden. Ebenso soll der Güter-, Lasten- und Fernverkehr um die Städte herum direkt zu den Fabriken oder anderen Zielen geleitet werden. Es soll kurze und effiziente Verbindungen zwischen Wohnung und Arbeit sowie gute Anschlüsse an die wöchentlichen Erholungsgebiete geben. Diesen Anforderungen kann die Stadt besser gerecht werden, wenn sie nicht mehr um ein Zentrum herum in Kreisen aufgebaut wird, sondern entlang der Verkehrswege (Vgl. Le Corbusier, 1962, S. 102–109).

b. Leipzig-Charta – die nutzungsgemischte Stadt

i. Zum Hintergrund

Obwohl viele Stadtplaner bis in die 1980er Jahre hinein an dem Leitbild der funktionellen Stadt festhalten, mehrt sich seit den 1970er Jahren die Kritik an diesem. Die zunächst zaghaften Versuche einer Weiterentwicklung innerhalb des funktionellen Paradigmas führen schließlich Mitte der 1990er Jahre zu einer Ablösung dieses Leitbildes hin zu einem neuen Paradigma der kompakten, nutzungsgemischten Stadt (Vgl. Zupan, 2015; Jessen, 2021). Das neue Leitbild knüpft in gewisser Weise an die Tradition der alten europäischen Städte an. Die Leipzig-Charta hält so eine Vorstellung fest, die in der städteplanerischen Praxis schon vorher wirksam ist und dokumentiert damit einen Leitbildwechsel in Richtung nutzungsgemischtes Quartier[6]. Auch hier sind im Hintergrund zwar

6 Zupan (2015, S. 184) spricht auch davon, dass der Leitbildwechsel durchaus eine Anknüpfung an alte Formate des 19. Jahrhunderts darstellt und keine vollständige Neuschöpfung. Trotzdem finden hier Innovationen Eingang.

viele Forscher und Disziplinen bei der Bewertung der aktuellen Lage in europäischen Städten beteiligt, das Dokument selbst ist allerdings explizit ein politisches Papier, das von den zuständigen Ministern der EU verabschiedet wird.[7]

Foto 2. Entwurf einer Stadt für morgen: https://www.umweltbundesamt.de/themen/verkehr-laerm/nachhaltige-mobilitaet/die-stadt-fuer-morgen-die-vision (abgerufen am 04.01.2023)

Es gibt zwei Fassungen der Leipzig-Charta: Der Schwerpunkt der ersten Version von 2007 liegt auf der Entwicklung zu einer nachhaltigen Stadt. In der neuen Fassung von 2020 wird dieser Schwerpunkt als Bemühung um Klimaneutralität zugespitzt und um eine Gemeinwohlorientierung ergänzt. Im Unterschied zu den recht radikalen Forderungen von Le Corbusier sollen hier die gewachsenen Strukturen in den Innenstädten bewahrt und als Teil der kulturellen Werte geschützt werden. Gemeinsam ist den beiden Leipzig-Chartas der methodische Ansatz einer integrierten Stadtentwicklung unter Berücksichtigung der Dimensionen wirtschaftliche Prosperität, sozialer Ausgleich, gesunde Umwelt und der kulturellen und gesundheitlichen Erfordernisse. Diese werden, wie in einem politischen Zusammenhang üblich, zu Schlagworten verdichtet. Die neue Stadt soll ‚gerecht, grün, produktiv' sein und damit einen Weg zu einer hohen Lebensqualität für alle bieten. Das spezifische Verständnis dieser Dimensionen der Stadt gemäß den beiden Chartas lässt sich wie folgt umreißen.

7 „Ein Dokument der Mitgliedstaaten, das unter umfassender und transparenter Beteiligung der europäischen Interessenvertreter erarbeitet wurde. In Kenntnis der Herausforderungen und Chancen sowie der verschiedenen historischen, wirtschaftlichen, sozialen und ökologischen Hintergründe haben sich die für Stadtentwicklung zuständigen Ministerinnen und Minister der Mitgliedstaaten auf gemeinsame Grundsätze und Strategien der Stadtentwicklungspolitik geeinigt." (Leipzig-Charta, 2007, S. 1).

ii. Inhaltszusammenfassung der Charta

Die für alle weiteren Dimensionen grundlegende Wertkategorie der Charta ist die Gerechtigkeit. Diese wird in der Charta als gleichberechtigter Zugang zu Ressourcen verstanden.[8] Darunterfallen zum einen Dienstleistungen der Daseinsvorsorge wie Bildung, Soziales, Gesundheitsversorgung und Kultur. Zum anderen soll eine angemessene, für die Bedürfnisse verschiedener gesellschaftlicher Gruppen zugeschnittene, sichere und bezahlbare Wohnraum- und Energieversorgung verfügbar sein. In den Quartieren wird eine soziale Mischung angestrebt: „Die gerechte Stadt lässt niemanden außen vor. Sie bietet jeder und jedem die Möglichkeit, sich in die Gesellschaft zu integrieren." (Neue Leipzig-Charta, 2020, S. 5)

Die grüne Dimension steht im Zusammenhang mit den EU-Zielen der Nachhaltigkeit und Klimaneutralität. Hier sind verschiedenste Maßnahmen vereint, die auf eine effiziente Energie-, Flächen- und generell Ressourcennutzung zielen, den Schutz von Luft, Boden und Wasser vorantreiben, emissionsarme Formen der Personen- und Gütermobilität fördern und die öffentliche Verwaltung durch neue Technologien modernisieren sollen. All dies wird weiterhin als ein Versuch verstanden, den alten Nutzungsansprüchen an Wohnen und Arbeiten zu genügen, aber auch öffentlichen Raum für Begegnung zu schaffen. Die Lösung für viele dieser komplexen Anforderungen wird in einer kompakten, polyzentrischen Siedlungsstruktur gesehen: „Im Sinne einer Stadt der kurzen Wege wird somit die Nutzungsmischung aus Wohnen, Einzelhandel und Produktion gefördert." (Neue Leipzig-Charta, 2020, S. 6).

Die produktive Dimension deutet die Stadt auch als Wirtschaftsraum, der die Arbeitsplätze und finanziellen Mittel für die Stadtentwicklung schafft. Die Maßnahmen zielen hier zum einen darauf eine innovationsfreundliche Umgebung für verschiedene Wirtschaftszweige herzustellen: durch qualifizierte Arbeitskräfte, durch soziale, technische und logistische Infrastrukturen oder bezahlbare und verfügbare Flächen. Zum anderen soll eine Mischung verschiedener Wirtschaftsformen in der Stadt angesiedelt werden: Handwerk, urbane Landwirtschaft und Kulturwirtschaft. So soll auch eine Nahversorgung mit Lebensmitteln und insgesamt eine Nutzungsmischung in den Quartieren ermöglicht werden. „Produzierende Gewerbe, Einzelhandel und Dienstleistungen finden sich dort gleichermaßen wie Wohnung, Gastgewerbe und Freizeitangebote." (Neue Leipzig-Charta, 2020, S. 7).

Insgesamt soll die Stadtentwicklung dem Gemeinwohl dienen, das im Wesentlichen eine Bereitstellung verschiedener Ressourcen für alle Stadtbewohner meint.

8 Die in der Philosophiegeschichte und auch der gegenwärtigen philosophischen Forschung vorhandene Vielfalt der Möglichkeiten, Gerechtigkeit zu verstehen, wird in diesem politischen Dokument nicht diskutiert. Ebenso wenig wird die konkrete Verengung bzw. Befürwortung des zugrunde gelegten Verständnisses begründet. Dafür scheint in einem solchem Papier kein Platz zu sein. Vgl. zu der philosophischen Gerechtigkeitsdebatte: Heimann, 2015.

Allerdings legen die Autoren der Charta besonderen Wert darauf, dass die Stadtentwicklung die Aufgabe hat, „öffentliche, wirtschaftliche und private Interessen in Einklang zu bringen" (Neue Leipzig-Charta, 2020, S. 8). Hierzu verfolgt sie einen integrativen Ansatz mit verschiedenen demokratischen Beteiligungsverfahren, damit sie „besser mit gegensätzlichen Interessen umgehen, Verantwortung teilen und neue Lösungen erarbeiten" (Neue Leipzig-Charta, 2020, S. 9) kann.

3. Gutes Leben in der Stadt

Nach der Darstellung der beiden Chartas komme ich nun zu deren Untersuchung. Formal fokussieren beide Leitbilder dieselben Ziele, nämlich Lebenserhalt und Lebensverbesserung. Allerdings schlagen sie verschiedene, teilweise gegensätzliche Maßnahmen zu deren Erreichen vor. Wo die Charta von Athen auf eine konsequente Entzerrung und Funktionstrennung setzt, strebt die Leipzig-Charta eine Verdichtung und Nutzungsmischung an. Es liegt daher die Vermutung nahe, dass die Autoren der beiden Chartas verschiedene Vorstellungen davon haben, was es bedeuten würde, ein gutes Leben zu führen. Welche? Diese in den Leitbildern impliziten Vorstellungen nehme ich im Folgenden in den Blick, um sie zu explizieren und an den dafür erhobenen Ansprüchen zu prüfen.

a. Analyse der Charta von Athen

Der Schutz des physischen Lebens der Menschen und die Möglichkeit, ihr geistiges Leben zu entwickeln, sind nach Le Corbusier die maßgeblichen Aufgaben von Städten (Vgl. Zitat oben von Le Corbusier, 1962, S. 66). Die Schutzaufgabe lässt sich dabei der Lebenssicherung zuordnen und die geistige Entwicklungsmöglichkeit[9] bleibt so als Deutung der Lebensverbesserung übrig.

An dem differenzierten Maßnahmenkatalog der Charta von Athen lässt sich erkennen, dass bei der Feststellung akuter Problemlagen sowie bei der Begründung von Lösungsmaßnahmen stets die Gesundheit als übergeordnetes Kriterium fungiert. Sie scheint somit dasjenige zu sein, auf das alle Funktionen des städtischen Lebens bezogen werden. Da es in der Stadt nach Le Corbusier keine funktional unbestimmten Räume gibt, stellt diese Stadt eine funktionale Einheit dar, insofern sie die Gesundheit ihrer Bewohner hervorbringt und schützt. Dann bleibt allerdings kein Raum für die zweite Aufgabe, nämlich die geistige

9 Man kann hier vermuten, dass ein objektivistisches Verständnis des Menschen und seiner Lebensziele in der Tradition von Aristoteles mitgedacht wird. Sowohl in seiner Ethik als auch in der Politik entwickelt Aristoteles eine Konzeption eines guten menschlichen Lebens, das sich über die Überlebenssicherung hinaus in der Kultivierung ethischer und intellektueller Tugenden vollzieht. Vgl. Aristoteles, *Nikomachische Ethik/Politik*.

Entwicklungsmöglichkeit, und damit auch kein Raum für ein besseres Leben. Das, was ggf. als solche Räume verstanden werden könnte, wie bspw. Schulen, ist als Teil der Funktion ‚Wohnen' anders eingebunden. Der Bereich der Freizeit dient vollständig der Erholung von und für die Arbeit und scheint sich auf Sport und andere Aktivität im Grünen zu beschränken. Kultur oder Ähnliches kommt als eigene Funktion nicht vor.

Damit ist nicht die Funktionstrennung oder Zonierung selbst das Problem dieses Stadtleitbildes. Charta-immanent führt vielmehr die Konzentration auf die Gesundheit und somit auf die Schutzfunktion der Stadt als integrierendes Moment der Lebensvollzüge notwendig zu einer Vernachlässigung der menschlichen Entwicklungsmöglichkeiten. Der im Selbstanspruch zweite städtische Aufgabenbereich hat buchstäblich keinen Raum in dieser Stadt. Die faktisch beobachtbaren Probleme[10] solcher Stadtteile könnte man als ein empirisches Indiz dafür nehmen, dass diese zweite Aufgabe für Menschen aber nicht entbehrlich ist. Überleben ersetzt ein gutes Leben nicht.

Leitbilder, die sich als Alternativen zu der Charta von Athen und der damit verbundenen Schwierigkeiten anbieten, müssten folglich diese problematische Reduktion aufheben und Räume für das Verfolgen weiterer Ziele in der Stadt vorsehen und eröffnen. Wenn man bei dem angedeuteten Verständnis der Lebensverbesserung als die Möglichkeit, die geistige Natur des Menschen zu entwickeln, bleiben wollte, wäre eine Anknüpfung an den Fähigkeitenansatz der Philosophin Martha Nussbaum (1999) denkbar. Wie oben dargestellt, hat sich die Fachdebatte über die Probleme des funktionalistischen Stadtleitbildes allerdings anders entwickelt und ist gegenwärtig in das Stadtleitbild der kompakten, nutzungsgemischten Stadt gemündet – in die Leipzig-Charta. Finden sich darin zureichende Lösungen für ein gutes Leben in der Stadt?

b. Analyse der Leipzig-Charta

Erhalt und Verbesserung der Lebensqualität sind die erklärten Ziele der Stadtentwicklung gemäß den Autoren der beiden Leipzig-Chartas (Vgl. Zitat oben aus Neue Leipzig-Charta, 2020, S. 1). In der Problemanalyse ebenso wie bei

10 Hier sei exemplarisch auf eine Erhebung zum Zusammenhang von sozialer Lage und Selbstmordrate hingewiesen. So gilt der Stadtteil Marzahn-Hellersdorf in Berlin als gefährdet: Gesundheitliche Chancengleichheit: Berliner Gesundheitsbericht zu Suiziden : Zusammenhang zwischen Suizidrate und sozialer Lage (abgerufen am 09.04.2026) Zupan (2015, S. 187) spricht davon, dass sich Schwierigkeiten in den Großsiedlungen schon in 1980er Jahren in Form von Wohnungsleerständen bzw. Vermietungsproblemen manifestieren und zu größeren Protesten führen. Sie verweist außerdem auf empirische Studien zur Lebensqualität und sozialen Verhältnissen in diesen Stadtteilen aus den 1970er Jahren, die den Prozess eines Umdenkens innerhalb der Stadtplanung befeuert hätten (ebd. S. 189).

der Schilderung der empfohlenen Lösungsmaßnahmen stehen dabei zwei Momente im Fokus: der Zugang und Gebrauch verschiedener Ressourcen und der Ausgleich konfligierender Interessen. Da der Ressourcengebrauch letztlich dem Verfolgen bestimmter Interessen dient, stellen diese den übergeordneten Maßstab der Stadtgestaltung dar. Der Erhalt des Lebens ist dann nur eine der möglichen Interessen, die Individuen verfolgen können. Ein verbessertes oder gutes Leben ließe sich in dieser Perspektive als Erfüllung oder Durchsetzung möglichst vieler oder gar aller Interessen eines Individuums verstehen[11]. Für den Vergleich ist es bemerkenswert, dass Le Corbusier die Orientierung am Privatinteresse als Grund für die Übel der Städte identifizierte (Vgl. Zitat oben aus Le Corbusier, 1962, S. 116). Die Autoren der Leipzig-Charta verstehen Stadtgestaltung allerdings nicht als Herstellung von Rahmenbedingungen für die Verfolgung beliebiger subjektiver Interessen, sondern streben einen Interessensausgleich zwischen verschiedenen in der Stadt präsenten Akteuren an. Einen solchen Ausgleichsbedarf scheinen sie also als Ausgangszustand zu akzeptieren und gehen somit von faktisch konfligierenden Interessen aus, die für eine gelungene Stadtentwicklung harmonisiert werden müssen. Welche Maßnahmen sehen sie dafür vor?

Ein großer Teil der Maßnahmen betrifft die Effizienzsteigerung bei der Bereitstellung knapper Ressourcen bspw. durch neue Technologien, durch Funktionsmischung in den Quartieren oder durch Erweiterung der Bildungschancen. Man könnte sagen, dass potentielle Zugriffskonflikte vermieden werden sollen, indem mehr nachgefragte Ressourcen angeboten werden. Da manche Güter auf unserer Erde aber wirklich knapp sind, ist das eine begrenzt verfolgbare Strategie. Der deshalb bedeutsamere Bereich für einen innerstädtischen Interessensausgleich sind Partizipationsmaßnahmen. Auf der räumlichen Ebene sollen offene und sichere öffentliche Räume ebenso wie sozial gemischte Quartiere die Möglichkeit für Begegnung und Austausch darbieten. Auf der politischen Ebene wird diese Raumgestaltung ergänzt um Maßnahmen zur Entwicklung benachteiligter Stadtteile ebenso wie zu einer gezielten Integration verschiedener Interessensvertreter bei Stadtgestaltungsverfahren. Diese sollen Kompromisse als tragfähige Konsensbasis entwickeln, d.h. schon bei der Planung einen Ausgleich verschiedener Interessen initiieren. Auf welcher Grundlage können solche Kompromisse entstehen und über den Augenblick hinaus tragfähig bleiben?

11 Hier könnte eine stärker subjektivistische Vorstellung eines guten Lebens aus der philosophischen Tradition den Hintergrund bilden. So hat bspw. Kant das menschliche Glück in der *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* als vollständige Wunscherfüllung eines Individuums verstanden und deshalb als ethisches Prinzip zurückgewiesen. Auch utilitaristische Konzepte gehen von einem ähnlichen Verständnis des Glücks aus, so bspw. John Stuart Mill in seinem Buch *Utilitarismus*.

Die Chartas sagen dazu nichts, sondern unterstellen bei den verschiedenen Interessensvertretern innerhalb einer Stadt offenbar die Bereitschaft, sich zu einigen. Eine Voraussetzung eines Kompromisses wäre aber, dass die Beteiligten von dem Anspruch, ihr spezifisches Interesse verfolgen zu dürfen, zurücktreten und andere Interessen als ebenso berechtigt oder sogar höherwertig anerkennen. Warum sollten sie das tun? Denn, wenn das gute Leben darin besteht, möglichst alle meine Interessen umzusetzen, dann wäre eine Bereitschaft zum Kompromiss durch Verzicht auf meine Forderung eine Verminderung meiner Lebensqualität und damit als Selbstschädigung zutiefst irrational. Damit ist es für einen Interessensausgleich erforderlich, etwas als Maßstab und Auswahlkriterium relevanter Interessen zu akzeptieren, das über meine Interessen hinausgeht und deshalb zu deren Bewertung herangezogen werden kann. Ein gutes Leben würde dann allerdings nur noch in abgeleiteter Weise von meinem Interessen abhängen, so dass die Stadtgestaltung sich nicht mehr vorrangig mit einen Interessensausgleich befassen, sondern auf dieses alternative Ziel bezogen sein müsste. Die in der Charta enthaltenen Ziele der Nachhaltigkeit bzw. Klimaneutralität sind insofern nicht geeignet, weil sie erneut nur den Lebenserhalt sichern würden, aber keine Deutung für ein gutes Lebens enthielten.

Die nutzungsgemischte Stadt umgeht so zwar das Problem, dass sie wesentliche Fähigkeiten oder Dimensionen der menschlichen Lebensentfaltung vernachlässigt, indem sie keine konkreten Funktionen vorschreibt, sondern nutzungsoffene Räume schafft. Sie macht dadurch aber das zugrunde liegende Problem umso sichtbarer, das darin besteht, die Maßstäbe der individuellen wie gesellschaftlichen Lebensgestaltung klären zu müssen. Hier besteht ein größerer normativer Begründungsbedarf. In der philosophischen Tradition gibt es hierzu verschiedene Ansätze wie bspw. die Vertragstheorie der Gerechtigkeit von John Rawls (1994), das utilitaristische Programm eines effektiven Altruismus von Peter Singer (2021) oder die Tugendethik von Philipa Foot (2014). Die stillschweigende Unterstellung aber, dass es ohne weitere Klärung offensichtlich sei, worin ein gutes menschliches Leben besteht, zeigt sich so selbst als problematisch.

c. Schlussfolgerungen

Was lässt sich aus dieser Analyse der Chartas für die wissenschaftliche Disziplin und die bauliche wie planerische Praxis der Stadtgestaltung, die natürlich selbst keine Philosophie sein kann, schlussfolgern? Die Leipzig-Charta scheint mit dem offenen, kompakten Nutzungsangebot zwar für die Problematik der Charta von Athen eine Lösung bieten zu können, indem sie individuelle Entwicklungsmöglichkeiten eröffnet. Zugleich lässt sie die Problematik von Interessenskonflikten, die durch die Funktionstrennung abgeschafft wurden, zurückkehren. Eine in einer objektivistischen Deutung der menschlichen

Natur begründete Stadtgestaltung nach der Art der Charta von Athen würde von einer subjektivistisch motivierten nach Art der Leipzig-Charta abgelöst und doch wieder evoziert werden. Argumentativ lassen sich beide Leitbilder in ein gewisses Geltungsgleichgewicht bringen.

Vor diesem Hintergrund kann man vermuten, dass sich bestimmte Stadtleitbilder gar nicht deswegen durchsetzen, weil sie passendere Rahmenbedingungen eines guten Lebens vorschreiben, sondern weil sie das im aktuellen Zeitgeist dominante Verständnis eines solchen Lebens besser treffen. Dann würde sich in den Leitbildern stets der aktuelle Zeitgeist niederschlagen und in die Stadt einbauen, so dass die nächste Generation in einer Stadt leben müsste, die gar nicht zu ihren aktuellen Vorstellungen passt. Was also tun? Eine Alternative könnte darin bestehen, wenn Stadtgestaltung nicht unreflektiert solche dominanten Vorstellungen umsetzte, sondern Stadt aufgrund der Kenntnis der skizierten Dynamik stattdessen grundsätzlich anders verstehen würde – nämlich sokratisch als Raum eines prüfenden Gesprächs über unsere Vorstellungen eines guten Lebens. Mit Cojocaru könnte man so die Stadt utopisch deuten als einen Ort, „an dem der Mensch über seine Gegebenheiten hinauszureichen versucht" (Cojacaru, 2016, S. 214).

Bibliographie

Aristoteles (1995). *Politik*. übers. E. Rolfes. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Aristoteles (2001). *Nikomachische Ethik*. gr.-dt., übers. O. Gigon, hrsg. R. Nickel. Düsseldorf/Zürich: Verlag Artemis & Winkler.

Bachmann, V. (2013). *Der Grund des guten Lebens. Eine Untersuchung der paradigmatischen Konzepte von Sokrates, Aristoteles und Kant*. Hamburg: Meiner Verlag.

Bundesministerium für Umwelt, Naturschutz, Bau und Reaktorsicherheit (Hrsg.). (2007). *Leipzig-Charta*. www.bmub.bund.de

Bundesministerium für Umwelt, Naturschutz, Bau und Reaktorsicherheit (Hrsg.). (2020). *Neue Leipzig-Charta*, www.bmub.bund.de

Cojocaru, M. (2012). *Die Geschichte von der guten Stadt. Politische Philosophie zwischen urbaner Selbstverständigung und Utopie*. Bielefeld: transcript Verlag.

Cojocaru, M. (2016). Wie schaffen wir die gute Stadt? Zur Normativität der Stadt aus Sicht der politischen Philosophie. In: K. Berr, H. Friesen (Hrsg.), *Stadt und Land. Zwischen Status quo und utopischem Ideal*. Münster: mentis Verlag GmbH, 207–222.

Dauss, M. (2011). Glück und Architektur. Vom prekären Aufbau des Glücks. In: D. Thomä, Chr. Henning, O. Mitscherlich-Schönherr (Hrsg.), *Glück. Ein interdisziplinäres Handbuch*. Stuttgart: Springer-Verlag GmbH, 421–428.

Foot, Ph. (2014). *Die Natur des Guten*. Frankfurt a.M: Suhrkamp Verlag.
Heimann, R. (2015). *Die Frage nach Gerechtigkeit. Platons Politeia I und die Gerechtigkeitstheorien von Aristoteles, Hobbes und Nietzsche*. Berlin: Duncker und Humblot GmbH.
Hilpert, T. (1978). *Die Funktionelle Stadt. Le Corbusiers Stadtvision – Bedingungen, Motive. Hintergründe*. Braunschweig: Vieweg Verlag.
Hobbes, T. (1996): *Leviathan*, übers. von Jutta Schlösser. Hamburg: Meiner Verlag.
Jessen, J. (2021). Städtebauliche Leitbilder – Entwicklungstendenzen. In: D. Vallée, B. Engel, W. Vogt (Hrsg.), *Stadtverkehrsplanung* Band 1. Berlin/Heidelberg: Springer-Verlag GmbH, 93–118.
Jonas, C. (2016). *Stadtplanerische und städtebauliche Leitbilder seit der Mitte des 19. Jahrhunderts: ein Überblick*. Tübingen/Berlin/Wasmuth: Wasmuth Verlag.
Kant, I. (2011). Grundlegung zur Metaphysik der Sitten. In: Ders.: *Werke in sechs Bänden. Band IV. Schriften zur Ethik und Religionsphilosophie*, hrsg. Wilhelm Weischedel. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
Le Corbusier (1962). *An die Studenten. Die ‹Charte d'Athènes›*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Verlag.
Mill, J. St. (2024): *Utilitarismus*. Hamburg: Meiner Verlag.
Nussbaum, M. (1999). Die Natur des Menschen, seine Fähigkeiten und Tätigkeiten: Aristoteles über die distributive Aufgabe des Staates. In: Dies., *Gerechtigkeit oder das gute Leben*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp Verlag, 86–130.
Rawls, J. (1994). *Eine Theorie der Gerechtigkeit*. Frankfurt a.M: Suhrkamp Verlag.
Sieverts, T. (1998). *Zwischenstadt zwischen Ort und Wert Raum und Zeit Stadt und Land*. Wiesbaden: Birkhäuser Verlag.
Singer, P. (2021). *Effektiver Altruismus. Eine Anleitung zum ethischen Leben*. Berlin: Suhrkamp Verlag.
Zupan, D. (2015). Von der Großsiedlung der Spätmoderne zum kompakten nutzungsgemischten Stadtquartier. In: *Bundesinstitut für Bau-, Stadt- und Raumforschung (BBSR) im Bundesamt für Bauwesen und Raumordnung (BBR)* (Hrsg.), Innovationen in der räumlichen Planung, Heft 3. 2015, Stuttgart, 183–200.

Viktoria Bachmann – ist Professor für Praktische Philosophie am Institut für Philosophie der Universität Rostock. Sie hat sich 2023 mit einer Arbeit über die Anfänge anthropologischen Denkens in der Antike an der Philosophischen Fakultät der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel habilitiert. 2012 wurde sie an der Freien Universität Berlin mit einer Arbeit über den Grund des guten Lebens promoviert. Ihre Arbeitsschwerpunkte liegen in der philosophischen Ethik und Anthropologie, der Philosophie der Antike und der russischen Philosophie.

OPEN ACCESS
perspektywy kultury / *perspectives* on culture
No. 53 (2/2026)

Jacek Tomaszczyk
https://orcid.org/0000-0002-9199-659X
Uniwersytet Śląski w Katowicach
jacek.tomaszczyk@us.edu.pl
Agnieszka Gołda
https://orcid.org/0000-0001-6571-5304
Uniwersytet Śląski w Katowicach
agnieszka.golda@us.edu.pl
https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.11

Rola aplikacji komputerowych jako artefaktów kulturowych w przestrzeni społeczno-kulturowej

STRESZCZENIE

Aplikacje komputerowe są bardzo popularnym narzędziem wykorzystywanym w niemal każdej sferze życia społecznego – od edukacji do rozrywki. Powodują, że egzystencja człowieka staje się łatwiejsza, a wykonywanie niektórych czynności w ogóle możliwe. Aplikacje komputerowe są efektem rozwoju technologicznego i zmieniających się potrzeb użytkowników. Ponieważ są intencjonalnym wytworem rąk i myśli człowieka, zakwalifikowano je do artefaktów kulturowych – wszechobecnych w otoczeniu społecznym. Celem badań jest scharakteryzowanie funkcji aplikacji komputerowych we współczesnym świecie i ich wpływu na rozwój kultury zwirtualizowanej i rzeczywistej. Wykorzystano metody obserwacyjną, egzemplifikacyjną i opisową, by zaprezentować te cechy aplikacji komputerowych, które dowodzą tego, że są one częścią rzeczywistości kulturowej. Równocześnie zastosowano metodę funkcjonalną, która umożliwiła podkreślenie roli aplikacji komputerowych. Jako narzędzia uniwersalne, inkluzyjne, substytucyjne, wspierające, integrujące itp. pozwalają użytkownikom na pełniejsze i dogodniejsze doświadczanie przestrzeni społecznej, w tym świata kultury. Są artefaktami kulturowymi postrzeganymi jako elementy ułatwiające funkcjonowanie całym społecznościom. Bez nich trudno wyobrazić sobie jakikolwiek rozwój i działanie w rzeczywistości wirtualnej i niewirtualnej.

SŁOWA KLUCZE: przestrzeń społeczno-kulturowa, artefakt kulturowy, aplikacja komputerowa, funkcje aplikacji komputerowych

Sugerowane cytowanie: Tomaszczyk, J. i Gołda, A. (2026). Rola aplikacji komputerowych jako artefaktów kulturowych w przestrzeni społeczno-kulturowej. *Perspectywy Kultury*, *2*(53), ss. 161–176. https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.11
Nadesłano: 11.03.2024 Zaakceptowano: 13.12.2024

ABSTRACT

The Role of Computer Applications as Cultural Artifacts in Socio-Cultural Space

Computer applications are highly popular tools used in nearly every sphere of contemporary social life, ranging from education to entertainment. They facilitate human activity and enable the performance of tasks that might otherwise be impossible to accomplish. Computer applications are products of technological development and changing user needs. Since they are intentional creations of human hands and minds, they have been classified as cultural artifacts that are omnipresent within the social environment. The aim of this study is to characterize the functions of computer applications in the modern world and to examine their impact on the development of both virtual and real culture. Observational, exemplificatory, and descriptive methods were employed to showcase the features of computer applications that demonstrate their inclusion in cultural reality. Simultaneously, a functional approach was applied to highlight the role of computer applications. Computer applications, understood as universal, inclusive, substitutive, supportive, and integrating tools, allow users to experience social space—including the world of culture—more fully and conveniently. They function as cultural artifacts perceived as elements facilitating the operation of entire communities. Without them, it is difficult to imagine contemporary development and functioning in both virtual and non-virtual reality.

KEYWORDS: socio-cultural space, cultural artefact, computer application, functions of computer applications

Wstęp

Artefakty, zwane w humanistyce i naukach społecznych aktantami, narzędziami, eksponatami, fetyszami, towarami, semioforami, motywami, toposami, tekstami kultury (Grodecka, 2015), należy traktować jak „ślady" ludzkiej egzystencji, które będąc źródłami poznania, dają możliwość rekonstrukcji przeszłości. Przyjmując szerokie spojrzenie na ich istotę, „należałoby każdy zachowany przedmiot nazwać artefaktem, naturalnie jeśli jest sensownym wytworem myśli i rąk człowieka" (Kowalski, 1993, s. 19). W literaturze naukowej zalicza się do nich: obiekty materialne, np. w badaniach archeologicznych[1]; „przedmioty, zjawiska i procesy niebędące wytworem przyrody" w badaniach socjologicznych; techniczne

1 Aneta Grodecka, charakteryzując artefakty na gruncie nauk humanistycznych, wymieniła przenośne obiekty badane przez archeologów, jak narzędzia kamienne, wyroby ceramiczne, broń metalową. Artefaktami są także „elementy krajobrazu przekształcone ręką ludzką", w tym paleniska, jamy, rowy, spichlerze, domy mieszkalne i świątynie. Jeszcze inną kategorią artefaktów są te naturalne, jak kości zwierzęce, pozostałości roślinne, gleby i warstwy osadowe (Grodecka, 2015).

środki manipulacji w zarządzaniu, reklamie, polityce; produkty o charakterze artystycznym i technicznym – w świetle badań antropologicznych (Grodecka, 2015; Habdas, 2015; Sztumski, 2016). W kontekście kulturowym do artefaktów włącza się zjawiska lingwistyczne (jak języki, anegdoty, dowcipy, metafory, mity i legendy), behawioralne (tradycje, ceremoniały, obrzędy, rytuały, zwyczaje) i wirtualne, czyli elementy cyberświata (Sztumski, 2016). Artefaktami są wypełnione eksponatami wystawy muzealne i galerie, w których obiekty podlegają procesowi estetyzacji (Stobiecka, 2019), a ponadto archiwa i biblioteki. Jeśli uznać, że artefaktem jest realnie istniejący obiekt „z charakterystycznym dla jego klasy systemem informacyjnym" (Kowalski, 1993, s. 15), to wszelkie zjawiska pisane, odzwierciedlające przeszłość, należy mianować artefaktami. Istnieje więc kategoria dokumentalnych artefaktów, zwanych obiektami informacyjnymi, współcześnie występujących niejednokrotnie w wersji cyfrowej (Pacek, 2021). Są nimi linki, tagi, adresy URL, protokoły, zabezpieczenia, przeglądarki i wyszukiwarki, blogi i serwisy społecznościowe, oprogramowanie (Solska, 2016).

W związku z tym ostatnim stwierdzeniem w dalszej części artykułu znajdą się dociekania na temat jednego z wytworów pracy człowieka, który działa w przestrzeni wirtualnej, a mianowicie – aplikacji komputerowych. Celem podjętych rozważań jest objaśnienie, jak aplikacje komputerowe, będące efektem innowacji i kreatywności ludzkiej, funkcjonują nie tylko jako narzędzia ułatwiające życie codzienne, ale także jako kluczowe medium w przekazywaniu, interpretowaniu i rozwijaniu kultury. Przez uznanie aplikacji komputerowych za artefakty kulturowe autorzy dążą do pokazania ich wpływu na różnorodne sfery życia społecznego i zawodowego, w tym edukację, biznes, rozrywkę i komunikację społeczną, podkreślając tym samym znaczenie w kontekście społeczno-kulturowych przemian intensyfikowanych rozwojem technologii informacyjno-komunikacyjnych. By osiągnąć zakładany cel, posłużono się przede wszystkim metodami obserwacyjną i egzemplifikacyjną, a dodatkowo metodą opisową. One to pozwoliły na ukazanie tych cech aplikacji komputerowych, które świadczą o tym, że są częścią rzeczywistości kulturowej. Z kolei zastosowanie metody funkcjonalnej dało asumpt do tego, by wskazać rolę aplikacji komputerowych we współczesnym świecie, co zaprezentowano w kolejnym fragmencie artykułu.

Aplikacje komputerowe jako elementy technologii i kultury

Aplikacja komputerowa to program komputerowy stworzony do realizacji określonych zadań i celów, charakteryzujący się wysoką interaktywnością oraz szeroką i złożoną funkcjonalnością (Dudycz, Hernes, Pondel i Rot, red., 2023, s. 140). W kontekście technologii aplikacje nie tylko ułatwiają realizację konkretnych projektów, ale także są ważnym składnikiem cyfryzacji i automatyzacji

różnych procesów przemysłowych, administracyjnych i edukacyjnych. Sankcjonują przetwarzanie, analizę i prezentację danych w sposób efektywny, co jest kluczowe w wielu dziedzinach, takich jak biznes, nauka, edukacja czy rozrywka.

Rozwój aplikacji komputerowych jest ściśle powiązany z postępem technicznym oraz ewolucją potrzeb i oczekiwań użytkowników. W miarę jak społeczeństwo staje się coraz bardziej zależne od technologii cyfrowych, aplikacje komputerowe muszą być dostosowywane do nowych sposobów interakcji, zmieniających się standardów bezpieczeństwa oraz rosnących wymagań dotyczących wydajności i funkcjonalności. Ich różnorodność i wszechstronność, pozwalające na zaspokajanie szerokiego zakresu potrzeb konsumentów, od prostych czynności biurowych po zaawansowane analizy danych i interakcje w wirtualnej rzeczywistości, jest odzwierciedlana w podziale aplikacji na podstawie różnorodnych kryteriów. Aplikacje można typizować m.in. ze względu na zastosowanie (funkcjonalność), platformę sprzętową, model licencjonowania, sposób dostarczania. Każda z tych kategorii wskazuje na charakterystyczne cechy i przydatność aplikacji, co jest istotne zarówno dla użytkowników, jak i twórców oprogramowania. Podział aplikacji komputerowych z uwagi na zastosowanie ma z kolei szczególne znaczenie w kontekście analizy i zrozumienia ich wpływu na niejednorodne aspekty życia zawodowego, społecznego i kulturowego. Stosując to kryterium, aplikacje można podzielić na:

1. aplikacje biurowe: przetwarzanie tekstu, arkusze kalkulacyjne, prezentacje;
2. aplikacje naukowe i edukacyjne: wyszukiwanie informacji o charakterze naukowym, zarządzanie bibliografią, nauka języków obcych, kursy i szkolenia (MOOC);
3. aplikacje biznesowe: zarządzanie zadaniami i projektami, zarządzanie relacjami z klientami (CRM), planowanie zasobów przedsiębiorstwa (ERP);
4. aplikacje graficzne: edycja zdjęć, projektowanie graficzne;
5. narzędzia programistyczne: środowiska programistyczne, narzędzia do kontroli wersji, narzędzia do testowania oprogramowania;
6. aplikacje narzędziowe: zarządzanie plikami, optymalizacja i konserwacja systemu, personalizacja interfejsu użytkownika;
7. komunikatory i aplikacje społecznościowe: wymiana wiadomości tekstowych, głosowych i multimedialnych;
8. aplikacje rekreacyjne: gry komputerowe, odtwarzanie muzyki i filmów, aplikacje sportowe;
9. aplikacje e-commerce: przeglądanie i wyszukiwanie produktów i usług, składanie zamówień, recenzowanie zakupionych produktów i usług;
10. aplikacje do zapewniania bezpieczeństwa: programy antywirusowe, zapory sieciowe, zarządzanie hasłami, aplikacje do kontroli rodzicielskiej.

Zważywszy na funkcje aplikacji, wspomniane przy każdej z wymienionych kategorii, należy podkreślić, że są one nieodłącznym elementem współczesnej

technologii. Ich wpływ rozciąga się na różne aspekty życia, od zawodowego po osobiste, tworząc unikalne połączenia między technologią a kulturą. W tej roli aplikacje nie tylko służą jako narzędzia ułatwiające codzienne działania, ale także jako medium, przez które kultura jest przekazywana, interpretowana i rozwijana. W kontekście aplikacji biurowych, naukowych, edukacyjnych i biznesowych obserwujemy wpływ technologii na sposób, w jaki pracujemy, uczymy się i prowadzimy badania. Te aplikacje nie tylko stymulują procesy przetwarzania informacji i zarządzania zadaniami, ale także wspomagają nowe formy współpracy i komunikacji, przekształcając tradycyjne modele pracy i edukacji. I tak platformy edukacyjne online otwierają dodatkowe możliwości uczenia się na odległość, co ma dalekosiężne konsekwencje dla globalnego dostępu do edukacji i wiedzy (Pawlicka-Deger, 2022).

Aplikacje graficzne i narzędzia programistyczne odgrywają z kolei kluczową rolę w kształtowaniu kultury wizualnej i technologicznej. Umożliwiają tworzenie i dzielenie się treściami cyfrowymi, od grafiki po oprogramowanie, co wpływa na estetykę i innowacje w rozmaitych dziedzinach. Narzędzia te są nie tylko świadectwem umiejętności technicznych ich twórców, ale także odzwierciedlają kulturowe i społeczne konteksty, w których są używane (Kabir, 2013).

Komunikatory i aplikacje społecznościowe zmieniły za to sposób, w jaki ludzie wchodzą ze sobą w interakcje, tworząc nowe formy społeczności i komunikacji. Te platformy zarówno ułatwiają wymianę informacji, jak i wpływają na kształtowanie tożsamości (Khoshsabk, 2018), relacji społecznych i dyskursu publicznego. Okres pandemii COVID-19 dodatkowo przyspieszył proces cyfryzacji działań kulturalnych, co zaobserwowano w dynamice instytucji kultury i indywidualnych twórców, którzy w nowej rzeczywistości zaczęli eksplorować cyfrowe możliwości. Instytucje te, w obliczu niemożności interakcji fizycznej, zaczęły przenosić swoje zasoby do przestrzeni wirtualnej, nie tylko zachowując istniejące relacje z odbiorcami, ale również poszerzając dotychczasowe audytorium. Inicjatywy, takie jak wirtualne oprowadzania, koncerty, warsztaty czy webinaria, stały się nowatorskim standardem dostępu do kultury, umożliwiając publiczności kontynuację lub zainicjowanie uczestnictwa w życiu kulturalnym w sposób zdalny. Pomimo początkowych wyzwań, takich jak brak kompetencji cyfrowych czy ograniczenia technologiczne, szybka adaptacja do nietradycyjnych warunków otworzyła instytucjom kulturalnym perspektywy nie tylko na przetrwanie w trudnych czasach, ale także rozwój i docieranie do nowych grup społecznych zainteresowanych kulturą, wzmacniając jej znaczące funkcje w życiu codziennym (Drabczyk, Sanetra-Szeliga i Knaś, 2020).

Aplikacje rekreacyjne, takie jak gry komputerowe czy odtwarzacze multimediów, odzwierciedlają natomiast i wpływają na kulturę rozrywkową. Dostarczają nie tylko różnych form rozrywki, ale i stanowią platformę dla narracji, estetyki i doświadczeń interaktywnych, które mogą oddziaływać na

wartości i postawy użytkowników (Cerezo-Pizarro, Revuelta-Domínguez, Guerra-Antequera i Melo-Sánchez, 2023; Warzecha, 2017). Wpływ aplikacji rekreacyjnych na przekonania i zachowania ludzi jest złożony. Mogą one wzmacniać pozytywne cechy, takie jak empatia, kreatywność czy umiejętność rozwiązywania problemów, ale też mogą być narzędziem do przekazywania mniej pożądanych przekonań (np. stereotypów negatywnych: Marczewska, 2018; Bartmiński, 2011; Budyta-Budzyńska, 2010). Ostateczny wpływ zależy od treści, kontekstu społecznego i indywidualnej interpretacji użytkownika. Z tego powodu istotne jest podejście twórców tych aplikacji do kwestii odpowiedzialności społecznej oraz rola krytycznego myślenia odbiorców w procesie konsumpcji mediów.

Co do aplikacji e-commerce i bezpieczeństwa, to obserwujemy, jak technologia wpływa na zachowania konsumenckie i świadomość poczucia bezpieczeństwa w sieci. Wraz z rozwojem technologii cyfrowych użytkownicy stają się coraz lepiej zorientowani w zagadnieniach dotyczących zagrożeń związanych z bezpieczeństwem danych i prywatnością online, stawiając wyższe wymagania twórcom artefaktów świata cyfrowego. Koncepcja cyfrowego zaufania nabiera tu szczególnego znaczenia. Zdefiniowana jako zaufanie do relacji i transakcji między dostawcami a konsumentami w ramach cyfrowego ekosystemu, obejmuje także ochronę prywatności użytkowników. Jest to kluczowe dla budowania reputacji i rozwoju organizacji. Warto podkreślić, że 95% naruszeń cyberbezpieczeństwa wynika z błędów ludzkich, co akcentuje znaczenie zaufania konsumentów do ludzi zarządzających firmami. Zaufanie to ma zatem bezpośredni wpływ na percepcję bezpieczeństwa i prywatności danych przez użytkowników (Cheung, Bell i Bhattacharjya, 2021; Prabu i Nurhaliza, 2023).

Aplikacje komputerowe jako artefakty kulturowe

Przez artefakt kulturowy należy rozumieć „rodzaj badawczego obiektu, którym może być tekst (napisany, wypowiedziany), partytura i wykonanie dzieła muzycznego, dzieło plastyczne (obraz malarski, dzieło rzeźbiarskie, architektoniczne, inne), film" (Grodecka, 2015, s. 61). Artefaktami tego typu są też – jak wspomniano w części wstępnej artykułu – elementy rzeczywistości cyfrowej, w tym portale społecznościowe i gry komputerowe będące przedmiotem badań w ramach humanistyki cyfrowej (Bomba, 2013). Nie funkcjonują one samoistnie, ale „potrzebują" szeregu okoliczności, by zaistnieć, w postaci urządzeń elektronicznych (w rozmaitych konfiguracjach) i użytkowników/graczy/klientów (Mycyk, 2017).

Wytwory świata wirtualnego – a więc zwirtualizowane – uważa się za jedną z kategorii/podkategorii artefaktów. Sprawa ta wciąż budzi różne podejścia, choć nie ulega wątpliwości, że artefakty nie powstają w sposób naturalny, ale dzięki

celowym działaniom ludzi. Zwirtualizowane przedmioty[2] tracą – przynajmniej niektóre – swoje pierwotne funkcje i właściwości, np. nie można ich doświadczyć zmysłami lub użyć w taki sam sposób jak w rzeczywistości pozawirtualnej. Inne z kolei nadal „świadczą" przypisane im wcześniej zadania – np. wciąż można zapłacić pieniędzmi zwirtualizowanymi (Brzeziński i Lubacz, 2019). To nie powoduje jednak przeszkód, by nazywać je artefaktami kulturowymi[3].

Zgodnie z tym, co dotychczas naświetlono, także aplikacje komputerowe są artefaktami kulturowymi. Dowodzą tego związku słowa:

> Wszelkie artefakty, w tym również te powiązane z wirtualnością, muszą zostać *wytworzone*, a zatem także, w węższym sensie, *zaprojektowane*. Dla naszych celów wystarczy jedna z najprostszych i zarazem najbardziej fundamentalnych definicji artefaktu: artefakt to przedmiot, niekoniecznie materialny, który został intencjonalnie wytworzony dla określonego celu (...), na przykład technicznego lub artystycznego. Wytwarzanie artefaktów jest istotą i celem ludzkiej, szeroko rozumianej, twórczej aktywności *pojetycznej*, zestawianej na zasadzie opozycji (np. przez Arystotelesa) z aktywnością *epistemiczną*, w ramach której istniejący świat jest poznawany, a poznanie to jest przekuwane w wiedzę bądź inne odmiany „rozumienia" (Brzeziński i Lubacz, 2019, s. 16).

Tak jak pozostałe artefakty kulturowe, aplikacje komputerowe są wytwarzane, a następnie użytkowane, przy czym „po drodze" przechodzą różne fazy pośrednie, weryfikacje, testy, które pozwalają na ich ocenę, by wreszcie przyjęły postać ostateczną. Już sam akt programowania aplikacji, jako że jest tworem ludzkiego umysłu, można uznać za artefakt. Jest to długotrwały i żmudny proces, podporządkowany oczekiwaniom odbiorców narzędzi, podczas którego bierze się pod uwagę „ramy kulturowe" (jak modele estetyki, nawigacji i użyteczności), przez które należy rozumieć uwzględnienie wytycznych producentów (*iOS Human Interface Guidelines*, *Android User Interface Guidelines* i *User Experience Design Guidelines for Windows Phone*). Tym sposobem projektanci aplikacji wchodzą w interakcje z „kulturą gadżetową", szkicując, makietując i wreszcie projektując (Orzeł, 2017).

2 Są nimi te związane z technologią informatyczną, ale też zdjęcia i obrazy, z którymi można wchodzić w interakcje (Bondecka-Krzykowska, 2019).

3 W literaturze wspomina się dodatkowo o takiej kategorii artefaktów jak te będące wynikiem konwergencji świata rzeczywistego z wirtualnym: „Nowoczesne technologie obecne są w każdej sferze naszego życia, a także – co widać w dyskusjach na temat antropocenu (...) – współtworzą cały globalny ekosystem. Coraz bardziej skomplikowane techniczne systemy produkcji określane mianem CIM czyli Komputerowo Zintegrowanego Wytwarzania (Computer Intergrated Manufacturing) każą myśleć o współczesnych narzędziach jako artefaktach hybrydycznych, współtworzonych przez elementy analogowe i cyfrowe, materię i informację, czynniki ludzkie i nie-ludzkie" (Habdas, 2015).

Aplikacje komputerowe cechują się intuicyjnością instalacji, łatwością i szybkością użytkowania, zaangażowaniem odbiorcy aplikacji poprzez powiadomienia typu *push*, elastycznością i łatwą aktualizacją (Grabiwoda, 2019). Tak jak i inne artefakty nabierają wartości wówczas, gdy są naznaczone kulturowo (Mamzer, 2010). Pełnią więc bardzo różnorodne funkcje przypisane im kulturowo-społecznie. Sprawiają, że życie staje się bardziej uporządkowane, a wersja mobilna[4] „definiuje i hiperbolizuje rzeczywistość" (Orzeł, 2017). Można ją traktować jak rezultat zmian kulturowo-społecznych i dążenia do uproszczenia mechanizmów komunikacji międzyludzkiej, swego rodzaju intermedium (Higgins, 1985). Bywa też postrzegana jak „pomost" między potrzebami ludzkimi a ich realizacją. To, co początkowo służyło jedynie wymianie informacji, mniej lub bardziej formalnym kontaktom czy rozrywce – stało się źródłem dochodów i sposobem życia. Aplikacja komputerowa, jak wskazała Barbara Orzeł, to „towarzysz życia użytkownika" (Orzeł, 2017). O jej popularności świadczą kilkusetmilionowe pobrania odnotowane tylko w ciągu jednego roku. W 2022 r. tego typu narzędzia pobrane zostały 255 000 000 000 razy, co oznacza wzrost o 11% w stosunku do roku poprzedniego (Latham, 2023).

Wśród 2 870 000 aplikacji komputerowych dostępnych w sklepie Google Play i 1 960 000 w Apple App Store (są to dwie najpopularniejsze platformy z dostępem do aplikacji mobilnych, które obejmują niemal cały rynek i odpowiadają za kreowanie tym samym kultury) znajduje się wiele takich, które zdobywają szczególną popularność. Służą one poprawie dnia codziennego, jak zakupom czy podróżom, sprzyjają zainteresowaniom, rozwojowi społecznemu, w tym zawodowemu, edukacji, nauce itp. Wśród najczęściej pobieranych na świecie aplikacji znajduje się popularny wśród młodych użytkowników sieci TikTok, następnie Instagram, Facebook, Whatsapp, Telegram, Zoom, Snapchat, Facebook Messenger – a więc programy pozwalające na szybką i łatwą komunikację, przekazywanie informacji, wymianę danych w różnych formatach zapisu, tworzenie społeczności skupionych wokół konkretnych zainteresowań, dające możliwość publikowania, transmisji, czatów, wideokonferencji, ale i prowadzenie działalności o charakterze biznesowym. Na kolejnych miejscach znalazły się: CapCut, Spotify, YouTube, HBOMax – narzędzia odpowiadające za rozrywkę, a potem: Cash App, Subway Surfers i Roblox (*15 Globally*, 2023). Tych piętnaście najpopularniejszych aplikacji „zrewolucjonizowało" świat informacji, komunikacji i spędzania wolnego czasu, świadcząc jednocześnie o potrzebach konsumentów oprogramowania. Rankingi tego typu można

4 Jednym z rodzajów aplikacji komputerowych są aplikacje mobilne, a więc programy działające w obrębie mobilnych systemów operacyjnych, instalowane na urządzeniach mobilnych. Pozwalają swobodnie nawigować po tego typu urządzeniach, „wykonując" rozmaite działania (Grabiwoda, 2019).

traktować jak swoiste – teraźniejsze – przeglądy mody na aplikacje i wyznaczniki tendencji kulturowych.

Wśród aplikacji pozyskiwanych na urządzenia z systemem Android na uwagę, według Joe'go Hindy'ego, zasłużyły nieco inne narzędzia, służące nie tylko rozwojowi kontaktów i zainteresowań, ale użyteczne w sytuacjach zawodowych i edukacyjnych, jak Adobe apps, AirDroid, CamScanner, IFTTT, Google Translate – pozwalające na edycję tekstów, zdjęć, skanowanie, tłumaczenie, łączenie urządzeń elektronicznych, łatwe zarządzanie nimi itd. (Hindy, 2023). W rankingu firmy Google w 2022 r. najlepszą aplikacją działającą w środowisku Android była Dream of Wombo, umożliwiająca tworzenie obrazów przy użyciu sztucznej inteligencji – znaku nowych czasów. Według internautów bezkonkurencyjny okazał się z kolei serwis społecznościowy BeReal, służący wymianie zdjęć wysyłanych codziennie (system powiadamia użytkowników o konieczności zrobienia i przekazania fotografii w ciągu dwóch minut).

Wykorzystanie aplikacji komputerowych można zatem zauważyć w bardzo różnych momentach życia człowieka, w których zaspokajają wielorakie jego potrzeby. To świadczy o pluralizmie i powszechności zastosowań. Część z nich, z uwagi na pełnione funkcje, staje się nieodzowna. Spotyka się je w przemyśle[5], transporcie, komunikacji masowej i indywidualnej[6], diagnostyce i terapii medycznej[7], procesie administrowania ewidencją zabytków, podczas organizacji imprez sportowych. Znajdują zastosowanie w dydaktyce – w postaci gier edukacyjnych, w badaniach obserwacyjnych uczniów i działalności szkół. Korzystają z nich również naukowcy, którzy już wiele lat temu dostrzegli skuteczność posługiwania się aplikacjami komputerowymi w sytuacjach rozwoju zawodowego. Aplikacje, jako narzędzia wspomagające badaczy, są eksploatowane przykładowo w ramach humanistyki cyfrowej. Pomagają ponadto uzyskiwać dostęp do instytucji kultury, w tym muzeów i galerii. Aplikacje umożliwiają posługiwanie się tekstami kultury, np. książkami czy czasopismami dawnymi i współczesnymi, utworami filmowymi i muzycznymi. Dzięki nim można wysłuchać koncertu, zwiedzić muzeum czy galerię, dotrzeć bezpiecznie do instytucji kultury, wykupić udział w wydarzeniu, uczestniczyć w obrzędach religijnych, skorzystać z zasobów informacji i wiedzy. Są też nieodzowne dla podróżujących, wspomagając ich wskazówkami topograficznymi w sprawnym przemieszczaniu czy ułatwiając zakup biletów w nieznanych miejscach.

5 Poprawiają np. wartość produktów rolno-spożywczych dzięki ocenie sensorycznej, „decydują" o użyciu środków chemicznych do zwalczania chorób roślin, „oceniają" stan zanieczyszczeń upraw, sterują robotami przemysłowymi, zarządzają sprawozdawczością firm, stanami magazynów, platformami rezerwacyjnymi w turystyce.

6 Przykładowo przy prognozowaniu przepustowości dróg i autostrad, w projektowaniu rozkładów jazdy transportu zbiorowego.

7 Jak podczas przywracania umiejętności komunikacyjnych i językowych osób z afazją, w wykrywaniu chorób wewnętrznych.

Narzędzia te są dedykowane zarówno fachowcom, jak i „zwykłym" użytkownikom, w tym takim, którzy w wyniku problemów zdrowotnych są zagrożeni wykluczeniem w różnych dziedzinach życia społecznego. Osoby z pewnymi rodzajami niepełnosprawności dzięki aplikacjom mobilnym i *beaconom* (nadajnikom typu bluetooth, które wykrywają w otoczeniu urządzenia mobilne) mogą odwiedzać niedostępne sobie fizycznie miejsca i poznawać je podczas wycieczek wirtualnych. Ta grupa społeczeństwa może wygodnie korzystać z aplikacji dających dostęp do cyfrowych serwisów publicznych (np. urzędowych, medycznych, ubezpieczeniowych), bankowych, usługowych (np. aplikacje zakupowe, odczytujące informacje o towarach dzięki kodom kreskowym czy etykietom produktów spożywczych), edukacyjnych, ale i rozrywkowych. Istnieją też aplikacje mobilne dedykowane osobom z konkretnymi schorzeniami. Osoby niewidome i niedowidzące mogą przykładowo skorzystać z narzędzi odczytujących informacje tekstowe, powiększających znaki graficzne, umożliwiających łatwą zmianę kontrastu czy audiodeskrypcję w instytucjach kultury. Dzięki najnowszym aplikacjom „można zeskanować tekst, otoczenie, przedmioty, ludzi lub produkty, co zostaje odczytane i zinterpretowane dzięki sztucznej inteligencji i optycznemu rozpoznawaniu znaków" (Orzeł, 2021, s. 201). Mający kłopoty z pamięcią, w nawiązywaniu relacji oraz z odnalezieniem się w przestrzeni, łatwiej radzą sobie z aplikacjami pomagającymi wyznaczać trasy (aplikacje za pomocą dźwięku informują o barierach drogowych i innych przeszkodach, np. architektonicznych) czy wykonywać codzienne czynności (np. namierzanie zagubionych przedmiotów w domu i poza nim, powiadamianie o konieczności przyjmowania leków, o podjęciu aktywności fizycznej, zaplanowaniu dnia). Z kolei osoby niesłyszące lub niedosłyszące mają do dyspozycji aplikacje przetwarzające wiadomości słowne na pisemne oraz takie z przewodnikami w języku migowym (Błaszkiewicz, 2016; Orzeł, 2021).

Z uwagi na powszechność wpływu aplikacji komputerowych na niemal każdą sferę życia dostęp do nich powinien być jak najdogodniejszy. Dlatego też projektanci tego typu narzędzi biorą pod uwagę łatwość korzystania z urządzeń mobilnych i ekranów dotykowych, a z tego zrodziła się „kultura kciuka", „Daumenkultur" (Fortunati, 2010), którą jednak trudno nazwać inkluzyjną, skoro problemy w obsłudze tak zarządzanych aplikacji mają osoby starsze, z niepełnosprawnościami wzroku lub narządów ruchu (Sroczyński, 2017). Chcąc zapobiegać tego rodzaju wykluczeniom, projektanci aplikacji wykorzystują i inne sposoby komunikacji z programem, np. poprzez aparaty fotograficzne, akcelerometry, czujniki sygnału GPS, kompasy, potrząsanie urządzeniem, czytniki linii papilarnych, barometry czy termometry, narzędzia analizy i syntezy mowy ludzkiej. To wszystko sprawia, że aplikacje komputerowe, zwłaszcza mobilne, stają się popularniejsze od tych, z którymi nie da się skomunikować w sposób dogodny dla użytkowników o różnych możliwościach fizycznych.

Według niektórych badaczy artefakty zdominowały życie społeczno-kulturowe (Sztumski, 2016; por. też Ogonowska, 2018). Aplikacje komputerowe

traktowane jak artefakty kulturowe zmieniają sposoby myślenia człowieka, nadają nową jakość życiu, a przy ich zastosowaniu „możliwa jest kreacja nowych obiektów medialnych" (Habdas, 2015). Korzystanie z aplikacji komputerowych rewiduje przyzwyczajenia i sposoby percepcji przekazów, zwłaszcza audiowizualnych. Dostęp do treści w każdym miejscu, czasie, w dogodnej formie, niejednokrotnie bez opłat, powoduje zwiększoną konsumpcję. Pojawiła się możliwość użytkowania usług oferowanych przez aplikacje spontanicznie, a także równocześnie (np. smartwatch, Smart TV):

> Każde z urządzeń codziennego użytku stało się teleinformatyczną hybrydą – ekranem z podzespołami komputera podłączonego do Internetu i zalogowanego do odpowiedniej „chmury" (przemiana ta dotyczy znanych z „tradycyjnej" formy telewizora, telefonu komórkowego, zegarka). Każde z tych urządzeń stało się, dzięki tej homogenizacji „smart" – mamy zatem Smart TV, smartphone, smartwatch. „Inteligentne" i „usieciowione" są również inne sprzęty codziennego użytku: lodówki, pralki, kuchenki, ekspresy do kawy. Wszystkie te urządzenia zostały wyposażone w ekrany z przyjaznym interfejsem użytkownika, opartym na aplikacjach mobilnych, ułatwiających zarządzanie... codziennością (Orzeł, 2017, s. 153).

Dodatkowo należy dostrzec, że

> rozpowszechnienie nowych technologii wprowadza nowe sposoby angażowania się w praktyki związane z wiedzą, a nowe możliwości niesione przez nowe (meta)media są szybko włączane do użytku ze względów ekonomicznych czy politycznych, choć nie zawsze według reguł racjonalnego planowania czy przemyślanych strategicznych decyzji (Kopeć, 2015).

Aplikacje komputerowe są zatem człowiekowi potrzebne, służą mu pomocą, ułatwiają życie, a nawet przeżycie, ale można i należy z nich korzystać w sposób intencjonalny, zamierzony, zgodnie z ich przeznaczeniem.

Roli aplikacji nie można więc przecenić. W dorosłość już weszły pokolenia, które wzrastały wraz z różnymi narzędziami cyfrowymi, a młodsi od nich – młodzi dorośli, młodzież i dzieci – są mniej lub bardziej świadomymi odbiorcami, a bywa, że i nadawcami treści obecnych w sieci. Te grupy cenią sobie dostęp i możliwości tworzenia komunikatów dzięki wykorzystywaniu prostych w obsłudze, intuicyjnych i zawsze „obecnych" w najbliższym otoczeniu instrumentów, jakimi są aplikacje komputerowe. Eksploatacja technologii mobilnych jest zatem naturalną potrzebą coraz większych zbiorowości, dla których ważna jest dematerializacja i wirtualizacja przekazów, ich łatwa produkcja i dystrybucja (Grabiwoda, 2019). Narzędzia elektroniczne, zwłaszcza te dostępne i użytkowane sieciowo, są coraz atrakcyjniejsze – interaktywne, „dopasowujące się" do wymagań i potrzeb klientów, ciągle zmieniające się dla nich.

Mimo oczywistych zalet aplikacji komputerowych nie można ignorować problemów i zagrożeń, które się z nimi wiążą. Współcześni ludzie żyją w otoczeniu wypełnionym przedmiotami, zjawiskami czy bodźcami będącymi efektem ich działalności i coraz bardziej odczuwają przeciążenie informacją i artefaktami. Według Wiesława Sztumskiego

> Istotnym zagrożeniem dla naszego środowiska jest nasycanie go wszelaką sztucznością – artefaktami materialnymi i intelektualnymi. (...) W naszych czasach nasycenie artefaktami zbliża się do wartości krytycznej, niebezpiecznej dla dalszego rozwoju ludzi i zagrażającej przetrwaniu naszego gatunku. Po fazie wzrostowej, znaleźliśmy się w punkcie zwrotnym ewolucji społecznej, od którego zacznie się faza schyłkowa. Warto uzmysłowić to sobie i jak najszybciej podjąć walkę z panoszącą się sztucznością w naszym życiu (Sztumski, 2016, s. 82).

Dodatkowo, aplikacje komputerowe (desktopowe, mobilne i internetowe), choć stanowią ważną część współczesnej kultury cyfrowej, mają unikalną cechę, która wyróżnia je spośród innych narzędzi i artefaktów kulturowych. W przeciwieństwie do większości narzędzi, które służą do realizacji konkretnych zadań, wiele zostało tak zaprojektowanych, aby w sposób aktywny domagać się uwagi użytkownika. Przez nieustanne powiadomienia aplikacje te często odciągają uwagę od pracy lub innych zajęć, wpływając na stan psychiczny i zdolność do koncentracji. Zjawisko to przekracza granice typowych nałogów, znanych z gier komputerowych czy mediów społecznościowych, opisanych przez Magdalenę Rowicką (2018) w kontekście e-uzależnień. Rozszerza się ono także na aplikacje związane z produktywnością, jak menedżery zadań czy notatniki cyfrowe, co zostało zauważone w literaturze pod pojęciem „productivity porn" (Williams, 2007; Reagle, 2019). Pojęcie to odnosi się do zjawiska nadmiernego fascynowania się i konsumowania treści oraz narzędzi związanych z efektywnością i produktywnością. Termin ten często używany jest w kontekście aplikacji, narzędzi cyfrowych, artykułów, filmów i poradników, które mają pomóc w zwiększeniu wydajności pracy i osobistej efektywności. Charakterystyczne jest tutaj skupienie na nieustannym poszukiwaniu nowych metod, narzędzi i technik mających na celu poprawę produktywności, często kosztem faktycznego wykonywania pracy lub realizacji zadań. Może to prowadzić do sytuacji, w której osoba spędza więcej czasu na planowaniu, organizowaniu i optymalizowaniu swoich działań niż na rzeczywistym ich wykonywaniu. Jest to forma uzależnienia, gdzie ciągłe dążenie do bycia bardziej produktywnym staje się samym celem, a nie środkiem do osiągnięcia konkretnych rezultatów. W efekcie, „productivity porn" może paradoksalnie powodować mniejszą efektywność i zmniejszać zdolności do skupienia się na rzeczywistych zadaniach, wywołując również poczucie niezadowolenia z własnej produktywności. To zjawisko stanowi nową formę interakcji pomiędzy technologią a użytkownikiem, gdzie granice pomocy i zakłócenia stają się coraz bardziej rozmyte, prowadząc do refleksji nad wpływem technologii na życie codzienne i zdrowie psychiczne.

Zakończenie

Aplikacje komputerowe są narzędziami dostępnymi w dogodny sposób, towarzyszącymi, zastępującymi, zaspokajającymi potrzeby materialne i duchowe, wspierającymi, integrującymi, edukującymi, kompensującymi pewne niedostatki, poprawiającymi jakość życia, pozwalającymi na głębsze doznania, uniezależniającymi, ale jednocześnie ich użytkowanie przestaje być wyborem, a staje się koniecznością. Pełnią obecnie funkcje „drogowskazów", pomagając poruszać się po świecie różnorodnych możliwości oraz dając sposobność łatwego, szybkiego i sprzyjającego korzystania z usług czy innych urządzeń. Pozwalają nawiązywać kontakt z przestrzenią społeczno-kulturową, podtrzymywać go, sterować jej elementami, doświadczać przyjemności w krótkim czasie, optymalizować rzeczywistość. Mogą mieć charakter uniwersalny, jak i bardzo specjalistyczny. Mobilność, łatwa dostępność, prostota obsługi, oszczędność czasu, elastyczność, multizadaniowość, multimedialność, efektywność i efektowność – to cechy, a jednocześnie jedne z głównych zadań aplikacji komputerowych, traktowanych jak artefakty kulturowe.

Należy jednak pamiętać, że rosnąca zależność od aplikacji komputerowych niesie ze sobą także pewne wyzwania i zagrożenia. Postępująca cyfryzacja życia, choć niewątpliwie ułatwia codzienne funkcjonowanie, może prowadzić do stopniowego zatracania tradycyjnych form interakcji międzyludzkich i umiejętności radzenia sobie bez wsparcia technologii. Kluczowe staje się więc zachowanie równowagi między wykorzystaniem dobrodziejstw cyfrowego świata a zachowaniem autonomii i niezależności w podejmowaniu decyzji. Patrząc w przyszłość, możemy przewidywać, że rola aplikacji komputerowych będzie nadal ewoluować, stawiając przed społeczeństwem nowe pytania o granice integracji technologii z życiem codziennym. Istotne jest, by w tym procesie nie zagubić fundamentalnych wartości humanistycznych i zachować krytyczne spojrzenie na sposób, w jaki technologia, w tym rozwijająca się w zawrotnym tempie sztuczna inteligencja, kształtuje nasze życie. Świadome i zrównoważone korzystanie z aplikacji komputerowych może się przyczynić do rzeczywistego postępu cywilizacyjnego, pod warunkiem, że pozostaną one narzędziami służącymi człowiekowi, a nie determinantami jego egzystencji.

Bibliografia

Bartmiński, J. (2011). O stereotypach i profilowaniu słów kilka. W: A. Bujnowska i J. Szadura (red.), *Stereotypy – walka z wiatrakami?* (ss. 33–51). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Błaszkiewicz, R. (2016). Aplikacje mobilne przyjazne dla osób niepełnosprawnych. W: S. Bębas, K. Jagielska i R. Kozioł (red.), *Integracja społeczna i bezpieczeństwo osób niepełnosprawnych* (ss. 83–92). Kraków: Wydawnictwo „Scriptum".

Bomba, R. (2013). Narzędzia cyfrowe jako wyznacznik nowego paradygmatu badań humanistycznych. W: A. Radomski i R. Bomba (red.), *Zwrot cyfrowy w humanistyce* (ss. 57–71). Lublin: Wydawnictwo E-naukowiec. Pozyskano z: https://www.academia.edu/3515882/Zwrot_cyfrowy_w_humanistyce (dostęp: 11.03.2024).

Bondecka-Krzykowska, I. (2019). Cechy obiektów rzeczywistości wirtualnej. W: P. Stacewicz i B. Skowron (red.), *Przedmioty wirtualne* (ss. 24–35). Warszawa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej.

Brzeziński, K. i Lubacz, J. (2019). Skąd się biorą przedmioty wirtualne. W: P. Stacewicz i B. Skowron (red.), *Przedmioty wirtualne* (ss. 11–23). Warszawa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej.

Budyta-Budzyńska, M. (2010). *Socjologia narodu i konfliktów etnicznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Cerezo-Pizarro, M., Revuelta-Domínguez, F.I., Guerra-Antequera, J. i Melo-Sánchez, J. (2023). The Cultural Impact of Video Games: A Systematic Review of the Literature. *Education Sciences*, *13*(11). DOI: 10.3390/educsci13111116.

Cheung, K., Bell, M.G. i Bhattacharjya, J. (2021). Cybersecurity in logistics and supply chain management: an overview and future research directions. *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, *146*, 102217. DOI:10.1016/j.tre.2020.102217.

Drabczyk, M., Sanetra-Szeliga, J. i Knaś, P. (2020). *Kultura w sieci. Transformacja cyfrowa*. Kraków: Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie. Pozyskano z: https://politykipubliczne.pl/wp-content/uploads/2020/10/04-Kultura_w_sieci-27.08.2020-last.pdf (dostęp: 11.03.2024).

Dudycz, H., Hernes, M., Pondel, M. i Rot, A. (red.). (2023). *Informatyka w zarządzaniu*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu. DOI: 10.15611/2023.51.0.

Fortunati, L. (2006). *Das Mobiltelefon als technologisches Artefakt*. Pozyskano z: https://mediarep.org/bitstream/handle/doc/2029/Daumenkultur_171-184_Fortunati_Artefakt.pdf?sequence=1 (dostęp: 11.03.2024).

15 Globally Most Downloaded Apps Of All Time [2023 List] (2023). Pozyskano z: https://www.softwaretestinghelp.com/most-downloaded-apps/ (dostęp: 11.03.2024).

Grabiwoda, B. (2019). *E-konsumenci jutra. Pokolenie Z i technologie mobilne*. Warszawa: Wydawnictwo Nieoczywiste.

Grodecka, A. (2015). Artefakt kulturowy w humanistyce. *Przestrzenie Teorii*, *23*, 53–69. DOI:10.14746/pt.2015.23.4.

Habdas, M. (2015). Maszyny, komputery, drukarki – „nowe media" jako „medialne narzędzia". *Kultura i Historia*, nr 27. Pozyskano z: http://www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/pl/archives/5460 (dostęp: 11.03.2024).

Higgins, D. (1985). *Intermedia i inne eseje*. Warszawa: Akademia Ruchu.

Hindy, J. (2023). *15 most useful apps for Android*. Pozyskano z: https://www.androidauthority.com/most-useful-apps-for-android-603100/ (dostęp: 11.03.2024).

Kabir, A. (2013). *A framework for social context-aware pervasive computing applications*. [Doctoral dissertation, Swinburne University of Technology]. Pozyskano z: http://hdl.handle.net/1959.3/366854 (dostęp: 11.03.2024).

Khoshsabk, N. (2018). *Digital identities: Presentation of self through social media*. [Doctoral dissertation, Monash University].

Kopeć, J. (2015). Z notesem wśród nie-ludzi. Propozycja dla antropologii kultury cyfrowej. *Kultura i Historia*, nr 27. Pozyskano z: http://www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/pl/archives/5421 (dostęp: 11.03.2024).

Kowalski, K.M. (1993). *Artefakty jako źródła poznania*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.

Latham, M. (2023). *The Most Popular Apps on the App Store and Google Play*. Pozyskano z: https://clevertap.com/blog/most-popular-apps/ (dostęp: 11.03.2024).

Mamzer, H. (2010). Źródła archeologiczne: artefakty czy językowe o nich wypowiedzi? *Humanistyka i Przyrodoznawstwo*, t. 16, 227–250. Pozyskano z: https://czasopisma.uwm.edu.pl/index.php/hip/article/download/889/775 (dostęp: 11.03.2024).

Marczewska, M. (2018). Stereotypy etniczne we współczesnym polskim dyskursie publicznym. *Res Historica. Czasopismo Instytutu Historii UMCS*, t. 46, 283–300. DOI:10.17951/rh.2018.46.283-300.

Mycyk, B. (2017). Problem wyodrębnienia artefaktu gry cyfrowej – metodologia opisu przykładów medium elektronicznej rozrywki. W: A. Bajer, M.B. Dzięcielski, J. Frączek-Broda, J. Maciejewski, B. Mycyk i I. Skowronek, *Cyfrowa rewolucja przemysłowa* (ss. 107–127). Warszawa: Wydawnictwo Think & Made.

Ogonowska, A. (2018). Cyberpsychologia. Nowe perspektywy badania mediów i ich użytkowników. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Folia Studia de Cultura*, t. 10, nr 4), 5–18. DOI: 10.24917/20837275.10.4.1.

Orzeł, B. (2017). *Aplikacja mobilna jako zjawisko kulturowe*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Orzeł, B. (2021). Funkcjonalność aplikacji mobilnych w tyfloświecie. *Kultura Współczesna*, *3*(115), 195–204. DOI: 10.26112/kw.2021.115.15.

Pacek, J. (2021). Współpraca nauk o kulturze z informatologią. Propozycje interdyscyplinarnych zagadnień badawczych. *Er(r)go. Teoria – Literatura – Kultura*, nr 42, z. 1, 127–146. DOI: 10.31261/errgo.8774.

Pawlicka-Deger, U. (2022). Infrastructuring digital humanities: On relational infrastructure and global reconfiguration of the field. *Digital Scholarship in the Humanities*, *37*(2), 534–550.

Prabu, A. i Nurhaliza, S. (2023). Digital transformation in the financial sector: implications for consumer trust and security. *International Journal of Economics, Commerce, and Management*, *1*(1), 10–14. DOI: 10.62951/ijecm.v1i1.303.

Reagle, J. (2019). *Hacking Life. Systematized Living and Its Discontents*. Cambridge, Mass, London: The MIT Press. DOI: 10.7551/mitpress/11582.001.0001.

Rowicka, M. (2018). *E-uzależnienia. Teoria, profilaktyka, terapia*. Warszawa: Krajowe Biuro do spraw Przeciwdziałania Narkomanii oraz Fundacja Praesterno.
Solska, E. (2016). Nowa *respublica litteraria*? Humanistyka cyfrowa jako metaorientacja współczesnych badań humanistycznych. *Roczniki Kulturoznawcze*, t. 7, nr 1, 99–118. DOI: 10.18290/rkult.2016.7.1-5.
Sroczyński, Z. (2017). Jakość interakcji człowiek-komputer czynnikiem decydującym o popularności aplikacji mobilnych. *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, nr 317, 106–117.
Stobiecka, M. (2019). Perspektywy i wyzwania badań na styku archeologii i sztuki. *Folia Praehistorica Posnaniensia*, t. 24, 263–288. DOI: 10.14746/fpp.2019.24.16.
Sztumski, W. (2016). Środowisko artefaktów i artefakt środowiska. *Sofia. Pismo Filozofów Krajów Słowiańskich*, t. 16, 81–95. DOI: 10.15584/sofia.2016.16.5.
Warzecha, K. (2017). Portale społecznościowe formą rozrywki i komunikacji współczesnej młodzieży – analiza statystyczna. *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, nr 318, 84–107.
Williams, A. (2007). Too much information? ignore it. *New York Times*, 182.

Jacek Tomaszczyk – dr hab., prof. UŚ, pracownik Instytutu Nauk o Kulturze Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Zainteresowania naukowe: zarządzanie terminologią, informacją i wiedzą. Autor publikacji: *Model systemu informacji terminologicznej* (Katowice 2014), *Cyfrowy warsztat humanisty* (współautor Anna Matysek, Warszawa 2020), *In quest of goldilocks ranges in searching for information on the web* (współautor Anna Matysek, „Journal of Documentation" 2022, vol. 78, No. 2, ss. 264–283), *Bibliography as a language communication tool* (współautor Agnieszka Gołda, „Language Sciences" 2024, vol. 105, DOI: 10.1016/j.langsci.2024.101657).

Agnieszka Gołda – dr hab., prof. UŚ, pracownik Instytutu Nauk o Kulturze Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Zainteresowania naukowe: bibliografia, czasopiśmiennictwo, biografistyka, etyka informacyjna. Autorka publikacji: *Bibliography as a language communication tool* (współautor Jacek Tomaszczyk, „Language Sciences" 2024, vol. 105, https://doi.org/10.1016/j.langsci.2024.101657), *Materiały źródłowe do biografii ks. prof. Wincentego Myszora (katalog z opracowaniem)* (współautor Katarzyna Tałuć, Katowice 2020), *Teoria bibliografii w II Rzeczypospolitej* (Katowice 2018), *Z zagadnień form bibliografii. Monografia bibliograficzna* (Warszawa 2005), *Monografia bibliograficzna. Analiza modelowa* (Częstochowa 2003), *Tygodnik katolicki „Niedziela" 1926–1939* (współautor Zbigniew Żmigrodzki, Częstochowa 2002).

OPEN ACCESS
perspektywy kultury / *perspectives* on culture
No. 53 (2/2026)

Anna Markowska
https://orcid.org/0000-0002-8694-906X
University of Wroclaw
anna.kutaj-markowska@uwr.edu.pl
https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.12

"Images Going Deep" to Support Faith and Identity. Nuns in Lower Silesia, Heterochrony and the Changing Visuality of Religious Art*

ABSTRACT

Some of the present convents in Lower Silesia are located in premises that once belonged to German nuns who had to leave them after World War II. The newly arrived Polish nuns, on the one hand, took care of the precious heritage of their predecessors and, on the other hand, tried to domesticate the unfamiliar space and adapt it to the specific spirituality of a particular order through slight spatial changes and the introduction of new artworks. Images accompanied the sisters throughout their many moves. Answering how images influenced their piety and why their form provided spiritual support is difficult, if only because it requires transcending history and entering the sisters' inexpressible intimacy. To what degree can a researcher contextualize and historicize the perception of a sacred image, and to what extent must they acknowledge that the intention to transcend history places them in a realm of mystery? The small gestures and decisions made by the sisters often serve as valuable clues for tracing the shifting dynamics of images within a historical process shaped by numerous transformations in both the Church and the country. For these reasons, the methods employed in this research integrate oral history, visual theology, classical methods of analysis and comparison from art history, and the anthropology of the image. Additionally, in recognition of moments of uncertainty, epistemologies of ignorance are embraced in line with contemporary feminist concepts that priorities knowledge grounded in trust.

KEYWORDS: contemporary convents, transcending historical time, heterochrony, female spirituality, Lower Silesia, power of images

* This research was funded in whole by the National Science Centre, Poland, grant number: 2021/41/B/HS2/03148.

Suggested citation: Markowska, A. (2026). "Images Going Deep" to Support Faith and Identity. Nuns in Lower Silesia, Heterochrony and the Changing Visuality of Religious Art. *Perspectives on Culture*, *2*(53), pp. 177–197. https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.12
Submitted: 20.12.2023 Accepted: 04.06.2024

STRESZCZENIE

„Obrazy sięgające głęboko" jako wsparcie wiary i tożsamości. Zakonnice na Dolnym Śląsku, heterochronia i zmieniająca się wizualność sztuki sakralnej

Niektóre z obecnych klasztorów na Dolnym Śląsku znajdują się w budynkach niegdyś należących do niemieckich zakonnic, które musiały je opuścić po II wojnie światowej. Nowo przybyłe polskie zakonnice z jednej strony dbały o cenne dziedzictwo swoich poprzedniczek, a z drugiej starały się oswoić nieznaną przestrzeń i dostosować ją do specyficznej duchowości danego zakonu poprzez niewielkie zmiany przestrzenne i wprowadzenie nowych dzieł sztuki. Obrazy towarzyszyły siostrom podczas ich licznych przeprowadzek. Odpowiedź na pytanie, w jaki sposób obrazy te wpływały na ich pobożność i dlaczego ich forma stanowiła duchowe wsparcie, jest trudna, choćby dlatego, że wymaga wyjścia poza historię i wejścia w niewyrażalną intymność sióstr. W jakim stopniu badacz może osadzić w kontekście i ująć w ramy historyczne postrzeganie świętego obrazu, a w jakim stopniu musi uznać, że dążenie do przekroczenia historii przenosi go w sferę tajemnicy? Drobne gesty i decyzje, podejmowane przez siostry, często stanowią cenne wskazówki pozwalające prześledzić zmieniającą się dynamikę obrazów w ramach procesu historycznego, na który wpływ miały liczne przemiany zarówno w Kościele, jak i w kraju. Z tych powodów metody zastosowane w niniejszym badaniu łączą historię mówioną, teologię wizualną, klasyczne metody analizy i porównania z historii sztuki oraz antropologię obrazu. Ponadto, uznając momenty niepewności, przyjęto perspektywę tzw. epistemologii niewiedzy, zgodnie ze współczesnymi koncepcjami feministycznymi, które priorytetowo traktują wiedzę opartą na zaufaniu.

SŁOWA KLUCZE: współczesne klasztory, wykraczanie poza czas historyczny, heterochronia, duchowość kobiet, Dolny Śląsk, siła obrazów

Introduction

Praying to God, who exists before time itself, transcends history. Even His interventions that have already taken place do not belong solely to the past. They are renewed each time as present in the act of faith. Karl Jaspers wrote about overcoming history by entering the realm of timeless values. What matters here in his arguments is the following:

> We overstep history when man becomes present to us in his most exalted works, through which he has been able, as it were, to catch Being in motion, and has rendered it communicable (Jaspers, 1953, p. 275).

Wiesław Juszczak, in his commentary on these words, rightly pointed out that this way of overcoming history is inherent in art and is connected with the

mystery of being as an ontological value. The mystery of being, in turn, should be distinguished, Juszczak continued, from the problem of being considered from an axiological perspective. Distanced evaluation can then replace participation in values (Juszczak, 2009, pp. 71–83). Unfortunately, this is tantamount to killing life under the pretext of analysis. It is within the framework of such evaluation and analysis that art historians studying paintings generally operate. However, people have never completely freed themselves from the great power of images, as Hans Belting justly claimed (Belting, 1994, p. 16), and, as David Freedberg underscored, art historians retreat from engaging with them (Freedberg, 1989, p. XXI). In this text, this power is shown through the way it remains present in convents. Yet the mystery of faith and prayer can only be analyzed to a certain extent. If we transform the mysterious into the unknowable, then contemporary feminist epistemologies of ignorance (as described, for example, by Cynthia Townley) may help us consider relations that do not confine us within the art historian's vicious circle of knowledge, with its inherent reproduction of patterns of domination (Townley, 2006, pp. 37–55). The researcher in the convent is often confronted with women who are often perfectly content with their lives and finds themselves unable to understand this contentment merely by pointing out analyzable facts and details. A margin of incomprehension must be left, as—as already had been noted in feminist writings—there exists a non-synchronicity between the discourse of language and the pleasure of the female body (Weigel, 1996, p. 73), and it is not certain that pleasure imparts meaning to human life. Assuming that certain knowledge cannot be attained through analytic and judicious means is therefore a limitation of the present paper, one consciously inscribed within in the hope that imbuing knowledge with a feminist sensibility is more important than avoiding the risk of failure.

Using the examples of the present-day Polish monasteries of the Ursulines of the Roman Union and the Franciscan nuns in Wrocław, as well as the Borromean nuns in Trzebnica, where I conducted field research on contemporary spirituality, my goal is to show the transformation of piety as far as images go. In these old monasteries, the sisters reside in rooms adorned with works spanning centuries. The arrangement of space defies the logic of a museum-like linear progression through time; instead, it is a multi-temporal composition. The essence here is not progress. Modernity introduced the notion of universal, standardized time, devoid of God as a reference point. Yet the luminosity of the artworks, emanating from their actual presence, transcends both the time of their creation and modernist temporal homogeneity, exerting a formative influence on their own personal reception. Thus, their anachronistic power "shines through" (Moxey, 2013, p. 3). Instead of the harsh Chronos leading to death, the unpredictable Kairos emerges, infusing both the contemplation of art and the life of the beholder with deep meaning.

The nuns' testimonies have been anonymized, and, where no reference is given, the information was obtained orally in the convents.[1]

Historical Framework

In the lives of Lower Silesian nuns over the last two centuries, two dates were particularly traumatic: 1810 and 1945. First, an edict issued by King Frederick William III abolished most Catholic convents. Then, as a result of the outbreak of World War II, many premises were requisitioned for hospitals, and only at the end of the war did the forced migration of German nuns take place (including Silesian women—autochthons), followed by communist repressions (Mirek, 2009). The X2 Action of 1954 sent many nuns to labor camps (Kaczmarek, 2006, pp. 120–134). The Ursulines and Borromeans, who had no knowledge of Polish, were forced to leave their homes. They were replaced, in the cases discussed below, by Polish Ursulines, Borromean nuns, and Franciscan nuns.

As a result of the Yalta Conference and the shifting of borders, the Silesian lands, formerly part of the Third Reich, came under the Polish-Soviet administration. The Polish authorities referred to these areas as the Recovered Territories, as throughout their turbulent history they had also formed part of the Polish state since the tenth century. For a long time, relations with Germany were extremely complicated (Kiwerska, 2001). Today, however, it is debated whether these territories were truly "recovered" or whether they were merely a "gift from Stalin" or even Soviet war loot (Strauchold, 2006, pp. 6–10). It should be noted, however, that these gains came at a significant cost: Poland was simultaneously stripped of its vast eastern territories, most notably the cities of Lwów and Wilno, which were incorporated into the Soviet Union.

Forced migration and vast cultural diversity hindered social integration in the Western Lands, and Pius XII's policy toward the countries of the Eastern Bloc put the Polish episcopate "in a difficult position" because it had to respond simultaneously to the strategies of the Vatican and the Communists (Kądziela, 1990, pp. 35–37). With the Cold War underway and the Iron Curtain dividing Europe, the Ministry of the Recovered Territories, established in 1945, called for the obliteration of the traces of the German culture. As early as June 1945, Polish was introduced into worship services. The use of the German language was banned, and the removal of German inscriptions, shrines, and paintings with religious content was ordered (Kołtan, 2016, pp. 98–104; Nitschke, 2001,

1 Interviews with the Franciscan Sisters in Wrocław were conducted from January to March 2022, with the Ursuline Sisters in Wrocław from June 2022 to May 2024, and with the Borromean Sisters in Trzebnica in March 2024. Interviews with the Carmelite Sisters in Krakow, who were fortunate enough not to be subject to either cassation or migration, took place in March 2024.

pp. 117–125). Although the Polonization of these territories involved a radical rejection of centuries of cultural heritage, the process of domesticating the new territories unfolded somewhat differently within the Catholic Church than in the policies of the Polish state. While the state fostered resentment, the Church called for reconciliation and mercy. The spirit of Christian reconciliation permeated the famous 1965 letter from the Polish bishops to the German bishops ("... we grant forgiveness and ask for it in return" [Kądziela, 1990, p. 76]), which was considered by the Polish government as an act of high treason. Overall, the Catholic Church had a significant impact on cultural integration in the Western Territories (Krucina, 1996, pp. 12–20; Sokołowski, 2020). Yet while the longevity of the Christian tradition fostered integration, the beauty of churches and images did not always facilitate the process. This was evident in the abandoned Ursuline convent in Liebenthal (now Lubomierz), Lower Silesia, which remains uninhabited to this day. As Zdzisław Mach noted, the dominance of the monastery was a characteristic feature of German Liebenthal. Although it was a Catholic monastery, the settlers perceived German Catholicism as different from Polish Catholicism, which contributed to their sense of alienation. For the rural population arriving from the East, theological issues were less important than images, the names of saints, and various symbolic and aesthetic details. As Mach wrote (1998, p. 97):

> The saints were unknown, their images foreign, and the inscriptions in German unreadable. ... As a result, all the exceptional historical and artistic richness of Lubomierz paradoxically constituted an obstacle to the settlers' adaptation process.

It should be noted that, in the case of Lubomierz, the population was deprived of a spiritual guide. Father Bernard Pyclik, who had arrived with a group of settlers from across the Bug River and was, as Mach emphasized, a stabilizing factor in the town, was arrested and subsequently forced to leave. Such a situation did not occur during the takeover of German property by Polish nuns. The cultivation of their own conventual charism and the memory of their founders overlapped with a long process of not only familiarizing themselves with a foreign tradition but even developing a sense of pride and responsibility from continuing it.

My aim is to answer the question of whether it is possible to distinguish the nuns' imaginary (understood here only as referring to particularly supportive images) within the framework of the fundamental transformations of visual concepts that have dominated the Catholic Church. These concepts are historical in nature. They have been linked both to the teachings of the Church and to changes in artistic styles and conventions. They are present in the convents under study: firstly, the transgressive visuality of affective mysticism (seventeenth

and eighteenth centuries); secondly, the restrained historicist-idealist visuality (which dominated the nineteenth and twentieth centuries), connected with the rise of photography and other forms of mechanical reproduction; and thirdly, the modernist visuality influenced by abstract art (second half of the twentieth century). The ideas of the Second Vatican Council had a significant impact on the latter two types of visuality. However, these influences were not particularly evident within the historical spaces of centuries-old churches. As a complement and continuation of the second type, I also examine the quasi-veristic visuality based on scientific computer reconstructions (twenty-first century). In the convents, these different visual concepts intermingle seamlessly, as the juxtaposition of images is not governed by chronology. The sisters therefore have a unique opportunity to become bearers of different forms of cultural memory. The rearrangement, rehanging, and commissioning of new paintings formed part of broader changes in devotional practices and contemplative prayer. Yet within these universal transformations, I would like to draw attention to the agency and individuality of the sisters, as expressed in their different—usually small—gestures, decisions, and choices. Over time, some images gained importance for the nuns, while others lost relevance. To describe the sisters' subtle marking of their own identity, the old concept of bricolage may prove useful. According to Claude Lévi-Strauss, the bricoleur is a person who constructs their heterogeneous and finite world from whatever is at hand, taking every opportunity to renew or enrich available resources (Lévi-Strauss, 1966, p. 17). The "bricoleur" nuns, through their sometimes minor interventions, attempted to adapt convent interiors to their spiritual needs. In this way, what I seek in the visuality of convents is what Mindy Nancarrow Taggard called "a unique and valuable record of a female prayer" that emerged alongside the official devotion of the Church (Nancarrow Taggard, 2000, p. 99), and what Sigrid Weigel meant by providing "the premises for a representation and contemplation of the history of the female subject beyond the illusions created by emancipatory discourse or the refusal of history" (Weigel, 1996, p. 73).

As I will attempt to show, the general transformation in ways of expressing piety—resulting from the changes brought about by *aggiornamento*—together with the ambivalent attitude towards the German culture caused by the trauma of war, the adjustment to the new socialist reality (Musialik, 2006, pp. 188–193), and the individual choices of the sisters shaped by the charismatic formation specific to each congregation, was compounded in Lower Silesia by the fact that the settlers "were initially struck by a strong sense of foreignness" (Thum, 2011, p. 173). As Thum noted: "It was a bizarre world that had been torn from its foundations; it was anything but welcoming" (Thum, 2011, p. 174). In this strange and incomprehensible world, the sisters sought solace in their faith and piety. The images they chose became anchors that helped them establish roots and transform their provisional shelter into a home. To underscore the contrast

between the situations in Lower Silesia and Małopolska (which remained unaffected by border shifts following Yalta), research was also conducted at the Carmelite convent in Krakow. Oral research proved invaluable, as a careful examination of monastic archives revealed—as expected—a lack of documentation concerning minor changes in the placement of paintings, and particularly, the emotional significance attached to them.

From the Poor Clares to the Ursulines: The Image for the Comfort in Anticipation

The Ursulines, the so-called Black Nuns in Silesia, supported the great re-Catholicization campaign after the Tridentine Reformation and the Thirty Years' War from the very beginning. They moved into the monastery at Ritterplatz (today 16 Nankiera Square) in Breslau one year after the abolition of the Order of the Poor Clares in 1810 (Eysymontt & Ilkosz, 2011, p. 257). They treated the Poor Clares' heritage as a relic (Klich, 2016, p. 70), yet the monastery, which did not meet their needs, required reconstruction and expansion. The Baroque decoration, a reminder of the reconstruction period during the reign of Abbess Brygida Dąbrowska (1696–1701), included valuable paintings by Michael Willmann, who played an important role in the promotion of Silesian affective mystical piety (Eysymont & Ilkosz, 2011, p. 258). On the other hand, the nineteenth-century expansion had a historicizing character (Harasimowicz, 1997, p. 23). The two churches of Saint Clare and Saint Hedwig, situated next to each other on the ground floor, were restored in the 19th century, and the former was furnished with a magnificent neo-Gothic altar-piece. In 1857, the sisters opened the medieval tomb of the convent's founder, Anne of Bohemia, Duchess of Silesia, in the St. Hedwig Church. Her remains were placed in a glass sarcophagus in the crypt, making her body visible. This gesture of revealing the physical body made an extraordinary journey through time seem plausible. Since then, Princess Anne's body has existed contemporaneously—here and now—subject to visual inspection, making the familial ties between the Poor Clares and the Ursulines more tangible. The reburial of the duchess formed only a part of a broader visual spectacle aimed at making history visible and strengthening the roots of the Ursuline congregation. The collection of paintings also expanded: new religious and historical works were added to those inherited from the Poor Clares.

Under the rule of the Kingdom of Prussia and later during the Second and the Third Reichs, the most important painting in the convent was a copy of *Maria Hilf* (Our Lady, Help of Christians) by Lucas Cranach the Younger. The Ursulines arrived in Breslau from Pressburg (today Bratislava) in 1686, bringing this image with them. It was placed in the high altar of Saint

Clare's Church. According to tradition, the painting soon became renowned as a miraculous image associated with healings. The nuns called their convent "Maria Hilf," a name reflected in the convent's seals. In addition to this painting, the convent obtained other copies of the image objects inspired by it. In the eighteenth century, the Ursulines placed a bas-relief of *Maria Hilf* over the convent gate, entrusting the Virgin with protection against the Lutherans. A nineteenth-century photograph of the dormitory, in turn, shows an image of *Maria Hilf* attached to the curtain separating the beds. Evidently, *Maria Hilf*'s presence was also important before falling asleep and immediately after waking. Today, the image is located in the sisters' upper private chapel. Hanging on a side wall, it is no longer the central focus of devotion for the Polish congregation.

Besides the veneration of the Lord Jesus and the Virgin Mary, the devotion to Saint Ursula and Saint Angela Merici (the founder of the *Compagnia di Sant'Orsola* in Brescia in 1535) was of great importance for both German and Polish Ursulines. The statues of the two saints from the refectory, along with numerous other images, including nineteenth-century representations, have been preserved by Polish nuns as part of their shared heritage. In fact, the buildings of the Ursuline convent and school were not damaged in World War II, while the two adjacent churches—St Clare's and Saint Hedwig's—were bombed. Difficult relations with the post-war communist authorities and the seizure of Church property meant that the sisters were not fully in control of their convent and had to rely on state assistance. Yet since the Partitions of Poland in the eighteenth century and through the *Kulturkampf* of the nineteenth century, during which the suppression of the Catholic Church and the policy of Germanisation went hand in hand, the Church in Poland had functioned as an institution closely related to the Polish nation. After 1945, within the so-called Recovered Territories, this role took on a more nuanced form, as it entailed a measure of collaboration with the communist state (Thum, 2011, p. 203). The post-war reconstruction of the destroyed part of the monastery did not take place until 1968–1970, according to the designs of Edmund Małachowicz, the municipal conservator of monuments in Wrocław (Klich, 2015, pp. 163–195). The reconstruction was carried out in the spirit of modernism, introducing changes that reinforced the rhetoric of the Polish authorities and their policy toward the so-called Recovered Territories. As Gregor Thum observed, the paradox of the communist authorities allocating substantial funds to rebuilding Wrocław's churches lay in the fact that the new Poland's western borders were legitimized by the medieval Piast dynasty, whose representatives had ruled the Kingdom of Poland. For this reason, the ancient Piast tradition and the Gothic churches became the principal symbols of Poland's historical rights to the Western lands (Thum, 2011, pp. 204–205). Accordingly, although Małachowicz designed a simple altar mensa in Saint Clare's

Church, thereby preserving the sacred character of the space, he also relocated the medieval Piast tombstones to the church and made them its dominant spatial elements. The austere interior, with its concrete ceiling, was visibly stripped not only of painted images of saints, but also of the wooden altars (including the one containing the image of *Maria Hilf*). Together, these changes gave the church a more secular character compared to the pre-war period. The mausoleum of the Silesian Piasts was created and conceived "as a museum display" (Małachowicz, 1973, p. 16), and the message conveying the superiority of the modern state over the Church becomes unmistakable.

In this context, it is worth mentioning the stained-glass window in the presbytery of Saint Hedwig's Church designed by Sister Małgorzata Bogucka (1918–1995), an Ursuline nun and professional artist. Here, the impact of *aggiornamento* is discernible. Sister Bogucka employed Małachowicz's modernist language, albeit with a modified message. The date of the project remains unknown, but archival research indicates that the stained-glass window was not completed until 1989, thanks to the support of the Diering family stained-glass studio in Überlingen.[2] The window is highly visible, as the Baroque altarpiece that had dominated the space before World War II no longer exists. At first glance, the imagery of the stained glass, spread across three arched windows, appears abstract. The composition exerts an affective impact through its luminous and nuanced colors. Over time, however, it becomes clear that the forms are arranged into a recognizable motif: a chalice and a Communion wafer. Sister Bogucka apparently intended the celebration of the Eucharist at the altar to be preceded by a sense of affective anticipation. The stained-glass window was therefore conceived as an energetic and luminous background to the service. It establishes and atmosphere without aesthetically overwhelming the viewer. In Lévi-Strauss's terminology, Małachowicz played the role of an engineer in the reconstruction of the Ursuline churches: he critically examined the available resources and redefined the hierarchy between Church and state. Bogucka, in contrast, within this highly constrained situation, subtly emphasized the sensual and religious needs of the nuns.

The painting of *Maria Hilf*, so important to the German Ursulines, did not regain its prominent position after World War II and was instead replaced by a semi-abstract stained-glass window depicting a Communion wafer. The trauma of the German occupation may have contributed to this shift. Interestingly, although the painting of *Maria Hilf* now hangs on a side wall in the sisters' private chapel, the important ceremony of making vows to Our Lady as the convent's founder, intercessor and mother, takes place in front of a contemporary statue of Our Lady of Fatima. The sisters pledge to her acts of mercy and care for

2 I sincerely thank Sr. Daria Klich, OSU, for her assistance in accessing the archival materials of the Ursuline Sisters.

poor families. They place a meal before the statue, which is later given to a family in need. In addition, they place the monastery keys under the feet of the Virgin Mary as a sign that she is to ensure the safety of the congregation. When asked which image of the Virgin Mary they hold particularly dear, the sisters gave no definite answer. Conceivably, in the era of modernist ocular centrism and the omnipotence of the communist state and its propaganda, the sisters avoided strong visual attractions, preferring instead suggestions of spiritual nourishment and the conviction that what matters most cannot be fully represented visually.

From the Cistercians to the Borromeans: The Image to Overcome the Melancholy of Passing Time

At the end of 1810, the royal commissioners announced that all the property of the Cistercian nuns in Trebnitz (modern-day Trzebnica) was to become state property, and the nuns were released from their vows and given four weeks to leave the monastery. The Cistercian convent of Trebnitz had been founded by the ducal couple of Henry the Bearded and Hedwig von Andechs (canonized in 1267 as Saint Hedwig) at the beginning of the thirteenth century. In the eighteenth century, thanks to Abbess Wostrowska, outstanding artists who had previously worked for the Cistercian abbey in Leubus (Polish: Lubiąż), were commissioned there. Particularly spectacular are the paintings in the large late-Baroque altar (c. 1750), covered with gilding and stucco carvings, created by Philip Christian Bentum, the successor of Michael Willmann in Leubus (Lejman, 2008, pp. 91–92). They are accompanied by figures of saints by Franz Joseph Mangoldt (Kalinowski, 1986, p. 141). The visual transformation of the monastery was spectacular: the splendor of light, the glitter of gold, and the lush, flowing forms appealed to the senses in accordance with post-Tridentine piety. "Bentum's painting had nothing in common with the world seen through an open window," wrote Beata Lejman about this painter of the *pittura tenebrosa* movement, inspired by Rubens and Willmann, summarizing the visionary and wondrous imagery that dominated the Trebnitz Basilica (Lejman, 2008, p. 191; Houszka, 2009, p. 324). This sensual and transgressive visuality supported the prayers of many nuns during the final wave of affective mysticism in Europe, revived after the Middle Ages. The images encouraged the greatest possible intensity of feeling and openness to repressed fantasies. One of the most remarkable works preserved in the Trebnitz basilica is a silver Baroque cradle—predating the works of Bentum and Mangoldt by nearly century—containing a Gothic clay figure of the Infant Jesus. Wrapped in embroidered swaddling clothes decorated with pearls, the Christ Child lies beneath a quilt. His right hand, emerging from beneath the covering, rests on his mouth. This is the so-called Saint Hedwig's Child, associated with the miracle of the revelation

to Saint Hedwig of the exact moment of Christ's birth. According to legend, when Saint Hedwig was praying before his sculpture, the Infant Jesus unexpectedly wept, revealing the precise moment of the Nativity, and then put his finger upon his lips as a sign that the mystery should remain secret (Miske, 1724, pp. 253–261). The cradle (as well as the dolls displayed in the Borromean sisters' museum) refers to the vivid adoration of the Infant Jesus and to affective mysticism seeking union with God. Herbert Moller explained the strong wave in the seventeenth- and eighteenth-century Germany, France, and the Netherlands as a consequence of wars and emigration that caused gender imbalance. According to the researcher, men's participation in this movement—rooted in the psychological needs of young women—resulted from interactions between men and women within a specific cultural complex (Moller, 1971, pp. 305–338). The affective mysticism associated with Christmas found expression in many other works in Lower Silesia, including those of Willmann, among others (Kozieł, 2006, pp. 215–259; Kaczmarek, 2021, pp. 90–94). As Silvia Evangelisti wrote: "Through the rituals associated with these dolls nuns, although dedicated to virginity for life, could ever experience a kind of symbolic motherhood" (Evangelisti, 2007, p. 156). The figures were used in rituals of symbolic care: nuns dressed them, sewed clothes for them, and embraced them during holiday ceremonies.

In 1861 the Borromean nuns came to the ruined Trebnitz monastery and in 1889 they purchased the monastery and moved their general house there. A period of renovation began. In newly commissioned paintings the temporality of the depicted scenes changed, in accordance with the historicism that was embedded in the past. Conventionalizing the encounter with the sacred distanced it from the roughness and sweetness of the miracle of becoming one with God. A good example of the new aesthetics is followers of the Nazarene painters, very popular in Trebnitz and Lower Silesia (Łukasiewicz, 2012). With the new images a new form of piety was introduced in the congregation in the nineteenth century. Modernity considered the radical affectivity of the previous era inappropriate and ill-suited. However, the Borromean sisters never forgot Saint Hedwig's encounter with the Child. Nowadays, every Christmas Eve, twelve Borromean nuns carrying lighted candles proceed solemnly from the sacristy of the basilica to the convent chapel, where the Infant Jesus is venerated. On February 2, the Feast of the Presentation of the Lord, which is also the Day of Consecrated Life, the cradle is returned to the Basilica in a similar procession. According to tradition, this continues the custom established by the Cistercian nuns. Today, however, Saint Hedwig's maternal joy, care, and her devotion to Jesus has less mystical and more practical implications. If the Borromean sisters speak privately to Jesus, they do not reveal this to others. Time has altered the way in which piety is expressed and spiritual exaltation is sought. Increasingly, its translation into everyday activity takes the form of practical service, such as

running the "Maciejki" day-care center, where children can come after school. The immobilization of images, and the peculiar manner in which the faithful themselves become fixed before them, accompanied the rapid advancement of technology and the principle that "faith is stationary, science progressive" (Chadwick, 1975, p. 162). Yet if the replacement of "unproductive visions" inspired by emotional devotion to the Infant Jesus with hands-on care work for children can be linked to the growing emphasis on rationality and empiricism that emerged in the wake of the Enlightenment and continues to shape the present day, this also suggests that images still provoke a powerful response. That response is just simply expressed differently, not only through prayer, but also through work.

The last interesting artistic realization related to Saint Hedwig in Trzebnica is a work by Artur Łobuś. His painting Saint *Hedwig of Silesia with a Benedictine Rosary* (2020) was donated to the Borromean sisters, and some of them hold it in high esteem. The painting has been placed in the convent cafe; many of the sisters keep an image of it on their phones, and some carry holy cards with it in their prayer books. One of the sisters had a reproduction framed and placed it on the bedside table in her cell. Łobuś's image of Saint Hedwig is based on the results of anthropological research carried out in 1990 on the relics of the duchess's skull, preserved in Trzebnica and kept in a reliquary, by scholars from the University of Wrocław (Krupiński, Kwiatkowska, & Rajchel, 1995, pp. 126–134). In this case, not only photography and other forms of mechanical reproduction but scientific reconstruction techniques influenced the style of religious art. Although neither the painting nor the reconstruction was commissioned by the nuns, the image of the elderly Saint Hedwig became deeply meaningful to them, partly because most of the sisters themselves are elderly. It presents a version of Saint Hedwig previously unknown in her iconography. "I like her beauty very much, because she is the same age as I am," one of the sisters told me. Holding a reproduction of the painting in her hand, she said that she wished to kiss it, just as she kissed her habit every morning in gratitude to God for her in forty-three years in the convent. The physiognomy of Saint Hedwig, as reconstructed by the scholars and later interpreted in Łobuś's painting, differs markedly from the beautiful idealized image found in many earlier artworks. For many consecrated people and believers, attachment to this idealized beauty initially made the depiction of Hedwig as an elderly woman unappealing. Her aged likeness appeared ugly in their eyes, although not in the eyes of the nuns. One sister remarked that Saint Hedwig in Łobuś's painting reminded her of her grandmother, while another said that she resembled her mother. The sisters emphasized that they were moved by the modesty and simplicity of the image, as well as by the fact that the saint's high social standing could not be inferred from the painting. Some felt that the modest clothing was meant to show that holiness emerges from everyday life, although one sister missed the presence of a halo in the depiction of Saint Hedwig. All of them

appreciated the saint's work-worn hands, her gaze directed into the distance, and the fact that she was portrayed in a moment of silent prayer. They perceived anguish and concern in her face, combined, however, with the serenity that comes from faith. "I remember one time when I was so sick that I was unable to pray and I could only hold the cross, exactly like her in the painting," one nun recalled. Another remarked: "I can tell from her face that she is intelligent, probably because she has one eyebrow raised. People who are not very intelligent raise their voices; intelligent people only need to raise an eyebrow." One of the sisters also observed that the image changes depending on the light. In the midday light, she said, it becomes visible that the saint is permeated by light. And then "you literally get goosebumps." At the same time, some of the sisters felt that the painting was too dark and too distant from the traditional image of Saint Hedwig.

Following the threat of "ugliness" combined with vulnerability, weakness, and the arousal of empathy, it is worth considering these elements as part of piety. Mindy Nancarrow Taggard is particularly helpful in this regard. In discussing depictions of Christ, the scholar notes that, thanks to the imperfect portrayal of the body painted on canvas, the relationship between nuns and Christ becomes imbued with mutual tenderness and vulnerability (Nancarrow Taggard, 2000, pp. 97–111). The same may initially be said of the aged face of Saint Hedwig. In his depiction, Łobuś appears to have had a living person in mind rather than a mere symbol. At the same time, however, a certain idealization, the stiffness of the figure, the composition's strong emphasis on the luminous cross in the rosary held in the saint's hands, and the pronounced contours bring the work closer to the historicizing aesthetics of the nineteenth century. This documentary and scientific element of contemporary visuality thus complements nineteenth-century historicism. Vestiges of mystical and transgressive piety, exemplified by the cradle, are no longer seen as invitations to express personal emotion. The contemporary procession with the cradle is peaceful and no longer evokes visions. Historicity, scientific evidence, and symbolic unambiguity discipline the imagination, even when the depiction of an elderly woman would offer the opportunity to portray tenderness and vulnerability.

From the Ursulines to the Franciscans: The Image for Immersion in Soothing Atemporality

In addition to the former Poor Clares' convent in Breslau's Old Town, the pre-war Ursulines possessed an extensive architectural complex at what is now 64–66 Jana Kasprowicza Street in Wrocław's Karłowice district. The entire building, which served as an educational institution for girls, was designed in the neo-Gothic style by Joseph Ebers (1896–1898; Harasimowicz, 1997, p. 231).

In 1941, it was taken over by the German army, converted into a hospital, and retained this function even after 1945, when German Breslau became Polish Wrocław. The complex was never fully returned to the congregation. As a result, the sisters now possess only one wing of the convent (Przywecka-Samecka, 1996, pp. 48–50). The last German sisters departed for their house in Bielefeld in 1957. This convent possesses one principal characteristic that distinguishes it from the others: its interior is entirely nineteenth century and therefore contains no "fragments" of the mystical piety of the Baroque or medieval periods. When speaking with the nuns, I noticed that they referred with some embarrassment to people who express their piety in overly demonstrative ways.

The center of the space occupied by the sisters is undoubtedly the chapel, designed as a *Gesamtkunstwerk* according to the nineteenth-century concept of stylistic unity, which functioned as a kind of substitute for the former stylistic orders and as a consolation for the loss of ideological unity. The chapel is built on a rectangular plan, with a polygonally closed chancel and a side aisle to the east. Colorful geometric, floral, and figural paintings cover all the walls, including the ceiling. It is the only nineteenth-century sacred building in Wrocław with a fully preserved decoration and polychrome (Harasimowicz, 1997, p. 71). A surviving building in a city that became one of the most devastated places in Europe as a result of World War II must have seemed extraordinary. For political reasons, Wrocław's inhabitants suffered for a long time from the syndrome of uncertainty regarding their state affiliation, as well as what Gregor Thum called "rubble sickness" (Thum, 2011, p. 177). For all these reasons, this beautiful chapel, untouched by the war, has always remained a special place for the nuns — a source of joy and comfort. The muted yet rich color scheme conveys, on the one hand, a sense of completeness and, on the other, a feeling of being embedded and rooted in a multifarious and lush space. The decoration is subordinated to the architecture and to the overall impression of peace and harmony. In accordance with the post-Enlightenment tradition, the idea of beauty was elevated to the level of truth (Dupré, 2004, p. 78), which in this case resulted in a certain stiffening and hardening of form.

Neo-Gothic architecture was associated with Romanticism's reevaluation of the Middle Ages and with the belief that Gothic art, understood as an expression of the German nation and spirit, would unite faith, feeling, and sacred art (Zabłocka-Kos, 1996, pp. 208–209). The entire interior should therefore be understood as a confession of faith. A stained-glass window in the presbytery is decorated with a depiction of Christ with a burning heart (linked to the Ursuline Veneration of the Sacred Heart), while the side windows are dominated by floral motifs such as acanthus, vine, and oak leaves. The monumental scale of the image of Christ contrasts with the small retable containing painted images of Saint Angela Merici and Saint Ursula. The holistically created world of sacred art affirms the divine origin of the human being. Time runs differently

here than in the secular, scientific, or historical narratives. The sense of unity among all forms—both geometric and biological—derives from a single source, and art preserves and affirms this act of connectedness and divine integrity. It is therefore not entirely surprising that the Polish Franciscan nuns retained the images of Saint Angela Merici and Saint Ursula at the high altar, even neither saint defines Franciscan spirituality. The sisters apparently did not want to disturb the intricate and soothingly composed whole that brought them comfort. The present-day sisters likewise appreciate the harmony of the interior and its vertical proportions. "That's where God is; that's where I can find the strength to help someone, or to cry when I'm in pain. As nuns, we seek strength in God, not in the world, we also seek it in the sisterhood environment," one sister told me, adding: "The high space lifts you up." The interviews clearly show that the chapel remains a constant source of joy and spiritual uplift for the sisters. It also brought relief to patients and their parents during the time when a hospital operated in the adjacent wing (until 2012). The "bricolage" intervention of the nuns began in the side aisle and consisted in placing a copy of Our Lady of Perpetual Help (itself a copy of the miraculous icon from the Church of Saint Alphonsus Liguori in Rome) within the altar setting, as well as in positioning contemporary reliquaries on the mensa with the relics of Saint Faustina, Saint Brother Albert, John XXIII, Francis of Assisi, Cardinal Wyszyński and John Paul II, among others. Later, likenesses of Mother Anna Brunner, (1851–1911), the founder of the congregation, were introduced into the common areas. The entire congregation derives its name and identity from this very image of Our Lady of Perpetual Help. Through the presence of the Mother of God evoked by the icon, the nuns find the strength to remain at the side of the sick and dying. They keep copies of the image in their breviaries, and an embroidered version—a gift from one of their grateful patients—hangs on the wall of the parlor. Numerous stories circulate about miraculous interventions and healings attributed to Our Lady's help. Such miracles were said to occur especially often when the nuns brought seriously ill children into the chapel. These miracles involved not only physical healing, but also peaceful acceptance of death and the removal of fear from terminally ill children. As one sister explained to me, the falling sandal of Jesus on the icon symbolizes that He is on His way—and this awareness helped the children cope with their illness.

A Congregation of Unbroken Continuity: 400 Years between Jesus and Mary

It is worth noting, by way of comparison, that in monasteries that have continued uninterruptedly within the borders of present-day Poland—such as those in Małopolska—prayer images are simply part of the tradition accepted upon

entering the order. In such cases, it is far more difficult to perceive the changes brought about by time. This is especially true in the case of cloistered monasteries. Since the opening of the Discalced Carmelite monastery in Kraków (in the Wesoła district, today on Kopernika Street) in 1725, relatively little has changed there, as the monastery fortunately escaped liquidation. The monastery remains strictly enclosed. Among the artworks preserved there, most date from the seventeenth and eighteenth centuries. From the very beginning, the central image before which the nuns pray has been the representation of Christ on the Cross. The most important carved image is located in the nuns' chancel, where the sisters spend a total of five hours each day in prayer and contemplation. Another crucifix hangs in the refectory, where the sisters take their meals. Large antique crosses are also placed in the garden and in the inner courtyard. Significantly, an empty cross—without the figure of Christ—hangs in every nun's cell. The idea behind this is that every nun is called to become like Jesus. As one sister explained to me in the parlor with regard to the empty cross: "There is room for me there." This theological truth is expressed particularly strikingly in one of the paintings preserved in the monastery, which could be seen outside the enclosure in 2012 during the exhibition *I Have a Treasure, I Do... Four Centuries of the Discalced Carmelites in Poland* at the Archaeological Museum in Kraków. Created by an anonymous painter, *The Perfect Nun* (1635, [Daranowska-Łukaszewska, 2012, p. 33]) depicts a Carmelite nun nailed to a cross. Above her, Jesus emerges from a cloud and places a crown upon her head. In the background of the Crucifixion are various scenes representing the dangers awaiting the nuns, depicted in the form of a dragon, snakes, and a fire- breathing dog, among other symbols. The sisters also explained that what matters to them is the "dialogue between Mary and Jesus," which is why images of the Crucified are often accompanied by representations of the Virgin Mary. The church's collection includes images of Our Lady of Mount Carmel, Our Lady of the Scapular, and Our Lady of the Snows, among others. As the sisters themselves expressed it, "we also sigh" before the painting of Saint Elijah—both because the saint is considered as the founder of the order and because the canvas is beautiful and monumental—as well as before the image of Saint Joseph. In general, the Carmelite sisters have lived continuously for four hundred years "in the space between Our Lady and Jesus." Consequently, if they make any changes, these are less noticeable than in convents where tradition has been interrupted. At the same time, because the Discalced Carmelites are a contemplative congregation, the importance of images as aids to prayer seems significantly greater than in active convents, such as those in Lower Silesia discussed above, where the sisters leave the monastery daily in order to work.

Conclusions

Just as Christianity is both a spiritual and a historical religion, and its foundation is both an event of eternal significance and a historical moment (Chadwick, 1975, p. 191), so religious art functions in both ways. Today—and, as I have shown, for more than two hundred years—the overcoming of history through images is achieved by means of apparently contradictory strategies: the preservation of iconography in its historical forms and adaptation to science. This results in a condition of multi-temporality, combining universal standardization that appears atemporal with an effort to keep pace with the latest scientific developments.

"The experience of the image is distinct from the time that surrounds it," wrote Keith Moxey in *Visual Time. The Image in History* (Moxey, 2013, p. 5). He referred to the anachronistic experience of artworks having the power to create their own time horizons. Thus, when one of the sisters confessed to me, "The images penetrate deeply," I understood this precisely as a moment of *Kairos*—a rupture within linear historical time. By recognizing this, the researcher should activate what Cynthia Townley calls "understanding trust" and empathy (Townley, 2006, pp. 41–42).

This article explores local "visual theology," a term drawn from several scholarly works. Bernard Lightman uses the term to describe the quest for a new language capable of conveying meaning amidst rapid modernization (Lightman, 2000, pp. 651–680). Edwin Greenlee extends its usage by referring to Foucault and highlighting the tension between popular and erudite theology. He suggests that visual theology holds particular significance for women and other marginalized members of society (Greenlee, 2016, pp. 75–104). Wright, in turn, discusses visual theology within the framework of "the changing sensibilities in Marian devotion," acknowledging that its study could help tell

> a sociological story of the ways in which displaced communities of persons whose identities are tied to home localities and religious customs continue to maintain identity and hope while navigating unfamiliar shoals along the difficult foreign channels onto which life has launched them (Wright, 2013, p. 105).

These objectives also guided my work, in line with recent publications in Poland that not only depict the contemporary lives of nuns but also amplify their voices (Hurlak, 2018; Juraczko, 2018; Tondys, 2017; Wolska, 2019). A significant contribution in this realm comes from Sister Małgorzata Borkowska, a Benedictine nun and eminent historian of monastic life, who, at the age of 79, decided to publish *Oślica Balaama* (*Balaam's Donkey*). Subtitled *An Appeal to Clergymen*, the book unveils the surprising story of self-confidence behind the silence of nuns. Sister Małgorzata candidly acknowledges that nuns were instructed to listen humbly to male clergy, even when misguided views were expressed "by boys

who, having memorized bits from Tanquerey in seminary and forgotten even that after passing the exam, believed they had something to teach their female audience ..." (Borkowska, 2018, p. 7). Taciturnity, she emphasizes, did not imply that the nuns accepted everything unquestioningly, and her own voice "may, in the eyes of many esteemed gentlemen of the clergy, provoke a reaction akin to Balaam's response to the donkey's rebuke" (Borkowska, 2018, p. 10). In a similar, albeit less humorous, vein, Jarosław Makowski discussed the opening of the Church to feminist theologians in his book *Kobiety uczą Kościół* (*Women Teach the Church*). He noted that feminist reinterpretations of history and theological heritage present "an opportunity to reconsider the nature of religious and ecclesiastical experience, which we are perhaps confronting for the first time since the inception of Christianity" (Makowski, 2007, p. 18). What, then, can be learned from the perspective of visual theology through the lens of the Lower Silesian sisters? Undoubtedly, the subtlety of adaptive change, coupled with a clear reverence for tradition, resonates profoundly within such a framework.

The sisters speak about the figures depicted in the paintings in the present tense. Jesus and the saints are constantly at work and influence their lives. Some paintings are described as overly sweet, candy-colored, or even cartoonish—examples of what they call "artificial beauty." Other paintings, by contrast, are regarded as interesting but requiring contemplation. Some images, they admit, are simply "hard to pray before" at all. In all the monasteries discussed here, there is an abundance of images, and within this multiplicity each sister chooses those that are most helpful to her personal prayer. When it comes to arranging the altar space, however, there must be collective agreement, because the altar constitutes the keystone binding their lives together. For this reason, the image of Saint Hedwig hanging in the café was considered particularly important only by some of the sisters. By contrast, the images of Our Lady of Perpetual Help at the Franciscan Sisters' and the stained-glass window depicting the Communion wafer at the Ursuline Sisters' are representations that shape the identity of the whole community. Our Lady of Perpetual Help is perceived as truly sustaining both the congregation as a whole and each individual nun, as well as the faithful who seek her aid in everyday life. Meanwhile, the extraordinary light of the stained-glass window in the Ursuline convent in Wrocław unifies the eclectic interior, directing attention toward the miraculous transubstantiation of bread into the Body of Christ on the days when the sisters receive Communion in church, and evoking that mystery on the days when they do not.

The Polish sisters have embraced the former German heritage with tenderness and care. Evidence of the amicable relations between the descendants of those who left Lower Silesia and those who later settled there can be found in the occasional transfer of objects associated with Lower Silesian nunneries from Germany in the new millennium. At the same time, for their most personal devotional needs, the Ursuline, Franciscan, and Borromean sisters chose

images that reflect not only a profound reverence for tradition, but also their autonomy, agency, and openness to changing times. Remarkably, this openness coexists with a desire to overcome time and history themselves.

References

Antkowiak, Z. (1991). *Kościoły Wrocławia*. Wrocław: Muzeum Archidiecezjalne we Wrocławiu.

Belting, H. 1994 [1990]. *Likeness and Presence: A History of the Image Before the Era of Art.* [*Bild und Kult- Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst*] (E. Jephcott, Trans.). Chicago: The University of Chicago Press.

Borkowska, M. (2018). *Oślica Balaama. Apel do duchownych panów*. Kraków: Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów.

Chadwick, O. (1975). *The Secularization of the European Mind in the Nineteenth Century*. New York: Cambridge University Press.

Daranowska-Łukaszewska, J. (Ed.). (2012). *Mam ja skarb mam... Katalog. Wystawa z okazji czterystu lat pobytu karmelitanek bosych w Polsce*. Kraków: Muzeum Archeologiczne w Krakowie.

Dupré, L. (2004). *The Enlightenment and the Intellectual Foundations of Modern Culture*. New Haven: Yale University Press.

Evangelisti, S. (2007). *Nuns: A History of Convent Life*. New York: Oxford University Press.

Eysymontt, R., Ilkosz, J. et al. (2011). *Leksykon architektury Wrocławia*. Wrocław: Via Nova.

Freedberg, D. (1989). *The Power of Images: Studies in the History and Theory of Response*. Chicago: The University of Chicago Press.

Greenlee, E. (2016). Qu(e)er(y)ing Mary: Popular Mariology as Visual Liberation Theology. *Horizontes Decoloniales / Decolonial Horizons*, *2*, 75–104.

Harasimowicz, J. (Ed.). (1997). *Atlas Architektury Wrocławia*, Vol. I. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie.

Houszka, E. (Ed.). (2009). *Malarstwo Śląskie 1520-1800. Katalog zbiorów*. Wrocław: Muzeum Narodowe we Wrocławiu.

Hurlak, P. (2018). *Zakochani są wśród nas. Rozmowy o spełnionej miłości i zakochaniu, które się nie kończy*. Siedlce: Wydawnictwo Unitas.

Jaspers, K. (1953) [1949]. *The Origin and the Goal of History* [Vom Urspung und Ziel der Geschichte] (M. Bullock, Trans.). New Heaven: Yale University Press.

Juraczko, M. (2018). *Drogi do szczęścia*. Pelplin: Wydawnictwo Bernardinum.

Juszczak, W. (2009). *Wędrówka do źródeł*. Gdańsk: Wydawnictwo słowo/obraz/terytoria.

Kaczmarek, E. (2006). Specyfika sytuacji zakonów na Ziemiach Zachodnich – organizacja i przebieg akcji X2. In W. Musialik (Ed.). *Zakony żeńskie na Śląsku w XIX i XX wieku* (ss. 120–134). Opole: Stowarzyszenie Instytut Śląski

Kaczmarek, R. (2021). Temat jadwiżański w malarstwie Michaela Willmanna. Tradycja i następstwa. *Quart*, *3*(61), 74–97.
Kądziela, P. (1990). *Kościół a państwo w Polsce 1945–1965*. Wrocław: Biblioteczka "Nowego Życia".
Kalinowski, K. (1986). *Rzeźba barokowa na Śląsku*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
Kiwerska, J. (2001). *Polska wobec Niemiec w latach 1945–1949*. Poznań: Instytut Zachodni.
Klich, D. (2015). Mauzoleum Piastów Śląskich. In M. Piela (Ed.). *Historia Magistra Vitae. Dolnośląskie dziedzictwo religii i kultury, wykłady z lat 2013/2014 i 2014/2015* (ss. 163–195). Wrocław: Papieski Wydział Teologiczny
Klich, D. (2016). Urszulanki wrocławskie wobec dziedzictwa księżnej Anny Śląskiej. *PERSPEC†IVA, Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne*, *1*(28), 67–80.
Kołtan, E. (2016). *Zgromadzenie Sióstr Maryi Niepokalanej w Polsce i w Niemczech w latach 1945–1970*. IPN Wrocław: Wrocław.
Kozieł, A. (2006). *Angelus Silesius, Bernhard Rosa i Michael Willmann czyli sztuka i mistyka na Śląsku w czasach baroku*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
Krucina, J. (1996). Rola integracyjna Kościoła na Ziemiach Zachodnich. In I. Dec & K. Matwijowski (Eds.). *Kościół katolicki na Dolnym Śląsku w powojennym 50-leciu* (ss. 12–20). Wrocław: Dolnośląskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne.
Krupiński, T., Kwiatkowska, B., & Rajchel, Z. (1995). Szczątki kostne Świętej Jadwigi Śląskiej w ujęciu antropologicznym. In M. Kaczmarek & M.L. Wójcik (Eds.), *Księga Jadwiżańska*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
Lejman, B. (2008). *Philip Christian Bentum malarz śląskiego baroku*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton.
Lévi-Strauss, C. (1966) [1962]. *The Savage Mind* [*La pensée sauvage*]. Chicago: The University of Chicago Press.
Lightman, B. (2000). The Visual Theology of Victorian Popularizers of Science: From Reverent Eye to Chemical Retina. *Isis*, *4*(91), 651–680.
Łukasiewicz, P. (2012). *Malarstwo niemieckie od klasycyzmu do symbolizmu. Katalog zbiorów*. Wrocław: Muzeum Narodowe Wrocław.
Mach, Z. (1998). *Niechciane miasta. Migracja i tożsamość społeczna*. Kraków: TAiWPN Universtas.
Makowski, J. (2007). *Kobiety uczą Kościół*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.
Małachowicz, E. (1973). *Mauzoleum Piastów Wrocławskich*. Wrocław: Dolnośląskie Towarzystwo Oświatowe.
Mirek, A. (2009). *Siostry zakonne w obozach pracy w PRL w latach 1954–1956*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
Miske, L. (1724). *Zwierciadło przykładności, to iest Swiątobliwy Zywot [...] S. Iadwigi [...] Patronki Sławnego Klasztoru Trzebnickiego*. Kraków: Drukarnia Iana Domańskiego.

Moller, H. (1971). The Social Causation of Affective Mysticism. *Journal of Social History*, *4*, 305–338.

Moxey, K. (2013). *Visual Time. The Image in History*. London: Duke University Press.

Nancarrow Taggard, M. (2000). Picturing Intimacy in a Spanish Golden Age Convent. *Oxford Art Journal*, *23*(1), 97–111.

Musialik, W. (2006). W nowej ludowej rzeczywistości. Śląskie klasztory żeńskie w pierwszych latach po zakończeniu drugiej wojny światowej (zarys problematyki). In W. Musialik (Ed.). *Zakony żeńskie na Śląsku w XIX i XX wieku* (ss. 188–193). Opole: Stowarzyszenie Instytut Śląski.

Nitschke, B. (2001). *Wysiedlenie czy wypędzenie? Ludność niemiecka w Polsce w latach 1945–1949*. Toruń: Adam Marszałek.

Przywecka-Samecka, M. (1996). *Z dziejów wrocławskich konwentów klarysek i urszulanek*. Wrocław: Wydawnictwo Signum.

Sokołowski, G. (Ed.). (2020). *Rola Kościoła Katolickiego w organizowaniu życia polskiego na Dolnym Śląsku w latach 1945–1951*. Wrocław: Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu.

Strauchold, G. (2006). Ziemie Zachodnie i Północne – odzyskanie, łup wojenny czy „podarunek" Stalina? In *60 lat temu powróciliśmy na Dolny Śląsk*. Bolesławiec: Muzeum Ceramiki-Proart, 6–10.

Thum, G. (2011) [2003]. *Uprooted. How Breslau Became Wrocław During the Century of Expulsions* [Die fremde Stadt Breslau] (T. Lampert & A. Brown, Trans). Wrocław: Via Nova.

Tondys, E. (2017). *Habit zamiast szminki czyli zakonnice zabierają głos*. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie.

Townley, C. (2006). Toward a Revaluation of Ignorance. *Hypatia*, *3*, 37–55.

Weigel, S. (1996). *Body-and Image-Space: Re-Reading Walter Benjamin* (G. Paul, R. McNicholl, & J. Gaines, Trans.). London–New York: Routledge.

Wright, W.M. (2013). Visual Theology: Reading the Text of One Marian Altar. *American Catholic Studies*, *3*(124), 99–107.

Wolska, A. (2019). *Konsekrowani*. Warszawa: Wydawnictwo BEL Studio.

Zabłocka-Kos, A. (1996). *Sztuka-wiara-uczucie. Alexis Langer – śląski architekt neogotyku*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Anna Markowska is an art historian, art critic, and exhibition curator. She holds the position of Full Professor and Head of the Department of Modern and Contemporary Art at the Institute of Art History, University of Wrocław. Her recent research and publications span a broad range of interconnected concerns: the relationship between art and power, the enduring legacy of modernism, and innovative methodological approaches with a particular focus on the post-secular turn. Her work also engages with Polish and American neo-avant-garde art, as well as the oral counter-histories of women.

OPEN ACCESS
perspektywy kultury / *perspectives* on culture
No. 53 (2/2026)

Andrzej Adamski
https://orcid.org/0000-0002-4075-4224
University of Information Technology and Management in Rzeszow
aadamski@wsiz.edu.pl
Marlena Krawczyk-Suszek
https://orcid.org/0000-0003-4100-588X
University of Information Technology and Management in Rzeszow
mkrawczyk@wsiz.edu.pl
Justyna Berniak-Woźny
https://orcid.org/0000-0002-3156-5755
SWPS University
jberniak-wozny@swps.edu.pl
Małgorzata Gosek
https://orcid.org/0000-0002-9645-9232
University of Information Technology and Management in Rzeszow
mgosek@wsiz.edu.pl
Arkadiusz Gaweł
https://orcid.org/0000-0001-8668-5626
University of Information Technology and Management in Rzeszow
agawel@wsiz.edu.pl
https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.13

Media Education as a Neglected Component of Public Health Policy in Poland: An Analysis of the Activities of the National Broadcasting Council from 1994 to 2021

ABSTRACT

This paper assesses the role of media education as a neglected element of public health policy in Poland, using the example of actions undertaken by the National Broadcasting Council (KRRiT). The research employed a qualitative analysis of KRRiT's annual reports published between 1993 and 2021, focusing on how media education initiatives are presented and implemented. The study found that, despite KRRiT's legal responsibility for media education in Poland, its activities in this area are marginal, inconsistent, and lack a long-term strategy. The paper reveals a significant gap between scientific research linking media use to well-being and KRRiT's approach to media education, which largely overlooks this important dimension. The findings suggest that media education in Poland is not effectively coordinated at the state level and fails to incorporate well-being, indicating a serious shortcoming in public health policy. This research contributes to understanding the institutional barriers hindering

Suggested citation: Adamski, A., Krawczyk-Suszek, M., Berniak-Woźny, J., Gosek, M., & Gaweł, A. (2026). Media Education as a Neglected Component of Public Health Policy in Poland: An Analysis of the Activities of the National Broadcasting Council from 1994 to 2021. *Perspectives on Culture*, *2*(53), pp. 199–224. https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.13
Submitted: 25.06.2025 Accepted: 06.02.2026

the effective implementation of media education and argues for including media literacy as an essential component of public health strategies.

KEYWORDS: Media literacy education, public health policy, digital well-being, National Broadcasting Council (KRRiT), Poland, institutional analysis

STRESZCZENIE

Edukacja medialna jako zaniedbany element polityki zdrowia publicznego w Polsce: analiza działalności Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji w latach 1994–2021

Celem artykułu jest ocena roli edukacji medialnej jako zaniedbywanego elementu polityki zdrowia publicznego w Polsce na przykładzie działań Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji (dalej KRRiT). W badaniu zastosowano analizę jakościową sprawozdań rocznych wydawanych przez KRRiT w latach 1993–2021, koncentrując się na tym, jak inicjatywy edukacji medialnej są prezentowane i wdrażane. W badaniu stwierdzono, że mimo iż KRRiT jest prawnie odpowiedzialna za edukację medialną w Polsce, jej działania w tym obszarze wydają się marginalne, niespójne i pozbawione długofalowej strategii. Artykuł ujawnia znaczącą lukę między badaniami naukowymi pokazującymi związki między korzystaniem z mediów i dobrostanem a podejściem KRRiT do edukacji medialnej, które pomija ten ważny aspekt. Wyniki wskazują, że edukacja medialna w Polsce nie jest skutecznie koordynowana na poziomie państwa i nie uwzględnia kwestii dobrostanu, co wskazuje na poważny brak w polityce zdrowia publicznego. Badanie to przyczynia się do zrozumienia instytucjonalnych barier w skutecznym wdrażaniu edukacji medialnej i argumentuje za włączeniem kompetencji medialnych jako istotnego elementu strategii zdrowia publicznego.

SŁOWA KLUCZE: edukacja medialna, polityka zdrowia publicznego, cyfrowy dobrostan, Krajowa Rada Radiofonii i Telewizji, Polska, analiza treści

Introduction

In an era of rapid digitalization and the continuous development of communication technologies, media education is gaining crucial importance as a tool that enables citizens to function consciously, critically, and safely within the media landscape. In line with United Nations Sustainable Development Goal 4 (SDG 4 – Quality Education) (UN, 2015), which promotes access to quality education at all levels and for all social groups, the development of media literacy should be regarded as a fundamental component of modern civic

education. Meanwhile, the *Global Risks Report 2024* by the World Economic Forum identifies disinformation as the most serious short-term risk to social stability, public trust, and the functioning of democracy. In this context, the lack of a coherent, strategic media education policy not only weakens society's resilience to information threats but also constitutes a failure in public health policy, thereby hindering the achievement of Sustainable Development Goal 3 (SDG 3 – Good Health and Well-being) (UN, 2015). It also threatens the implementation of the *Strategy for Responsible Development until 2020* (with a perspective to 2030), adopted by the Council of Ministers (the Government of the Republic of Poland) on February 14, 2017. This strategy identifies human and social capital as key areas influencing the attainment of its goals, emphasizing that the quality of human capital depends on competencies and qualifications adapted to the challenges of a changing reality, as well as the ability to maintain optimal health (*Strategy for Responsible Development until 2020*, pp. 49–58). Considering the mediatization of all aspects of human life, it becomes evident that media education must be viewed as a factor that directly influences the quality of life.

The development of media education in Poland has occurred against the backdrop of profound political, socio-cultural, and media transformations that have unfolded over the past three decades. This transformation included the transition from a state-controlled media system to a pluralistic media market, and subsequently to a digital environment, leading to the mediatization of everyday life, the individualization of media practices, and the growing importance of the internet and social media. Simultaneously, these processes have intensified phenomena such as social polarization, fragmentation of public discourse, and disinformation (Castells, 2009; Goban-Klas, 2009; Jakubowicz, 2011). Media education has involved a variety of actors, including governmental institutions (e.g. the National Broadcasting Council and ministries responsible for digital affairs), non-governmental organizations, universities, and other entities. Given this multiplicity of factors shaping media education, as well as editorial constraints of the present study, the authors deliberately narrowed the scope of the analysis.

This article addresses a research gap by analyzing the role of the National Broadcasting Council (KRRiT) in shaping media education in Poland in connection with the broader issue of the relationship between media education and public health. Previous studies have focused primarily on media education in school or social contexts, marginalizing its links to public health and failing to examine the role of institutions responsible for its systemic implementation. Our study focuses on KRRiT's activities between 1993 and 2021, highlighting the institution's inconsistency, limited involvement, and lack of a long-term strategy in media education, despite its statutory obligations and international recommendations. The analysis encompasses reports from 1993 to 2021.

Although KRRiT commenced operations in 1993, the title of the study refers to 1994, as this was the first year for which a complete annual activity report was published. The 1993 report, which is partial due to the institution's mid-year establishment, has nevertheless been included in the analysis, while the systematic reporting cycle effectively began with the 1994 document.

The study aims to assess the KRRiT's actual engagement in media education and to identify systemic barriers hindering its effective implementation. It emphasizes the often-overlooked relationship between media education, mental well-being, and public health, all of which are fundamental to achieving SDG 3. The methodology applied is a qualitative content analysis of KRRiT's annual reports from 1993 to 2021, considering legislative changes, institutional narratives, and the evolution of media education in official documents.

This novelty of this article lies in its interdisciplinary integration of perspectives from media studies, education, and health as well as in its empirical documentation of institutional shortcomings in linking media education with public health efforts in Poland. The article underscores the necessity of recognizing media education as a strategic component of health policy, rather than treating it merely as a domain of formal education or a fragmented field of activity undertaken by NGOs and higher education institutions.

The article is structured as follows: the first section outlines the theoretical foundations of media education in the context of SDG 4 and information-related threats; the second discusses the legal and institutional framework of KRRiT's activities; the third presents a content analysis of KRRiT reports from 1993 to 2021; and the fourth offers a discussion of the findings concerning the academic literature, public health concerns, and media policy. The article concludes with practical recommendations and suggestions for further research.

Initially, the authors intended to analyze the period from 1993 to 2024. However, during the review of the reports, it became apparent that from 2022, KRRiT changed its reporting approach, rendering the previously adopted method ineffective. The reports became more descriptive, and the structure and frequency of keywords changed significantly. The current composition of KRRiT was appointed in the second half of 2022, and since then the institution has focused more extensively on reporting the activities of other entities.

Furthermore, in sections thematically related to media education, the phrase "media education" or its equivalents was often absent, whereas in other passages it appeared excessively, thereby distorting the analysis. For this reason, the reports from 2022–2024 will be examined in a separate study using a slightly revised research approach and analytical tool. Including both analyses in a single article would be detrimental to the overall value of the work, either by resulting in a manuscript that would be excessively long for the journal or by requiring significant cuts that would compromise the quality and clarity of the text.

1. Literature Review

1.1. Media Education

Media education plays a crucial role in an era marked by the unprecedented development of new technologies that enable the easy, low-cost, and effective creation, dissemination, and manipulation of disinformation, advertising, political, commercial content, and other types of messaging. As Valtonen et al. (2019) observe, the algorithmic nature of contemporary media is a powerful tool that allows for the profiling of users, influencing their actions for various purposes, and predicting their behavior. Consequently, media literacy has become a fundamental competence of modern citizens, and media education should be understood as a responsibility requiring coordinated action by multiple actors at both national and international levels.

The concept of media education encompasses three core areas (Andrzejewska, 2003):

- The use of media as educational aids or sources of knowledge;
- Preparation for the critical reception of media messages;
- The use of media in creative activity.

Media education focuses on the development of two types of media competencies: instrumental (i.e., the ability to use media as tools) and cultural (i.e., the ability to critically and evaluatively interpret media content) (Juszczyk, 2007). It involves the cultivation of multidimensional competencies that are highly dependent on context and on the age of the audience (Livingstone et al., 2012; Schilder et al., 2016). This educational domain adopts an interdisciplinary approach, drawing on fields such as literacy studies, public health, the humanities, sociology, developmental psychology, cultural studies, library and information science, journalism, communication and new media studies, social technology studies, human-computer interaction, and media audience research (Hobbs, 2010; Livingstone et al., 2012).

According to Carlsson (2019), effective media education policy remains rare, which is particularly concerning given that countries that have developed and implemented such policies are significantly more effective in building their citizens' media and information literacy (Media and Information Literacy (MIL) than those that have not. This situation calls for urgent systemic change (Bierzyński, 2024a). Such change should take place at the systemic level and incorporate a broad, interdisciplinary perspective on social changes driven by media, a diagnosis of the root of the problem, and the implementation of appropriate educational solutions (Bierzyński, 2024b). Key elements of such policies—often the result of integration between media, digital, educational, and other policies—include a clear governance structure, broad social support, and the engagement of multiple public and private stakeholders. Networks of

this kind, coordinated by designated public authorities or other organizations, are considered valuable tools for shaping a media-literate society and serve as an essential resource (EAO, 2016; Frau-Meigs et al., 2017; Bulger & Davison, 2018; LSE, 2018; O'Neill & Dinh, 2018).

According to the *MIL Europe Comparative Study*, national MIL policies typically follow one of the three approaches:

- Developmental—comprising comprehensive policy frameworks with the state as the primary driver and coordinator of actions among non-governmental actors;
- Delegative—based on partially developed policy models that support the activities of other entities;
- Disengaged—in which policy frameworks are limited and non-governmental actors operate independently (Frau-Meigs et al., 2017).

The most prevalent model in Europe today is the delegative approach. In many countries, media and information education falls under the responsibility of ministries of culture or education, whereas digital competencies are overseen by ministries of industry, telecommunications, digital affairs, or commerce, often without any inter-ministerial collaboration. Moreover, significantly more attention and funding are allocated to developing digital skills than to media and information education, which is frequently marginalized. Even when MIL is connected to multiple policy areas, these efforts are usually fragmented, and effective cooperation and synergy are rare (EAO, 2016; Frau-Meigs et al., 2017; Grandío et al., 2017).

Currently, most MIL programs and initiatives at the national level are short-term, regardless of whether the public sector, the media, or civil society initiate them. While most of these efforts target children and youth, there has been a recent increase in initiatives aimed at adults. Despite the high level of engagement and numerous initiatives, most are ad hoc rather than systemic or coordinated. Furthermore, the available resources are not used optimally (Carlsson, 2019).

The relationship between media education and public health outcomes has been increasingly recognized in the academic literature, although it remains underexplored in policy contexts. A recent systematic review identified 85 publications indexed in the Scopus database since 2002 that address the intersection of media education and societal well-being (Adamski et al., 2025). Analysis of this body of literature reveals several recurring themes.

First, a substantial portion of studies focuses on children and adolescents, examining how media literacy interventions can mitigate the negative effects of media exposure on mental health, body image, and self-esteem. Research in this area demonstrates that media literacy education can serve as a protective factor against anxiety, depression, and eating disorders triggered by unrealistic media representations (Jeong et al., 2012). Second, a growing number of

studies address the role of media literacy in health communication, particularly in enabling individuals to evaluate health-related information and resist medical misinformation. This strand of research gained particular relevance during the Covid-19 pandemic, when the spread of health-related disinformation reached unprecedented levels (Sentell et al., 2020). Third, the concept of digital well-being has emerged as a framework linking media education with broader quality-of-life considerations. Gui, Fasoli and Carradore (2017) proposed digital well-being as a theoretical tool that integrates media literacy research with public health perspectives, arguing that the ability to manage one's relationship with digital media is an important determinant of psychological and social well-being.

In the Polish context, Dębski and Bigaj (2019) conducted a comprehensive study of young people's relationships with new technologies, demonstrating significant correlations between digital media consumption and mental health among Polish youth. Their findings indicate that problematic internet use is associated with lower levels of well-being, weaker family relationships, and a higher incidence of depressive symptoms. This research underscores the urgency of integrating media education with public health considerations within the Polish institutional framework.

According to Ogonowska (2018a, 2018b, 2022), media education plays a significant role in the domain of individual and public health, as it may reduce the risk of media-related addictions, information overload, and the negative psychological and social consequences resulting from intensive media use, particularly among children and adolescents (Ogonowska, 2015; 2018a; 2018b; 2022).

Despite this growing body of evidence, we identified a significant research gap: there is a lack of studies examining how media education policies are implemented at the institutional level and whether public bodies responsible for media education incorporate well-being considerations into their activities. Furthermore, adult media education in the context of public health policy remains largely unexplored. These issues are rarely addressed either in educational programs or health prevention strategies, pointing to the need for intensified research and for the integration of media education into public health policy frameworks.

1.2. The National Broadcasting Council in the Polish Media System

The primary public body legally responsible for media education in Poland is the KRRiT. Galewska (2016) noted that the KRRiT is a state institution tasked with overseeing radio and television broadcasting matters. It is a constitutional body whose existence, core competencies, and operational framework

are outlined in Articles 213–215 of the Constitution of the Republic of Poland (1997). Due to the nature of its responsibilities, the Council does not fit within the traditional separation of powers (legislative, executive, or judicial). Instead, it occupies a unique position, regulated under Chapter IX of the Constitution, which pertains to state control and legal protection authorities. As such, the Council possesses a hybrid character, combining features of a legislative body (through the issuing of regulations) and an executive entity (through the issuing of administrative decisions), while also serving both oversight and legal compliance functions within the domain of broadcasting (Jamróz, 2014).

The establishment of KRRiT was directly linked to the transformation of Poland's media market following the collapse of communism in 1989. The Act on Radio and Television Broadcasting was passed in 1992 and came into force on 1 March 1993. Its structure and competencies were modelled on France's Conseil supérieur de l'audiovisuel (CSA) (Gomoliszek, 2008). Initially, the Council consisted of nine members, but an amendment adopted on 29 December 2005 reduced this number to five. Members are appointed for six-year terms by the Sejm (two members), the President (two members), and the Senate (one member) (Gomoliszek, 2008). According to Article 12(1) of the Broadcasting Act, the Council is required to submit an annual report on its activities to the Sejm, Senate, and the President by the end of May each year.

Among the Council's core responsibilities are: setting the strategic directions for national media policy; defining the conditions for broadcaster operations; and making licensing decisions for the dissemination and distribution of broadcast content. Over time, the Council's competencies have expanded through subsequent legislative amendments. Notably, the 2011 amendment to the Broadcasting Act included the promotion of media literacy and cooperation with public institutions, NGOs, and other stakeholders in the area of media education (Act of March 25, 2011). This change implemented Directive 2010/13/EU of the European Parliament and the Council on coordinating specific provisions concerning audiovisual media services (AVMS Directive) (2010). In its 2011 activity report, the Council highlighted that media education and the promotion of media literacy had become its statutory responsibilities, along with fostering inter-institutional cooperation (KRRiT, 2012). The *Regulatory Strategy 2011–2013* emphasized that the primary responsibility for media education rests with the education system. Nonetheless, the KRRiT acknowledged its role as a facilitator and promoter by engaging media organizations and acting as a knowledge hub in this field.

Further reinforcement of the Council's responsibilities came with Directive (EU) 2018/1808, adopted by the European Parliament on 14 November 2018. Article 33a(1) of the directive requires Member States to promote media literacy and adopt appropriate measures. It also mandates regular reporting on the implementation of these measures. The Polish legal framework implemented

this directive via the Act of August 11, 2021, amending the Broadcasting Act and the Act on Cinematography (Journal of Laws 2021, item 1676). This amendment added two key obligations for KRRiT: conducting research and evaluating the state of media education, and reporting the findings to the European Commission (Art. 1, sec. 6, point b).

These changes aligned with the results of a 2019 public consultation conducted by KRRiT regarding the amendment of the directive. The findings confirmed the need for systemic reforms and emphasized that media education should be recognized as a critical mechanism for national development, social cohesion, and economic progress. The results further called for state responsibility in ensuring media education, supported by the media industry, particularly in enhancing critical thinking, media literacy, and distinguishing truth from misinformation (KRRiT, 2020).

The central role of the National Broadcasting Council (KRRiT) in understanding media education in Poland within the broader framework of public policy—including its intersections with public health—derives from its constitutional status and statutory responsibilities in the field of media education arising from the implementation of European Union directives. The Council's annual reports constitute a formal and institutionalized record of these responsibilities and related activities; consequently, their analysis provides a methodologically justified basis for examining KRRiT's engagement in this area. As the primary public body responsible for promoting and implementing media education in Poland, KRRiT is also legally obliged to report its activities to the European Commission. Against this background, it is crucial to examine how the Council's role in media education has evolved since its establishment in 1993 and to analyze the concrete initiatives it has undertaken. A secondary objective is to explore the extent to which media education has been recognized or integrated within public health policy.

2. Methodology and Study Description

This analysis covers the years 1993–2021. In the first stage of the study, the annual reports of KRRiT from 1993 to 2021 were examined. The texts of the reports were analyzed regarding the media education activities described therein, undertaken by the KRRiT. A qualitative-quantitative content analysis was applied to the existing documents (KRRiT activity reports) in a diachronic perspective, covering the period from 1993 to 2021. The study consisted of the following stages:

- Operationalization, i.e. defining media education and establishing the conceptual boundaries of the analyzed category as well as exclusion criteria (e.g., the use of media as tools for education, skipping the

occurrence of target words in tables of contents, subchapter titles, and didactic remarks);
- Collection of KRRiT activity reports from 1993 to 2021—downloading them from the official website in the gov.pl website;
- Identification of units of analysis by locating text fragments referring to media education. This was based on established lexical and semantic selection criteria (the lexical criterion was the occurrence of the words "media education," while the semantic criterion was substantive consistency with media education activities);
- Preparation of the research tool, involving the development of a system of categories for classifying the identified fragments;
- Analysis and categorization, consisting of reviewing the reports and assigning the identified fragments to the established categories (with the possibility of assigning one fragment to multiple categories);
- Interpretation of the results.

In the second part of the study, for the reasons outlined above, the focus was placed on a qualitative content analysis of the activities reported within the broadly understood field of media education.

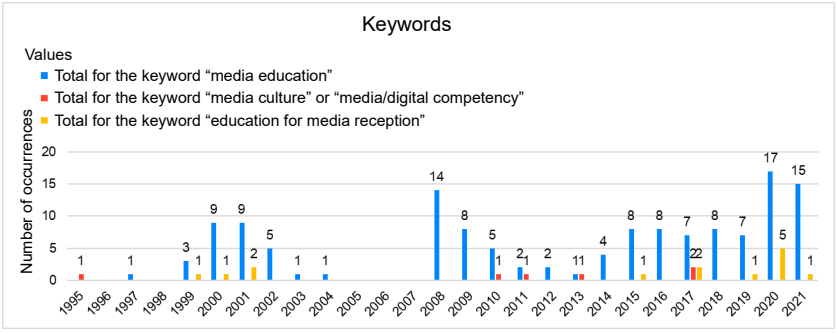
3. Analysis of Reports from 1993–2021

3.1. Keywords

Three categories of keywords were identified. The primary category is "media education", which appears in 135 fragments. Additionally, the reports contain terms such as "media culture" (KRRiT, 1996), "media competence" (KRRiT, 2011, 2012, 2013), "digital education" (2014) (KRRiT, 2015), and "developing media, information, and digital competences" (2018) (KRRiT, 2019). Phrases related to "education for media reception" appear 14 times (KRRiT, 2000), alongside expressions such as "improving the ability of viewers and listeners to critically and reflectively perceive content conveyed by electronic media, especially concerning children and youth" (KRRiT, 2001), "developing a critical and competent attitude toward media among audiences" (KRRiT, 2002), "promoting and developing conscious media usage skills" (KRRiT, 2016, 2018, 2020, 2021), and "shaping mature media reception skills" (KRRiT, 2016), and "educating minors on advertising reception in the digital world" (KRRiT, 2018).

Notably, some years lack references to media education, while others demonstrate increased interest in the subject. The quantitative distribution of mentions is presented in Figure 1 (the year given in the figure refers to the reporting year, not the year of publication).

Figure 1. Quantitative distribution of mentions of media education in KRRiT reports by keyword category. Source: own study

As can be seen, KRRiT's peak interest in media education occurred in 2020 and 2021. A similar surge in interest was observed earlier in 2001 and 2008. In contrast, the years 2003–2007 represent a period during which KRRiT completely abandoned any activities in the field of media education—to such an extent that the 2008 report included a self-critical statement: "In 2008, KRRiT reactivated its activities related to media education" (KRRiT, 2009, p. 26).

In an official statement published on 10 June 2008 regarding the need to disseminate knowledge in the area of media education, KRRiT stated:

> The National Broadcasting Council (KRRiT) considers media education to be an essential element of conscious and effective use of modern electronic media. ... Media competence, conscious reception of media content, and the ability to formulate it are prerequisites for the success of the digital revolution in media and the foundation of a civil and information society (KRRiT, 2008b).

This document was also referenced in the 2008 report, which additionally emphasized KRRiT's "concern over the marginalization of this topic in the education system and among public broadcasters" (KRRiT, 2009, pp. 26–27).

It is also noteworthy that in some years, media education was given a separate chapter in the reports (specifically in the reports for 2000–2002, 2008–2011, 2013, 2016, and 2018–2021) (KRRiT, 2001, 2002, 2003, 2009, 2010, 2011, 2012, 2014, 2017, 2019, 2020, 2021, 2022). In other years, references to media education were scattered throughout the reports, if they appeared at all.

3.2. Diagnoses and Emphasis on the Importance of Media Education

In its reports, the National Broadcasting Council (KRRiT) occasionally provides diagnoses concerning media education in Poland and emphasizes its

importance and significance. In the 1995 report, it was stated that "Poland still lacks a deeper media culture, serious criticism, and social bodies monitoring programming" (KRRiT, 1996). In the year 2000, KRRiT referred to a report it had prepared on the state of media education, quoting its conclusion: "the issue of media education is downplayed and marginalized in our country, and the consequence of this situation is a poorly prepared curriculum, decision-making chaos, lack of modern models and appropriate teaching aids" (KRRiT, 2001, p. 17). The 1999 report—in two separate passages—contains expressions of regret that, due to insufficient financial resources, KRRiT was unable to fulfil its tasks in the field of media education properly and that "the lack of appropriate funds limits the scope of conducted research and forces KRRiT to seek other forms of financing for such work" (KRRiT, 2000, p. 17).

Much more frequently, KRRiT emphasizes the importance and significance of media education in its reports. Seventeen such statements were identified in the analyzed material. For example, in the 1999 report (pp. 1–2), the authors stated that

> in an era of the dissemination of new communication technologies, factors such as broadcaster responsibility and preparation for conscious, critical reception and selection of television programs are becoming increasingly important. This requires placing greater emphasis on educating children and youth in schools about media consumption and organizing various forms of education for parents and educators in this area (KRRiT, 2000).

A year later, the report stated that media education activities extend beyond teaching the language of media and are a condition for developing Polish democracy (KRRiT, 2001). In the 2001 report, KRRiT supported its position on the importance of media education by twice citing the opinion of the Polish Episcopal Conference (pp. 4–5; 19) (KRRiT, 2002), while in 2008 and 2010 it referred to the European Commission (KRRiT, 2009, 2011). In the 2015 report, KRRiT emphasized that

> the most important goal of media education is the development of skills for mature media consumption. The recipient—viewer, listener, internet user, reader—should be able to use media effectively and safely by understanding the mechanisms of information creation and selection, and [should] be a conscious and active participant in the modern media world (KRRiT, 2016).

Meanwhile, the 2019 report refers to public consultations conducted by KRRiT. Based on these, a wide range of postulates and justifications for the importance of media education for society were formulated:

> The results of the consultations confirmed not only the need for systemic changes, but also the need to: recognize media education as one of the most important mechanisms for the development of the state, economy, and society, which should become a pillar of social cohesion; fund media education activities, particularly in the area of developing critical thinking skills and critical understanding of the media environment, including the ability to distinguish truth from fake news; and introduce the principle of state responsibility for the condition of media education in Poland, supported by entities from the media market (KRRiT, 2020).

Interestingly, media education for children and youth is mentioned far more frequently in the reports. By contrast, the topic of adult education appears much more sporadically. Examples include references in 1999 to the need for various forms of education for parents and educators (KRRiT, 2000), the need for comprehensive civic education (KRRiT, 2001), or "raising broadcaster awareness of the social consequences of their activities and strengthening the sense of responsibility for the content transmitted in programs" (KRRiT, 2001).

Given the importance of media education, KRRiT reports repeatedly included the postulate to introduce media education into schools as a separate subject (or teaching module). Two periods can be identified during which this direction was evident in KRRiT's activities: 1997–2002 and 2008–2010. After 2010, however, this postulate ceased to appear. The most advanced efforts in this regard were undertaken in 2008–2009: in 2008, as part of KRRiT's cooperation with the Polish Committee of the "Information for All" Program, operating within the Polish National Commission for UNESCO, an appeal was made

> to all institutions capable of bringing media knowledge closer to society, to make every effort to ensure that media education finds its rightful place in the education process of children, youth, and adults. The Committee specifically appealed to the Minister of National Education to take action to ensure that media education functions as a school subject at all levels of education (KRRiT, 2009).

This appeal was repeated both in 2009 and 2010 (KRRiT, 2010, 2011).

3.3. KRRiT's Activities in the Field of Media Education

Another area analyzed was KRRiT's cooperation with various entities in media education. The reports contain 22 mentions of cooperation with state institutions (especially with ministers responsible for school and higher education),

34 references to cooperation with other institutions, NGOs, universities, and media broadcasters, and 33 references to international cooperation.

Cooperation with ministers responsible for school and higher education mainly concerned the proposal to introduce a separate school subject called "media education" (the most concrete form of cooperation). Other activities included joint meetings, submission of reports, or were limited to a general statement that "The National Broadcasting Council also cooperates with the Ministry of National Education (among other matters, on media education)" (KRRiT, 2001, 2002, 2003, 2009, 2016, 2018, 2021). Among the institutions and NGOs mentioned in the reports is the Polish Episcopal Conference (KRRiT, 2000, 2002, 2003). As can be observed, this cooperation coincided with the peak of interest in media education in Poland at the turn of the twentieth and twenty-first centuries.

Cooperation with broadcasters primarily involved actions aimed at protecting minors through classifying and marking programs with symbols indicating the minimum viewer age. In the recommendations for preparing financial and programming plans for public media, KRRiT indicated that media education programs should be part of the pool of so-called "declared preferred broadcasts." KRRiT emphasized that these programs ought to include knowledge about electronic media, new technologies, and information on conscious and critical use of programming content (KRRiT, 2016, 2017). In tenders for frequencies on one of the digital terrestrial television multiplexes, one of the requirements was the inclusion of film and media education content in the programming (KRRiT, 2013; 2014). Furthermore, in some years, the reports refer to public broadcasters fulfilling their obligation to air programs on media education (KRRiT, 2017; 2021). An important initiative was also the proposal by Radio Kielce to establish the Media Education Centre (KRRiT, 2022). The Centre was opened in October 2022 (Michalski, 2022).

International cooperation most often refers to KRRiT's membership in various international associations and organizations dealing with media education. Examples include involvement in the International Association for Media Education (AEEMA), operating under the patronage of the Council of Europe (KRRiT, 2003), participation in the work of the European Platform of Regulatory Authorities (EPRA) in the field of media education in the context of protecting minors (KRRiT, 2009), cooperation with the Polish Committee of the Information for All Program, operating at the Polish National Commission for UNESCO (KRRiT, 2010), cooperation with the European Audiovisual Observatory (EAO) (KRRiT, 2018), participation in the work of the Media Literacy Expert Group (MLEG), which acts as an advisory body to the European Commission in the field of media education (KRRiT, 2020), and activities within the Contact Committee for the Audiovisual Media Services Directive (KRRiT, 2021).

Another category identified in the reports includes the organization or co-organization of meetings, competitions, and conferences (including

honorary patronage of such events) and the participation of KRRiT members in conferences devoted to media education. A total of 38 excerpts were identified in this category, including:

- 15 excerpts referring to various types of meetings or debates. However, it is difficult to determine the total number of such events based solely on the reports, as many references are made to meetings or series of meetings in general terms (KRRiT, 2022). Noteworthy here is the Media Education Forum—a total of 7 thematic debates organized by KRRiT between 2008 and 2009 (five of which took place in 2008);
- 7 excerpts referring to the organization or co-organization of conferences on media education (in 2002, the report refers more generally to a "series of thematic conferences" [KRRiT, 2003]). Particularly notable are the following conferences: "Media Education – A Need and a Challenge for the Future," organized by KRRiT on October 18, 2000 (KRRiT, 2001); "Media Education and Social Competencies," organized by KRRiT in Warsaw on December 3, 2010 (KRRiT, 2011); and the international conference entitled "The Role of Media Education in the New Media Landscape," organized by KRRiT in Warsaw on June 8, 2017, together with the European Audiovisual Observatory (EAO), during Poland's presidency of this international organization (KRRiT, 2018);
- 19 excerpts referring to KRRiT's patronage of various events related to media education. In the 2020–2021 reports, the patronages are mentioned only in general terms (in the plural form), without listing them, which suggests that the number of such events exceeded 19.
- Among the noteworthy initiatives is the co-organization and/or patronage by KRRiT of various media education-related olympiads and competitions, including the Digital Olympiad, Media Olympiad, Media Knowledge Olympiad, Grand Tournament of Media Education, the competition "Matur@ity Online. Good Practices," among others.

The next group of activities comprises publications, reports, and official statements. A total of 12 excerpts were identified in this category. The most important include (in chronological order):

- The publication in 2000 of the report "Media Education," devoted to the state of media education in Poland. Commissioned by KRRiT, the report was prepared by a team led by Professor Wiesław Godzic. The full text is not available in digital form, as it existed only as a typescript. However, a summary has been preserved in an archived version of the KRRiT website, accessible through the Wayback Machine (Godzic, 2001). The report consisted of five chapters. The first two were introductory, presenting the objectives, methodology, and research team. The third chapter focused on diagnosing the state of media education in Poland. It included the following subsections: Computers in Schools, Audiovisual Media, Teaching

Aids, Media Education in Higher Education—Selection, Postgraduate Studies, Postgraduate Studies Including Media Knowledge or Use in Modern Education, Media Studies, Textbooks, Dissemination of Media Knowledge and Media Education in the Press and on Television. The fourth chapter presented conclusions and recommendations, including: Models of Media Education; Proposals for the Ministry of National Education; Proposals for Media Organizations; And KRRiT. The fifth chapter included various appendices, such as a bibliography in Polish and foreign languages, and templates of surveys used to prepare the report.

- The official position of the National Broadcasting Council of Poland (KRRiT) from 10 June 2008 regarding the need to promote media education, in which KRRiT

> recognized media education as a crucial element for the conscious and effective use of contemporary electronic media and a condition for the success of the digital revolution in media, as well as a foundation for the development of a civil and information society. At the same time, the Council expressed concern over the marginalization of this issue in the education system and the activities of public broadcasters (KRRiT, 2008b);

- The study *International Organizations and Selected European Countries on Media Education*, prepared in 2010 by the KRRiT Office (Borkowska et al., 2010);
- In 2015, together with the Polish National Commission for UNESCO, KRRiT co-published the volume *On the Need for Media Education*, which includes several articles devoted to media and digital competencies of various age and social groups in Poland and the influence of media on the behavior of children and youth. The authors also presented recommendations for necessary action required in response to the dynamic development of media civilization (Federowicz & Ratajski, 2015).

Additionally:

- In five reports, the National Broadcasting Council (KRRiT) is identified as the coordinating institution for various activities related to media education;
- Eleven excerpts indicate the promotion of media education indicated as one of KRRiT's primary responsibilities;
- Sixteen excerpts refer to KRRiT's own educational and media-related activities (of which ten repeat the same information across successive reports, stating that "Since 2013, KRRiT has operated a website dedicated to media education, which serves as a knowledge base on media education initiatives in Poland and abroad, and as a platform for the exchange of information on the topic" (KRRiT, 2022). The website is currently hosted on KRRiT's archived site. Over its ten years of existence, the

related Facebook page gathered 530 followers and 529 likes. The last post was made on January 11, 2020, while earlier posts date from 2017 (with only six posts throughout that year). As of 2025, the Facebook page no longer exists and was not archived on the Wayback Machine.

Other excerpts refer to initiatives such as:

- Funding the purchase of media equipment for high schools in Warsaw, Pruszcz Gdański, and Lublin, participating in a pilot media education program (KRRiT, 2003);
- Contacts with a student journalism club operating at the Jan Zamoyski High School No. 1 in Świdnik (KRRiT, 2018);
- In the 2020 report, as an example of the personal involvement of KRRiT members in promoting media education, it was noted that Prof. Janusz Kawecki, PhD, participated in a weekly radio program titled *Understanding the Media* broadcast by Radio Maryja. In this series, students of the Higher School of Social and Media Culture in Toruń prepared and asked questions related to, among other things, how media content is received, how program offerings are interpreted, and how to critically select and evaluate media messages (KRRiT, 2021, 2022).

3.4. Summary of the Analysis

The analysis leads to the conclusion that the activities undertaken by the KRRiT in media education are marginal concerning the Council's overall operations. Essentially, KRRiT is an authority responsible for radio and television in Poland. The press and, to some extent, internet media (e.g., online portals or digital newspaper editions) fall outside its remit. KRRiT's work primarily focuses on granting licenses for radio and television programs, monitoring whether broadcasters comply with license conditions, and handling complaints against broadcasters. In recent years, an important area of KRRiT's activity has been the implementation of digital terrestrial television and radio. These core functions are substantial, and their effects are visible in society relatively quickly. Against this backdrop, concern for media education appears as a secondary activity and is often marginalized.

Hence, there is a perception that KRRiT's initiatives in the field of media education are often superficial and aimed mainly at fulfilling reporting requirements. It is difficult to identify a long-term strategy for media education; instead, these efforts are ad hoc, frequently driven by international obligations or inspired by the actions of foreign institutions. A case in point is the *Media Signpost* website, often cited in KRRiT's reports as a flagship media literacy initiative. In reality, however, it failed to fulfil its role, as reflected in the performance of the Facebook profile. The initiative gathered a tiny number of

followers and likes, generated minimal user engagement, until it was eventually neglected and ultimately deleted.

Following the introduction of the requirement to report undertaken actions to the European Commission, only in the last two years has there been a modest revival in KRRiT's media education initiatives. Significantly, this period (2020–2021) coincided with the Covid-19 pandemic, which dramatically increased the relevance of media education due to the proliferation of health-related disinformation and the accelerated digitalization of social life. However, the analyzed reports do not reflect any systematic attempt by KRRiT to address these unprecedented challenges or to link media education efforts with pandemic-related public health communication needs. Comparing periods of heightened KRRiT activity aimed at introducing a dedicated educational module in schools (1997–2002 and 2008–2010) with the period when a separate "Media and Reading Education" pathway functioned in schools (1999–2007), suggest that while the first wave of activity contributed to the implementation of this pathway. However, after the pathway was removed from schools in 2007, the subsequent efforts undertaken by KRRiT's efforts and its cooperation with the Ministry of Education failed to produce a comparable breakthrough.

To synthesize the findings, the authors developed a concept map illustrating the main thematic clusters identified in KRRiT's media education activities throughout the analyzed period (Table 1).

Table 1. Concept map

Central Concept	**Media Education**
Main Associations:	—
Audience Competencies	Critical/aware reception, media comprehension, ability to make informed choices
Education and Protection	Primarily, the protection of minors from harmful content and education for media consumption
Civic Function	A prerequisite for democracy, civil society, and the information society
Institutional Actions	Coordination, cooperation (Ministry of National Education, Ministry of Culture, NGOs, academia), organization of debates/conferences, creation of resources, international participation
Formal Education	The postulate is to introduce media education into schools
Digital Competencies	(Emerging later)
Disinformation	(Emerging late, mainly in international contexts)

Source: own study.

The above map appears somewhat outdated. It is focused on traditional media and general reception competencies. It lacks a stronger consideration of the specific characteristics of digital media (apart from the general notion of digital competencies, which is understandable, as this topic emerged in line with the development of internet infrastructure in Poland). Moreover, it completely omits health and well-being.

In the activities and institutional awareness of the National Broadcasting Council (KRRiT), there is a complete absence of connection between media education, media use, and public health policy, unlike, for example, the initiatives taken by the Ombudsman for Children. In the reports from this period, there is no direct link between KRRiT's media education efforts and the concepts of well-being or public health. Although academic literature—especially after 2010—highlighted the relationship between media use and mental well-being, KRRiT focused primarily on protecting minors from morally or developmentally harmful content, as well as fostering civic competencies and critical media reception.

While these can be considered indirectly related to well-being, there is no deliberate integration of these thematic areas, nor is the relationship between media education and well-being treated as a core strategic element of KRRiT's initiatives. The omission of the health aspect, despite the growing body of scientific knowledge and the potential impact of media on mental health—especially among young people—reflects a limited and insufficiently updated understanding of the scope and potential of media education by the Council during this period. When we also consider the lack of emphasis in the national curriculum on educating about the impact of media on the psychophysical sphere of humans and the importance of digital hygiene—and, above all, the data on the mental condition of the younger generation—it becomes clear how unprepared children and adolescents are to care for their well-being. This, on a broader scale, affects the overall health condition of society. While it is understandable that this aspect may have been overlooked in the 1990s and early 2000s, when the connection between media education and audience well-being, as well as the influence of media literacy initiatives on societal well-being, had not yet been sufficiently studied or articulated in the literature, its continued neglect after 2010 indicates a knowledge gap among those responsible for state media policy. This is particularly puzzling given that KRRiT's reports mention cooperation with academic institutions. Why, then, has this cooperation not included important and up-to-date academic findings on media education in the work of the institution officially responsible for media education in Poland?

Until 2021, the main directions of the National Broadcasting Council's (KRRiT) activities in the area of media education focused on diagnosing the state of media education, initiating debates and conferences, cooperating with the ministries of education and culture as well as the academic community, advocating for the introduction of media education in schools, creating

resources (such as the *Bulletin* and *Media Signpost*), participating in international bodies, and granting patronage. In later years, the development of digital competencies and combating disinformation (particularly in the context of European Regulators Group for Audiovisual Media Services – ERGA) also became visible areas of activity. Although these activities were diverse, they lacked coherence and continuity. Periods of heightened interest (around 2000–2002 and 2008–2011) alternated with periods of near-total inactivity (2003–2007). Overall, there was no consistent long-term strategy and consistency in action. Many initiatives appeared reactive (e.g., in response to EU directives) or symbolic, as exemplified by *Media Signpost*, which proved largely ineffective.

KRRiT functioned both as an implementing body and as an initiator of media education activities, although it often limited itself to the role to reporting initiatives undertaken by other entities. For example, cooperation with ministries was declared, yet in practice, as in the case of introducing media education into schools, it proved ineffective after 2007. One may therefore conclude that KRRiT's role as an initiator was periodic and dependent on external stimuli (e.g., EU directives), or on the personal engagement of individual members. Despite its statutory powers, especially after 2011, KRRiT did not fully utilize its potential as a central body coordinating and strategically guiding media education in Poland. Its actions were scattered and lacked a systemic approach.

This leads to a broader conclusion: the activities of institutions officially responsible for media education, or those that should assume such responsibility—such as the Ombudsman for Children or the ministers responsible for education and science—remain uncoordinated at the national level. There is a complete absence of a coherent policy in this area. Given the growing problem of media usage, this situation requires urgent change. This change should occur at a systemic level, incorporating a broad and interdisciplinary perspective on the social changes driven by media, diagnosing the root causes of the problems, and implementing necessary solutions in media education.

The period under discussion also saw the conclusion of the project "Media Competencies of Students and Teachers as the Key to Education in a Mediatized Society," carried out by the University of Information Technology and Management in Rzeszów in partnership with the Norwegian University of Science and Technology in Trondheim, with financial support from Iceland, Liechtenstein, and Norway under the EEA Grants. Some authors of this article were involved in the project, which resulted in developing a media education system that was ready for implementation. The system aimed at parallel developing media competencies in both students and teachers. It included general assumptions and detailed proposals for changes in legal acts: the Education Law Act, the core curriculum for all types and levels of schools, and the standards for teacher training. Additionally, it contained practical tools, such as instruments for diagnosing media competencies among students of various age groups and a postgraduate study program

for school media educators (Adamski, Gosek & Kurek-Ochmańska, 2023). The developed documents were submitted, among others, to the National Broadcasting Council (KRRiT) with a recommendation for their use in reforming the current media education system. KRRiT acknowledged the importance of media education and noted that it always welcomes such initiatives and cooperates with organizations undertaking activities in this field. However, it stated that it does not have the appropriate competences to assess or recommend curricular, organizational, or policy changes in education, as these fall under the exclusive authority of the Minister of Education and Science. This stance illustrates KRRiT's limited proactivity and engagement in efforts to reform the media education system during the analyzed period.

Conclusions and Directions for Further Research

The content analysis of reports by KRRiT from 1993 to 2021 reveals that media education, despite its growing importance in the digital era and the statutory responsibility assigned to KRRiT in this area, is treated in a marginal, inconsistent, and strategically fragmented manner. Moreover, the analysis uncovers a significant lack of systemic integration between media education and the country's public health policy, despite existing scientific evidence showing a direct impact of media use on mental well-being and public health.

The findings of this study indicate that Poland requires a coordinated media education policy that would be an integral part of the public health strategy and the society's resilience to disinformation. State institutions, especially KRRiT, should actively promote and implement educational programs aimed at all age groups, with particular emphasis on digital well-being. It is also essential to formally recognize media education as one of the key elements of mental health prevention, particularly for children, youth, and the elderly, groups most vulnerable to the adverse effects of excessive or unconscious media use. In this context, the initiative of the Polish Communication Association to propose that the Senate of the Republic of Poland declare 2026 as the Year of Media Education should be regarded as a particularly welcome step.

The practical implications of this research concern three areas. First, there is a clear need to develop and implement a national media education strategy with clearly defined goals, a dedicated budget, and an inter-institutional cooperation framework is necessary. Second, elements of media education should be integrated into public health programs, especially in promoting mental health, preventing digital addictions, and combating health-related disinformation. In this regard, the current activities of the Ombudsperson for Children deserve strong support and recognition. Third, it is crucial to increase media literacy among educational staff, healthcare workers, and individuals working with socially vulnerable groups.

The authors see a strong rationale for continuing this line of research. Most importantly, recent KRRiT reports from 2022 onward should be analyzed. Further research should focus on three key dimensions. The first involves a more in-depth comparative analysis with other EU countries that have more systematically implemented media education in health policy frameworks, such as Finland and Ireland. The second concerns quantitative studies examining the impact of media education programs on the mental well-being of audiences across various age groups, particularly regarding the mechanisms through which resilience to disinformation is developed. This should include adult media education, which remains almost entirely absent from media education discussions in Poland. The third dimension should involve institutional studies analyzing organizational and cultural barriers to implementing media education at national and local levels. Future research could also broaden the analytical perspective—an approach not undertaken in the present article due to length constraints—by examining the role of other institutions involved in media education, including the Ministry of Digital Affairs, NASK, and the Media Ethics Council.

In conclusion, this study highlights the urgent need to reorient approaches to media education away from fragmented educational and cultural initiatives and toward a strategically guided public policy aimed at supporting citizens' mental health and quality of life. Only such an approach can effectively address the challenges of the information age in a manner consistent with the principles of sustainable development and the public interest.

Bibliography

Primary Sources

KRRiT Annual Reports

KRRiT (1996–2022). Sprawozdanie Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji z rocznego okresu działalności/ z działalności w roku [odpowiedni rok] (Annual Activity Reports of the National Broadcasting Council). Warszawa. Retrieved from: https://www.gov.pl/web/krrit/sprawozdania-krrit (access: 15.02.2025).

Individual reports analyzed: 1995 (published 1996), 1996, 1997, 1998, 1999 (published 2000), 2000 (published 2001), 2001 (published 2002), 2002 (published 2003), 2003 (published 2004), 2004 (published 2005), 2005 (published 2006), 2006 (published 2007), 2007 (published 2008a), 2008 (published 2009), 2009 (published 2010), 2010 (published 2011), 2011 (published 2012), 2012 (published 2013), 2013 (published 2014), 2014 (published 2015), 2015 (published 2016), 2016 (published 2017), 2017 (published 2018), 2018 (published 2019), 2019 (published 2020), 2020 (published 2021), 2021 (published 2022).

Adamski, A., Gosek, M., & Kurek-Ochmańska, O. (2023). *Raport. Rekomendacje dotyczące wdrożenia edukacji medialnej w polskich szkołach*. Rzeszów: Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania. Retrieved from: https://wsiz.edu.pl/uczelnia/kolegia/kolegium-mediow-i-komunikacji-spolecznej/katedra-mediow--dziennikarstwa-i-komunikacji-spolecznej/satmedia/ (access: 10.02.2025).

Adamski, A., Krawczyk-Suszek, M., Berniak-Woźny, J., Gosek, M., & Gaweł, A. (2025). Media education and the well-being of society: A social and medical sciences perspective. *Perspektywy Kultury*, *1*(48), 255–284. https://doi.org/10.35765/pk.2025.4801.16 (access: 16.02.2025).

Andrzejewska, J. (2003). *Edukacja czytelnicza i medialna. Poradnik metodyczno--programowy dla wszystkich typów szkół i bibliotek*. Warszawa: Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich.

Bierzyński, T. (2024a). Integracja sztucznej inteligencji w życiu rodzinnym: perspektywy wykorzystania technologii AI na rzecz rozwoju osobistego i zawodowego. *Szkoła – Zawód – Praca*, *28*, 57–65.

Bierzyński, T. (2024b). Media i AI jako katalizatory zmian społecznych w kontekście nauk o rodzinie. *Społeczeństwo – kultura – wartości. Studium społeczne*, *26*, 12–22.

Borkowska, M. (2010). *Organizacje międzynarodowe i wybrane państwa europejskie wobec edukacji medialnej* (Vol. 2). Warszawa: Biuro KRRiT.

Bulger, M. & Davison, P. (2018). The promises, challenges, and futures of media literacy. *Journal of Media Literacy Education*, *10*(1), 1–21.

Carlsson, U. (2019). How to organise media and information literacy (MIL) on the national level. In *Understanding media and information literacy (MIL) in the digital age: A question of democracy*. Sweden: Department of Journalism, Media and Communication (JMG), 67–74.

Castells, M. (2009). *Communication Power*. Oxford University Press.

Dębski, M. & Bigaj, M. (2019). *Młodzi cyfrowi. Nowe technologie – relacje – dobrostan (Young and Digital: New Technologies – Relationships – Well-being)*. Gdańsk: Fundacja Dbam o Mój Zasięg.

DIRECTIVE 2010/13/EU. (2010). *Directive of the European Parliament and of the Council of 10 March 2010 on coordinating certain provisions laid down by law, regulation or administrative action in Member States concerning the provision of audiovisual media services (Audiovisual Media Services Directive)*. Retrieved from: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32010L0013&from=PL (access: 18.02.2025).

Directive (EU) 2018/1808. (2018). *Directive of the European Parliament and of the Council of 14 November 2018 amending Directive 2010/13/EU*. Retrieved from: http://data.europa.eu/eli/dir/2018/1808/oj (access: 11.02.2025).

Drogowskaz medialny. (2023). Retrieved from: https://www.facebook.com/drogowskazmedialny/ (access: 19.02.2024).

EAO. (2016). *Mapping of media literacy practices and actions in EU-28*.

Federowicz, M. & Ratajski, S. (Eds.). (2015). *O potrzebie edukacji medialnej w Polsce (On the Need for Media Education in Poland)*. Warszawa: Polski Komitet do

spraw UNESCO, KRRiT. Retrieved from: http://www.archiwum.krrit.gov.pl/Data/Files/_public/Portals/0/komunikaty/edukacja-medialna/o_potrzebie_edukacji_medialnej_uaktualnione.pdf (access: 15.01.2025).

Frau-Meigs, D., Velez, I., & Michel, J.F. (Eds.). (2017). *Public policies in media and information literacy in Europe*. London: Routledge.

Galewska, E. (2016). Krajowa Rada Radiofonii i Telewizji jako strażnik wolności słowa. *Przegląd Prawa Konstytucyjnego*, *32*(4), 171–189.

Goban-Klas, T. (2009). *Media i komunikowanie masowe. Teorie i analizy prasy, radia, telewizji i Internetu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Godzic, W. (2001). *Streszczenie raportu „Edukacja medialna"*. Retrieved from: https://web.archive.org/web/20011105205741/http://www.krrit.gov.pl/stronykrrit/aktopraedumed1.htm (access: 10.02.2025).

Gomoliszek, J. (2008). Tomasz Mielczarek: Monopol, pluralizm, koncentracja. *Toruńskie Studia Bibliologiczne*, *1*(1), 42.

Grandío, M. & Frau-Meigs, D. (2017). Legal frameworks for media literacy. W: D. Frau-Meigs, I. Velez, & J.F. Michel (Eds.), *Public policies in media and information policies in Europe*. London: Routledge, 116–130.

Gui, M., Fasoli, M., & Carradore, R. (2017). Digital well-being: Developing a new theoretical tool for media literacy research. *Italian Journal of Sociology of Education*, *9*, 155–173.

Hobbs, R. (2010). *Digital and media literacy: A plan of action*. Washington: Aspen Institute. Retrieved from: https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED523244.pdf (access: 13.02.2025).

Jakubowicz, K. (2011). *Nowa ekologia mediów. Konwergencja a metamorfoza*. Warszawa: Wydawnictwo Poltext.

Jamróz, L. (2014). Krajowa Rada Radiofonii i Telewizji. In S. Bożyk (Ed.), *Prawo konstytucyjne*. Białystok: Temida 2, 403–411.

Jeong, S.H., Cho, H., & Hwang, Y. (2012). Media literacy interventions: A meta-analytic review. *Journal of Communication*, *62*(3), 454–472. DOI: 10.1111/j.1460-2466.2012.01643.x

Juszczyk, S. (2007). Cele i zadania technologii informacyjnej i edukacji medialnej. In B. Siemieniecki (Ed.), *Pedagogika medialna* (vol. 2) (p. 28). Warszawa: Wydawnictwo PWN.

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. (1997). *Konstytucja z dn. 2 kwietnia 1997 r.* Retrieved from: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970780483/U/D19970483Lj.pdf (access: 10.02.2025).

KRRiT. (2008b). *Stanowisko KRRiT w sprawie potrzeby upowszechniania wiedzy z zakresu edukacji medialnej z dn. 10.06.2008 r.* https://www.gov.pl/attachment/b70143c4-0c92-4725-b3f8-7997c67d5b4c (access: 24.02.2025).

Livingstone, S., Papaioannou, T., Grandío, M., & Wijnen, C. (2012). Critical insights in European media literacy research and policy. *Media Studies*, *3*(6), 5–15.

LSE. (2018). *Commission on Truth, Trust and Technology. Tackling the Information Crisis. A policy Framework for Media System Resilience*. London: London

School of Economics and Political Science. Retrieved from: http://www.lse.ac.uk/media-and-communications/assets/documents/research/T3-Report-Tackling-the-Information-Crisis.pdf (access: 14.02.2025).

Michalski, P. (2022). *Polskie Radio Kielce – Centrum Edukacji Medialnej*. Retrieved from: https://pap-mediaroom.pl/ludzie-i-kultura/w-kielcach-powstalo-nowoczesne-centrum-edukacji-medialnej (access: 10.01.2025).

Ministerstwo Rozwoju. (2017). *Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.)*. Warszawa. Retrieved from: https://www.gov.pl/web/fundusze-regiony/informacje-o-strategii-na-rzecz-odpowiedzialnego-rozwoju (access: 22.02.2025).

Ogonowska, A. (2015). Kompetencje medialne. In M. Federowicz, & S. Ratajski (Eds.), *O potrzebie edukacji medialnej w Polsce* (pp. 111-145). Warszawa: Polski Komitet do spraw UNESCO, KRRiT.

Ogonowska, A. (2018a). *Uzależnienia medialne. Uwarunkowania, leczenie, profilaktyka*. Kraków: Wydawnictwo Edukacyjne.

Ogonowska, A. (2018b). Edukacja medialna w kontekście cyberpsychologii: nowe perspektywy badania mediów i ich użytkowników we współczesnej cywilizacji medialnej. *Interdyscyplinarne Konteksty Pedagogiki Specjalnej*, *23*, 93–109. DOI: 10.14746/ikps.2018.23.05

Ogonowska, A. (2022). Kompetencje medialne i cyfrowe dzieci w wieku 3–16 lat: w stronę medioznawstwa stosowanego. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis, Studia de Cultura*, *14*(4), 17–29. DOI: 10.24917/20837275.14.4.2

O'Neill, B., & Dinh, T. (2018). *The Better Internet for Kids Policy Map: Implementing the European Strategy for a Better Internet for Children in European Member States*. Brussels. Retrieved from: https://www.betterinternetforkids.eu/bikmap (access: 23.02.2025).

Schilder, E., Lockee, B., & Saxon, D. (2016). The Issues and Challenges of Assessing Media Literacy Education. *Journal of Media Literacy Education*, *8*(1), 78–89.

Sentell, T., Vamos, S., & Okan, O. (2020). Interdisciplinary perspectives on health literacy research around the world: More important than ever in a time of COVID-19. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, *17*(9), 3010. DOI: 10.3390/ijerph17093010

UNESCO. (2018). *UNESCO [online]*. Retrieved from: www.unesco.org.

United Nations. (2015). *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. Retrieved from: https://sdgs.un.org/2030agenda (access: 15.02.2025).

Ustawa z dnia 25 marca 2011 r. (2011). *Ustawa z dnia 25 marca 2011 r. o zmianie ustawy o radiofonii i telewizji oraz niektórych innych ustaw*, Dz. U. z 2011 r. Nr 85, poz. 459. Retrieved from: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20110850459 (access: 10.02.2025).

Valtonen, T., Tedre, M., Mäkitalo, K.A., & Vartiainen, H. (2019). Media Literacy Education in the Age of Machine Learning. *Journal of Media Literacy Education*, *11*(2), 20–36.

Andrzej Adamski – PhD., DSc, Assoc. Prof. UITM, Vice-Rector for the Research of the University of Information Technology and Management in Rzeszow. The founder and the 1st Editor-in-Chief (2010–2016) of the scientific journal "Culture-Media-Theology." Fellow of Bogliasco Foundation (2015) and Visegrad Funds (2016–2017). His research interests are located at the interface between digital communication and different spheres of everyday life—especially religion and science. He is interested in various manifestations of the phenomenon of mediatization and ethics of communication.

Marlena Krawczyk-Suszek – Physiotherapist, public health specialist, and expert in data analysis. Her research focuses on quality of life and well-being among both healthy and ill individuals. She is the head of the Department of Physiotherapy at the University of Information Technology and Management in Rzeszów and serves as a health expert at SFF.DeepT+ (Horizon Europe, 2023/2024).

Justyna Berniak-Woźny – holds a PhD in Social Sciences from Leeds Metropolitan University and an MBA from Oxford Brookes University. She specializes in corporate social responsibility (CSR), sustainability, and project and business process management. She is the author of numerous national and international publications, as well as teaching and training materials in these fields.

Małgorzata Gosek – PhD in social sciences, mathematician. She combines professional experience in business, education, and non-governmental organizations. Rector of the University of Information Technology and Management in Rzeszów, academic lecturer, and co-author of educational programs in the field of sustainable development. Author and co-author of reports and publications in the areas of media and environmental education, mediatization, management, and sustainable development.

Arkadiusz Gaweł – Assistant Professor in the Department of Cognitive Science and Mathematical Modeling, Consultant for the Application of Artificial Intelligence in Science and Education. Holds a PhD in Social Sciences in the discipline of Communication and Media Studies, an MSc in Applied Computer Science with a specialization in Information Systems in Management, a BEng in Applied Computer Science with a specialization in Internet Technologies, as well as a Technician Diploma in Information Technology with a specialization in Databases. A long-standing member of the Analytical Team at UITM in Rzeszow. Author and co-author of numerous analyses and research reports in the fields of education, management, and the internationalization of higher education institutions. His research interests focus on analytics, Big Data, artificial intelligence, and natural language processing (NLP) techniques.

OPEN ACCESS
perspektywy kultury / *perspectives* on culture
No. 53 (2/2026)

Dariusz Dybek
https://orcid.org/0000-0002-5036-3999
Uniwersytet Wrocławski
dariusz.dybek@uwr.edu.pl
https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.14

Motywy anielskie w trzech kazaniach Szymona Starowolskiego

STRESZCZENIE

Artykuł omawia obecność motywów anielskich w trzech kazaniach Szymona Starowolskiego zamieszczonych w zbiorze *Świątnica Pańska* (Kraków 1645). Kanonik wawelski wyjaśnił tam m.in. znaczenie Świętego Michała Archanioła jako wodza wojsk anielskich; przedstawił bitwę między Michałem a Lucyferem na podobieństwo walki między orłem a żółwiem; wreszcie – ukazał cechy i zadania aniołów stróżów. Analiza tekstów Starowolskiego pozwala dostrzec, że większość jego wywodów jest parafrazą dzieł innych twórców, m.in. Paolo Aresiego i Pelbartusa de Themeswar.

SŁOWA KLUCZE: Starowolski, anioł, Paolo Aresi, Pelbartus, kazanie, erudycja

ABSTRACT

Angelic Motifs in the Sermons of Szymon Starowolski

The article examines the presence of angelic motifs in three sermons by Szymon Starowolski featured in the collection *Świątnica Pańska* (Kraków 1645). The canon of Wawel Cathedral devoted particular attention to the significance of Archangel Michael as the leader of angelic hosts. He described the struggle between Michael and Lucifer through at symbolic conflict between an eagle and a turtle. Furthermore, Starwolski discussed the nature and duties of guardian angels. The analysis of Starowolski's sermons reveals that the majority of his discourse consists of paraphrases of works by earlier authors, such as Paolo Aresi and Pelbartus de Themeswar.

KEYWORDS: Starowolski, angel, Paolo Aresi, Pelbartus de Themeswar, sermon, erudition

Szymon Starowolski to jeden z najważniejszych przedstawicieli piśmiennictwa polskiego pierwszej połowy XVII stulecia. O jego znaczeniu nie przesądzają wyłącznie spore rozmiary dorobku – wprawdzie około 10 tysięcy stron to

Sugerowane cytowanie: Dybek, D. (2026). Motywy anielskie w trzech kazaniach Szymona Starowolskiego. *Perspektywy Kultury*, *2*(53), ss. 225–236. https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.14
Nadesłano: 07.12.2023 Zaakceptowano: 12.12.2024

dużo (Lewandowski, 1991, s. XXXVII), ale przecież w baroku tworzyli znacznie płodniejsi pisarze. Rangę kanonikowi wawelskiemu nadaje natomiast imponująca różnorodność tematyczna pełnych erudycji dzieł pisanych przez niego po łacinie i w polszczyźnie (Biedrzycka i Tazbir, 2004, s. 356–361). Niemal 70 (zazwyczaj obszernych) prac powstało w latach 1616–1656. Uczeni badający dokonania tego polihistora zazwyczaj rozróżniają w nich trzy grupy tekstów: naukową, publicystyczną i oratorską (Lewandowski, 1991, s. XXXVIII–XXXIX). Historycy piśmiennictwa najwyżej spośród dokonań Starowolskiego stawiają dzieła o charakterze historiograficznym, ze szczególnym uwzględnieniem dwóch łacińskich zbiorów: *Scriptorum Polonicorum Hekatontas, seu centum illustrium Poloniae scriptorum elogia et vitae* oraz *Monumenta Sarmatarum Beatae Aeternitati* – sięgali do nich badacze zajmujący się kulturą polską jeszcze długo po śmierci twórcy. Pochwałom pod adresem krakowskiego kanonika towarzyszą jednak głosy krytyczne. Braki dostrzega się też w kazaniach Starowolskiego. A jest to obszerny fragment dokonań krakowskiego polihistora, bo stanowi niemal 30% całości. Pierwszy tom, czyli *Świątnica Pańska zamykająca w sobie kazania na uroczystości świąt całego roku*, ukazał się w 1645 r. w krakowskiej Drukarni Krzysztofa Schedla. Liczące niemal 900 stron dzieło złożone jest z mów poświęconych głównie świętym – w zdecydowanej większości tworzą one trzyczęściowe cykle napisane z danej okazji. W sumie zatem w skład *Świątnicy Pańskiej* wchodzi 138 kazań. Jeszcze więcej (bo aż 200) znalazło się ich w dwutomowej *Arce Testamentu zamykającej w sobie kazania niedzielne całego roku (...)*, wydrukowanej u tego samego typografa (cz. I: 1648, cz. II: 1649). Mowy (przede wszystkim – na niedziele) wypełniły tam ponad 1500 stron druku. Najmniejszym objętościowo zbiorem kazań jest wydany też w Krakowie w Drukarni Franciszka Cezarego w 1649 r. *Wieniec niewiędnący Przeczystej Maryjej, zamykający w sobie kazania na wszytkie jej święta doroczne (...).* Tytuł dzieła wskazuje, że zbudowane ono zostało z wystąpień poświęconych Matce Bożej – takich maryjnych kazań znalazło się tu 14 (a uwzględniając zasygnalizowaną skłonność do budowania trójelementowych całostek – 42), spisanych na prawie 320 stronach.

Jak już zaznaczono, w religijnych tekstach, które wyszły spod pióra Starowolskiego, dostrzega się dziś pewne niedociągnięcia. Zauważył je Kazimierz Panuś: „Kazaniom Szymona Starowolskiego brakuje (...) wewnętrznego żaru, porywającej siły, wzruszającej mocy. Słowo jego płynie dość spokojnie, rozsądnie, bez patosu, choć często bywa przytłoczone nadmiarem uczoności i łacińskich cytatów" (Panuś, 2022, s. 413). Trzeba jednak dodać, że choć obecnie nie stawia się kazań wawelskiego kanonika tak wysoko, jak to było niegdyś – co dostrzegła Anna Nowicka-Struska (2008, s. 42) – ale wciąż wskazuje się na dużą ich wartość poznawczą, która wynikała z wszechstronności oraz erudycyjności. Ta ostatnia nie pojawiała się zresztą wyłącznie w kaznodziejskich dokonaniach autora *Świątnicy Pańskiej* (Lewandowski, 1991, s. LXIV, LXVII–LXVIII,

LXXXIV, XCVIII). Zestaw dzieł, do których odwoływał się w swoich tekstach Starowolski, wygląda okazale (Lewandowski, 1991, s. LXXXIV). Nawet jeżeli w którymś z dzieł brak adresów utworów innych pisarzy, to oczywiste jest, że wawelski kanonik musiał korzystać z różnorodnych źródeł. Przykładem może być najbardziej interesujący z jego turcyków, czyli *Dwór cesarza tureckiego i rezydencja jego w Konstantynopolu*, gdzie znalazło się wiele ciekawych informacji nie tylko o stolicy państwa sułtańskiego, ale również o islamie – dla odbiorców było jasne, że autor zdobył je w zdecydowanej większości z dzieł kronikarzy, historyków, podróżników czy teologów.

Nagromadzenie bibliograficznych odnośników powoduje wrażenie, że za niemal każdą kartą tekstu pisarza stoi lektura setek stron powstałych pod piórami innych literatów i uczonych. Dotycząca dziejów XVII-wiecznej erudycji humanistycznej monografia autorstwa Wiesława Pawlaka to jedno z najciekawszych opracowań, w którym znalazło się wiele dowodów potwierdzających, że obszerność „bibliografii" (umieszczanych zazwyczaj na marginesach kart) nie oznacza, iż wszystkie te teksty zostały – przynajmniej w całości – przyswojone przez odwołującego się do nich twórcy (Pawlak, 2012). Jednym z przejawów przejścia od lektury intensywnej do selektywnej było pojawienie się na wielką skalę strategii polegającej na przejmowaniu wiadomości (i wspomnianej „bibliografii") z encyklopedii czy syntez oraz korzystanie z różnych prac na zasadzie cytowania „z drugiej ręki". Teksty Starowolskiego można zatem potraktować jako przykłady typowego w tej epoce mozaikowego stylu wypowiedzi, zawierającego liczne odwołania do innych dzieł, niekoniecznie przeczytanych naprawdę.

Angelologia Starowolskiego

Starowolski, parafrazując lub naśladując jakieś dzieło, przytaczał wszystkie albo prawie wszystkie źródła podane w tekście wyjściowym, tym samym stwarzając wrażenie, iż rzeczywiście ma za sobą setki lektur, na które się powołuje. Przykłady takiego postępowania widać w *Świątnicy Pańskiej*. Znalazły się tam trzy kazania napisane *Na dzień S. Michała Archanioła* (Starowolski, 1645, s. 671–692). Całość poprzedza cytat z Ewangelii wg św. Mateusza, czytanej 29 września, a więc w dniu, na który przypada święto św. Michała Archanioła – zawiera ona zapewnienie Chrystusa, że niewinne istoty (takie jak dzieci) otrzymają nagrodę życia wiecznego w niebie. Pierwsza z mów nosi tytuł *O zacności Michała S.* i przedstawia największego z aniołów, wodza armii niebiańskiej. Druga opowiada *O zwycięstwie Michała S.* – Starowolski w niekonwencjonalny sposób przedstawia tu odwieczny spór między Michałem a Lucyferem na wzór (potwierdzanego przez XVII-wiecznych przyrodoznawców, powołujących się między innymi na Pliniusza i Eliana) sporu między orłem a żółwiem.

Ostatnie kazanie nie koncentruje się już na Michale, bo mówi *O staraniu i pilnej straży Aniołów Świętych około nas*, a więc podejmuje tematykę szerszą, dotyczącą przede wszystkim aniołów stróżów.

Na 20 stronicach zapisanego w dwóch kolumnach tekstu Starowolski podjął wiele tematów obecnych w angelologii. Aby je przedstawić, wypadnie nieco dokładniej zająć się poszczególnymi mowami autorstwa kanonika z Krakowa. W kazaniu pierwszym kaznodzieja udowadniał, że Archanioł Michał jest najważniejszym duchem niebiańskim. Robił to, odwołując się do licznych autorytetów. Zaczął od łacińskiego cytatu z Mateuszowej Ewangelii: *Quis putas maior est in Regno caelorum* (Mt 18, 1), by następnie wykazać, że największym z bytów anielskich jest właśnie Michał, co zapowiedział w temacie: „Na dzisiejszym tedy kazaniu uważać będziemy, czym jest zacniejszy i większy Michał ś. nad inne Anioły i duchy błogosławione, i jako my, chrześcianie, więcyjeśmy mu powinni niżeli prostym Aniołom" (Starowolski, 1645, s. 672).

By wykazać prawdziwość tej tezy, udowodnił, że Michał:

- patronuje całemu Kościołowi (a wcześniej – żydowskiej Synagodze), podczas gdy pozostali aniołowie opiekują się pojedynczymi ludźmi, miastami czy krajami;
- przydziela innym aniołom różne funkcje, a więc jest ich przełożonym;
- dowodzi armią niebiańską, zatem przysługuje mu tytuł hetmana;
- zarządza „górnym Jeruzalem" (Starowolski, 1645, s. 673).

Drugie kazanie poprzedza kolejny cytat z Ewangelii według św. Mateusza: *Angeli eorum in caelis semper vident faciem* (Mt 18, 10). Tylko w umowny sposób wiąże się on z treścią tego wystąpienia. Jest ono bowiem poświęcone licznym przejawom odwiecznej walki między Michałem a Lucyferem. Autor mowy w podtytule homilii zasygnalizował, że przeprowadzi wywód *Jako Michał S. podobny jest orłowi, a czart przeklęty sprośnemu żółwiowi* (Moisan-Jabłońska, 2002, s. 116). Starowolski swoją oracje zbudował, przywołując długi zestaw argumentów, które pozwalają porównać Michała do odważnego ptaka, a diabła do pogardzanego gada (1645, s. 678–679).

Ostatnie kazanie rozpoczynał ten sam (choć nieco rozbudowany) cytat, ale treść owej mowy znacząco różniła się od rozważań poświęconych zwycięstwu Michała nad Lucyferem. Autor zapowiedział ją następująco: „Trzy tedy rzeczy na dzisiejszym kazaniu mówić będziemy. Naprzód – jaka jest natura Aniołów świętych, których Wodzem i Książęciem jest Michał ś. Po wtóre – jako nas strzegą i usługują nam z rozkazania Boskiego. A na koniec – jako nieskończony szczęśliwości zażywają, patrząc na twarz Pana Boga swojego" (Starowolski, 1645, s. 686). Temat kazania zasugerował podział mowy na trzy części. Na początku znalazły się rozważania poświęcone naturze duchów niebiańskich. Starowolski wyróżnił tu pięć cech (nazywanych przez niego „zacnościami"), którymi charakteryzują się anioły: piękno, posiadanie władzy, intelekt, wola polegająca na pragnieniu dobrego, wreszcie – nieśmiertelność. Twórca precyzyjnie omówił każdą

z wymienionych właściwości, wykazując, że ich posiadanie sprawia, iż wszyscy aniołowie (z Michałem na czele) są istotami doskonałymi. W części następnej kaznodzieja zajął się kwestią opieki owych istot nad niżej stojącym w hierarchii bytów – człowiekiem. W systematyczny sposób zaprezentował kolejne zadania, jakie wykonują duchy niebiańskie wobec ludzi, wskazując na to, że aniołowie strzegą śmiertelników przed szatanem, zanoszą modlitwy wiernych przed tron Boga, pomagają w trudnych sytuacjach, ale też karzą za grzechy. W ostatniej części Starowolski nawiązuje do święta obchodzonego 29 września: przypomina, że to dzień kultu aniołów, które trwają w wiecznym szczęściu. Wśród jego powodów kaznodzieja wymienił fakt, że duchy, które opowiedziały się po stronie Dobra, mogą nieustannie patrzeć w oblicze Stwórcy i wciąż śpiewać na Jego chwałę ze świadomością, iż już nigdy nie popadną w grzech (z tym zgadzali się właściwie wszyscy znaczący angelolodzy).

Ostatnia uwaga zostanie potraktowana jako wstęp do refleksji odnoszącej się do granic swobody twórczej, w ramach której poruszał się Starowolski. Streszczenie trzech kazań miało nie tylko zaznajomić z ich treścią, ale również zasugerować, że całość musiała być konfrontowana z ówczesną angelologią. Starowolski w pełni respektował nauczanie Kościoła katolickiego w tym zakresie, jego wystąpienie przybrało więc formę opierającego się na autorytetach teologicznych przeglądu wybranych tematów anielskich. Wszystkie przedstawione przez niego interpretacje owych zagadnień pojawiały się już wcześniej. Teoretycznie mógł więc sięgnąć po jedno z wielu kompendiów dotyczących aniołów autorstwa Andreasa Schoenusa, Tomasza Makowskiego, Gaspara Biedrzychowskiego czy Joannesa Perovica, wymienionych w artykule Romana Mazurkiewicza poświęconym obecności motywów anielskich w literaturze staropolskiej (2002, s. 586–587). Wawelski kanonik nie skorzystał jednak z tego typu ułatwienia (czyli zbioru gromadzącego w jednym miejscu niemal całą wiedzę na temat niebiańskich duchów) i w tekstach poświęconych Archaniołowi Michałowi sięgnął do dziesiątków innych źródeł.

Co oczywiste, musiał wielokrotnie odwoływać się do Pisma Świętego. Na 20 stronicach mamy cytatów biblijnych około 60, przy czym wywodzą się one z 11 ksiąg Starego Testamentu oraz 8 ksiąg Nowego Testamentu. Starowolski, układając kazania, wykazał się więc dobrą znajomością obu części Biblii, ale poza tym zapożyczał się u wielu uczonych i pisarzy. Oto ich (niepełna!) lista:

- święci: Ambroży, Anzelm z Canterbury, Augustyn, Bazyli Wielki, Bernard z Clairvaux, Piotr Damiani, Epifaniusz z Salaminy, Grzegorz Wielki, Hieronim, Izydor z Sewilli, Jan Chryzostom, Jan Damasceński, Klemens Aleksandryjski;
- autorzy tworzący w różnych epokach: Abraham Bzowski, Abraham Rabin (Abraham Cresques), Paolo Aresio (biskup Tortony), Diakon Pantaleon z Konstantynopola, Diodor Sycylijski, Girolamo Cardano, Filon z Aleksandrii, Franciscus de Mayronis, Herodian, Orygenes,

> Gonzalo Fernández de Oviedo, Klaudiusz Elian, Mikołaj z Liry, Pliniusz Starszy, Prokopiusz z Cezarei, Pseudo-Dionizy Areopagita (dla Starowolskiego po prostu: święty Dionizy Areopagita), Giovanni Battista Ramusio, Ryszard od świętego Wawrzyńca, Sigebertus Gemblacensis, Todoret z Cyru, Alonso Tostado, wreszcie Tudensis (Lucas de Tui).

Lista blisko 50 uczonych powinna robić wrażenie. Dziesiątki adresów na obrzeżach *Świątnicy Pańskiej* miały nie tylko potwierdzać poszczególne uwagi na temat aniołów, ale przy okazji wskazywać na wszechstronną wiedzę polskiego kaznodziei, który – jak miał prawo pomyśleć odbiorca – znał wszystkie przywołane w jego mowach dzieła teologów, filozofów, geografów, botaników, lekarzy i kartografów, piszących w czterech epokach (od antyku do baroku!). Rzeczywistość okazuje się jednak inna. Starowolski wprawdzie nie zapożyczał się w swoistych „brykach" angelologicznych, ale z pewnością nie czerpał informacji z tak licznych źródeł, jak sugerowałyby to opisy bibliograficzne.

Starowolski czy Paolo Aresi?

Po części swoją metodę tworzenia zdradził w kazaniu *O zwycięstwie Michała S.* Jest to tekst interesujący, bo w nietypowy sposób przedstawia odwieczną walkę między Michałem a Lucyferem (Dybek, 2012, s. 102–104). Krakowski kaznodzieja przyznał, iż porównanie obu aniołów do orła i żółwia to nie jego pomysł:

> Tę nienawiść i bitwę żółwia z Orłem, abo raczej zwycięstwo Orłowe z nieużytego żółwia, uczony jeden Biskup, przyrównywając do zwycięstwa Michała ś. Archanioła, (...), wyjąwszy ten swój koncept z Psalmu Dawidowego, gdzie on Duchem Prorockim rozmaite tajemnice duchowne zamykając, mówi: *Beatus, qui tenebit, & allidet parvulos suos ad petram* (Starowolski, 1645, s. 678).

W drugim kazaniu poświęconym Michałowi Archaniołowi Starowolski zatem zapożyczył się w wydanym kilkanaście lat wcześniej dziele *Impresse Sacre con Triplicati Discorsi Illustrate ed Arricchite* autorstwa biskupa i cenionego w baroku teologa Paolo Aresiego (1630, s. 319–335) – sam wydawca *Świątnicy Pańskiej* na marginaliach zamieścił adres: *Paulus Aresius Concep. de S. Michaele*. Aktywność Starowolskiego w znaczącym stopniu ograniczyła się do przetłumaczenia lub sparafrazowania włoskiego dzieła, ewentualnie do podjęcia decyzji, które motywy pominąć. Warto zwrócić uwagę na fakt, że wskazanie źródła zostało sformułowane w sposób enigmatyczny, bo ani nie pojawił się tytuł całości włoskiego dzieła, ani nie zasugerowano stopnia uzależnienia od niego: swoista dyskrecja, którą wykazał się twórca *Świątnicy*, nie pozwalała jego czytelnikowi w pełni się zorientować, do jakiego stopnia autor „zapatrzył się" w tekst Aresiego.

Można to natomiast dostrzec, zestawiając ze sobą niemal dowolny akapit mowy polskiego kaznodziei ze wskazanym wzorcem. Oto na przykład, opisując dostojność Archanioła Michała, Starowolski zauważał:

> Jest tedy głową i wodzem wszytkich Aniołów szczęśliwych Michał ś., jako mówi błogosławiony Justynianus Patriarcha Wenecki *Sanctis Spiritibus praelatus est Michael, sicut Luciper malis*. Potwierdza tego i Bazyli ś. w modlitwie swojej, gdy tak do Michała ś. mówi: *Tibi S. Michael Duci supernorum spirituum, qui dignitate & honoribus, praelatus es caeteris omnibus spiritibus supernis, Tibi, inquam, supplico &c*. Lecz na to nie potrzeba więcej żadnych dowodów z Doktorów świętych, iż Michał ś. jest wodzem i Książęciem wszytkich Aniołów świętych, bo to już dawna jest nauka i powszechna w Kościele Pańskim, wyjęta z tych słów Daniela ś. *Ecce Michael unus de principibus primis venit in audiutorium meum*, i on jest stróżem wszytkiego Kościoła Katholickiego, tak jako był stróżem i Synagogi Żydowskiej pierwej (1645, s. 679).

Aby ustalić, jak bardzo wyraźnie Polak korzystał z *Impresse Sacre...*, wystarczy przywołać odpowiedni cytat:

> Ma di questi Angeli, che combatter ono con Lucifero, e suoi seguaci, il Capitano fu San Michele, et eglino si chiamano suoi Soldati, adunque fra di loro egli tiene il primo luogo, come apertamente afferma San Basilio cosi dicendo *Tibi o Michael Duci supernorum spirituum, qui dignitate et honoribus, praelatus es caeteris omnibus spiritibus supernis, Tibi, inquam, supplico & c*., il Beato Lorenzo Giustiniano, ove dice, *Sanctis Spiritibus praelatus est Michael, sicut Lucifer malis*, et altri molti, e guesto forse dir volle d'Arcangelo Gabriele, mentreche a Danielle disse *Ecce Michael unus de principibus primis venit in audiutorium meum*, poscia che la parola *Unus* si prende sovente nella Scrittura Sacra in vece di *Primus* (...) (Aresi, 1630, s. 321).

Zestawienie obu fragmentów pozwala zauważyć, że tu nie tyle mówi się o tym samym, ile mówi się – tak samo. Inwencja Starowolskiego ograniczyła się właściwie do odmiennej kolejności cytatów przejętych ze starotestamentowej Księgi Daniela oraz kazań św. Bazylego i błogosławionego Justyniana...

Analiza porównawcza daje więc podstawy, by nie tylko stwierdzić, że niemal cała treść kazania Włocha została przejęta przez Polaka, ale też by dostrzec, iż dotyczy to również źródeł, na które powołał się kanonik z Krakowa (nawet cytaty z Pisma Świętego pochodzą z dzieła Aresiego – zdecydowana ich większość powtarza się w tekście Starowolskiego i traktacie Włocha). Prawie wszystkie nawiązania do innych dzieł, zasygnalizowane w postaci informacji na marginesach lub wewnątrz tekstu, zostały więc przywołane za pośrednictwem jednego dzieła, nawet bez dogłębnego sprawdzania poprawności wskazanych adresów.

Starowolski czy Pelbartus de Themesvar?

Fakt, że autor *Świątnicy Pańskiej*, pisząc *O zwycięstwie Michała S.*, czerpał „pełnymi garściami" z jednego zbioru kazań, rzecz jasna nie dyskwalifikuje go jako erudyty. W baroku takie praktyki były normalne. W kazaniu drugim Starowolski przyznał się zresztą do „kradzieży". Nie ma natomiast tego typu uwag w pierwszym i trzecim kazaniu. Czy to oznacza, że są one w pełni oryginalne (rzecz jasna, przy zastrzeżeniu, iż respektują prawdy wiary)? Ustalenie autorskiej samodzielności zostanie przeprowadzone tylko na ostatniej z mów poświęconych aniołom. Jak już zaznaczono, znalazły się w niej rozważania na temat natury duchów niebiańskich oraz ich zadań względem człowieka. Wiedzę na ten temat można było zaczerpnąć z wielu tekstów. Starowolski, podając adresy bibliograficzne, powołał się na nauczanie świętych Anzelma, Izydora, Jana Damasceńskiego, Grzegorza Wielkiego czy Dionizego Areopagitę oraz na odpowiednie fragmenty Biblii. Łatwo jednak ustalić, że przynajmniej części dzieł tych autorów nie przyswoił sobie przy okazji pisania *O staraniu i pilnej straży Aniołów Świętych około nas*, co przecież nie znaczy, iż nie znał ich w ogóle. Pierwsza i trzecia część owego kazania jest bowiem wyraźnie inspirowana dwiema mowami ułożonymi przez Pelbartusa de Themesvar. Był to świetny kaznodzieja węgierski żyjący w XV w. (zmarł w 1504 r.), który zresztą miał w swojej biografii kilkunastoletni pobyt w Krakowie, gdzie studiował i skąd w 1471 r. wyjeżdżał jako doktor teologii. Nie zdobył sobie jeszcze wówczas popularności jako twórca kazań, bo te powstały już po jego powrocie na Węgry (Patrovics, 2022, s. 180–182). Roman Mazurkiewicz (2022, s. 337) przywołał sugestie samego Pelbartusa:

> Kolekcje kaznodziejskie Pelbarta (...) należą do tak zwanych kazań wzorcowych, przeznaczonych do praktycznego wykorzystania przez kaznodziejów zależnie od potrzeb i możliwości; sam Pelbart w prologu do *Pomerium de sanctis* zaznacza, że niektóre fragmenty jego kazań mogą być poszerzane, inne pomijane lub upraszczane.

Starowolski wziął sobie do serca zalecenia Pelbarta. Właśnie w tym dziele znalazł cztery mowy poświęcone duchom niebiańskim: *De sancto Michaele et angelis Sermo I. cum legenda*, *De angelis sermo II., scilicet de custodia angelica*, *De angelis sermo III., et praecipue de beato Michaele archangelo* oraz *De angelis sermo IV., scilicet de eorum excellentia ordinibusque et nostri provisione* (Pelbartus, 1519). Dwie środkowe zostały wykorzystane przez polskiego twórcę w bardzo niewielkim stopniu, natomiast kazanie pierwsze i czwarte dostarczyło mu wiele inspiracji. By to wykazać, można przypomnieć, jakie cechy wyróżnił Staropolski, przedstawiając „zacności" aniołów. Były to: „śliczność pochodząca z jasności", dalej „Fortitudo & potestas", następnie „bystrość rozumu niewypowiedziana", „recta voluntas, iż nic złego chcieć ani myślić nie mogą" i wreszcie – „iż

są nieśmiertelnymi". Pelbartus natomiast, opisując naturę niebieskich bytów, zauważał:

> Ad quaestionem ergo respondendo notandum est secundum doctores, quod Deus bonos creavit angelos praecipue in quintuplici excellentia nobilitatis, quibus debemus imitari.
> - Prima est speciositas
> - Secunda est potestas
> - Tertia est intellectualitas
> - Quarta est recta voluntas
> - Quinta est immortalitas (Pelbartus, 1519, *Sermo CXC De sancto Michaele et angelis*),

a następnie każdą z tych cech omówił, powołując się na odpowiednie miejsca w Biblii oraz na ustalenia angelologów.

Starowolski powtórzył owe wnioski, podpierając się tymi samymi autorytetami, między innymi Franciscusem de Mayronis oraz świętymi Anzelmem, Augustynem i Dionizym Areopagitą (a właściwie Pseudo-Dionizym Areopagitą, autorem *Hierarchii niebiańskiej*). Pierwsza część mowy (*Jako zacnej natury są Aniołowie Święci*) niemal w całości została ułożona *de facto* przez Pelbartusa, choć trzeba przyznać, że ta zależność jest tu mniejsza niż w przypadku kazania *O zwycięstwie Michała S.* (w którym krakowski kanonik szedł krok w krok za Aresim), bo znaleźć można fragmenty nieobecne u węgierskiego mnicha (choćby te dotyczące piękna Arabii). Od Węgra przejął na przykład uwagi dotyczące: blasku anielskiego; powodu, dla którego imiona bytów niebiańskich kończą się na sylabę „-el"; porównywalnej z wiatrem szybkości poruszania się posłańców Bożych; potęgi aniołów, która przejawia się w tym, iż poruszają sferami, a Michał sam zdołał zabić 185 tysięcy żołnierzy Sennacheryba itd.

Część druga, w której zostały przedstawione zadania aniołów, w początkowej partii nie nawiązuje do tekstu Pelbartusa, choć on też poświęcił sporo miejsca określeniu funkcji sprawowanych przez duchy służące Bogu i ludziom. Pod koniec Starowolski znów sięgnął jednak do *Pomerium de sanctis*. Gdy przyszło mu opisać jedno z anielskich „zatrudnień" – karanie grzeszników – postanowił przedstawić listę tych uczynków, za które śmiertelnicy muszą ponieść konsekwencje w zaświatach. Chociaż tego typu zestawy pojawiały się w licznych dziełach, to twórca *Świątnicy Pańskiej* sięgnął do tekstu Węgra. O tym, że Starowolski wykorzystał część kazania z *Pomerium de sanctis*, świadczy nie tylko analogiczny zestaw odpowiednio uporządkowanych grzeszników, ale również dobór cytatów biblijnych. Co więcej, w jednym z nich (z psalmu 34) pojawił się ten sam błąd: werset 6. powinien zaczynać się czasownikiem „Fiat", podczas gdy w przytoczonym fragmencie mowy krakowskiego kanonika znalazł się wyraz „Fiant". Pomyłka spada na barki Pelbartusa, bo to on podał tekst Pisma Świętego w tej formie – Starowolski po prostu skopiował całość bez konfrontowania zapisu z Wulgatą.

Ostatnia część kazania Starowolskiego zawiera wyjaśnienia *Jako aniołowie święci nieskończonej szczęśliwości zażywają, patrząc na twarz Pana Boga swego* (1645, s. 691). Barokowy twórca uznał, że i tym razem warto sięgnąć po tekst Pelbartusa, ale już nie po pierwszą, lecz czwartą mowę z *Pomerium de sanctis*. Tłumacząc zatem, na czym polega szczęście aniołów, przypomniał, że są one najdoskonalszymi z bytów stworzonych, o wiele przewyższającymi człowieka. Zaznaczył też, że niebiańskie duchy mogą nieustannie wychwalać Boga, nie obawiając się kolejnego upadku i porzucenia Stwórcy. Wszystkie te argumenty znajdują się również w kazaniu węgierskiego franciszkanina. To oznacza, iż znacząca część adresów bibliograficznych obecnych w trzecim kazaniu na cześć Archanioła Michała pojawiła się tam nie dlatego, że Starowolski, układając swoją mowę, miał dostęp do wszystkich wymienionych dzieł, lecz na skutek przejęcia od XV-wiecznego kaznodziei nie tylko pomysłu na treść, ale także – niemal wszystkich odnośników lekturowych.

Zasygnalizowano już, że druga część kazania *O staraniu i pilnej straży Aniołów Świętych około nas* w stosunkowo niewielkim stopniu jest zależna od dzieła Pelbartusa de Themesvar, mimo że ten również zajął się kwestią zadań wypełnianych w ramach anielskiej misji. To nie oznacza, że Starowolski nie poszukał sobie innego źródła, z którego mógł czerpać inspirację (i cytaty). Tekstów, które w całości lub we fragmentach podejmowały zagadnienie powinności wypełnianych przez anioły, było bardzo dużo. Starowolski miał więc różne możliwości uzyskania informacji, po co człowiekowi duchy niebiańskie – wystarczyło zresztą przeczytać, co szczegółowo na ten temat napisał Pelbartus w końcówce kazania *De angelis sermo II., scilicet de custodia angelica*. Jednak autor *Świątnicy Pańskiej* tym razem odwołał się do bardzo przez siebie cenionego dominikanina Abrahama Bzowskiego, a dokładniej – do *Sacrum pancarpium pro sanctorum festivitatibus ex floribus sacrae scripturae (...)*, gdzie znalazło się kazanie *In Festo S. Michaelis. Concio* (Bzowski, 1611, s. 150–154). Szanowany historyk Kościoła podał tam, że aniołowie:

> Nihil itaque praetermittunt eorum, quae ad nos pertinent: 1. illuminant, 2. docent, 3. ad amorem Dei acceadunt, 4. solantur, 5. defendunt, 6. pascunt, 7. ducunt,8. a periculis eripiunt, 9. infirmos curant, 10. daemoniacos liberant, 11. pugnantes vel adiuvant, vel evincunt, 12. orationes vel deferunt nostras vel suas pro nobis orant; 13. in manibus baiulant, 14. offendicula removent, 15. contra phalangas inferni armant; 16. inque Paradisum transferunt, vita iam defunctos (Bzowski, 1611, s. 152–153).

Starowolski ten fragment umieścił w swojej mowie, poprzedziwszy go zapowiedzią (1645, s. 688): „Staranie tedy i pilność około zdrowia i zbawienia naszego Aniołów świętych temi krótkimi słowy wyraziwszy, uczony Abrahamus Bzovius", a następnie dodał wyjaśnienie:

> Piętnaście tu powinności Aniołów świętych około naszego starania ten Doktor uczony wylicza, które wszytkie mogą się i starego Zakonu i Nowego przykładami objaśnić snadnie, lecz że wszytkiego dowodzić byłaby rzecz długa i z uprzykrzeniem, tedy dość to wszytko potwierdzić nauką Pawła ś. o Aniołach dobrych powiedzianą. Iż *Omnes sunt administratorij spiritus, in ministerium missi propter eos, qui hereditatem capiunt salutis aeternae* (Starowolski, 1645, s. 688).

U Bzowskiego zadań anielskich wymieniono szesnaście, zaś Starowolski (nie numerując ich) podał tylko „piętnaście (...) powinności". Tym razem nie należy jednak podejrzewać krakowskiego kaznodziei o nieuwagę, bowiem to autor *Sacrum pancarpium...* po przedstawieniu wyżej zacytowanej listy zaczął precyzyjne omawianie poszczególnych działań anielskich, ale przedostatnie z nich pominął – twórca *Świątnicy Pańskiej* zasugerował się więc tym fragmentem kazania napisanego przez dominikanina. Po zacytowaniu Bzowskiego Starowolski również dokładniej zajął się wyjaśnianiem, na czym polegają niektóre z zadań przynależnych aniołom, ale w kilku kolejnych akapitach robił to, nie posiłkując się *Sacrum pancarpium...* Jednak w cząstce poświęconej opiece duchów niebiańskich nad ludźmi znowu wrócił do tak chwalonego przez siebie pisarza i chcąc przedstawić konkretne sytuacje, w których pomoc anielska przyniosła pożądane rezultaty, przywołał niemal identyczną listę bohaterów biblijnych wspomaganych przez aniołów.

W podsumowaniu przyjdzie więc powtórzyć, że imponujące rozmiary zbiorów kazań Starowolskiego zostały uzyskane w znaczącym stopniu dzięki przejmowaniu od poprzedników inspiracji dotyczących kompozycji oraz treści mowy. Niejednokrotnie trzeba mówić wręcz o kopiowaniu lub przynajmniej o bardzo bliskim oryginałowi parafrazowaniu tekstów innych kaznodziejów albo twórców reprezentujących różne dziedziny nauki. Poza tym – co typowe w baroku – przepisując dane bibliograficzne z dzieł, które stały się dla niego źródłem, „podprogowo" wskazywał na znajomość tych „źródeł źródeł", co w wielu wypadkach nie było prawdą: pewnych ksiąg Starowolski nie miał w rękach (przynajmniej wtedy, gdy układał kazania dotyczące Archanioła Michała oraz innych świętych). Ta praktyka pozwoliła mu w stosunkowo krótkim czasie stworzyć (?) ponad 370 dość obszernych mów kościelnych, a przecież w latach, gdy pisał *Świątnicę Pańską*, *Arkę Testamentu* i *Wieniec niewiędnący*, pisał też prace naukowe i publicystyczne, dodatkowo pełniąc absorbujące obowiązki kantora w tarnowskiej katedrze. Zajęć miał więc tyle, że mógłby do samego siebie odnieść słowa, które w *De claris oratoribus Sarmatiae* traktowały o Marku Warronie i Abrahamie Bzowskim: „tak wiele czytał, iż dziwi nas, że miał nieco wolnego czasu na pisanie; tak wiele napisał, iż trudno byłoby uwierzyć, że ktoś mógłby tak wiele przeczytać" – zdarzało się Starowolskiemu nie tyle „tak wiele czytać", ile tak wiele przepisywać...

Bibliografia

Aresi, P. (1630). *Impresse Sacre con Triplicati Discorsi Illustrate ed Arricchite. Libro Quarto*. Tortona: Pietro Giovanni Calenzano et Eliseo Viola Compagni.

Biedrzycka, A. i Tazbir, J. (2003–2004). Starowolski (Starovolscius) Szymon. W: *Polski Słownik Biograficzny*, z. 174 (t. 42/3), 356–361.

Bzowski, A. (1611). *Sacrum pancarpium pro sanctorum festivitatibus ex floribus sacrae scripturae (...) Sertum Tertium*. Venetiis: apud Societatem Minimam.

Dybek, D. (2012). *Anioł w piśmiennictwie polskim XVII i XVIII wieku*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Lewandowski, I. (1991). Wstęp. W: Sz. Starowolski, *Wybór z pism*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, VII–CXV.

Mazurkiewicz, R. (2002). Aniołowie w piśmiennictwie staropolskim (rekonesans bibliograficzny). W: H. Oleschko (red.), *Księga o aniołach* (ss. 563–588). Kraków: Wydawnictwo WAM,

Mazurkiewicz, R. (2022). Kilka uzupełnień źródłowych do edycji „Żywotu Pana Jezu Krysta" Baltazara Opeca (w pięćsetlecie wydania z 1522 roku). *Terminus*, t. 24, z. 4(65), 337. DOI: 10.4467/20843844TE.

Moisan-Jabłońska, K. (2002). Michał Archanioł zwyciężający szatana. W: K. Moisan-Jabłońska, *Obrazowanie walki dobra ze złem* (s. 16). Kraków: Universitas.

Nowicka-Struska, A. (2008). *Ex fumo in lucem. Barokowe kaznodziejstwo Andrzeja Kochanowskiego*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Palbertus de Themeswar. (1519). *Pomerium Sermonum de sanctis hyemales et estivales*. [b.m.], sermones CXC–CXCIII.

Panuś, K. (2022). *Kaznodziejstwo.* Tom 2: *Kościół w Polsce od średniowiecza do baroku*. Kraków: Wydawnictwo UNUM.

Patrovics, P. (2022). Śladami węgierskiego mnicha w Krakowie. O jednym mało znanym segmencie stosunków polsko-węgierskich. *Język – Szkoła – Religia*, t. 17, 180–188.

Pawlak, W. (2012). *De eruditione comparanda in humanioribus. Studia z dziejów erudycji humanistycznej w XVII wieku*. Lublin: Wydawnictwo KUL.

Starowolski, S. (1645). Na dzień S. Michała Archanioła. W: Sz. Starowolski, *Świątnica Pańska zamykająca w sobie kazania na uroczystości świąt całego roku*. Kraków: Drukarnia Krzysztofa Schedla.

Dariusz Dybek – dr hab., adiunkt w Instytucie Filologii Polskiej Uniwersytetu Wrocławskiego; interesuje się piśmiennictwem renesansu i baroku; wydał monografie: *Wacław Potocki, Poczet herbów szlachty Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego* (Warszawa 2008) oraz *Anioł w piśmiennictwie polskim XVII i XVIII wieku* (Wrocław 2012).

OPEN ACCESS
perspektywy kultury / perspectives on culture
No. 53 (2/2026)

Artur Patek
https://orcid.org/0000-0002-6435-142X
Uniwersytet Jagielloński
artur.patek@uj.edu.pl
https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.15

Polacy internowani w brytyjskim obozie w Mazra'a w świetle notatek jednego z osadzonych[1]

STRESZCZENIE

W okresie od września 1940 do lipca 1941 r. władze brytyjskie internowały w miejscowości Mazra'a w Palestynie ponad pięćdziesięciu polskich uchodźców wojennych. Większość z nich została aresztowana na wniosek polskiego wywiadu wojskowego, który oskarżył ich o współpracę z obcymi służbami. Jednym z internowanych był inż. Czesław Horain, który podczas pobytu w obozie (listopad 1940 – lipiec 1941) prowadził notatki. Zapisywał tam – dzień po dniu – poszczególne wydarzenia z okresu swojego pobytu w obozie. Pomimo zwięzłości wpisów zawierają one wiele faktów i dobrze wypadają w porównaniu z materiałami źródłowymi innego pochodzenia. Ponieważ notatki Horaina stanowią jeden z nielicznych materiałów źródłowych dotyczących internowania w Mazra'a, ich publikację można uznać za niezbędną. Opublikowany dokument pochodzi z Archiwum Polskiego Instytutu i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie.

SŁOWA KLUCZE: obóz internowania w Mazra'a, Palestyna, polscy uchodźcy wojenni, Czesław Horain

ABSTRACT

Poles Interned in the British Camp in Mazra'a in the Light of the Notes of an Inmate

In the period from September 1940 to July 1940, the British authorities interned over fifty Polish war refugees in the Mazra'a, Internment Camp in Palestine. Most of the internees were arrested at the request of Polish military intelligence, which accused them of collaborating with foreign intelligence services. One of the inmates was engineer Czesław Horain, who kept notes during his internment between November 1940 and July 1941. In these records, he documented individual events from his stay in the camp day by day. Despite the brevity of the entries, they contain numerous factual details and stand up well to comparison with sources of another provenance. Since Horain's notes constitute one of the

1 Dziękuję Radzie Powierników Polonia Aid Foundation Trust w Londynie za stypendium, które umożliwiło mi przeprowadzenie kwerend w archiwach brytyjskich.

Sugerowane cytowanie: Patek, A. (2026). Polacy internowani w brytyjskim obozie w Mazra'a w świetle notatek jednego z osadzonych. *Perspektywy Kultury*, *2*(53), ss. 237–259. https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.15
Nadesłano: 02.02.2024 Zaakceptowano: 20.06.2024

few surviving source materials regarding the internment in Mazra'a, their publication may be considered as particularly important. The edited document comes from the Archives of the Polish Institute and the Sikorski Museum in London.

KEYWORDS: Mazra'a Internment Camp, Palestine, Polish war refugees, Czesław Horain

Prezentowany Czytelnikowi dokument wyszedł spod pióra Czesława Horaina i nie był dotychczas cytowany przez badaczy. Horain (1904–1966), z wykształcenia inżynier, ukończył Politechnikę Lwowską (Horain, 2022; Patek, 2021). Przed wojną pracował w Zakładach Elektro S.A. w Łaziskach Górnych na Śląsku. We wrześniu 1939 r. opuścił kraj jako cywilny uchodźca. Przez pewien czas przebywał we Włoszech, skąd w czerwcu 1940 r. wyjechał do Turcji. W listopadzie tego roku wraz z innymi polskimi uchodźcami był ewakuowany do Palestyny. Po dotarciu do Hajfy został aresztowany i internowany w brytyjskim obozie w Mazra'a, w którym znajdowało się już około dwudziestu Polaków. Przesłanką obciążającą go był pobyt we Włoszech, z którymi Wielka Brytania pozostawała w stanie wojny. Zarzutów o współpracę z obcym wywiadem nie udowodniono mu i w lipcu 1941 r. zwolniono go. Zamieszkał w Jerozolimie, gdzie przebywał do śmierci. Odkrył w sobie żyłkę historyka. Czas i energię poświęcił zbieraniu materiałów dotyczących historii Polaków w Ziemi Świętej. Spuścizna Horaina znajduje się w zbiorach kilku placówek, głównie w Bibliothèque de Genève, Bibliotece Polskiej w Paryżu i Instytucie Polskim i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, a mniejsza część w Archiwum Kustodii Ziemi Świętej w Jerozolimie i Centralnym Archiwum Wojskowym w Warszawie.

Wydarzenia związane z internowaniem polskich obywateli w Mazra'a Horain przedstawił w „Kronice Mazryjskiej" oraz będących jej kontynuacją „Notatkach". Krytyczna edycja fragmentów „Kroniki..." ukazała się w „Studiach Środkowoeuropejskich i Bałkanistycznych" (Patek, 2023). Obszerną część „Notatek" edytujemy poniżej.

Zatrzymanie Polaków, a w szczególności fakt, że nastąpiło to na wniosek polskiego wywiadu wojskowego, w swoim czasie rozgrzało emocje w środowiskach emigracji wojennej. Toteż może zastanawiać, że wydarzenia te nie stały się przedmiotem badawczej analizy, a informacje na ten temat ograniczały się do wzmianek, zazwyczaj na marginesie innych rozważań (Buczek, 1991, s. 109–110, 115–116; Kotkowski, 1972, s. 171–180; Michniewicz, 1971, s. 159, 163; Terlecki, 1987, s. 274; Jasieńczyk, 1955, s. 189–191, 207–208)[2].

Obóz, o którym mowa, znajdował się kilka kilometrów na północ od Akki w pobliżu arabskiej wioski Mazra'a (al-Mazra'a) i był znany pod różnymi

2 Jasieńczyk (właśc. Janusz Poray-Biernacki) ze względów asekuracyjnych posłużył się w swoim „tryptyku powieściowym" przeinaczonymi nazwiskami i nazwami własnymi.

nazwami: Mazra'a Internment Camp Acre, Internment Camp No 1 Acre, a także jako Farm Labour Camp, Acre (NA, HO 215/72, k. 1; IPMS, Kol. 551/43, Kronika, k. 1).

Władze brytyjskie internowały tam osoby, które stanowiły lub mogły stanowić zagrożenie dla bezpieczeństwa mandatu palestyńskiego. Chodziło m.in. o podejrzewanych o współpracę z obcym wywiadem, a także mieszkających w Palestynie obywateli wrogich państw. Podstawą prawną były obowiązujące od 1939 r. przepisy Defence Regulations[3]. Wśród zatrzymanych znajdowali się cywile, uchodźcy, więźniowie polityczni. W obozie przebywali posiadacze paszportów różnych krajów, w większości nieprzyjacielskich (Niemcy, Włochy, Bułgaria, Rumunia, Węgry), ale również sojuszniczych, okupowanych przez wroga (Czechosłowacja, Grecja, Polska). Pojedyncze osoby pochodziły m.in. z Francji i Hiszpanii, byli także palestyńscy Żydzi i Arabowie (NA, FO 916/289, k. 1).

Pierwsi Polacy trafili do Mazra'a w lipcu 1940 r. Była to grupa około czterdziestu osób, w większości zwolnionych już po dwóch tygodniach. Znaczna część spośród nich to ochotnicy do formujących się w Palestynie oddziałów Brygady Strzelców Karpackich (IPMS, Kol. 551/43, Kronika, k. 1, 3; IPMS, Kol. 551/59, k. 1–2).

Duża grupa polskich uchodźców znalazła się w obozie w związku z tzw. sprawą Kuttena. Ponieważ temat ten ma już swoją literaturę (Dubicki, 2018; Buczek, 1991, s. 101–111), przypomnijmy, że Wiktor Kutten (przed wojną wpływowy przemysłowiec branży cementowej) został po przyjeździe do Palestyny, 17 września 1940 r., aresztowany na wniosek organów wywiadu polskiego pod zarzutem szpiegostwa na rzecz Niemiec. Działalność tę miał prowadzić w Rumunii, dokąd wyjechał z kraju po wybuchu wojny. Kuttena obciążały powiązania z Samsonem Mikicińskim, podejrzewanym o współpracę z Abwehrą (Buczek, 1991; Iranek-Osmecki, 1975; Kapera, 2021; Michniewicz, 1969[4]; Rutkowski, 2014; Terlecki, 1987, s. 243–288), z którym zawarł spółkę w celu dokonywania operacji finansowych.

Razem z Kuttenem tego samego dnia zostali zatrzymani w Hajfie jego współpracownicy, Stanisław Kąsinowski (przed wojną dyrektor Polskiego Towarzystwa Asfaltowego SA) i dziennikarz Bronisław Syrokomla-Stefanowski, a także poeta Marian Hemar (IPMS, A.20.4/60, Sprawa Kuttena; IPMS, A.20.4/60, Notatka; HI, MSZ 800/42/0/). Wszyscy przyjechali do Palestyny z Rumunii via turecki port Mersin, gdzie wsiedli na statek s/s „Warszawa"[5] i w kolejnych

3 Osadzeni otrzymywali pismo, z którego wynikało, że zatrzymano ich decyzją Wysokiego Komisarza Palestyny na podstawie Defence Regulations, par. 17. Zob.: IPMS, Kol. 551/38, Materiały.

4 Por. krytyczną recenzję: Iranek-Osmecki (1970).

5 S/S „Warszawa" był używany do ewakuacji polskich żołnierzy i uchodźców cywilnych, głównie z Węgier i Rumunii, do Francji, a po jej kapitulacji do Palestyny. Pod koniec 1941 r. zatonął trafiony niemiecką torpedą. Wykaz transportów ewakuacyjnych: Borowski (2007, s. 210–211).

dniach trafili do Mazra'a. W listopadzie i grudniu 1940 r. zatrzymano dalszych kilkunastu uchodźców, następni pojawili się w obozie w 1941 r., w miarę przybywania transportów ewakuacyjnych z Rumunii. Według notatek jednego z internowanych od września 1940 do lipca 1941 r. przez obóz przewinęło się około pięćdziesięciu obywateli polskich (IPMS, Kol. 551/43, Notatki)[6].

Transporty z uchodźcami, głównie z Rumunii i Węgier, organizował, za zgodą Wielkiej Brytanii, rząd gen. Władysława Sikorskiego. Przewożono osoby, które ze względu na przedwojenną działalność (urzędnicy państwowi, oficerowie i in.) były najbardziej zagrożone, gdy państwa te zacieśniły współpracę z III Rzeszą (w listopadzie 1940 r. Rumunia i Węgry przystąpiły do Paktu Trzech). Pierwszy transport zawinął do portu w Hajfie 12 listopada 1940 r. Brytyjczycy zgodzili się także na czasowe rozlokowanie jednostek polskiego wojska. Po kapitulacji Francji w czerwcu 1940 r. do Palestyny została przeniesiona z francuskiego mandatu w Syrii Brygada Strzelców Karpackich (od stycznia 1941 r. Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich, SBSK) (Kopański, 1990, s. 110–128). W późniejszym czasie znalazły się tam również inne formacje (w tym 2 Korpus Polski pod dowództwem gen. Władysława Andersa).

Znaczna część posiadaczy paszportu RP została osadzona w Mazra'a na wniosek polskiej „dwójki" (wywiadu), ponieważ podejrzewano ich o niejasne interesy z Kuttenem lub Mikicińskim. W obozie znajdowali się również Polacy zatrzymani pod innymi zarzutami, jak domniemana współpraca ze służbami sowieckimi (Anatol Ungurian)[7] i wywiadem włoskim (Czesław Horain) (IPMS, Kol. 551/19), czy fałszerstwo paszportów (Józef Wentland)[8]. Bywało i tak, jak w przypadku hr. Jana Badeniego, który został zatrzymany, gdyż pogranicznikom w Hajfie wydawało się dziwne, że do Palestyny chciał wjechać rosły dwudziestolatek, „mówiący płynnie kilkoma językami, z nazwiskiem brzmiącym z włoska, z węgierskimi papierami i który podawał się za Polaka" (Kossowska, 1998, s. 7)[9].

Internowani różnili się wykształceniem, wyznaniem i pochodzeniem etnicznym (polskim, żydowskim, ukraińskim, niemieckim). Uwagę zwracała wysoka liczba osób o znaczącej przed wojną pozycji społecznej. Na liście zatrzymanych znaleźli się oficerowie, prawnicy, inżynierowie, dziennikarze, literaci, finansiści, a także śpiewak operowy (Paweł Prokopieni) i dwaj arystokraci (hr. Stanisław i Jan Badeni). Wśród osadzonych byli m.in. Karol Hirschberg (dziennikarz sportowy), Eugeniusz Janicki (dziennikarz), Witold Kocay (inż. chemik), Franciszek

6 Ppłk Władysław Michniewicz (w owym czasie szef ekspozytury Oddziału II na Bliskim Wschodzie) wspominał o 40 zatrzymanych w obozie (Michniewicz, 1971, s. 159).

7 Dziennikarz, przybył do Palestyny (w niejasnych okolicznościach) z ZSRR. Zob. przypis 63.

8 Józef Wentland (1912–1991) – przed wojną właściciel firmy „Dom Handlowy Józef Wentland – Wentland Surowce Zamorskie" w Warszawie. Zatrzymany 8 IX 1941 r. w Hajfie, po przybyciu do Palestyny. IPMS, A. 20.4/60, Pismo mjr. F. Wierzbickiego; IPMS, A.XII.24/100.

9 Przed przybyciem do Palestyny Badeni przebywał (jako uchodźca) na Węgrzech.

Kwiatkowski (adwokat, major WP), dr Zygmunt Matusik (sędzia śledczy), Janusz Poray-Biernacki (adwokat i dziennikarz, po wojnie pisarz emigracyjny znany pod pseud. Janusza Jasieńczyka), mjr rez. Józef Poznański, Roman Sładowski (dziennikarz) (IPMS, Kol. 551/43, Notatki; IPMS, Kol. 551/25, List Horaina).

Obóz składał się z sześciu sekcji, zwanych campami:

> podwójne rzędy wysokich na dwa piętra kolczastych drutów, wewnątrz kilkanaście drewnianych, podłużnych parterowych baraków, ustawionych grupami po kilka – równo i symetrycznie – a dalej już tylko Morze Śródziemne, też drutem odgrodzone (Jasieńczyk, 1955, s. 190).

Gdy osadzono tam Polaków, komendantem obozu był por. R. Pike, Irlandczyk z pochodzenia. Najwięcej polskich uchodźców rozlokowano w campie nr 1, w którym przebywali również m.in. obywatele czechosłowaccy (IPMS, Kol. 551/43, Kronika, k. 1, 3; IPMS, Kol. 551/59, k. 1). Chociaż reżim obozowy nie był szczególnie surowy, wiele do życzenia pozostawiały warunki bytowe. Jeden z osadzonych pisał, że baraki „nie były ogrzewane i kładąc się spać musieliśmy zakładać wszystkie ubrania. Oprócz zimna cierpieliśmy również z powodu licznych insektów. Jako pamiątkę z tego obozu złapałem przewlekłą, miejscową chorobę skóry" (IPMS, Kol. 551/38, Pismo T. Łepkowskiego). Przeciągające się internowanie wpływało ujemnie na kondycję psychiczną zatrzymanych (Jasieńczyk, 1955, s. 208).

Sytuacja, w jakiej znaleźli się Polacy, była dość niezwykła. Formalnie nie przedłożono im aktu oskarżenia. Początkowo nie wiedzieli nawet, z czyjego polecenia byli osadzeni. Dopiero w połowie grudnia 1940 r. w obozie zjawił się kpt. Wojciech Lipiński z Ośrodka Zapasowego BSK w Latrun, a miesiąc później, 19 stycznia 1941 r., konsul generalny RP w Jerozolimie, Witold Ryszard Korsak (IPMS, Kol. 551/43, Kronika, k. 6; Buczek, 1991, s. 115).

W proteście przeciwko przedłużającemu się zatrzymaniu internowani zorganizowali 15 i 16 stycznia 1941 r. strajk głodowy, domagając się „zwolnienia lub postawienia w stan rzeczowego oskarżenia" (IPMS, Kol. 251/19, Pismo organizatorów; IPMS, Kol. 551/43, Notatki; Buczek, 1991, s. 115). Zbiorowe głodówki organizowano także w kwietniu i czerwcu 1941 r. (IPMS, Kol. 551/43, Notatki; IPMS, Kol. 551/59, k. 1). Być może to te wyrazy sprzeciwu sprawiły, że osadzeni stanęli wreszcie przed brytyjskim Advisory Committee w Jerozolimie[10].

Polaków przesłuchiwali także oficerowie „dwójki" z ppor. Edwardem Szarkiewiczem, który jako funkcjonariusz wywiadu rozpracowywał sprawę Kuttena. W opinii polskich „mazryjczyków" był on jednym z głównych sprawców

10 Według notatek Horaina przesłuchania odbyły się w styczniu i lutym oraz w maju 1941 r. IPMS, Kol. 551/43.

ich zatrzymania (IPMS, Kol. 551/19; Jasieńczyk, 1955)[11]. Podobnie sądził Witold Hulanicki, były konsul RP w Jerozolimie (w latach 1937–1939), utrzymując, że „jest on [Szarkiewicz] panem życia i śmierci dla przyjeżdżających uciekinierów. Od niego zależy, czy spragniona dusza do raju idzie, czy do obozu" (IPMS, Kol. 229/4, k. 1). Nie bez racji twierdził, że „trudno się dziwić Anglikom, że zamykają ludzi podejrzanych przez nas samych" (IPMS, Kol. 229/4, k. 2). Posępny nastrój osadzonych odzwierciedlał powstały w czasie internowania gorzki utwór Hemara, nieoficjalnie zwany „Hymnem Mazry", zaczynający się od słów: „Myśmy się w Mazrze poznali / Nas złączył kolczasty drut, / Nas bracia rodacy wydali / Na głód, poniewierkę i brud" (IPMS, Kol. 551/25, „Myśmy..."; Kotkowski, 1972, s. 174–175; Terlecki, 1987, s. 274–275).

Żeby nie popaść w poczucie beznadziei, Polacy próbowali odnaleźć się w tej niełatwej rzeczywistości. Obchodzili święta, zorganizowali chór (pod batutą Hemara), a Paweł Prokopieni dał kilka koncertów (IPMS, Kol. 551/43, Notatki). Przykładem specyficznego, czarnego humoru internowanych były „Wiersze makabryczne, natchnione przez głodówkę w «Internment Camp IV»", ze stycznia 1941 r. Nawiązywały do tzw. żartobliwych epitafiów, ale odnosiły się do żyjących współtowarzyszy niedoli (por. „Umarł Józef Brzeziński / Nie ma już sposobu / Połóż kawał chałwy / Może wstanie z grobu") (IPMS, Kol. 551/43, Wiersze).

Ponieważ nie było podstaw prawnych do dalszego internowania, a Brytyjczycy mieli wątpliwości co do zarzutów (IPMS, Kol. 229/4, k. 2), zatrzymani stopniowo wychodzili na wolność. Na wniosek Ekspozytury „T" Oddziału II Sztabu Naczelnego Wodza[12] 13 marca 1941 r. zostali zwolnieni m.in. E. Janicki i F. Kwiatkowski, a 28 marca M. Hemar i Z. Matusik. Skierowano ich do Ośrodka Zapasowego SBSK (IPMS, Kol. 251/19, Pismo J. Bińkowskiego do komendanta, k. 73–74; IPMS, Kol. 251/19, Pismo J. Bińkowskiego do J.K. Zamorskiego, k. 75). Według relacji jednego z osadzonych 21 czerwca 1941 r. w Mazra'a przebywało około trzydziestu polskich uchodźców (IPMS, Kol. 551/59, k. 1). W grudniu 1942 r. wszyscy obywatele RP, którzy jeszcze tam pozostali (w liczbie dziesięciu), zostali przeniesieni do brytyjskiego obozu w Latrun (POW Camp No 321) między Tel Awiwem a Jerozolimą (IPMS, A. 49/176, Pismo)[13]. Do Latrun trafili m.in. Kutten, Kąsinowski i Stefanowski, internowani do końca wojny[14].

11 U Jasieńczyka wspominany jako „Czartkiewicz" (s. 189–191).

12 Ekspozytura „T" była komórką wywiadu, została utworzona jesienią 1940 r. w Jerozolimie (Pepłoński, 1995, s. 144–157).

13 W wydzielonych sektorach POW Camp 321 w latach 1944–1945 działał tzw. Obóz Dyscyplinarny Armii Polskiej na Wschodzie (Pietrzak, 2015).

14 Dubicki (2018, s. 109–111), Terlecki (1987, s. 274) i Michniewicz (1971, s. 158) błędnie podają, że wszyscy przesiedzieli w Mazra'a do zakończenia wojny. Por. NA, FO 371/39515.

* * *

Edytowany dokument pochodzi z Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego i jest częścią zespołu „Kolekcja Czesława Horaina", oznaczonego sygnaturą Kol. 551. Rękopis, opatrzony nagłówkiem „Notatki", liczy 15 kart formatu 190 x 145 mm. Karty są obustronnie zapisane atramentem, w wielu miejscach autor poczynił ołówkiem dodatkowe adnotacje. Pismo jest trudno czytelne, z licznymi przekreśleniami. Szereg wyrazów (w tym nazwiska!) zapisano w formie skróconej.

Horain przedstawił w „Notatkach" sprawy, których był świadkiem lub o których zebrał informacje. Materiał układem treści przypomina kronikę. Rejestruje – data po dacie – wydarzenia od 17 września 1940 r. (gdy w porcie w Hajfie zatrzymano Kuttena i współtowarzyszy) do 16 lipca 1941 r., kiedy autor wyszedł na wolność. Ponieważ Horain znalazł się w Mazra'a dopiero 16 listopada 1940 r., o tym, co wydarzyło się przed tym dniem, prawdopodobnie dowiedział się od współwięźniów osadzonych wcześniej. Zapisy pod datami są lakoniczne, kilkuwyrazowe. Fragment dotyczący wypadków od września do końca grudnia 1940 r. znalazł rozwinięcie w „Kronice Mazryjskiej". Większość materiału (12 stron) pozostała w wersji roboczej. Niewykluczone, że miała posłużyć do opracowania kolejnej części tej kronikarskiej relacji, która jednak nie powstała. Niezależnie od tego „Notatki" można traktować jako uzupełnienie „Kroniki Mazryjskiej".

Dokument warto wprowadzić do obiegu naukowego z kilku względów. Przede wszystkim jest to jeden z nielicznych materiałów źródłowych dotyczący internowania polskich obywateli w Mazra'a. Mimo lakoniczności „Notatki" przynoszą zaskakująco dużo faktografii. Autor przywołuje imiona i nazwiska (bądź tylko nazwiska) ponad pięćdziesięciu internowanych polskich obywateli[15], skrupulatnie odnotowuje daty ich osadzenia (a także daty zwolnienia), informuje o formach protestu (strajki głodowe, rozruchy). Dowiadujemy się, jakie panowały nastroje wśród osadzonych, kto i kiedy ich przesłuchiwał.

Walorem „Notatek" jest to, że wyszły spod pióra jednego z osadzonych i (jak się wydaje) powstawały na bieżąco, w czasie internowania. Niesie to za sobą różne konsekwencje. Wybór odnotowanych wydarzeń ma charakter subiektywny, autor rejestrował to, co w danym momencie uważał za istotne. Z drugiej strony mamy unikalny zapis chwili, relację „z pierwszej ręki". Warto podkreślić, że faktografia dobrze wytrzymuje konfrontację ze źródłami innej proweniencji i przywoływane przez Horaina daty, wydarzenia etc. znajdują potwierdzenie w dokumentach (por. przypisy 23, 62, 73). Niewątpliwie materiał ten w znaczący sposób uzupełnia naszą wiedzę.

15 Dotychczasowa literatura przywoływała nazwiska jedynie kilku zatrzymanych.

Przygotowując dokument do druku, starano się zachować oryginalne cechy przekazu źródłowego, ograniczając do minimum edytorskie ingerencje. Pozostawiono anglosaską pisownię nazw geograficznych oraz spolszczony zapis „Mazra" (zamiast „Mazra'a"). W nawiasach kwadratowych rozwinięto skróty oraz uzupełniono brakujące fragmenty wyrazów. Tam, gdzie uznano to za niezbędne dla właściwego zrozumienia zapisu, dodano zwięzłe uwagi edytorskie i wyróżniono je *pismem pochyłym*. Fragmenty tekstu przekreślone przez autora oraz wyrazy nieczytelne zaznaczono przypisami literowymi. W edycji pominięto m.in. zapisy dotyczące okresu od 17 września do 31 grudnia 1940 r., ponieważ ich rozwinięcie znajduje się w „Kronice Mazryjskiej".

Notatki

[...]
1. I. Nabożny[16] ucieka, złapany
   represje światło, kontrola w kancelarji podpisów wezwań do Adv[isory], rewizja [b-]....[-b], Poznański[17], w końcu sierż[ant] ang[ielski] [b-]....[-b]
3. I. [a-]Ptak[18] wraca[-a], zajście z nazistami
2. I. Powrót George Maranza, Pucek Alojzy[19] wolny
4. I. Goldstein[20] do Akko[21]
2. I. Protestacyjny telegram do Rządu, do CID[22] i do kon[sula]

16 Edmund Nabożny vel Manfred Amelunxen (ur. 1916) – pochodził z Gdańska, w kwietniu lub maju 1940 r. w niejasnych okolicznościach przybył do Rumunii (przez Niemcy i Jugosławię) i podając się za Polaka, zgłosił chęć wstąpienia do WP. Podczas przesłuchania w Bukareszcie polski wywiad zaczął podejrzewać go o współpracę z Abwehrą. Po przybyciu do Palestyny (12 XI 1940 r.) aresztowany i osadzony w Mazra'a. IPMS, Kol. 138/197, Odpis pisma, k. 2; IPMS, Meldunki K. Bączkowskiego, k. 31–32.

17 Józef Szeliga-Poznański (1893–1975) – major rez. WP. Zatrzymany w Hajfie razem z tzw. grupą Kuttena. Internowany 22 IX 1940 r. (do lutego 1941 r.). Po wojnie przebywał w Chile. NA, KV 2/518, List J. Poznańskiego; IPMS, Kol. 551/43, Kronika, k. 1; Smolana (1992, s. 84, 95).

18 Wilhelm Ptak (1904–1948) przed wojną pracował w konsulacie generalnym RP w Berlinie. Do sierpnia 1940 r. przebywał na terenie Niemiec. Do Rumunii dotarł jako marynarz na statku-cysternie. W Konsulacie RP w Bukareszcie zgłosił chęć wstąpienia do WP. W listopadzie 1940 r. ewakuowany do Palestyny. Internowany w Mazra'a, a następnie w Latrun (do 1945 r.). W 1948 r. zamordowany w Jerozolimie przez nieznanych sprawców. IPMS, Kol. 551/53, W. Ptak; IPMS, Kol. 138/197, Meldunek; IPMS, A. 49/176, Wykaz.

19 Alojzy Pucek do sierpnia 1940 r. przebywał we Lwowie, gdzie znalazł się z falą uchodźców wojskowych. Aresztowany przez NKWD, po zwolnieniu przybył, razem z Józefem Brzezińskim (zob. przyp. 40), do Rumunii, skąd został ewakuowany do Palestyny. IPMS, Kol. 138/197, Meldunek.

20 Według Horaina Goldstein pochodził z Rumunii i był fryzjerem. IPMS, Kol. 551/43, Kronika, k. 3.

21 Akka (Akko, Acre) – miasto portowe na północ od Hajfy. Na terenie dawnej fortecy z czasów krzyżowców znajdowało się ciężkie więzienie.

22 Criminal Investigation Department of the Palestine Police Force – departament śledczy brytyjskiej policji mandatowej.

2. I. Zapowiedź strajku, o ile nie będziemy zwolnieni albo postawieni w stan osk[arżenia][23]
5. I. Przeniesienie 52 osób do Campu 5a (bez Ptaka)
zawiadomienie o terminach Advisory [*zapis może odnosić się także do 8 I*]
8. I. Powrót Stokrotki[24] ze szpitala
8. I. Bronek[25] do szpitala
9. I. [a-]adw[okat] Bryniarski Janusz zw[any] Kadłubek (Poray-Biernacki)[26], inż. Sulikowski [*Wacław*] (Jakubowski), Kwiatkowski Franc[iszek][27] adwokat, Janicki Eugeniusz[28] zw[any] Gruszka mgr pr[aw], inż. Kocay Witold[29] inż. chem[ik], Paszkiewicz (= Lipiński?), mgr farm. [*?*] Antczak Lech zw[any] Marysiu (Schroeder), Jurewicz kpt.[-a] [*tego dnia internowani w Mazra'a*]
10. I. Huculak[30] wydany z Syrii do Acre

23 IPMS, Kol. 251/19, Pismo organizatorów strajku.

24 Chodzi o kpr. pchor. Andrzeja Łepkowskiego (ur. 1900 lub 1902), przemysłowca branży naftowej. Zatrzymany w Hajfie 17 IX 1940 r., w Mazra'a osadzony 7 X 1940 r. IPMS, Kol. 551/43, Kronika, k. 1–2; IPMS, Kol. 251/19, Pismo internowanych.

25 Bronisław Syrokomla-Stefanowski (1906–1996) – dziennikarz. Po wybuchu wojny wyjechał z kraju, współpracował z Centrum Informacji i Dokumentacji Rządu RP na Uchodźstwie. W latach 1940–1945 internowany w Palestynie. Po wojnie osiedlił się w Australii. IPMS, A. 20.4/60, Sprawa Kuttena, k. 1–2, 4, 6; IPMS, Kol. 25/31A, Pismo B. Syrokomla; IPMS, Kol. 551/67; Ciechanowski (2005, s. 144–145).

26 Janusz Stanisław Poray-Biernacki, pseud. Janusz Jasieńczyk (1907–1996) – prozaik, krytyk, dziennikarz, z wykształcenia prawnik. W 1940 r. przedostał się do Palestyny jako emisariusz Związku Walki Zbrojnej (posługując się paszportem na nazwisko Zbigniewa Bryniarskiego). W okresie 9 I – 17 V 1941 r. internowany w Mazra'a. Po zwolnieniu wstąpił do SBSK. Do 1947 r. przebywał w Palestynie, a następnie w Wielkiej Brytanii. Autor m.in. zbioru opowiadań *Po Narwiku był Tobruk* (1945) i powieści *Słowo o bitwie* (1955). IPMS, Kol. 426, Kolekcja; BPOSK, Archiwum Osobowe, kop. 226; Bzowska (1998).

27 Franciszek Kwiatkowski (1898–1955) – adwokat, major WP. W 1940 r. przedostał się na Bliski Wschód. Zatrzymany i internowany w Mazra'a (styczeń–marzec 1941 r.). Po zwolnieniu służył w Armii Polskiej na Wschodzie. Odbył kampanię włoską jako oficer Oddziału Informacyjnego Sztabu 2. Korpusu Polskiego. Suchcitz (2021, s. 69).

28 Dziennikarz, późniejszy redaktor wydawanego w Jerozolimie pisma „Biuletyn Polski w Okowach" (1945–1946), pracował także w redakcji „Gazety Polskiej" (Kowalik, 1965, s. 437).

29 Witold Roman Kocay (1912–2002) – inż. chemik, poszukiwany przez Gestapo, uciekł z Polski i przez Węgry, Rumunię, Turcję i Syrię dotarł do Palestyny. Od 9 I do 15 V 1941 r. internowany w Mazra'a. Po zwolnieniu wysłany do Wielkiej Brytanii, gdzie służył w RAF. Od 1951 r. w USA, autor patentów w dziedzinie włókien syntetycznych. Internet: *He Escaped the Nazis*.

30 Stefan Huculak – obywatel polski narodowości ukraińskiej. Po agresji ZSRR na Polskę komisarz Bitkowa (woj. stanisławowskie), według doniesień służb działał na szkodę ludności polskiej (prześladowania, rabunki). Zbiegł do Krakowa, gdzie nawiązał kontakt z władzami niemieckimi. Na przełomie 1939/1940 r. przedostał się na Węgry, a następnie do Palestyny. W sierpniu 1940 r. zatrzymany na wniosek wywiadu polskiego. W listopadzie 1940 r. uciekł do Syrii, po kilku tygodniach ujęty i ponownie osadzony w Mazra'a. Internowany do końca wojny. IPMS, Kol. 138/197, Pismo Oddziału II; IPMS, A. 49/176, Wykaz; IPMS, Kol. 551/43, Kronika, k. 5.

[...]
15. I. Rano strajk głodowy
16. I. o 17h Pike[31] wezwał Stef[anowskiego] i oświadcz[ył], że w sobotę albo w niedzielę przyjedzie Korsak, przerwanie strajku
17. I. delegacja do komendanta [*obozu*] i memoriał do konsula wręczony 19. I.
19. I. Korsak Witold Ryszard[32]
20. I. Kpt. Lipiński[33] przesłuchuje.
22. I. Wyjazd na „Advisory", Kutten[34], Hemar[35], Stef[anowski], Kąsin[owski][36] [a-] " Prokopieni Paweł[37], st[arszy] szer[egowy] z cenzusem, agent ubezp[ieczeniowy] Hirschberg Karol[38-a], reporter sport[owy] Dziennika Lud[owego] [*tego dnia internowani w Mazra'a*]
23. I. powrót z Advisory, odroczenie

31 Komendant Mazra'a Internment Camp, porucznik. IPMS, Kol. 551/43, Kronika, k. 1; IPMS, Kol. 551/59, k. 4.

32 Witold Ryszard Korsak (1897–2003) – konsul generalny RP w Jerozolimie w latach 1940–1943. Po wyjeździe z Palestyny m.in. konsul generalny w Bejrucie (1943) i Stambule (1944–1945). Od 1957 r. w USA. *Polska służba...* (1954, s. 108); BPOSK, Archiwum Osobowe (nekrologi).

33 Wojciech Lipiński (1900–1966) w owym czasie był szefem Oddziału II Ośrodka Zapasowego SBSK w Latrun (styczeń – kwiecień 1941). W 1943 r. przeniesiony do Wielkiej Brytanii, wykładał w Szkole Oficerów Wywiadu w Glasgow. Po wojnie wrócił do Polski, w 1952 r. zatrzymany, a następnie skazany (uniewinniony w 1957 r.). Dubicki i Suchcitz (2011, s. 185–191).

34 Wiktor Kutten (ur. 1890) – przed wojną prezes Związku Polskich Fabryk Portland – Cement, dorobił się dużego majątku. Po wrześniu 1939 r. wyjechał do Rumunii. W latach 1940–1945 internowany w Palestynie (Dubicki, 2018; Ciechanowski, 2005, s. 143–144); IPMS, Kol. 25/31A, Pismo W. Kuttena.

35 Marian Hemar (właśc. Jan Marian Hescheles, 1901–1972) – poeta, satyryk, dramaturg, autor tekstów piosenek. Osadzony w Mazra'a 22 IX 1940 r. (zwolniony 28 III 1941 r.). O internowaniu zob. Mieszkowska (2006, s. 98); Kotkowski (1972, s. 174–176).

36 Stanisław Kąsinowski (ur. 1898) – przemysłowiec, zatrzymany w Hajfie razem z Kuttenem. W latach 1940–1945 internowany. Po wyjściu na wolność mieszkał w Jerozolimie, gdzie w latach 1946–1948 był kierownikiem firmy „Asphaltina Co. – Factory for Insulation Materials", powstałej z inicjatywy oficerów II Oddziału. W 1948 r. wyjechał do Libanu. IPMS, Kol. 551/43, Kronika, k. 1; Buczek (1981, s. 147–148).

37 Paweł Prokopieni (właśc. Pawło Prokop, 1910–1976) – śpiewak operowy, bas baryton. W 1940 r. przedostał się z okupowanego przez ZSRR Lwowa do Rumunii, skąd przybył do Palestyny. Internowany w Mazra'a od stycznia do czerwca 1941 r. Po zwolnieniu żołnierz SBSK (jako Public Relation Officer). Po wojnie mieszkał w USA. IPMS, Kol. 551/53, Wycinki; BPOSK, Archiwum Osobowe (artykuły wspomnieniowe).

38 Karol Hirschberg (1907–1979) – dziennikarz sportowy, po zwolnieniu z internowania oficer łącznikowy SBSK, następnie żołnierz 2. Korpusu Polskiego. Powrócił do kraju, był m.in. kierownikiem działu sportowego „Expressu Wieczornego". *Kultura* (1979), nr 9 (384), s. 152; *Rocznik Warszawski* (1985), t. 18, s. 393.

25. I. Matusik[39], Brzeziński[40], Rudnicki[41], Frezer[42] [*przesłuchiwani?*]
26. I. Szarkiewicz[43], Tavory[44], Bieńk[owski][45] [*przesłuchują internowanych*] Poznański, Hemar, Kutten, Kąsinowski, Rand[46], Horain[47], [a-]Prokopieni[-a] (razem 11) [*przesłuchiwani*] [a-]Koncert Prokopieni[ego][-a]
3. II. Poznański Józef wolny, do Savoy[48] eskort[owany]
4. II. Kutten do Central Prison Jerozolimy
7. II. Rozen-Roński Ludwik[49] [*tego dnia internowany w Mazra'a*]

39 Zygmunt Marian Matusik (1901–1973) – sędzia śledczy z Krakowa, kpt. WP. W Mazra'a osadzony 9 X 1940 r. (zwolniony 28 III 1941 r.). Później oficer 2. Korpusu Polskiego. Zginął w wypadku samochodowym w Londynie. BPOSK, Archiwum Osobowe; IPMS, Kol. 551/43, Kronika, k. 2.

40 Józef Brzeziński (1904–1983) – nauczyciel gimnazjum w Sosnowcu. W 1940 r. przebywał w Czerniowcach jako współpracownik Oddziału II Sztabu Głównego Naczelnego Wodza. Po zajęciu miasta przez ZSRR dwukrotnie aresztowany. Zwolniony przedostał się do Rumunii. Osadzony w Mazra'a 3 XII 1940 r. (zwolniony 13 III 1941 r.). Później harcmistrz Związku Harcerstwa Polskiego na Wschodzie, działacz harcerski w Kenii. IPMS, Kol. 138/197, Meldunek; IPMS, Kol. 551/43, Kronika, k. 5; Pancewicz (1985, s. 18, 72, 101, 118).

41 Juliusz Rudnicki – starszy szer., mechanik, przed wojną zatrudniony na lotnisku we Lwowie. Podejrzenia wzbudzały jego niejasne kontakty z urzędnikiem konsulatu włoskiego w Bukareszcie. Osadzony w Mazra'a 3 XII 1940 r. (zwolniony 13 III 1941 r.). IPMS, Kol. 138/197, Meldunek; IPMS, Kol. 551/43, Kronika, k. 5.

42 Franciszek Frezer, z Poznania, osadzony w Mazra'a 5 XII 1940 r., zwolniony 28 III 1941 r. IPMS, Kol. 551/43, Kronika, k. 6.

43 Edward Szarkiewicz (właśc. Mojżesz Szapiro, 1900–1953?) w owym czasie był oficerem Ekspozytury „R" Oddziału II w Bukareszcie. Brał udział w rozpracowaniu S. Mikicińskiego i W. Kuttena. Potem pracował dla wywiadu brytyjskiego. Był osobą wzbudzającą skrajne opinie. Teczka osobowa: NA. KV 2/517 i 518; Buczek (1991, passim); Iranek-Osmecki (2004, s. 590–592).

44 Inspektor policji portowej w Hajfie. Według notatek gen. Józefa Kordiana Zamorskiego Tavory pierwotnie nazywał się Chaim Borenstein i przybył do Palestyny w 1919 r. IPMS, Kol. 251/20, k. 8.

45 Józef Bińkowski (1895–1950) – major dypl. WP, oficer Oddziału II Sztabu Głównego. Po ewakuacji do Rumunii we wrześniu 1939 r. oficer komórki polskiego wywiadu wojskowego w Bukareszcie. Następnie działał w Turcji, Palestynie (szef Ekspozytury „T" w Jerozolimie) i Iranie (szef placówki wywiadu w Teheranie). Z końcem 1944 r. przeniesiony w stan nieczynny. Zmarł w Londynie. Dubicki i Suchcitz (2009, s. 54–58); Ciechanowski (2005, s. 344).

46 Bernard Rand (1907–1999) – przedsiębiorca, zatrzymany w związku ze sprawą Kuttena, więziony w Akce, a następnie (25 XI 1940 r.) osadzony w Mazra'a. Po zwolnieniu (13 III 1941 r.) żołnierz SBSK, walczył pod Tobrukiem. Potem na emigracji w Wielkiej Brytanii. BPOSK, Archiwum Osobowe (nekrolog, artykuł wspomnieniowy); Picheta (ca 1998, s. 71: cz. 1, 74: cz. 2).

47 Czesław Horain (1904–1966), autor edytowanych „Notatek".

48 Hotel w Hajfie. IPMS, Kol. 551/43, Kronika, k. 1; ogłoszenia w *The Palestine Post*: 18 VI 1937 (s. 12), 13 IX 1939 (s. 2).

49 W późniejszych latach był pracownikiem UNRRA. IPMS, Kol. 551/25, List Cz. Horaina.

9. II. [a-]Rand[-a], Zajde[50], Horain [do] Jeroz[olimy] [*na przesłuchanie*]
10. II. [a-]″[-a] ″ ″ powrót [*z przesłuchania*]
″ Stokrotka, J. Zwirblis [*?*] do Jerozol[imy] [*na przesłuchanie*]
11. II. Stokrotka wraca [*z przesłuchania w Jerozolimie*], przynosi wiadomość, spotyka Sławoja[51], Bielski[52] jedzie [*na przesłuchanie*]
13. II. Zawieszenie Advisory, Józefczyk[53] wraca z drogi
11/12. II. Bielski na Advisory, Anglicy bez zarzutów, Polacy nie dostarczyli
14. II. Sędzia Evans [*?*] do Singapore
17. II. [a-]rzekome zwol[nienie] Bryniarskiego[-a], koncert Bielskiego
18. II. Szarkiewicz rozmawia w Haifie z Chmielew[skim][54], [a-]Bryniarski do Haify na przesł[uchanie][-a]
19. II. Komisja dla Enemy Subject
20. II. V. Rotteck, zamach samobójczy
20. II. Szarkiewicz, Wolański[55] [*przesłuchują*]
przesłuchanie [a-]Janicki, Kwiatk[owski], Kocay, Antczak[-a], Stefanowski, Brzeziński, Rudnicki, Matusik, Stef[anowski] ma być zwolniony nazajutrz
[a-]21. II. Bryniarski wraca z lock-up[-a] [56]
″ Szarkiewicz przesłuchuje
24. II. Sprawa i sąd ze Stokrotką
Łempki [Łepkowski] i Józefczyk strajk głodowy [b-]....[-b]
27. II. Wyrok w spr[awie] Łempk [Łepkowskiego]
28. II. Zajście z Koshewnikiem[57]
rozruchy w Campie na tle mieszk[aniowym]

50 Julian Zajde (lat 35) był współwłaścicielem biura podróży w Łodzi, po wrześniu 1939 r. przedostał się do Szwajcarii, skąd wyjechał do Stambułu, gdzie w konsulacie RP zgłosił się jako ochotnik do WP. Po przybyciu do Palestyny został 23 XI 1940 r. osadzony w Mazra'a. IPMS, Kol. 551/59, k. 2.

51 Chodzi o byłego premiera Sławoja Felicjana Składkowskiego, w owym czasie inspektora sanitarnego polskich jednostek w Palestynie (styczeń – maj 1941 r.).

52 Chodzi o Zygmunta Weissmanna, ewakuowanego z Rumunii pod nazwiskiem Bielski. Przed wojną pracował jako agent ubezpieczeniowy. W Bukareszcie okazyjnie współpracował z Kuttenem. Internowany w Mazra'a w listopadzie 1940 r. IPMS, Kol. 551/43, Kronika, k. 2–4; IPMS, Kol. 551/75, Listy; Buczek (1991, s. 124, błędnie jako Bielecki).

53 Ppor. Kazimierz Józefczyk (ur. 1914) był jednym z 5 oficerów, którzy w nocy 12/13 V 1940 r. zbiegli z Oflagu II B Arnswalde (na terenie dzisiejszego Choszczna). Internowany w Mazra'a 20 XII 1940 r. (zwolniony 28 III 1941 r.). Później skierowany do Wielkiej Brytanii, gdzie służył w lotnictwie. Giziński i Szutowicz (2013, s. 98); IPMS, Kol. 551/43, Kronika, k. 6.

54 Być może chodzi o Mieczysława Chmielewskiego (1898–1983), adwokata, kpt. WP, działacza piłsudczykowskiego ze Śląska. Do Palestyny przybył w grudniu 1940 r. Działacz ZHP na Środkowym Wschodzie. Po wojnie w Wielkiej Brytanii (Dopierała, 2003, s. 321–322).

55 Oficer Oddziału II. IPMS, Kol. 551/19, k. 2.

56 Z ang. „areszt". Chodzi o areszt w Hajfie.

57 Izaak Koschewnik, były obywatel polski, zawiadywał (jako supervisor) sekcją obozu, w której umieszczono Polaków. Według Horaina przed wojną był „maklerem czy też agentem włoskiej

1. III. deleg[acja] Polaków (Stef[anowski], Roz[en], Hem[ar], Feige[58] odmawia) u Pike'a, przeniesienie do Campu 5.
1 i 2/ III. awantury Matusika
3. III. de La Cluse, ks. Kuncka[59] wolny
Stef[anowski] i Hemar wszczynają akcję przez Pike'a
4. III. 12-ty dzień głodówki Rottecka
6. III. Huculak do Mazry
8. III. Barański[60] redivivus
12. III. Doran[61] na widowni (Stefan[owski] i Hemar)
Skarga na postępowanie
13. III. [a-]Rand[-a], Rud[nicki], [a-]Kwiatk[owski][-a], Brzeziński, [a-]Janicki, Paszk[iewicz], Sulikowski[-a] zwolnieni do Brygady [*Strzelców Karpackich*][62] po [b-]....[-b] [...]
13/14. III. praca nad listami
16. III. Strajk Stokrotki i Józefcz[yka]
19. III. daje słowo Doran, że załatwi zw[olnienie] Polaków w 1 mies[iąc]
przerwa strajku Łemp [Łepkowskiego] i Józef[czyka]
21. III. Doran – Szarkiewicz przesłuchują 14 osób, obiet[nica] zwolnień, Bielski wchodzi na siłę
23. III. rozkaz komendanta [*obozu*] do gotowości na wyjazd
24. III. [a-]Pike przez okno zawiadamia[-a] Prokop[ieniego] o zwolnieniu + 4 innych
24. III. Ungurian Anatol[63] przybywa na noszach chory z Jerozol[imy] do szpitalika w Mazrze

linii okrętowej w Tel-Aviv i zapewne na skutek tego podejrzany przez władze został internowany". IPMS, Kol. 551/43, Kronika, k. 1.

58 Rudolf Feige (1889–1948) pochodził z Niemiec, od 1935 r. mieszkał w Palestynie. Współzałożyciel i pierwszy szef Palestine Meteorological Service. Zginął w czasie oblężenia Jerozolimy (Gutfeld, 1948, s. 2).

59 Brak bliższych informacji. Według Horaina, de Lacluse vel Kuncka miał być oficerem Legii Cudzoziemskiej i wywodzić się z austriackiej szlachty. IPMS, Kol. 551/43, Kronika, k. 3.

60 Chodzi o Artura Schillinga, ewakuowanego z Rumunii pod nazwiskiem Barański. Schilling (Krzywosiński, ur. 1901) przed wojną pracował w rozgłośni warszawskiej (audycje w języku niemieckim). W Mazra'a był internowany dwukrotnie (listopad – grudzień 1940 r. i ponownie w marcu 1941 r.). Pod pseudonimem Antoniego Krzewiny opublikował książkę *Tomorrow in Germany* (Jerusalem 1943) oraz tomik poezji *Polnische Lieder* (Jerusalem 1944). Po wojnie wrócił do kraju. IPMS, Kol. 551/33; K.M. (1943, s. 4); Brod (1945, s. 12).

61 Być może chodzi o por. Desmonda Dorana (1913–1946), oficera Secret Intelligence Service (SIS), który w czasie II wojny światowej służył w Rumunii (do 1941 r., jako szef ekspozytury SIS) i na Bliskim Wschodzie. Tributes to... (1946, s. 4).

62 Zwolnienie wszystkich siedmiu tego dnia i odesłanie do Ośrodka Zapasowego SBSK potwierdza pismo mjr. J. Bińkowskiego do Komendanta Ośrodka, marzec 1941 r., IPMS, Kol. 251/19, k. 73–74.

63 Anatol Ungurian (1915–2008) – ppor. rez. WP, przed wojną był dziennikarzem, współpracował z pismem „Nowa Rzeczpospolita". Do Palestyny przybył z ZSRR, zatrzymany przez władze

25. III. refugiały [*refugianci?*] do 2ego Campu
26/27. [III.] [a-]Po terminie wiecz[orem] Pike ponownie obiec[uje] Prok[opieniemu] zwol[nienie][-a], Arabowie do Sarafan[d]u[64]
28. III. Hemar, Łempk [Łepkowski] T.[65], Frezer, Matusik, Józefczyk wolni
31. III. Ungurian wywieziony do szpit[ala] Haifa rano
29. III. – 5. IV. Stefan[owski] chory na serce
5. IV. Koshewnik Izaak strajk głodowy
8. IV. akcja i memoriał w jego sprawie
10. IV. przerywa strajk bezowocnie
10-14 / IV. przygotowania do Wielkanocy i Wielkanoc
przemówienia Pike'a, Rozena, Egretauda[66], Lesain'a[67], Barabáša i nastroje
16. IV. Memorjał o wstąpieniu do wojska, [a-]Prokopieni koncert dla refug[iantów][-a] [*uchodźców*]
17. IV. Doran [b-]....[-b]
18. ″ Strajk deternistów[68]
19. ″ Termin Doran'a upływa, epidemia dysenterji
20. ″ Deterniści biją Araba Camel'a [*?*]
22. ″ wizyta Polskiego [b-]....[-b] po X.Y. (Traub[man], Haupt[mann][69]), bez rozk[azu] zwolnieni
23. IV. Ungurian do Campu
24. IV. Strajk rozpocz[ął] się wieczorem

---

brytyjskie 5 III 1941 r. W grudniu 1941 r. zwolniono go pod warunkiem, że wstąpi do wojska polskiego, a gdy tego nie uczynił, internowano go ponownie. Po wojnie zajmował się biznesem. IPMS, A. 20.4/60, Pismo mjr. F. Wierzbickiego; Habeas Corpus... (1945, s. 3).

64 W Sarafand (między Tel Awiwem a Jerozolimą) znajdował się jeden z brytyjskich obozów internowania (Sarafand Detention Camp). *Parliamentary Debates* (1939, kol. 2692).

65 Tomasz Łepkowski (ur. 1898) – kuzyn Andrzeja („Stokrotki"), przed wojną właściciel kopalni ropy naftowej w Brzozowcu k. Sanoka, internowany w Mazra'a 20 XI 1940 (zwolniony 28 III 1941 r.). W czasie pobytu w Palestynie opatentował dwa wynalazki z dziedziny wojskowo-technicznej. W 1943 r. wyjechał do USA, gdzie jego brat Rafał (1903–1991) był sekretarzem ambasady RP. IPMS, Kol. 551/38, Materiały.

66 Guy Egretaud (lat 40), dr medycyny, obywatel francuski. Przybył do Palestyny w lutym 1941 r., aby zaciągnąć się do Sił Wolnych Francuzów (*Forces Françaises Libres*). Aresztowany 7 III tr. IPMS, Kol. 551/59, k. 3.

67 Być może chodzi o ks. André Lesaina, pracownika jednej z kurii biskupich w Ziemi Świętej. Z relacji Horaina wynika, że był internowany w Mazra'a. IPMS, Kol. 551/43, Kronika, k. 3.

68 Z ang.: zatrzymany, osadzony.

69 Dawid Traubman i Zygmunt Hauptmann. Pochodzili z Krakowa, mieli około 20 lat. Po wybuchu wojny przedostali się do Rumunii, a następnie do Syrii, skąd w kwietniu 1940 r. nielegalnie przybyli do Palestyny. Aresztowani, po dwóch miesiącach zostali deportowani do Syrii. Na początku lipca powrócili z polskim transportem wojskowym, ponownie zatrzymani i osadzeni w Mazra'a. Wbrew zapisowi nie zostali zwolnieni 22 IV 1941 r. IPMS, Kol. 551/43, Kronika, k. 3; IPMS, Kol. 551/59, k. 1–2.

26. IV. " Czechów
28. IV. Tavory, Doran, koniec strajku, obiet[nica] zwol[nienia] Prokop[ieniego], Haupt[manna], Traub[mana]
29. IV. [a-]Pożegnalny koncert Prokop[ieniego][-a]
30. IV. Stef[anowski] żegna w im[ieniu] Polaków Pike'a. Przyjazd Bieńkowskiego z Wolańskim i Tavorym (?). Łempk [Łepkowski] (Kocay przed sąd)
1. V. [a-]Wiadomości o Advisory[-a]
Dudley-Nigg nowy komendant [*obozu*]
7.5. Zawiad[omienie] o nowym Advisory
8. V. Wiadomości o zwol[nieniu] 5 Polaków: [a-]Bryniarski, Kocay[-a], Ptak, Ungurian, Sładowski[70] (Ungurian na advisory)
9. V. potwierdzenie wiadomości z wyj[ściem] Unguriana, [b-]....[-b] Antczak, Przybylski Stef[anowski] gubi i znajduje sygnet straszliwy hamsin
10. V. Łempk [Łepkowski], Ptak zawiad. o zwolnieniu
11. V. Horain otrzymuje list, rocznica Traubmana i Hauptmanna[71]
15. V. Rozen supervisor[72]
14. V. [a-]Narzymski przyjeżdża po Kocaya, Bryniarsk[iego], Antczaka, Sładowskiego, którego nie wydają władze angielskie wobec braku rozkazu[-a]
Łempk [Łepkowski], Hor[ain], [a-]Ptak[-a], Zajde, Stef[anowski], Kąsin[owski], Bielski na Advisory
14. V. Kocayowa 40 £
15 i 16/ V. Advisory i powrót
15/ V. [a-]Kocay, Antczak[-a], Sładowski, Przybylski wolni, Sładowski otrzymuje zezwolenie na Advisory w godzinę
17. V. [a-]Stokr[otka], Ptak, Bryniarski wolni[-a] [73]
19. V. Tavory rozmowa z Traubmanem
22. V. Rozen, [a-]Prokopieni[-a], Hirschberg, [b-]....[-b] na komisji w Haifie

24. V. 14 Czechów i 2 Polaków do Mazry. Szczepk[owski][74] strajk głodowy
28. V. Advisory: Bielski, Kąs[inowski], Stef[anowski]

70 Roman Włodzimierz Sładowski – dziennikarz, autor m.in. *Przewodnika po Palestynie: „co należy zwiedzać"* (Jerozolima 1942), redaktor efemerycznego pisma „Rzeczy Ciekawe i Przedruki" (Jerozolima 1946–1947). IPMS, Kol. 551/25, List Cz. Horaina.

71 Prawdopodobnie chodzi o rocznicę ich aresztowania w Palestynie. Por. przypis 114.

72 Z ang. przełożony (tu: internowanych). W piśmie do CID w Jerozolimie Rosen-Ronski określił swoją funkcję jako: „supervisor Camp Nr. 1, Acre Internment Camp". IPMS, Kol. 551/59, k. 1.

73 Zwolnienie Bryniarskiego (J. Poray-Biermackiego) tego dnia potwierdza jego własnoręczny życiorys, datowany 5 IV 1942 r. IPMS, Kol. 426/4.

74 Jan Szczepkowski (ur. 1895) – por. WP, z wykształcenia agronom, w latach 1921–1922 zastępca attaché wojskowego przy Poselstwie RP w Moskwie. IPMS, Kol. 551/59, k. 3; Ciechanowski (2005, s. 142); Stawecki (2004, s. 132).

29 i 30. V. Sesja i powrót, chwile ze wstyd. [*?*] Lubaczewski[75], Barysz[76], Kuśnierz[77], Miłoszewski[78] i Kryj[79]
30. V. [b-]....[-b], Badeni St[anisław] (26 lat) i Jan[80] (20 lat, areszt 1. V.) [*w*] Mazra.
Rozen bije Ruginę, Chanania[81] wyzywa kom[*endanta?*] na pojed[ynek], a potem z Herlingerem [*do*] Akko
2. VI. Strzały do intern[owanych] podczas kąpieli, naloty[82]
[a-]3. VI. interwencja w spr[awie] Szczepk[owskiego], depesza do konsulatu[-a]
4. VI. [a-]Doran i kpt. X. odwiedzają Szczepkowskiego[-a]
Jensen ucieka przez bramę
[a-]Szczepk[owski] sztucznie karmiony[-a]
6. VI. Chanania wyzywa kom[*endanta?*] na poj[edynek] pisemnie
Zwolnienie Czernigoja [*?*] Wieńczysław[a] wstrzymane
[a-]5. VI. Doran i kpt. X oraz komendant u Szczepkowskiego.
Sprawa prywatna[-a]
8. VI. Kolarz wolny, wojna ze Syrją, ogień zaporowy [*?*], [a-]uchwała strajku[-a]
9. VI. [a-]Strajk solidarny częściowy Polaków rozp[oczęty] wieczorem (23 osoby)[-a]
[b-]....[-b], Ung[urian], Rozen v/s [a-]Prokop[ieni][-a]. Czernigoj [*?*] wolny
10. VI. [a-]listy do konsula wręczone [?], i Adv[isory][-a]
Bombard[owanie] Haify 1 – 4.30 a.m. [*przed południem*]
11. VI. Barabáš Otokar wolny po 11 mies[iącach]

75 Tadeusz Lubaczewski (1895–1959) – prawnik i dyplomata. W latach 1941–1943 delegat Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej (MPiOS) w Jerozolimie. Po wojnie na emigracji w Wielkiej Brytanii i Kanadzie (Smolana, 2022, s. 172–174).

76 Leon Barysz (1888–1949) – przed wojną dyrektor naczelny Banku Gospodarstwa Krajowego w Warszawie. W czasie pobytu w Palestynie m.in. prezes Komitetu Uchodźców Polskich w Tel Awiwie (1941–1942), a następnie delegat Najwyższej Izby Kontroli na Bliski Wschód (1942–1944). Po wojnie w Wielkiej Brytanii (Danel, 2011, s. 133).

77 Bronisław Kuśnierz (1883–1966) – prawnik, poseł na Sejm RP (1928–1930). Po wrześniu 1939 r. w Rumunii, a następnie w Palestynie. W latach 1944–1949 minister sprawiedliwości w Rządzie RP na Uchodźstwie (Mazur, 2005, s. 288–289).

78 Zdzisław Miłoszewski (1899–1970) – urzędnik MSZ, w latach 1932–1935 sekretarz konsulatu generalnego RP w Charkowie. W Palestynie jeden z liderów środowisk piłsudczykowskich. *Rocznik Służby* ... (1939, s. 219); *Kultura* (1970), nr 9 (276), s. 152.

79 Leon Kryj (1907–1977) w owym czasie był zastępcą delegata MPiOS w Jerozolimie. Później m.in. II sekretarz Poselstwa RP w Kairze. *Polska służba*... (1954, s. 48, 63).

80 Jan Badeni (1921–1995) pochodził z rodziny hrabiowskiej, był synem Stefana (1885–1961), pisarza. Po wrześniu 1939 r. wyjechał z rodziną na Węgry, skąd na fałszywych papierach przedostał się do Palestyny, gdzie został aresztowany. Po zwolnieniu żołnierz SBSK, walczył pod Tobrukiem, następnie pilot Polskich Sił Powietrznych i RAF. Po wojnie w Wielkiej Brytanii, finansista, prezes Fundacji z Brzezia Lanckorońskich (1988–1995). Kossowska (1998, s. 7–11); Badeni (1996, s. 37–39).

81 Dr Deitel Tiburzio (zwany Chanania), włoski Żyd z Triestu. IPMS, Kol. 551/43, Kronika, k. 3.

82 Mowa o włoskich bombardowaniach Palestyny w 1940 i 1941 r. (por. zapisy pod datami 10, 12 i 14 VI) (Arielli, 2010, s. 331–347).

Camp ostrzelany z CKM
12. VI. Bombard[owanie] Haify, [a-]telegr. o karetkę[-a]
[a-]13. VI. Ks. Olejarz[83] z Haify u Szczepk[owskiego], kom[endant] radzi przetrzymać[-a]
14. VI. Bomb[ardowanie] Haify, kanonada w Syrji. Włochy się przyłączają [a-]Stef[anowski] i Zajde sztucz[nie] karm[ieni] przymusowy
15. VI. Prokop[ieni] rozkaz zwolnienia, zawiadomienie przez kom[endanta][-a]
[a-]16. VI.[-a] Czernigoj [*?*] na liście dwoje innych
[a-]16. VI. 3-cie karm[ienie] przym[usowe] St[efanowskiego], Zaj[dego] i Horaina[-a]
16. VI. Karm[ieni] przym[usowo] [a-]St[efanowski], Zaj[de], Hor[ain], Biel[ski], Hirszb[erg], Badeni, Badeni, pili Prokop[ieni], Kąsin[owski], Dzidek[84], Rozen, kategor[ia] pośredn. [?][-a]
17. VI. de Fetti i v. Rotteck zabici, awant[ura] Rozen – Befinger
[a-]18. VI. Bieńk[owski] i Wolański, [*i*] Tavory u Szczepk[owskiego] z Aullem; przesłuchanie Befingera, Skąpskiego i Zajdlera [b-]....[-b], decyzja o przerw[aniu] str[ajku][-a]
18. [a-]VI. Oficjalne zaw[iadomienie] o przerw[aniu] strajku, owacje dla komendanta, Stef[anowski] i Szczepk[owski] kontynuują strajk.
Masztalerz zabiera list [*?*] do Advisory w spr[awie] Szczepk[owskiego][-a]
19. VI. Stef[anowski] do szpit[ala]. Powrót Arbeau [i] Cebulki po 3 tyg[odniach] z Jerozolimy. [a-]Prokopieni wolny[-a]
22. VI. Wojna Ros[yjsko]-niem[iecka] (Solnik)
[a-]23. VI. Konsyljum lek[arskie] w spr[awie] Szczepk[owskiego]. Wieczorem zawiadomienie o zwol[nieniu] Szczepk[owskiego] w 3-4 dni[-a]
[a-]26. 5. Szczepkowski dalej w strajku, objawy [b-]....[-b -a]
[a-]25. VI. Stef[anowski] przerywa strajk[-a]
[a-]28. VI. ″ i Szczepk[owski] wracają do Campu, Szczepk[owski] wyjeżdża.[a] Wiad[omość] o zwolnieniu Zajde[go], Befinger[a], Hirschberg[a], Skąpskiego.
29. VI. Ginie złoty zegarek Rosena, nagroda 2, 4, 8 £P.[85]
30. VI. Zajde, Hirsch[berg], Befinger wolni. Jensen w więzieniu w Akko.

83 Ks. Michał Olejarz (1893–1958) – kapłan archidiecezji lwowskiej. Działał w Katolickim Duszpasterstwie Polskim w Palestynie, katecheta w szkołach junackich. Po wyjeździe z Palestyny duszpasterz w Libanie, USA i Holandii. Zmarł w Amsterdamie. IPMS, Kol. 551/46 (Judycki, 2008, s. 293).

84 Tomasz Dzidek (właśc. Michał Kliszczun, 1911–1948) – obywatel polski narodowości ukraińskiej. Po wybuchu wojny kolaborował z Niemcami. Do Palestyny przybył w 1941 r. i jako podejrzany o współpracę z wywiadem niemieckim został zatrzymany przez władze brytyjskie (Mazra'a, Latrun). W styczniu 1948 r. zastrzelony przez grupę Sterna pod zarzutem współpracy z Arabami. IPMS, A. 20.4/60, Pismo mjr. F. Wierzbickiego; Ukrainian... (1948, s. 3).

85 Funt palestyński (Palestine pound, £P) – w latach 1927–1948 oficjalna waluta w Mandacie Palestyny, używana także w Transjordanii (do 1949 r.) i Izraelu (do 1952 r.) (Berlin, 2001).

1. VII. Skąpski wolny, wiad[omość] o śmierci [*Ignacego Jana*] Paderewskiego.
2. VII. Na „Advisory" w kajdanach Czerwiński, Uziembło, Nowak w kajdanach
2-3/ [*VII.*] Zajde rozmawia z Chmielewskim
4. VII. Rozen w kajd[anach] do Haify na 2-gie przesłuchanie z Tavorym
4/5 [*VII.*] Chmielewski rozmawia z Szarkiewiczem
2-5/ VII. Strajk Egretaud[a]
6. VII. niedziela. Sens[acyjne] wiadomości o szeregu zwolnionych.
Kąsinowski hutleader[86]
8. 7. [*VII.*] Badeniemu odsyłają paszport, Badeni St. zwolniony.
10. VII. Rotteck zmartwychwstał.
11. VII. Arbeau do szpitala w Athlit[87]
12. VII. Miksiewicze Bronisław i Józef wolni.
[...]
13. 7. Strajk 139 refugiałów na skutek oddzielenia od żon przeniesionych do Athlit.
14. 7. Zajście Zajdler – Traubman na tle ping-pong'u. [*Traubman*] ordynarny. Zajdler się wyprowadza do baraku Starców[88], ale wieczor[em] wraca po przeproszeniu. Przybywa 3 komunistów i 1 Polak. Konsulat przysyła dla 16 Polaków pieniądze = 32 £P. Weisstein Paweł (f. ns. Walewski) z Jarosławia przybył do Pal[estyny] 2.12.40 r., przed 23 dniami areszt[owany] w Tel-Aviv i osadzony w więz[ieniu] w Jaffie. Oficer rez[erwy] W[ojska] P[olskiego]. Podobno uczciwy i przyzwoity, ale blagier.
15. 7. Stef[anowski], Biel[ski], Kąs[inowski] jadą na „Advisory", dentysta zdejmuje mi koronę.
16. 7. Schreyer zawiadamia mnie o zwolnieniu [...]. O godz. 3.05 przekraczam z kuferkami bramę obozu.

[...]
[IPMS, Kol. 551/43]

a- -a *fragment tekstu przekreślony odręcznie*
b- -b *wyraz nieczytelny*

86 Z ang.: przełożony grupy więźniów w baraku.

87 Athlit (Atlit) – miejscowość na południe od Hajfy; w latach 1939–1948 znajdował się tam brytyjski obóz internowania dla nielegalnych imigrantów żydowskich (Naor, 2010).

88 Barak, w którym była osadzona tzw. starszyzna (osoby o znaczącej przed internowaniem pozycji społecznej). IPMS, Kol. 551/43, Kronika, k. 3.

Bibliografia

Źródła archiwalne

1. The National Archives, London (NA)
FO 916/289, „Camp No 1", b.d.
FO 371/39515, „Detention of dr. Viktor Kutten in Palestine".
HO 215/72, „Camp d'internement d'Acre. Visité au début de juillet 1941" (raport delegacji Międzynarodowego Komitetu Czerwonego Krzyża).
KV 2/517 i 518, Teczka osobowa Edwarda Szarkiewicza.
KV 2/518, List Józefa Poznańskiego do Tadeusza Walkowskiego, 20 VII 1944 r.

2. Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie (IPMS)
A.20.4/60, „Notatka w sprawie Kuttena i towarzyszy, sporządzona na podstawie aktów nadesłanych przez Komisję Badawczą w Jerozolimie", 20 IV 1945 r.
– Pismo mjr. Franciszka Wierzbickiego z Ekspozytury Oddziału Informacyjnego Sztabu Naczelnego Wodza, 16 V 1944 r.
– „Sprawa Kuttena, Kąsinowskiego i Stefanowskiego", bd.
A. 49/176, Pismo obywateli polskich internowanych w Latrun do Konsula Generalnego RP w Tel Awiwie, 21 XII 1942 r.
– „Wykaz uchodźców polskich internowanych w obozach w «Latrun» lub «Wilhelminie»", 9 II 1945 r.
A.XII.24/100, Meldunki mjr. Franciszka Berstlinga, kierownika Placówki Informacyjnej Oddziału II Sztabu Dowództwa WP na Środkowym Wschodzie, 1 i 12 IX 1942 r.
Kol. 25/31A, Pismo Bronisława Syrokomla-Stefanowskiego do Stanisława Kota, 16 III 1943 r.
– Pismo Wiktora Kuttena do S. Kota, Mazra'a, 22 X 1942 r.
Kol. 138/197, Meldunek, 13 XI 1940 r.
– Meldunki Konstantego Bączkowskiego (b. urzędnika Ekspozytury Oddziału II w Rumunii), 13 XI 1940 r., 25 III 1941 r.
– Odpis pisma w sprawie Edmunda Nabożnego, b.d.
– Pismo Oddziału II Sztabu Dowództwa WP na Środkowym Wschodzie, 22 X 1941 r.
Kol. 229/4, List Witolda Hulanickiego do gen. Stanisława Kopańskiego, 1 III 1941 r.
Kol. 251/19, Pismo internowanych wojskowych do Ośrodka Zapasowego Brygady Strzelców Karpackich, 2 I 1941 r.
– Pismo organizatorów strajku do Ośrodka Zapasowego BSK, 2 I 1941 r.
– Pismo mjr. Józefa Bińkowskiego do Komendanta Ośrodka Zapasowego SBSK, marzec 1941 r.
– Pismo mjr. J. Bińkowskiego do gen. Józefa Kordiana Zamorskiego, 19 IV 1941 r.
Kol. 251/20, Notatki gen. J.K. Zamorskiego.

Kol. 426, Kolekcja Janusza Poray-Biernackiego.
Kol. 426/4, Życiorys Janusza Poray-Biernackiego, 5 IV 1942 r.
Kol. 551/19, List Czesława Horaina do Jerzego Korwin-Gosiewskiego (b. dyrektora Zakładów Elektro S.A. w Łaziskach Górnych), 21 VII 1950 r.
Kol. 551/25, List Cz. Horaina do Mariana Hemara, 30 VI 1947 r.
– „Myśmy się w Mazrze poznali" (mszp,, 31 I 1941 r.).
Kol. 551/33, Materiały dotyczące Artura Schillinga.
Kol. 551/38, Materiały dotyczące Tomasza Łepkowskiego (m.in. życiorys, 19 X 1942 r.; korespondencja, 1941–1943).
– Pismo T. Łepkowskiego (w języku angielskim, brak adresata), 28 VI 1941 r.
Kol. 551/43, „Kronika Mazryjska" (Cz. Horain, 1941 r.).
– „Notatki" Cz. Horaina (1941 r.).
– „Wiersze makabryczne".
Kol. 551/46, Michał Olejarz, fiszka biobibliograficzna.
Kol. 551/53, Wilhelm Ptak, fiszka biobibliograficzna.
– Wycinki prasowe (Paweł Prokopieni).
Kol. 551/59, Pismo Ludwika Rozen-Rońskiego do Central Intelligence Department (CID) w Jerozolimie, 21 VI 1941 r.
Kol. 551/67, „Odpis memorandum Bronisława Syrokomli Stefanowskiego", bd. [1941 r.].
Kol. 551/75, Listy Zygmunta Bielskiego do Cz. Horaina, 7 X 1941, 10 I 1942 r.

3. Biblioteka Polska POSK w Londynie (BPOSK)
Archiwum Osobowe Emigracji im. B.O. Jeżewskiego

4. Hoover Institution on War, Revolution and Peace, Stanford University (HI)
MSZ 800/42/0/-/304, 310, 313, 325, dokumenty dotyczące sprawy Kuttena.

Źródła drukowane, wspomnienia

Badeni, S. (1996). *Świat przedwczorajszy*, wybór i wprowadzenie R. Habielski. Warszawa: Krupski i S-ka.
Borowski, M. (2007). *Wspomnienia*, wybór i oprac. S. Kudela i W. Pater. Gdynia: Muzeum Marynarki Wojennej.
Ciechanowski, J.S. (wybór i oprac.). (2005). *Polsko-brytyjska współpraca wywiadowcza podczas II wojny światowej*. T. 2: *Wybór dokumentów*. Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych.
Horain, C. (2022). *Na tropie Polaków w Ziemi Świętej. Rejestr pielgrzymów i podróżników polskich do Ziemi Świętej przybyłych w latach 1845–1921; 1931–1947. Edycja źródeł*, wstęp i oprac. M. Kłakus. Katowice–Toulon: Fundacja Centrum Badań nad Historią Kościoła im. ks. W. Myszora.
Iranek-Osmecki, K. (2004). *Powołanie i przeznaczenie. Wspomnienia oficera Komendy Głównej AK*. Wyd. 2. Warszawa: Czytelnik.

Jasieńczyk, J. (1955). *Słowo o bitwie. Tryptyk powieściowy*. Londyn: s.n.
Kopański, S. (1990). *Wspomnienia wojenne 1939–1946*. Warszawa: Bellona.
Kossowska, S. (1998). *Przyjaciele i znajomi*. Toruń: Biblioteka Uniwersytecka. Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
Parliamentary Debates (Hansard). House of Commons. Official Report (1939). 5th Series. Vol. 347. London: HMSO.

Prasa

Brod, M. (1945). Poezje niemieckie A. Krzewiny. *W Drodze* (Jerozolima), 1 I.
Gutfeld, H. (1948). Death of Weather Expert Loss to Science. Dr. Rudolf Feige. *The Palestine Post* (Jerusalem), 2 VI.
Habeas Corpus for Polish Journalist. (1945). *The Palestine Post*, 23 II.
K.M. (1943). Jutro w Niemczech. *Gazeta Polska* (Jerozolima), 18 VI.
Tributes to Major Doran. (1946). *The Palestine Post*, 17 IX.
Ukrainian Shot Dead in Café. (1948). *The Palestine Post*, 9 I.

Monografie, rozprawy, opracowania

Arielli, N. (2010). „Haifa is still Burning". Italian, German, and French Air Raids on Palestine during the Second World War. *Middle Eastern Studies*, vol. 46, no 3, 331–347.
Berlin, H.M. (2001). *The Coins and Banknotes of Palestine under the British Mandate, 1927–1947*. Jefferson, N.C.: McFarland.
Buczek, R. (1981). *Był taki czas...*. Toronto: Century (wyd. krajowe: *Rozgrywka o dolary*, Kielce: Dom Książki, 1991).
Buczek, R. (1991). *Człowiek do złotych interesów*. Warszawa: Rój.
Bzowska, K. (1998). Janusz Jasieńczyk: Janusz Poray-Biernacki (1907–1996). *Archiwum Emigracji: studia, szkice, dokumenty*, z. 1, 190–192.
Danel, J.K. (2011). *Druga Wielka Emigracja 1945–1990. Słownik biograficzny*. T. 1. Zamość: Wydawnictwo Officina Simonidis.
Dopierała, K. (red.). (2003). *Encyklopedia polskiej emigracji i Polonii*. T. 1. Toruń: Oficyna Wydawnicza Kucharski.
Dubicki, T. (2018). Sprawa Wiktora Kuttena w rozpoznaniu Ekspozytury „R" (Bukareszt) Oddziału II Sztabu NW. W: K. Paduszek et al. (red.), *Kontrwywiad II RP (1914) 1918–1945 (1948)*. T. V, cz. 1 (ss. 95–111).Warszawa: Centralny Ośrodek Szkolenia w Emowie (Agencja Bezpieczeństwa Wewnętrznego).
Dubicki, T. i Suchcitz, A. (2009). *Oficerowie wywiadu WP i PSZ w latach 1939–1945. Słownik biograficzny*. T. 1. Warszawa: Wydawnictwo LTW.
Dubicki, T. i Suchcitz, A. (2011). *Oficerowie wywiadu WP i PSZ w latach 1939–1945. Słownik biograficzny*. T. 2. Warszawa: Wydawnictwo LTW.
Giziński, S. i Szutowicz, A. (2013). *Oflag II B Arnswalde. Jenieckie losy*. Wrocław: Nortom.

Iranek-Osmecki, K. (1970). Szkodliwa książka. *Zeszyty Historyczne*, z. 18, 221–229.
Iranek-Osmecki, K. (1975). Afera Mikicińskiego. *Zeszyty Historyczne*, z. 32, 187–200.
Judycki, Z.A. (2008), *Polscy duchowni w świecie. Słownik biograficzny*. T. 1. Kielce: Józef Siwek. Redakcja Informatorów Biograficznych.
Kapera, Z.J. (2021). Niemieckie świadectwa o Samsonie Mikicińskim. *Scripta Historica*, nr 27, 59–78.
Kotkowski, Z. (1972). *Na kontynencie afrykańskim: oddział służby transportowej S.B.S.K. i głosy na drogach żołnierzy brygady*. Londyn: s.n.
Kowalik, J. (1965). Czasopiśmiennictwo. W: T. Terlecki (red.), *Literatura polska na obczyźnie 1940–1960*. T. 2 (ss. 373–548). Londyn: B. Świderski.
Mazur, G. (red. nauk.). (2005). *Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939. Słownik biograficzny*. T. 3. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
Michniewicz, L. [W. Michniewicz]. (1969). *Opération Haïfa*, adaptation de J. Helle. [Paris]: Casterman.
Michniewicz, W. (1971). „Szkodliwa książka"? *Zeszyty Historyczne*, z. 20, 151–170.
Mieszkowska, A. (oprac.). (2006). *Ja, kabareciarz. Marian Hemar – od Lwowa do Londynu*. Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza.
Naor, M. (2010). *Atlit. „Illegal Immigrant" Detention Camp. A Story of a Time and Place*. Mikveh Israel: Yehuda Dekel Library.
Pancewicz, B.M. (oprac.). (1985). *Harcerstwo w Afryce 1941–1949*. Londyn: Harcerska Komisja Historyczna.
Patek, A. (2021). Kolekcja Czesława Horaina w zbiorach Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie jako źródło do badań nad dziejami Polaków w Ziemi Świętej. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny*, nr 1 (179), 239–258.
Patek, A. (2023). Polish War Refugees Interned in Palestine in the Light of „Mazra'a Chronicle". *Studia Środkowoeuropejskie i Bałkanistyczne*, t. 32, 9–28.
Pepłoński, A. (1995). *Wywiad Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie 1939–1945*. Warszawa: Morex.
Polska służba zagraniczna po 1 września 1939 r. (1954). Londyn: Wydawnictwo Stowarzyszenia Pracowników Polskiej Służby Zagranicznej.
Picheta, Z. (sporządził). (ca 1998). *Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich: 2 IV 1940 – 2 V 1942. Spis żołnierzy*. Londyn: z fund. Polonia Aid Foundation Trust.
Pietrzak, J. (2015). Sprawa Obozu Dyscyplinarnego Armii Polskiej na Wschodzie w Latrun w Palestynie (1944–1945). *Dzieje Najnowsze*, nr 2, 79–91.
Rocznik Służby Zagranicznej Rzeczypospolitej Polskiej według stanu na 1 czerwca 1939. (1939). Warszawa: Ministerstwo Spraw Zagranicznych.
Rutkowski, P. (2014). Sprawa Samsona Mikicińskiego. *Zeszyty Naukowe Szkoły Wyższej Przymierza Rodzin. Seria Humanistyczna*, nr 2, 207–238.
Smolana, K. (1992). Dzieje Polaków w Chile. *Studia Polonijne*, t. 14, 71–102.

Smolana, K. (oprac.). (2022). *Urzędnicy służby zagranicznej Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1945. Przewodnik biograficzny*. T. II. Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Ministerstwo Spraw Zagranicznych.

Stawecki, P. (2004). Attaché wojskowi Drugiej Rzeczypospolitej. *Przegląd Historyczno-Wojskowy*, nr 2 (202), 107–138.

Suchcitz, A. (2021). *A Polish Field in Central London. Poles Buried in Brompton Cemetery*. London: Polska Misja Katolicka w Anglii i Walii.

Terlecki, O. (1987). *Szkice i polemiki*. Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza.

Strony internetowe

He Escaped the Nazis, Prospered in America. Pozyskano z: https://www.courant.com/2002/06/30/he-escaped-the-nazis-prospered-in-america/ (dostęp: 28.08.2023).

Artur Patek – prof. dr hab., pracownik Instytutu Historii UJ; główne zainteresowania badawcze: historia powszechna XX wieku ze szczególnym uwzględnieniem Bliskiego Wschodu i dziejów Polonii. Ważniejsze publikacje: *Birobidżan. Sowiecka Ziemia Obiecana? Żydowski Obwód Autonomiczny w ZSRR* (1997); *Wielka Brytania wobec Izraela w okresie pierwszej wojny arabsko-izraelskiej, maj 1948 – styczeń 1949* (2002); *Jews on Route to Palestine 1934–1944. Sketches from the History of Aliyah Bet – Clandestine Jewish Immigration* (2012); *Polski cmentarz w Jafie. Z dziejów Polonii w Izraelu* (2016); *Palestyńskie Soplicowo 1939–1948. Studia z dziejów polskiego uchodźstwa wojennego w Ziemi Świętej* (2022).

OPEN ACCESS
perspektywy kultury / *perspectives* on culture
No. 53 (2/2026)

Magdalena Grabowska
https://orcid.org/0000-0002-6626-1671
Uniwersytet Gdański
magdalena.grabowska@ug.edu.pl
https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.16

Apostazja w narracjach: analiza motywów apostazji na podstawie wywiadów biograficznych

STRESZCZENIE

Niniejszy artykuł poświęcony został analizie motywów stojących za decyzją o apostazji, czyli formalnej rezygnacji z członkostwa we wspólnocie Kościoła Rzymskokatolickiego w Polsce. Na podstawie analizy dyskursu narracyjnego materiału pozyskanego na drodze wywiadów indywidualnych (35 rozmów) możliwe stało się wyodrębnienie sześciu dominujących motywów, z powodu których osoby badane w wieku 18–50+ zdecydowały się na złożenie w parafii zamieszkania aktu woli stwierdzającego chęć wystąpienia z Kościoła. Dzięki analizie treści oraz analizie struktury narracyjnej odkryłam komunikowane znaczenia odzwierciedlające z jednej strony elementy indywidualne, z drugiej wspólne zasoby dyskursywne. Dane dały dostęp do procesów tożsamościowych dziejących się w momencie, kiedy osoba odchodzi z organizacji, z którą w mniejszym lub większym stopniu była związana całe swoje dotychczasowe życie. Na pierwszy plan wysunęła się potrzeba wyrażenia sprzeciwu wobec wzorców instytucjonalnych, które zostały im narzucone w dzieciństwie. Do głosu doszła również potrzeba bycia słyszanym i słyszaną, jak i refleksyjne pozycjonowanie się w rozmowie, sygnalizujące świadomą potrzebę podzielenia się swoimi przemyśleniami oraz doświadczeniami. Przyczyny apostazji, o których mowa jest w niniejszym tekście, można podzielić na wewnętrzne oraz zewnętrzne. Do wewnętrznych zaliczyłam motywy emocjonalne, intelektualno-duchowe i moralne, zaś do zewnętrznych wpisałam przyczyny społeczne, polityczne oraz instytucjonalne.

SŁOWA KLUCZE: apostazja, biografia, dyskurs, Kościół katolicki, narracja

ABSTRACT

Apostasy in Narratives: An Analysis of Motives of Apostasy Based on Biographical Interviews

This article is devoted an analysis of the motives underlying the decision to apostatize, understood as the formal resignation from membership in the Roman Catholic Church in Poland. The study is based on the analysis of narrative discourse derived from material collected through interviews comprising thirty-five conversations. This approach enabled the identification of seven

Sugerowane cytowanie: Grabowska, M. (2026). Apostazja w narracjach: analiza motywów apostazji na podstawie wywiadów biograficznych. *Perspektywy Kultury*, *2*(53), ss. 261–273. https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.16
Nadesłano: 10.08.2024 Zaakceptowano: 24.07.2025

dominant motives that led individuals aged 18 to over 50 years old to submit a declaration of withdrawal from the Church in their local parish. Through content analysis and narrative structure analysis, the study identified communicated meanings that reflect both individual experiences and broader shared discursive resources. The collected data provided insight into the identity processes accompanying departure from an organization with which they had been connected—to varying degrees—throughout their life. One of the primary factors emerging from the narratives was the need to express opposition to institutional patterns imposed during childhood. Additionally, respondents also expressed a desire to be heard and to engage in reflective self-positioning during the conversations, signalling a conscious need to share personal thoughts and experiences. The reasons for apostasy discussed in this article amy be divided into internal and external factors. Internal factors include emotional, intellectual, spiritual, and moral motivations, while external factors encompass social, political, and institutional reasons.

KEYWORDS: apostasy, biography, discourse, Roman Catholic Church, narration

Wprowadzenie

Socjolog Simon Cottee (2015) uważa, że apostazję można rozumieć jako opuszczenie wspólnoty religijnej, połączone ze świadomym odrzuceniem zarówno przekonań, jak i wartości wynikających z przynależności do tej grupy. Badając apostazję wśród muzułmanów w Wielkiej Brytanii i Kanadzie, Cottee podkreśla, że jest to zjawisko o charakterze konfrontacyjnym, które dotyka samej istoty ludzkiej tożsamości. Podobne stanowisko prezentuje David Bromley (1998), który postrzega apostazję jako „zakwestionowane odejście" (*contested exit*). Uważa on, że apostazja dotyczy przede wszystkim wysoce wymagających organizacji religijnych, z których odejście jest trudne i wiąże się z licznymi konsekwencjami dla jednostki. Socjolożka Janet Jacobs (1989) z kolei zwraca uwagę na narracyjny charakter apostazji, nazywając ją opowieścią o życiu człowieka, złożoną z trzech etapów: przed, czyli czasu naznaczonego religijnością; w trakcie, czyli okresu, kiedy osoba zaczyna kwestionować swoją religię; oraz po, czyli momentu, w którym następuje przeistoczenie się w osobę niereligijną.

Apostazja, o której mowa w niniejszym tekście, odnosi się do odejścia z Kościoła Rzymskokatolickiego w Polsce. W związku z tym warto przywołać oficjalne stanowisko Kościoła w tej kwestii. Od 2009 r. w Polsce obowiązuje Dekret Ogólny Konferencji Episkopatu Polski, który zawiera wytyczne dotyczące procedury apostazji. We wstępie dokumentu czytamy:

> Obowiązek zachowania wspólnoty z Kościołem w najbardziej radykalny sposób narusza ten katolik, który dokonuje aktu odstępstwa od wspólnoty Kościoła, bądź jako heretyk, który uporczywie, po przyjęciu chrztu, zaprzecza jakiejś prawdzie,

> w którą należy wierzyć wiarą boską i katolicką, albo uporczywie powątpiewa o niej; bądź to jako apostata, który całkowicie porzuca wiarę chrześcijańską (występując z Kościoła katolickiego i wstępując do wspólnoty religijnej niechrześcijańskiej lub pozostając poza jakąkolwiek wspólnotą religijną); bądź to jako schizmatyk, który odmawia uznania zwierzchnictwa Biskupa Rzymskiego lub utrzymania wspólnoty z członkami Kościoła uznając to zwierzchnictwo (kan. 751 KPK) (Uchwała nr 20/370/2015 Konferencji Episkopatu Polski z dn. 7 października 2015 r. dotycząca wydania Dekretu Ogólnego Konferencji Episkopatu Polski w sprawie wystąpień z Kościoła oraz powrotu do wspólnoty Kościoła).

Apostazja jest więc w tym rozumieniu nie tylko naruszeniem obowiązku zachowania wspólnoty z Kościołem, ale przede wszystkim oznacza całkowite porzucenie wiary chrześcijańskiej. Niewątpliwie, ton tego dokumentu ma charakter negatywnie perswazyjny, co ma na celu zniechęcenie, a być może nawet wywołanie strachu u osób planujących apostazję (Grabowska, 2023). W dalszej części dokumentu opisano szczegóły procedury wyjścia z Kościoła. Osoba pragnąca dokonać apostazji powinna przedstawić w parafii zamieszkania, w obecności proboszcza, oświadczenie woli o wystąpieniu z Kościoła oraz aktualny odpis aktu chrztu. Oświadczenie musi zawierać informację o dobrowolności aktu oraz świadomości związanych z nim konsekwencji. Proboszcz jest zobowiązany do przeprowadzenia rozmowy mającej na celu odwiedzenie osoby od decyzji o odejściu ze wspólnoty Kościoła (Grabowska, 2023).

Spojrzenie na apostazję przez pryzmat indywidualnych biografii pozwala uchwycić znaczenia, jakie jednostki przypisują temu wydarzeniu. Perspektywa narracyjno-dyskursywna umożliwia przedstawienie ciągu działań i wydarzeń jako spójnej całości, przede wszystkim dlatego, że poprzez narrację osoby nadają swoim doświadczeniom sens (Polkinghorne, 1988). Analiza narracyjna pozwala na zbadanie indywidualnych sposobów konstrukcji znaczeń w trakcie budowania opowieści, podczas gdy analiza dyskursu podkreśla społeczne konsekwencje różnych sposobów prezentowania i wartościowania sytuacji (Kvale, 2012), takich jak odejście z Kościoła. Analiza narracyjno-dyskursywna koncentruje się na badaniu wywiadów biograficznych pod kątem znaczeń, które jednostki nadają swoim doświadczeniom i wydarzeniom, ukazując zarówno to, co wspólne, jak i to, co jednostkowe, podkreślając pracę nad tożsamością (Taylor i Littleton, 2010) oraz sposoby realizacji sprawczości przez badanych (Bischoping i Gazso, 2016).

Teoretyczne ramy odniesienia

Na doświadczenie apostazji można spojrzeć przez pryzmat narracji. Psychologowie zauważają, że przedstawianie rzeczywistości w formie opowieści jest naturalnym sposobem nadawania sensu doświadczeniom i wydarzeniom (Polkinghorne, 1988; Trzebiński, 2002). Jeremy Bruner (1991) podkreśla,

że racjonalność narracyjna odgrywa kluczową rolę w komunikacji, ponieważ umożliwia rekonstrukcję znaczeń, które jednostka wypracowuje w trakcie interakcji z innymi. Narracja jest bowiem konwencjonalnym i kulturowo uwarunkowanym sposobem organizowania doświadczeń.

Kluczowym elementem narracji jest bohater wraz z jego intencjami (Trzebiński, 2002), a także czas, który stanowi strukturalną cechę narracji. W kontekście rozważań nad motywami decyzji o apostazji szczególnie istotne wydaje się jednak zwrócenie uwagi na związek między narracją a tożsamością. Uważam, że tożsamość człowieka ulega zmianom w toku życia. Chodzi tu o tożsamość narracyjną, która jest dynamicznym konstruktem kształtującym się w procesach społecznych i praktykach dyskursywnych. Ten mechanizm ujawnia się w wywiadach, gdzie rozmówcy aktywnie pracują nad budowaniem obrazu samych siebie, czerpiąc zarówno z wcześniej skonstruowanych wersji, jak i z kontekstu społeczno-kulturowego (Taylor i Littleton, 2010). Innymi słowy, materiał zebrany w wywiadach pokazuje, z jednej strony, wieloletni wysiłek każdej z osób nad stworzeniem nowej, świeckiej tożsamości, a z drugiej strony stanowi źródło informacji o przekonaniach i poglądach podzielanych przez apostatów, którzy tworzą tzw. wspólnotę dyskursu – zestaw powszechnie uznawanych stwierdzeń i opinii, osadzonych w określonej ideologii, mogących stanowić wzorzec identyfikacji dla innych (Little i Jordens, 2022). W ujęciu performatywnym tożsamość jawi się jako konstrukt powstający na drodze oddziaływania mechanizmów dyskursywnych o kulturowym podłożu (Baker i Galasiński, 2001).

Opowieści o apostazji dostarczają również wiedzy o procesach kształtowania poczucia podmiotowości w konfrontacji z instytucjami takimi jak Kościół Rzymskokatolicki w Polsce, a także rodzina i szkoła, do których nawiązywali uczestnicy badania. Krytyczna analiza narracji pozwala zatem dostrzec w rozmowach ślady świadomości wpływu dyskursów instytucjonalnych na jednostki (Souto-Manning, 2012).

Metodologia

Dane, na których opieram się w niniejszym tekście, pochodzą z częściowo ustrukturyzowanych wywiadów indywidualnych na temat doświadczenia apostazji, które przeprowadziłam w 2021 r. W badaniu uczestniczyły osoby będące wówczas członkami i członkiniami facebookowej grupy „Apostazja 2020". Na moje zaproszenie do udziału w wywiadzie odpowiedziało 35 osób w wieku od lat 18 do 50+, zarówno kobiety, jak i mężczyźni. Celem badania było pogłębione poznanie oraz zrozumienie indywidualnych perspektyw, motywacji i punktów widzenia osób, które podjęły decyzję o formalnym wystąpieniu z Kościoła Rzymskokatolickiego w Polsce. Badanie miało na celu uchwycenie nie tylko samego faktu rezygnacji z członkostwa, ale również procesów refleksyjnych,

emocjonalnych i społecznych, które do niej prowadziły. Chodziło o dotarcie do wewnętrznych narracji jednostek – ich doświadczeń, przemyśleń, konfliktów tożsamościowych oraz relacji z instytucją Kościoła – aby lepiej zrozumieć, jak i dlaczego dochodzi do decyzji o apostazji w konkretnym, kulturowo i historycznie uwarunkowanym kontekście polskim. Tym samym badanie miało charakter eksploracyjny i jakościowy, koncentrując się na znaczeniach nadawanych przez samych uczestników temu przełomowemu aktowi w ich życiu.

Pytałam o powody podjęcia tej decyzji, przebieg procesu apostazji oraz wpływ tego wydarzenia na ich życie. Interesowało mnie również ich podejście do religii i wiary, a także rola szkoły w podjęciu tej decyzji. Temat rodziny pojawiał się zawsze z inicjatywy badanych.

Warto podkreślić, że uczestnicy bardzo chętnie i często w sposób pogłębiony oraz szczegółowy rekonstruowali historie swojego życia. W niektórych przypadkach moje pytania okazywały się zbędne, ponieważ rozmówcy sami poruszali tematy, o które chciałam wcześniej zapytać (Grabowska, 2023).

Zebrany materiał poddałam analizie treści oraz analizie struktury narracyjnej, koncentrując się na komunikowanych znaczeniach. Z jednej strony odzwierciedlają one indywidualne elementy, charakterystyczne dla jednostkowej biografii, z drugiej zaś ukazują wspólne zasoby dyskursywne.

Wyniki: analiza motywów apostazji

Grabowska (2023) uważa, że czynniki decydujące o motywacji o apostazji mają charakter zewnętrzny i wewnętrzny. Wśród motywów zewnętrznych wymienić można przyczyny o podłożu intelektualno-duchowym, emocjonalnym oraz moralnym. Z kolei w grupie motywów zewnętrznych znalazły się czynniki o podłożu politycznym, społecznym oraz instytucjonalnym. Poniższa tabela wyjaśnia znaczenie poszczególnych motywów apostazji oraz ilustruje je przykładami uzasadnień pochodzących z wypowiedzi osób.

Tabela 1. Motywy apostazji

INSTYTUCJONALNE Wpływ Kościoła jako instytucji na różne sfery życia	**INTELEKTULNO-DUCHOWE** Rezultat poszukiwań i przemyśleń	**POLITYCZNE** Związek Kościoła z władzą w państwie	**SPOŁECZNE** Potrzeba zamanifestowania społeczeństwu niezgody na działania Kościoła w Polsce	**EMOCJONALNE** W rezultacie negatywnych doświadczeń z Kościołem jako instytucją oraz jej przedstawicielami	**MORALNE** Konflikt światopoglądowy
Krytyka hipokryzji Kościoła	Własne poszukiwania intelektualne	Wpływ Kościoła na politykę	Potrzeba uporządkowania życia, tak aby nie być liczonym do statystyk kościelnych	Złość na Kościół za to, że narzuca schematy i poglądy wszystkim ludziom, w tym niewierzącym	Inicjacja seksualna
Krytycyzm wobec zachowania hierarchów	Twardy ateizm	Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego na temat zakazu aborcji	Potrzeba pokazania społeczeństwu, że nie jest się już związanym z Kościołem katolickim	Bunt wobec nauczania Kościoła	Odkrycie swojej homoseksualności
Walka z instytucją Kościoła	Brak wiary od dziecka	Rosnąca pozycja oraz przywileje Kościoła katolickiego po 1989 r.		Negatywne doświadczenia z lekcjami religii w szkole	Potrzeba życia w zgodzie ze sobą
Kościół i religia zrobiły wiele złego ludziom	Brak więzi z Kościołem	Komisja majątkowa		Brak pomocy ze strony Kościoła, gdy była ona potrzebna	Niejednolity stosunek do religii w domu rodzinnym
Pedofilia w Kościele	Zwątpienie w istnienie Boga				

Ograniczenie praw reprodukcyjnych	Wieloletni sceptycyzm i niezgoda wobec nauczania Kościoła					
Lekcje religii w szkołach	Utrata wiary w momencie, gdy choruje bliska osoba					
Obecność księdza w każdej sferze życia społeczności	Poznanie innych religii					
	Kościół przeinaczył wiele z biblijnego nauczania					
	Odkrycie, że są na świecie ludzie wychowani bez religii					
	Świadomość zagrożeń wywołanych wpływem, jaki osoby zaangażowane w działanie wspólnot przykościelnych mają na psychikę ludzi					
	Kościół zabrał wiele słowiańskich tradycji i uczynił je swoimi					

Powyższe zestawienie wypowiedzi uczestników nie tylko ukazuje powody apostazji, ale także ilustruje każdy z nich. Jak widać, najczęściej wymienianymi motywami są te instytucjonalne oraz intelektualno-duchowe. Pierwszy z nich odnosi się do krytyki Kościoła Rzymskokatolickiego jako instytucji, zwłaszcza jego wpływu na różne sfery życia oraz zachowań jego przedstawicieli. Natomiast motyw intelektualno-duchowy podkreśla osobiste poszukiwania i doświadczenia, które skłoniły badanych do odejścia z Kościoła. Ten motyw dominuje w wypowiedziach uczestników badania, co sugeruje, że decyzja o apostazji była dobrze przemyślana. Wymagała przygotowania zarówno pod względem rewizji osobistych przekonań na temat roli Kościoła i religii, jak i zdobycia pogłębionej wiedzy na wiele tematów.

Pozostałe motywy, takie jak polityczny, społeczny, emocjonalny oraz moralny, są mniej reprezentowane, ale nie mniej istotne. Warto podkreślić, że wśród badanych pojawiały się silne głosy krytykujące związek między władzą kościelną a państwową w Polsce, co niemal każda osoba zauważyła. Dla kilku badanych apostazja była aktem manifestu społecznego, mającego zachęcić innych do podjęcia podobnej decyzji. W niektórych rozmowach pojawiało się silne zaangażowanie emocjonalne – jedni mówili o radości i uldze po apostazji, inni dzielili się gorzkimi wspomnieniami, które miały znaczący wpływ na ich decyzję. Kwestie moralne, takie jak wewnętrzny konflikt związany z rozpoczęciem życia seksualnego, także odgrywały rolę. Dla dwóch osób proces odchodzenia z Kościoła rozpoczął się w momencie odkrycia homoseksualnej orientacji.

Motywy te można również podzielić z innej perspektywy. Te, które zaliczyłam do kategorii wewnętrznych, mają osobiste podłoże i wynikają ze zmiany przekonań religijnych, doświadczeń lub rozwoju intelektualnego. Z kolei motywy polityczno-społeczne można wpisać do grupy czynników społeczno-kulturowych, gdyż odzwierciedlają wpływ zmian społecznych oraz relacji z rodziną i społecznością religijną na osłabienie więzi ze wspólnotą religijną. Osobną kategorię stanowią motywy instytucjonalne, które jednoznacznie uderzają w samo sedno organizacji Kościoła i jego zwierzchników, piętnując zaniedbania i błędy, które rzucają na tę instytucję bardzo negatywne światło.

Dyskusja

Dyskusja wyników analizy motywów apostazji ukazuje wielowymiarowość i złożoność decyzji o opuszczeniu Kościoła Rzymskokatolickiego. Przeanalizowane motywy nie tylko ilustrują różnorodne powody, dla których osoby badane decydują się na taki krok, lecz także eksponują ich osobiste oraz społeczne znaczenie.

Motywy instytucjonalne oraz intelektualno-duchowe, które dominują w wywiadach, szczególnie przyciągają uwagę. Motyw instytucjonalny skupia się

na krytyce Kościoła jako organizacji. Wskazuje na znaczący wpływ Kościoła na życie jednostki, co często prowadzi do negatywnych ocen zarówno działań tej instytucji, jak i postaw jej przedstawicieli. Krytyka ta nie ogranicza się jedynie do aspektów religijnych, lecz obejmuje również polityczne, społeczne i etyczne kwestie, ukazując Kościół jako instytucję o szerokim i często kontrowersyjnym wpływie na życie publiczne.

Profil intelektualno-duchowy podkreśla indywidualne poszukiwania i doświadczenia, które skłoniły badanych do opuszczenia Kościoła. Dominacja tego motywu w wywiadach wskazuje, że decyzja o apostazji nie była podejmowana pochopnie, lecz w wyniku głębokiej refleksji i przemyśleń. Proces ten wymagał od jednostek rewizji własnych przekonań, zgłębienia wiedzy na temat religii oraz krytycznego spojrzenia na rolę Kościoła w ich życiu. To świadczy o tym, że apostazja jest wyrazem świadomego wyboru, a nie chwilowej emocji.

Pozostałe motywy, choć mniej reprezentowane, mają również istotne znaczenie. Motywy polityczne i społeczne wskazują na głębokie niezadowolenie z rosnącej symbiozy władzy kościelnej z władzą państwową, co stało się przedmiotem krytyki niemal wszystkich badanych. Dla niektórych akt apostazji miał charakter manifestu społecznego, służącego jako sygnał do innych, aby podążyli tą samą drogą. W wywiadach pojawiły się także wyraźne emocje – odczucia ulgi i radości po dokonaniu apostazji, jak i gorzkie wspomnienia z przeszłości, które wpłynęły na decyzję o opuszczeniu Kościoła.

Motywy moralne również zasługują na uwagę. W wewnętrznym konflikcie związanym z własną seksualnością niektóre osoby odczuły, że wartości moralne narzucone przez Kościół były sprzeczne z ich osobistymi doświadczeniami, co w końcu doprowadziło je do decyzji o apostazji.

Warto również zwrócić uwagę na podział motywów na wewnętrzne i zewnętrzne. Motywy wewnętrzne, związane z osobistymi przekonaniami i doświadczeniami, odzwierciedlają głęboką transformację w obrębie religijnej i duchowej tożsamości jednostki. Z kolei motywy polityczno-społeczne wpisują się w szerszy kontekst społeczno-kulturowy, gdzie zmiany społeczne i relacje z rodziną oraz społecznością religijną odgrywają kluczową rolę w osłabieniu więzi z Kościołem. Natomiast motywy instytucjonalne bezpośrednio uderzają w struktury Kościoła, podkreślając jego błędy i zaniedbania, które w oczach badanych kładą się cieniem na całej instytucji.

Całość wyników ukazuje apostazję nie tylko jako akt rezygnacji z członkostwa w Kościele, ale także jako wyraz głębokiego sprzeciwu wobec instytucji, która, według osób badanych, nie spełnia ich oczekiwań ani moralnych standardów. Jest to decyzja o charakterze nie tylko osobistym, ale także społecznym, często będąca odpowiedzią na szeroko pojęte zmiany i napięcia w obrębie społeczeństwa.

Materiał wskazuje na procesy tożsamościowe związane z odrywaniem się od organizacji, z którą osoby w mniejszym lub większym stopniu były związane od

urodzenia. Na pierwszy plan wysuwa się potrzeba wyrażenia sprzeciwu wobec wzorców instytucjonalnych, które zostały im narzucone w dzieciństwie. Osoby sygnalizowały potrzebę bycia słyszanym i słyszaną (głos) oraz pozycjonowały się refleksyjnie, sygnalizując potrzebę podzielenia się swoimi przemyśleniami oraz doświadczeniami. Nierzadko zdarzało się, że osoba wkraczała do rozmowy z dużą pewnością oraz gotowością do kontrolowania tego, co się będzie działo w trakcie wywiadu. Rozmowy różni czas trwania, zakres uszczegółowienia podawanych przykładów oraz stopień emocjonalnego zaangażowania (Grabowska, 2023).

Narracje te są kluczowe w zrozumieniu procesu odrywania się od Kościoła, ponieważ pozwalają na wgląd w wewnętrzne przeżycia, motywacje i zmiany tożsamościowe, które towarzyszą tej decyzji. Analiza narracji umożliwia zobaczenie tego procesu z perspektywy jednostki, co pomaga uchwycić subtelne, a czasem sprzeczne emocje i myśli, które nie zawsze są widoczne w bardziej obiektywnych danych.

Osobiste motywacje i refleksje: Narracje odsłaniają indywidualne motywy, które stoją za decyzją o apostazji. Przez osobiste historie badane osoby dzielą się swoimi przemyśleniami, obawami i doświadczeniami, które prowadzą do podjęcia decyzji o opuszczeniu Kościoła. Te opowieści często ukazują, jak ten proces rozwijał się w czasie, jak się zmieniało ich zrozumienie roli religii i Kościoła w ich życiu, jakie wydarzenia miały kluczowe znaczenie, oraz jak emocje, takie jak rozczarowanie, gniew czy poczucie ulgi, wpłynęły na ich decyzję.

> „Natomiast uważam, że religia to jest trochę opium dla ludu. Przez religię jest mnóstwo konfliktów i różnych katastrof, problemów" (kobieta, 18–30 lat).

Kryzysy tożsamościowe: Poprzez analizę narracji można dostrzec procesy tożsamościowe, jakie zachodzą podczas odchodzenia z Kościoła. Osoby często opisują momenty zwątpienia, refleksji nad własnymi wartościami i przekonaniami, które prowadzą do redefinicji swojej tożsamości – od tożsamości religijnej do bardziej świeckiej lub indywidualistycznej. Narracje te pomagają zrozumieć, jak jednostki radzą sobie z poczuciem przynależności i jak zmieniają swoje relacje z otoczeniem, rodziną i wspólnotą religijną.

> „(...) nie mogę przynależeć do organizacji, która dla mnie jest przestępczą organizacją" (kobieta, 50+).

Społeczne i kulturowe konteksty: Narracje pozwalają również na zrozumienie, jak proces odrywania się od Kościoła jest osadzony w szerszym kontekście społecznym i kulturowym. Opowieści te mogą ukazać, w jaki sposób zmiany społeczne, polityczne lub kulturowe wpływają na indywidualne decyzje, jak osoby badane odbierają rolę Kościoła w życiu publicznym oraz jak zewnętrzne czynniki, takie jak relacje z rodziną, wpływają na ich decyzję o apostazji.

„(...) Kościół manipuluje seksualnością ludzi, bo jest to część, dzięki której zyskują władzę nad wiernymi" (kobieta, 31–40 lat)

P r o c e s y e m o c j o n a l n e: Narracje często zawierają opisy emocji, jakie towarzyszyły decyzji o apostazji, co pozwala lepiej zrozumieć wewnętrzny konflikt i emocjonalne zmagania, które często są częścią tego procesu. Opisywanie swoich doświadczeń daje możliwość wyrażenia emocji, takich jak żal, gniew, ulga czy radość, co pomaga lepiej zrozumieć, jak głęboko osadzone w psychice są religijne i duchowe związki oraz jak trudne jest ich zerwanie.

„(...) powiem Pani szczerze, że poczułem tak wielką ulgę, radość, normalnie jakbym wygrał w totka, taką wolność" (mężczyzna, 41–50 lat).

P r o c e s d e c y z y j n y: Przez narracje można śledzić sekwencję wydarzeń, które doprowadziły do decyzji o apostazji. Opowieści często ukazują, jak ten proces rozwijał się w czasie, jakie wydarzenia lub refleksje były kluczowe oraz jak długo trwał ten proces. Takie narracje pomagają zrozumieć, że decyzja o apostazji często nie jest nagła, lecz wynika z długotrwałego procesu refleksji, zmiany przekonań i stopniowego odchodzenia od wspólnoty religijnej.

„No nie ukrywam, że doszliśmy do 2020 roku, gdzie to trochę poszło już za bardzo. I chyba to był taki gwóźdź do trumny, to, co się wydarzyło na jesieni, kiedy Trybunał orzekł, co orzekł, o zakazie aborcji w Polsce. Do tego wszystkie wypowiedzi księży, wcześniej filmy braci Sekielskich. To wszystko tak zaczęło nabrzmiewać" (kobieta, 18–30 lat).

Podsumowując, narracje osób decydujących się na odejście od Kościoła dostarczają wielowymiarowego i pogłębionego wglądu w złożoność tego procesu, ukazując go nie tylko jako formalny akt apostazji, lecz jako indywidualną, często bolesną drogę przemiany. Opowieści te pozwalają zrozumieć decyzję o odejściu z perspektywy jednostki – z jej doświadczeniami, przeżyciami i refleksjami, które często wymykają się uproszczonym interpretacjom społecznym czy medialnym.

Narracje te pokazują, jak osobiste rozczarowania, emocjonalne napięcia, kryzysy tożsamości oraz uwarunkowania społeczne i kulturowe łączą się i wzajemnie wpływają na decyzję o porzuceniu wspólnoty religijnej. Proces ten jawi się jako dynamiczny i nielinearny, pełen wewnętrznych sprzeczności, wątpliwości, ale i momentów oświecenia. Dzięki temu narracje te kreślą złożony, ludzki obraz apostazji, daleki od jednoznacznych ocen czy schematycznych ujęć.

Co więcej, świadectwa te często zawierają krytyczny komentarz wobec instytucji Kościoła i szerzej – wobec chrześcijańskiej rzeczywistości społecznej, w której religijność bywa narzucona, zrytualizowana lub pozbawiona autentycznego przeżycia. W ten sposób narracje nie tylko opisują indywidualne doświadczenia, ale także inicjują szerszą refleksję nad miejscem religii we współczesnym społeczeństwie, nad relacją między wiarą a instytucją oraz nad prawem jednostki do redefinicji własnej tożsamości duchowej i światopoglądowej.

Podsumowanie

Kluczowe przyczyny apostazji zidentyfikowane w badaniu dotyczą zarówno sfery wewnętrznej, jak i zewnętrznej w życiu człowieka. Z jednej strony widzimy osobiste motywacje oraz poszukiwania, z drugiej mamy do czynienia z procesami na styku społeczeństwa, kultury i państwa.

W badaniu szczególnie interesujące okazały się procesy biograficzne dziejące się na styku indywidualnych poszukiwań i doświadczeń z tym, co wspólne, czyli z zasobami dyskursywnymi funkcjonującymi w domenie publicznej. Szczególnie ciekawe są sposoby konstruowania opowieści, których celem było przede wszystkim zdanie sprawy z wykonanej pracy nad własną tożsamością, jak i ukazanie sprawczości przez osoby badane.

Dalsze badania nad apostazją z wykorzystaniem dyskursu narracyjnego mogłyby objąć swym zasięgiem procesy rekonstrukcji tożsamości, czyli to, jakie nowe tożsamości i role społeczne przyjmują osoby po apostazji oraz jak ich narracje dotyczące tożsamości zmieniają się po opuszczeniu Kościoła. Innym interesującym polem badań mógłby być wpływ nowych mediów na narracje apostatyczne, czyli czy i w jakim zakresie nowe media wpływają na proces apostazji oraz jakie role odgrywają w kształtowaniu narracji apostatycznych.

Bibliografia

Barker, Ch. i Galasiński, D. (2001). *Culural Studies and Discourse Analysis. A Dialogue of Language and Identity*. London: Sage Publications Ltd.

Bischoping, K. i Gazso, A. (2016). *Analyzing Talk in the Social Sciences*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC: Sage Publications Ltd.

Bromley, D. (1998). Sociological Perspectives on apostasy: An overview. W: D. Bromley (red.), *The politics of religious apostasy: The role of apostates in the transformation of religious movements (Religion in the Age of Transformation)* (ss. 3–16). Westport, Connecticut, London: Praeger.

Bruner, J. (1991). Narrative Construction of Reality. *Critical Inquiry*, 18, Issue 1, 1–21.

Cottee, S. (2015). *The Apostates. When Muslims Leave Islam*. London: Hurst & Company.

Jacobs, J. (1989). *Divine Disenchantment: Deconverting from New Religions*. Bloomington: Indiana University Press.

Grabowska, M. (2023). *Odchodząc od wierzeń: analiza narracyjna dyskursu o apostazji*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

Kvale, S. (2012). *Prowadzenie wywiadów*, tłum. Dziuban A. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Little, M., Jordens, F.C. i Sayers, E.J. (2022). Discourse Communities and the discourse of experience. *Biotechnical Inquiry*, *19*, 61–69.

Polkinghorn, D.E. (1988). *Narrative Knowing and the Human Sciences*. Albany: State University of New York.

Souto-Manning, M. (2012). Critical Narrative Analysis: the interplay of critical discourse and narrative analyses. *International Journal of Qualitative Studies in Education*, *27*, 2, 159–180.

Taylor, S. I Littleton, K. (2010). Biografie w rozmowie. Narracyjno-dyskursywne podejście badawcze. *Przegląd Socjologii Jakościowej*, t. VI, nr 2, 103–121.

Trzebiński, J. (2002). *Narracja jako sposób rozumienia świata*. Gdańsk: GWP.

Inne

Uchwała nr 20/370/2015 Konferencji Episkopatu Polski z dn. 7 października 2015 r. dotycząca wydania Dekretu Ogólnego Konferencji Episkopatu Polski w sprawie wystąpień z Kościoła oraz powrotu do wspólnoty Kościoła dekret_ogolny.pdf, episkopat.pl (dostęp: 22.09.2022).

Magdalena Grabowska – językoznawczyni zatrudniona w Instytucie Lingwistyki Stosowanej w Uniwersytecie Gdańskim, aktualnie zajmująca się analizą dyskursu narracyjnego o apostazji. Wybrane publikacje: 2023 – Grabowska, M., *Odchodząc od wierzeń: analiza narracyjna dyskursu o apostazji*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek. 2022 – Grabowska, M., Grzegorczyk, G. i Kallas, P., *Dimensions of Dialogicality: from Text to real-life interaction*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek (autorka: *The polyphony of the charismatic prayer for healing and deliverance in the Catholic and independent, nondenominational Churches in Poland. A comparative analysis*, 9–51), 2020 – Grabowska, M., Kallas, P. i Moran, S., *Identities in Transition: Religion, Gender, Locality, Ethnicity*. Gdańsk, Sopot: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego (autorka: *Preface* oraz rozdziału: *Religious identity in the narratives of non-normative people in Poland – interview-based study*, 9–51).

OPEN ACCESS
perspektywy kultury / *perspectives* on culture
No. 53 (2/2026)

Katarzyna Kuras
https://orcid.org/0000-0002-6198-7131
Uniwersytet Jagielloński
Katarzyna.kuras@uj.edu.pl
https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.17

Królewicz w podróży. Italia i kultura włoska w oczach Fryderyka Krystiana Wettyna (1738–1740)

> Wyobrażałem sobie, że wchodzę po prostu na wątłą ścieżkę, która odtąd ma mi zastąpić nasze drogi. Igrałem z tą myślą... Jestem sam, bez żadnych dóbr, bez nazwiska, bez żadnego z dobrodziejstw kultury, wśród nowych ludzi i wśród po raz pierwszy spotykanych przypadków (...) Ta wolność, jaką wymyśliłem sobie, istniała tylko na odległość; bardzo szybko odtworzyłbym wszystko, czego bym się bym wyrzekł.
>
> Marguerite Youncenar, *Pamiętniki Hadriana* (rozdział *Varius Multiplex Multiformis*)

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest analiza podróży Fryderyka Krystiana Wettyna do Italii w latach 1738–1740 z uwzględnieniem stref współmierności i niewspółmierności kulturowej. Perspektywa skoncentrowana na osobistych doświadczeniach królewicza i oparta na jego notatkach z podróży odgrywa dwojaką rolę. Z jednej strony pozwala określić zakres strefy komfortu i bezpieczeństwa gwarantowany przez rozpowszechnioną w Europie dość spójną kulturę dworską, z drugiej strony umożliwia dostrzeżenie tych elementów, które były tożsame z przekraczaniem granic i doświadczaniem niewspółmierności kulturowej. Dzięki temu podróż królewicza – zorganizowana jako medyczna i edukacyjna eskapada – staje się tożsama z procesem jego dojrzewania, kształtowania się artystycznego gustu oraz eksplorowania niezależności w zakresie, który byłby niemożliwy do osiągnięcia na warszawsko-drezdeńskim dworze Augusta III.

SŁOWA KLUCZE: Fryderyk Krystian Wettyn, dynastia Wettynów, August III Sas, historia nowożytna

Sugerowane cytowanie: Kuras, K. (2026). Królewicz w podróży. Italia i kultura włoska w oczach Fryderyka Krystiana Wettyna (1738–1740). *Perspektywy Kultury*, *2*(53), ss. 275–288. https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.17

Nadesłano: 04.07.2024 Zaakceptowano: 20.10.2025

ABSTRACT

The Prince on a Journey: Italy and Italian Culture through the Eyes of Prince Frederick Christian of Wettin (1738–1740)

The aim of this article is to analyze the journey undertaken by Frederick Christian of Wettin to Italy between 1738 and 1740, taking into account areas of cultural commensurability and incommensurability. The study adopted a perspective focused on the prince's personal experiences and is primarily based on his travel notes. This approach fulfils a dual function. On one hand, it allows for determining the extent of the comfort and safety safeguarded by the fairly coherent court culture that prevailed in eighteenth-century Europe. On the other hand, it enables the identification of those experiences that involved crossing boundaries and confronting cultural incommensurability. As a result, the prince's journey, organized as a medical and educational expedition, may be interpreted as a process of his maturation, the formation of his artistic taste, and the exploration of independence in a manner that would have been impossible to achieve at the Warsaw-Dresden court of Augustus III.

KEYWORDS: Frederick Christian of Wettin, House of Wettin, Augustus III of Poland, early modern history.

13 maja 1738 r. Drezno opuścił nietypowy orszak. Podróżował w nim najstarszy żyjący syn króla polskiego Augusta III Sasa i królowej Marii Józefy z Habsburgów, królewicz Fryderyk Krystian, oraz jego siostra, trzynastoletnia królewna Maria Amalia. Kilka dni wcześniej w Pillnitz nieopodal Drezna odbyły się jej zaślubiny *per procura* z Karolem Burbonem, królem Neapolu i Sycylii. Celem zaplanowanej na cztery tygodnie podróży przez Czechy, Austrię oraz Słowenię był Neapol, Maria Amalia miała tam dołączyć do męża, symbolicznie łącząc dynastie Wettynów i Burbonów na europejskiej scenie politycznej (Mafrici, 2008). Podróżowano dość intensywnie, na postojach tylko zmieniano konie. 20 maja w St. Pölten rodzeństwo po raz pierwszy w życiu spotkało się z babką, cesarzową Wilhelminą Amalią, żoną zmarłego cesarza Józefa I. Do Neapolu orszak dotarł 22 czerwca, a pierwsze spotkanie Marii Amalii z Karolem Burbonem zostało zaaranżowane w Portella niedaleko Fondi[1].

O ile podróż królewny wpisywała się w zwyczajowy ceremoniał przekazywania mężowi świeżo poślubionej małżonki, to bardziej złożony był status Fryderyka Krystiana. W nowożytnej Europie nieczęsto zdarzało się, by brat towarzyszył siostrze w podobnej podróży. Królewicz był jednak najstarszym synem pary królewskiej, w dodatku człowiekiem chorym i z tego względu traktowany był z pewną

1 *Königl. Koln. Khurfürstl. und Sachsischer Hof und Staats Kalender, auf das Jahr 1739*, Leipzig [1739], k. J2–J2v.

elastycznością. Od urodzenia cierpiał na ułomność nóg oraz dolnej części kręgosłupa, która uniemożliwiała mu samodzielne poruszanie. Zarazem był następcą ojca na elektorskim tronie, co wymagało trzymania się pewnych edukacyjnych standardów, których częścią było zdobywanie wiedzy o świecie w ramach *grand tour* (Berns, 1988). Taką podróż odbyli zarówno dziadek – August II Mocny, jak i ojciec królewicza. Na drezdeńskim dworze uznano zatem, że mariaż Marii Amalii stanowi znakomitą okazję, by analogiczne doświadczenia zapewnić Fryderykowi Krystianowi bez obciążania go koniecznością przebywania długich tras czy częstych zmian miejsc rezydowania. Królewicz, podobnie jak przodkowie, podróżował *incognito*, występując jako *comte de Lusace*. Zarazem jego podróż różniła się od tamtych wojaży przodków – wyruszył w drogę po to, by zażywać kuracji wodami termalnymi na Ischii, które – jak sądzili ówcześni medycy – mogły się okazać się pomocne w leczeniu jego schorzenia.

Podróż Fryderyka Krystiana stanowi w niniejszym artykule pretekst do zadania pytania o spójność i homogeniczność kultury dworskiej w epoce nowożytnej postrzeganej przez pryzmat osobistych doświadczeń jednostki. W historiografii dominuje pogląd o pewnym podobieństwie występujących wzorców, które ujednolicano w skali Starego Kontynentu na wzór wiodących ośrodków (Griffey, 2022). Naśladowano styl innowacyjnych dworów, np. Wersalu, Escurialu bądź Hofburga, dokonując transferów lub wymiany kulturowej (Kuras, 2021). Wrażenie jednolitości nowożytnej kultury dworskiej tworzą zwłaszcza oficjalne, z reguły drukowane opisy uroczystości, których schemat konstrukcyjny i koncentracja na typowych i powtarzalnych elementach dworskiej rzeczywistości – balach, pochodach, przedstawieniach teatralnych i operowych – wywołuje efekt harmonii i synergii. Jest to o tyle fałszywa perspektywa, że duża część tego rodzaju źródeł ma charakter konwencjonalny i powstała w celu transmitowania w środowiskach związanych z ówczesnymi elitami oficjalnych i propagandowych obrazów splendoru rządzących oraz związanych z tym aspiracji na forum politycznym i kulturalnym. Analogiczna była rola rozpowszechnianych rycin czy medali[2]. Z tego względu w niniejszym artykule zdecydowano się na zwrot w kierunku perspektywy jednostki, która wydaje się właściwa dla oceny takich aspektów koegzystencji dworskich światów jak (ego) percepcja rzeczywistości, postrzeganie i definiowanie stref komfortu, dyskomfortu, płynnych lub utrudnionych przejść w nowym środowisku, efektu zdziwienia lub szoku, wreszcie subiektywnych sądów i niuansowanych treści (Green, 2022).

Niniejszy artykuł stanowi zarazem konceptualny wkład w badania nad wpływem kontaktów z kulturą – zwłaszcza odmienną od macierzystej – i dziełami sztuki na sposób percepcji rzeczywistości (Carey, 2003). Czy po wielu miesiącach spędzonych z dala od domu, wypełnionych spotkaniami z włoskimi artystami,

2 Przykładem tej strategii może być szeroki i tylko częściowo zrealizowany projekt Augusta II po weselu z 1719 r.

literatami i arystokratami, zwiedzaniem imponujących obiektów architektonicznych oraz podziwianiem arcydzieł malarstwa i rzeźby królewicz był nadal tym samym człowiekiem? Na pewno zmienił się pod względem fizycznym, nieco przytył i poruszał się z większą łatwością, ale czy podróż do Italii zmieniła jego sposób percepcji rzeczywistości, uwrażliwiając go na pewne jej elementy lub całkowicie zmieniając odbiór? Ze względu na wagę osobistych doświadczeń i osobowości królewicza w odniesieniu do tak sprofilowanego tematu podstawą analizy stał się jego dziennik, spisany w czasie jego włoskiej podróży[3]. Stanowi on ewenement w skali europejskiej. Co prawda podróże koronowanych głów bądź ich potomków były szczegółowo dokumentowane, jednak bardzo rzadko relacje były spisywane przez samego peregrynanta. Królewicz regularnie, z reguły wieczorami, dokonywał podsumowania dnia, zapisywał jego przebieg oraz wrażenia. Do maja 1740 r. na kartach wspomnień dominowały impresje z podróży, które stopniowo przekształciły się w edukacyjny elementarz opatrzony osobistymi uwagami autora. Zapiski królewicza powstawały w określonym celu, zapewne były dedykowane dla konkretnej publiczności (Bepler, 2005). Zarazem diariusz – ze względu na swój osobisty charakter – stanowi źródło wiedzy o opiniach oraz wrażeniach Fryderyka Krystiana, pozwalając na analizę współmierności oraz niewspółmierności dworskich światów, których doświadczał. Niewspółmierność zdefiniowano jako zdolność dostrzegania różnic w zakresie modeli kulturowych, systemów wartości, obyczajów i tradycji, świata religii i symboli, a także kultury materialnej. Współmierność stanowi jej przeciwieństwo, będąc tożsamą – w tym konkretnym przypadku – z poczuciem partycypowania w homogenicznej kulturze nowożytnej Europy (Pagden, 1993; Subrahmanyam, 2007). W celu ich określenia i rekonstrukcji postawy Fryderyka Krystiana w sytuacji spotkania kultur oparto się na analizie egodokumentu, którym jest diariusz podróży, zwracając szczególną uwagę na jego tryb życia, harmonijny i jednostajny, a zarazem pełen zaskoczeń i nietypowych sytuacji. Na tej podstawie wyodrębniono obszary współmierności oraz niewspółmierności oraz strategie radzenia sobie przez królewicza w obliczu obu perspektyw – począwszy od akceptacji, poprzez zdziwienie bądź odrzucenie (Carey, 1997; Pratt, 2011).

I

W określeniu percepcji włoskiej kultury przez Fryderyka Krystiana kluczowe wydają się trzy elementy: okoliczności warunkujące tryb i charakter podróży, związane z logistyką oraz celami pobytu w Italii; strefy współmierności

3 Jego uzupełnienie stanowią zapiski odpowiedzialnego za organizację podróży Josepha-Antona Gabaleona von Wackerbartha-Salmoura, które powstawały na polecenie Augusta III, oraz fragmentaryczny diariusz Moritza von Brühla, który był prawdopodobnie przeznaczony dla jego brata, Heinricha. W niniejszym artykule korzystam z wersji obu źródeł opracowanej przez Maureen Cassidy-Geiger i zamieszczonej na stronie internetowej: https://comtedelusace.wordpress.com/.

dostrzegane i odczuwane przez królewicza; wreszcie wymiary i charakter ewentualnego dyskomfortu wywołanego w wyniku zderzenia z lokalnymi uwarunkowaniami. Dwa ostatnie komponenty analizowane są w kontekstach dynamicznych, stając się finalnie pretekstem do odpowiedzi na pytanie o kierunki i sfery ewolucji wrażliwości i percepcji głównego bohatera.

W niniejszym paragrafie scharakteryzowana zostanie logistyka podróży oraz warunkujące ją czynniki. W przypadku Fryderyka Krystiana kluczowa była jego niepełnosprawność, która skutkowała rozmaitymi ograniczeniami w przemieszczaniu się. Dotyczyło to przede wszystkim tras pokonywanych pomiędzy włoskimi miastami. Problemy zaczynały się zwłaszcza tam, gdzie trzeba było opuszczać karetę w związku z trudną przeprawą przez rzekę, dlatego z dużą ulgą przyjęto możliwość przebycia wodą ostatniego odcinka drogi do Wenecji. Niełatwe było też poruszanie się w obrębie przestrzeni miejskiej. Królewicz tylko w ograniczonym stopniu był samodzielny, z reguły noszono go na specjalnym krześle. W ten sposób składał wizyty, niepełnosprawność nie pozwalała na jego pełną aktywność w trakcie organizowanych balów. Gdy pozostali goście tańczyli, on obserwował, konwersował lub grał w karty przy rozstawionych stolikach. Logistykę podróży i tryb życia królewicza warunkowała też włoska pogoda, znacznie bardziej kapryśna niż w Dreźnie i Warszawie. W Rzymie zaskoczeniem okazały się upały, które zaczęły się już na przełomie maja i czerwca 1739 r. Królewicz spędzał czas w willi, wieczorami wychodził na spacery, grywał w karty i bywał na kolacjach. Upały ciągnęły się przez całe lato, jeszcze we wrześniu temperatura była nieznośna. Z kolei w Wenecji podróżujących zaskoczyła sroga zima, której się nie spodziewano[4].

Drugim istotnym czynnikiem wpływającym na charakter eskapady był jej quasimedyczny charakter. Fryderyk Krystian przybył do Italii, by zażyć kuracji wodami leczniczymi na Ischii. Czas spędzony na wyspie od lipca do września 1738 r. był szczególny. Królewicz rezydował w wynajętej willi, w jego rytmie dnia dominowały kąpiele lecznicze. Każda z nich trwała około godziny, ale nie odbywały się codziennie. Odpowiedzialny za logistykę marszałek dworu Joseph-Anton Gabaleon von Wackerbarth-Salmour organizował dostawy potrzebnych produktów z lądu. Królewicz był fizycznie odseparowany od neapolitańskiego dworu, ale w swej rezydencji przyjmował gości, słuchał koncertów, zorganizował nawet urodziny, w trakcie których zwycięzców konkursów obdarowano saksońską porcelaną[5]. Niekiedy dołączał do rybaków, wyruszających na połów, a wieczorami strzelał z arkebuzu. Terapia była kontynuowana poza wyspą, istotną częścią rytmu dnia były zabiegi oraz konsultacje z medykami. W Neapolu (wrzesień–listopad 1738 r.) królewicz pił buliony, do których dodawano proszek ze żmii, niekiedy był masowany oraz nacierany, za czym nie

4 Wackerbarth-Salmour, 22 IX 1739 r.

5 Sächsisches Haupstaatsarchiv w Dreźnie, 10026, Geheimes Kabinett, Loc. 000355/03, k. 68. W dalszej części artykułu podaję tylko lokację i numer karty.

przepadał[6]. W kolejnych miesiącach leczenie było mniej intensywne. W Rzymie poddawano go zabiegom balneologicznym, ale i zalecono picie wyciągów na bazie rabarbaru oraz codzienny ruch[7].

Ostatnimi elementami warunkującymi charakter podróży Fryderyka Krystiana były kwestie związane z jego edukacją. Sytuacja była delikatna – stan zdrowia królewicza nie pozwalał na organizację typowego *grand tour*, kuracja była jednak pretekstem do poznania włoskiej kultury i rzeczywistości. Wydaje się, że początkowo nie przywiązywano szczególnej roli do edukacji. Dopiero z czerwca 1739 r. pochodzą pierwsze informacje, że królewicz pobierał lekcje rzymskiej historii od swego spowiednika. Odbywały się rano, z reguły zaczynały się około 9.00 i kończyły jeszcze przed Mszą św., na którą królewicz udawał się o godzinie 11.00[8]. Trudno wyjaśnić, dlaczego edukacją zajęto się tak późno, być może na wcześniejszych etapach koncentrowano się na aspektach medycznych podróży. Królewicz też, inaczej niż dziadek i ojciec, nie dysponował własnym edukacyjnym personelem (Cassidy-Geiger, 2023). Zaangażowanie w tym celu spowiednika, który często bywał nieobecny, świadczyło o pewnym lekceważeniu tego komponentu. Stopniowo zakres analizowanych tematów nieco poszerzał się – dominowały dzieje Rzymu, ale wzbogacano je o naukę fragmentów poezji, instrukcję dla delfina, syna Ludwika XIV, oraz wybrane zagadnienia z zakresu filozofii[9]. Fryderyk Krystian chętnie rozważał filozoficzne maksymy, czyniąc z jednej z nich motto dnia. Edukacja do końca rzymskiego pobytu pozostała nieregularna i chaotyczna. Znacznie gorzej było po opuszczeniu Wiecznego Miasta. Królewicz przez kilka miesięcy podróżował po Toskanii, Emilii-Romanii oraz Lombardii, a jego spotkania ze spowiednikiem odbywały się bardzo rzadko. Musiało to zostać zauważone, skoro od stycznia 1740 r., czyli praktycznie od początku pobytu weneckiego, uznano, że są potrzebne precyzyjne ramy formalne dla edukacji. Ustalono, że każdy cały czwartek poświęci on na lekcje ze spowiednikiem. Nauka koncentrowała się wokół historii Wenecji, spraw filozoficznych oraz religijnych. Pojawiły się w niej elementy historii Grecji oraz Persji, wreszcie w kwietniu 1740 r. zostały wzbogacone o rządy Habsburgów oraz wojny Ludwika XIV[10]. Od maja tego roku w programie nauczania dominowały dzieje papiestwa, żywoty świętych oraz dokonywane przez nich cuda, które – co ciekawe – królewcz szeroko, o wiele szerzej niż dotychczas, relacjonował na kartach diariusza.

6 Wpis Wackerbartha, wpis z 20 X 1738 r.

7 Loc. 000355/03, k. 126v–127.

8 Loc. 000355/03, k. 237, 263.

9 Loc. 000355/03, k.273–273v.

10 Loc. 000355/04, k. 255v–256.

II

Świat, w którym przebywał w czasie podróży Fryderyk Krystian, w dużej mierze przypominał jego rodzime środowisko. Po opuszczeniu Ischii (23 września 1738 r.) trafił na dwór królewski do Neapolu i Portici, spędzał sporo czasu z siostrą i szwagrem, odwiedzał też okolicę (były to krótkie, jednodniowe wycieczki). W jego planie dnia dominowały dość standardowe rozrywki, w tym *biribi*. Wspólnie jadano, niekiedy wędkowano. Rutynę przerywały nadzwyczajne ceremonie, podczas jednej z nich – 1 listopada 1738 r. – królewiczowi wręczono order św. Januarego[11]. W Neapolu uroczyście obchodzono też imieniny Augusta III. Nieco inny wymiar miała codzienność w Rzymie, w którym królewicz rezydował przez rok (18 listopada 1738 r. – 14 października 1739 r.), zajmując apartament w Palazzo Albani alle Quattro Fontane[12]. Szybko stał się atrakcją dla lokalnych arystokratów, a zwłaszcza pań. Regularnie odwiedzano go, dzięki czemu Fryderyk Krystian zawarł wiele nowych znajomości. W Rzymie przyjął pozę turysty – zwiedzał kościoły, pałace, modlił się i brał udział w procesjach oraz odprawiał nowenny. Pijał czekoladę, a wieczorami grał z towarzystwem, które zjawiało się u niego na kolacji. Działał w ramach pewnej rutyny, do której był przyzwyczajony i którą zmodyfikował pod wpływem miejscowych realiów. Pod wieloma względami przypominały one Drezno: w Wielkim Poście koncentrowano się na dewocji, w Wielką Środę królewicz obmywał stopy pielgrzymów z Polski[13]. Przebywał w świecie zdominowanym przez pałace i rezydujących w nich arystokratów, dwukrotnie miał okazję odbyć audiencję u papieża[14]. Królewicz doceniał piękno Rzymu, z wielkim zainteresowaniem chłonął detale jego architektury oraz dzieła sztuki, w tym zwłaszcza starożytne pozostałości. Oglądał okolice, głównie wille należące do arystokratów oraz podmiejskie pałace. W trakcie kilku miesięcy zaaklimatyzował się tu i dobrze czuł się wśród miejscowych dostojników oraz duchownych.

Po krótkiej podróży królewicz 26 października dotarł do Florencji, gdzie zatrzymał się na kilka tygodni (26 października – 12 listopada 1739 r.). Tryb życia, który tu prowadził, przypominał okres rzymski, choć otaczało go zdecydowanie mniej duchownych. Dominowało zwiedzanie zabytków, które Fryderyk Krystian uznał za cenniejsze od rzymskich. Jego zachwyt był autentyczny i głęboki; świadczyły o tym wnikliwe relacje z odwiedzanych miejsc. Królewicz zachował swój krytyczny zmysł, nie wszystko mu się podobało, ale – nawet jeśli istniała rozbieżność z jego gustami – potrafił docenić artyzm i doskonałość. 21 grudnia 1739 r. dotarł do Wenecji, która stała się ostatnim przystankiem jego podróży. Rezydując w pałacu Foscari, prowadził tu intensywne życie towarzyskie i relatywnie

11 Loc. 000355/03, k. 91–92v.

12 Loc. 000355/03, k. 110–110v.

13 Loc. 000355/03, k. 180.

14 Loc. 000355/03, k. 118–119, k. 257–257v.

mało – zwłaszcza w zestawieniu z poprzednimi okresami – zwiedzał. Główną atrakcją stały się przejażdżki gondolą i możliwość oglądania zabytków weneckich z perspektywy wody. Wśród nich dominowała sztuka świecka, w tym Pałac Dożów i Arsenał, gdzie podziwiał wodowanie statku oraz legendarnego Bucentaura[15]. Królewicz korzystał z bogactwa weneckiego karnawału i rozrywek oferowanych przez miasto. Były to głównie opera, bilard, wyścigi konne i wszelkie gry karciane (*biribi, minchiati*). Odpoczynek przynosił Wielki Post, gdy Wenecja zmieniała swój tryb funkcjonowania. Królewicz interesował się muzyką, tu też powstał jeden z jego najsłynniejszych portretów pędzla Rosalby Carriera. 4 maja 1740 r. zorganizowano na jego cześć regaty, których program ikonograficzny nawiązywał do dynastii Wettynów, Saksonii i Polski[16]. Okres wenecki zakończył się 10 czerwca 1740 r. Królewicz podążył w stronę Wiednia, wreszcie 7 września 1740 r. – po ponad dwóch latach spędzonych w podróży – powrócił do Drezna.

Rzeczywistość włoska, której różnych wymiarów doświadczał, była dość spójna ze światem, który poznał na drezdeńskim dworze. Dzięki bywaniu w arystokratycznym środowisku mógł czuć się częścią europejskiej elity, którą wyróżniała i łączyła wspólna kultura oraz tylko nieznacznie zmodyfikowany – w zależności od lokalnych zwyczajów – tryb życia. Nie tworzyło to problemów z adaptacją w nowym środowisku i umożliwiało nieprzekraczanie zwyczajowej strefy komfortu, zarezerwowanej dla królewskiego syna. Królewicz spotykał się z ludźmi należącymi do tego samego co on kręgu kulturowego, którzy posługiwali się znanym mu kodem komunikacyjnym. Pewną ciekawostkę stanowili ci, których losy splatały się z Saksonią bądź znali jego dziadka lub ojca z okresu ich młodzieńczych podróży. Tworzyło to ciekawą sytuację, w której wspomnienia i sentymenty z przeszłości – często epizodyczne – były przelewane na Fryderyka Krystiana. Poczucie więzi z rodziną w warunkach fizycznej separacji gwarantowała z kolei regularna wymiana listów. Królewicz w ten sposób substytuował rozłąkę z najbliższymi, na kartach listów wysyłanych do Drezna relacjonował najważniejsze wydarzenia. W zamian oczekiwał na listy od rodziców i młodszego rodzeństwa.

Gwarancją zachowania strefy komfortu było także jego otoczenie skomponowane z niemieckich dworzan (było wśród nich kilku Polaków), uzupełniane w razie potrzeby na miejscu o straże i personel logistyczny. W celu podtrzymania wrażenia spójności kulturowej, królewicz świadomie „familiaryzował" otaczającą go rzeczywistość. Hasłami bezpieczeństwa, które wybierał w rezydencjach, stawały się najczęściej imiona najbliższych członków rodziny. W Rzymie doszukiwał się podobieństwa jednego z muzeów do Zwingeru i zorganizował tam typową dla Drezna galę dworską, którą wzbogacono o lokalny koloryt, czyli walki kogutów. Otaczał się znajomymi przedmiotami, a włoskie fajanse z Abruzzo zestawiał z miśnieńską porcelaną. Tę ostatnią traktował jak towar eksportowy i promujący

15 Wackerbarth-Salmour, 24 i 26 I 1740 r., 26 III 1740 r.; Loc. 000355/04, k. 216v, 314v.

16 Loc. 000355/04, k.277v–284v.

dynastię, obdarowując nią wybrane osoby. Dbał o to, by w jego kręgu – podobnie jak w Dreźnie – znajdowali się muzycy i malarze. Nawet w trakcie pobytu na Ischii podejmował artystów przysłanych z Neapolu (nie zabawili tu długo, musieli powrócić na ląd w związku z wystawianą operą)[17].

Okoliczności podróży królewicza do Italii – religijne, kulturowe, a nawet językowe – były na tyle uniwersalne i typowe dla stylu życia europejskich elit, że umożliwiały mu bezproblemowe przemieszczanie się i partycypowanie w życiu lokalnych społeczności. Należy podkreślić, że funkcje kontrolne nad organizacją jego wojaży sprawowała saksońska dyplomacja, która – współpracując z neapolitańską i wykorzystując komunikację pomiędzy dworami, w tym pośrednictwo Wackerbartha-Salmoura – starała się ułatwiać Fryderykowi Krystianowi implementację w każdym kolejnym miejscu.

III

Wrażenie spójności świata, który Fryderyk Krystian poznawał w trakcie podróży, może być złudne i powierzchowne. Analizowane źródła, głównie dziennik królewicza, pozwalają na uchwycenie stref dyskomfortu, zdziwienia, a nawet konieczności modyfikacji zachowania w zestawieniu ze znanymi wzorcami. Dotyczyło to przede wszystkim niuansów wynikających ze specyficznej pozycji królewicza, który – co już zaznaczono – podróżował *incognito*. Tworzyło to dość nietypowe okoliczności – z reguły wszyscy wiedzieli, kim jest podróżnik. Jego status był w praktyce trudny do ukrycia. Pomieszkiwał w nieprzypadkowych rezydencjach, a w trakcie podróży korzystał z eskorty[18]. Rolę strażnika pozorów konsekwentnie odgrywał Wackerbarth-Salmour, który – czasem w ostatniej chwili – musiał ratować *status quo* podróży[19]. Z punktu widzenia królewicza przywdziana maska stanowiła wygodny kostium, gwarantujący sporą dozę swobody w codziennym życiu. Nie krępowała go dworska etykieta, co prawda spotykał się z władcami i dyplomatami, ale w warunkach nieformalnych. Musiał się za to dostosowywać do reguł obowiązujących w środowiskach, w których bywał, wykazując się przy tym pewną elastycznością – w Neapolu towarzyszył rodzinie królewskiej, w Rzymie głównie kardynałom i arystokratom. Okres rzymski był w rzeczywistości nasycony poczuciem niewspółmierności, co wynikało z charakteru lokalnej socjety. Brakowało tu jednego ośrodka władzy, w zamian różne grupy duchownych i świeckich rywalizowały w wyścigu o prestiż i iluzoryczną dominację. W efekcie Fryderyk Krystian, zająwszy miejsce w tych układach jako podróżujący arystokrata, mógł doświadczyć dużej wolności w relacjach międzyludzkich. Etykieta była tu dość swobodna

17 Wackerbarth-Salmour, 23 i 26 VII 1738 r.

18 Loc. 000355/04, k. 112.

19 Wackerbarth-Salmour, 6 VI 1739 r.

i na pewno znacznie mniej zhierarchizowana niż na europejskich dworach. Moritz von Brühl uważał, że wynikało to z różnic istniejących pomiędzy szlachtą włoską i niemiecką. W jego subiektywnej opinii ta pierwsza stanowiła grono zbyt egalitarne i z tego względu plasujące się wyraźnie niżej w hierarchii europejskiej[20]. Niewspółmierność była widoczna w życiu codziennym. Dworzanie Fryderyka Krystiana byli nieco zszokowani swobodą i brakiem formalizmu w składaniu wizyt. Zdarzyło się, że kardynał Clement przychodził do królewicza w trakcie układania przezeń włosów i – nie zważając na te okoliczności – wkraczał do jego apartamentów[21]. Zdziwienie działało też w drugą stronę. Gdy w marcu 1739 r. królewicz wraz z dworzanami wdział galowe stroje – co było typowe dla ceremoniału drezdeńskiego – jego rzymscy znajomi byli wyraźnie skonsternowani i nie rozumieli przyczyn takiego formalnego zachowania[22]. Elementy zderzenia światów były wyraźne również w Wenecji. Królewicza otaczali tu głównie dyplomaci, arystokraci, agenci handlowi (w tym związany z Dreznem Minelli) oraz wojskowi. Było to towarzystwo kosmopolityczne i międzynarodowe, które z królewiczem wiązało pewne nadzieje „rozrywkowe". Wackerbarth-Salmour konsekwentnie tłumił tego rodzaju oczekiwania, argumentując, że *comte de Lusace* podróżuje *incognito* i nie organizuje uroczystych audiencji czy wystawnych balów[23].

Obszary niewspółmierności obejmowały materię kulturową, w tym religijną. Królewicz wychował się w pobożnej, katolickiej rodzinie, która – ze względu na dominujący w Dreźnie protestantyzm – dysponowała ograniczonymi możliwościami praktykowania (łatwiejsze było to w Warszawie). W Italii Fryderyk Krystian nie cierpiał z powodu takich ograniczeń. Nie tylko zwiedzał i podziwiał architekturę sakralną, ale i korzystał z nieograniczonego dostępu do nabożeństw, z których część stanowiły czwartkowe *devotions*. Religijność, z którą obcował, miała wymiar ostentacyjny, a jej immanentną częścią były relikwie, stanowiące dla niego fascynującą nowość. Na każdym z etapów podróży podziwiał m.in. ampułki z krwią, fragmenty korony cierniowej, tkaniny czy pozostałości ciał świętych męczenników. Skrupulatnie odnotowywał wszystkie te detale w swym diariuszu. Ze szczególną uwagą obserwował cuda związane z relikwiami, np. doskonale zachowane ciało św. Magdaleny de Pazzi czy cud krwi św. Januarego[24]. Podobne emocje wywoływała sztuka, zwłaszcza relikty ze starożytności, z którymi Fryderyk Krystian zetknął się w Italii po raz pierwszy na taką skalę. Nieograniczone możliwości obcowania z zabytkami i dziełami sztuki stanowiły istotny element praktycznej edukacji i kształtowały jego artystyczny gust. W Rzymie oglądał antyczne pozostałości, w tym kamee i posągi, we Florencji koncentrował

20 Moritza Brühl, 13 VIII 1738 r.

21 Wackerbarth-Salmour, 25 V 1739 r.

22 Wackerbarh-Salmour, 5 III 1739 r.

23 Wackerbarth-Salmour, 23 XII 1739 r.

24 Loc. 000355/04, k. 43v–44, k. 118v–119.

się na malarstwie oraz na freskach, w Mediolanie podziwiał Bruegla, odnotowując, że obrazy te są tak doskonałe pod względem kompozycji detali, iż przydałby się mikroskop do ich oglądania[25]. We Florencji i Bolonii bywał w gabinetach osobliwości (te widywał wcześniej), laboratoriach fizycznych i chemicznych oraz bibliotekach, w tym mediolańskiej Ambrosianie[26]. Zdobywając wiedzę na temat włoskiej architektury, królewicz coraz swobodniej poruszał się w tej tematyce, oceniał i porównywał zabytki z różnych regionów:

> L'Eglise de S. François [w Bolonii – KK] que j'allai voir apres cela n'est pas si remarquable car j'en ai vuës d'autres à Pise et à Sienne par exemple pour ne pas dire à Rome ou les eglises sont d'une tres grande beauté et magnificence qui m'ont plu de beaucoup plus que celle dont je parle ici. La Chappelle de la maison Monti de meme que celle de S. Antoine de Padoue sont tres belle sur tout la premiere[27].

W trakcie podróży stawał się ekspertem od architektury. Jego opisy zabytków były coraz bardziej wnikliwe, a zestawienia i porównania – na wzór powyższego – częste, a także pełne krytycznego namysłu. Jego zmysł dostrzegania detali i różnic wyostrzał się, Fryderyk Krystian widział też osobliwości kultury hiszpańskiej, w tym imponujące walki byków, rozmach gospodarki Livorno (był nieco zdegustowany jakością lokalnych wyrobów) czy różnice w poziomie życia artystycznego Saksonii i Italii[28].

Obszarem kulturowym, na którym dochodziło do zderzenia światów, była również władza, eksplorowana pod kątem edukacyjnym i praktycznym. Wyrazistym doświadczeniem było zwłaszcza spotkanie Fryderyka Krystiana z Klemensem XII, które królewicz opisywał drobiazgowo i z wyraźnym namaszczeniem. Była to relacja dłuższa od pozostałych, szczegółowa, ale też pełna napięcia. Królewicz podkreślał fakt, że dostąpił przywileju ucałowania papieskiego buta, został przez głowę Kościoła serdecznie przyjęty, a w trakcie kwadransa rozmowy zdołał przekazać wyrazy uznania ze strony rodziny, za której emisariusza uchodził[29]. Inne wrażenia ze „strefy władzy" dominowały w Wenecji, której republikański ustrój poznawał głównie przez pryzmat Pałacu Dożów. Przyglądał się spotkaniom doży i senatu z dyplomatami, podziwiał inne struktury władzy, wyraźnie delektując się ich odmiennością[30]. Przejawem wyrazistej niewspółmierności był wreszcie model karnawału. Królewicz miał sporo doświadczeń związanych z jego celebrowaniem. Drezno już w XVII w. stało się jedną ze stolic niemieckiego karnawału (Deppe,

25 Loc. 000355/04, k. 100; Wackerbarth-Salmour, 26 VIII 1738 r.

26 Loc. 000355/04, k. 99v.

27 Loc. 000355/03, k. 69.

28 Wackerbarth-Salmour, 18 IX 1738 r., 8 i 12 X 1739 r.; Loc. 000355/04, k. 13v.

29 Loc. 000355/03, k. 257.

30 Wackerbarth-Salmour, 26 I 1740 r.

2006), a w czasie rządów Augusta II zapusty wzbogacono o nowe komponenty. Karnawał w stylu saskim był niezwykle zróżnicowany – obejmował polowania, kuligi, przedstawienia, bale i stylizowane pochody – a do tego był szalony i spontaniczny (Watanabe O'Kelly, 2002). W Italii królewicz zetknął się z innymi schematami. Zarówno w Rzymie, jak i w Wenecji karnawał nie był sterowany przez jeden dominujący ośrodek, a jego dynamika stanowiła efekt rywalizacji pomiędzy notablami. Dominowały w nim bale maskowe, parady oraz wyścigi. Przebrania i maski nawiązywały do postaci z komedia *dell arte*, a wyścigi były nie tylko okazją do postawienia pieniędzy, ale szansą pojawienia się na odpowiednio prestiżowym balkonie. W Rzymie królewicz nie tańczył, ale – schowany za domino – grywał w *alla Bestia*[31]. Był znowu znakomitym obserwatorem – dostrzegał finezję przebrań, zdobienia i styl masek, smak serwowanych przekąsek, ale i obyczajowe kurioza, w tym udział nieszlacheckiej publiczności w balach[32]. Nieoczekiwaną atrakcją stały się też jego niezobowiązujące spotkania z pretendentem, Jakubem Stuartem, który wraz z synami Karolem Edwardem i Henrykiem Benedyktem bawił w Wiecznym Mieście. Relacje między nimi a królewiczem były dość oschłe, ściąganie masek i familiaryzacja nie stanowiły obowiązkowego elementu rzymskiego karnawału. Przełamanie lodów nastąpiło, gdy podczas jednego z balów synowie pretendenta dosiedli się do królewicza i – tytułując go „kuzynem" – poświęcili sporo czasu na kurtuazyjną rozmowę[33]. Karnawał wenecki – w zestawieniu z drezdeńskim i rzymskim – był schematyczny i oparty na zestawieniu wieczornych przedstawień teatralnych i nocnych balów. Królewiczowi to odpowiadało i korzystał z tej formuły nader chętnie (zdarzało się, że wracał do *palazzo* dopiero po północy).

* * *

Podróż królewicza Fryderyka Krystiana do Italii była jego życiową przygodą, okazją do delektowania się samodzielnością i względną niezależnością. Królewicz funkcjonował w układach tylko częściowo zależnych od rodzimego środowiska, a podstawową metodą podtrzymywania jego więzi z najbliższymi stała się stała wymiana korespondencji. Podróż była też okresem artystycznego dojrzewania Fryderyka Krystiana. Możliwość obcowania ze reliktami starożytności, a także różnymi przejawami włoskiego życia kulturalnego kształtowała jego smak i percepcję rzeczywistości. Po dwóch latach spędzonych w podróży nie był on już tym samym człowiekiem, co wcześniej. Dojrzał, wydoroślał, ale też dostrzegał niuanse oraz znał świat inny niż nieco monotonny dwór królewsko-elektorski.

31 Loc. 000355/03, k. 159–160.

32 Loc. 000355/03, k. 160.

33 Loc. 000355/03, k. 163; Moritz Brühl, 9 II 1739 r.

Przemiany osobowości królewicza wynikały w dużej mierze z możliwości kontaktu z inną rzeczywistością. Z jednej strony Fryderyk Krystian nie opuszczał elitarnej strefy komfortu, jego ograniczone relacje społeczne oraz obyczajowość środowiska, w którym się znalazł, stanowiły gwarancję kulturowego bezpieczeństwa. Z drugiej strony podróż do Italii stała się dla niego okazją do przekraczania granic oraz obserwowania, akceptowania bądź odrzucania odmiennych wzorców. Królewicz – z różną częstotliwością i dynamiką – doświadczał wybranych sfer niewspółmierności światów, które przy pobieżnym oglądzie sprawiały wrażenie kulturowego continuum. Dotyczyło to przede wszystkim granic swobody, głębi przeżywania mistycznego katolicyzmu, doskonałości i odmienności dzieł sztuki, struktur władzy oraz modeli karnawału. W praktyce poczucie bezpiecznej i znanej współmierności stale przeplatało się z doznawaną niewspółmiernością, czyniąc z podróży medyczno-edukacyjnej okres fascynujący i kształtujący osobowość przyszłego elektora.

Bibliografia

Źródła drukowane:

Königl. Koln. Khurfürstl. und Sachsischer Hof und Staats Kalender, auf das Jahr 1739, Leipzig.

Opracowania:

Bepler, J. (2005). Travelling and Posterity: the Archive, the Library and the Cabinet. W: *Grand Tour: Adeliges Reisen und Europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert* (ss. 191–203). Ostfildern: Thorbecke. Pozyskano z: https://www.perspectivia.net/publikationen/bdf/babel-paravicini_grand-tour/bepler_travelling.

Berns, J.J. (1988). Peregrinatio academica und Kavalierstour Bildungsreisen junger Deutscher in der Frühen Neuzeit. W: C. Wiedemann (red.), *Rom-Paris-London. Erfahrung und Selbsterfahrung deutscher Schriftsteller und Künstler in den fremden Metropolen* (ss. 155–181). Stuttgart: J.B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung. DOI: 10.1007/978-3-476-05555-2_11.

Carey, D. (1997). Questionning Incommensurability in Early Modern Cultural Exchange. *Common Knowledge*, vol. 7, no 3, 32–50.

Carey, D. (2003). Travel, identity, and cultural difference, 1580–1700. W: J. Conroy (red.), *Cross-Cultural Travel. Papers from the Royal Irish Academy Symposium on Literature and Travel* (ss. 39–47). Peter Lang: New York.

Cassidy-Geiger, M. (2023). Versailles and Dresden: Myths and Models. *Bulletin du Centre de recherche du château de Versailles*, 23. Pozyskano z: http://journals.openedition.org/crcv/26830 (dostęp: 03.07.2024). DOI: 10.4000/crcv.26830

Deppe, U. (2006). *Die Festkultur am Dresdner Hofe Johann Georgs II. von Sachsen (1660–1679)*. Kiel: Verlag Ludwig Kiel.

Green, M. (2022). Public and Private in Jewish Egodocuments of Amsterdam (ca. 1680–1830). W: M. Green, L.C. Nørgaard i M. Birkedal Bruun, *Early Modern Privacy: Sources and Approaches* (ss. 213–242). Leiden-Boston: Brill. DOI: 10.1163/9789004153073_011

Griffey, J. (red.) (2022). *Early Modern Court Culture*. London: Routledge. DOI: 10.4324/9780429277986

Kuras, K. (2021). Transfer kulturowy, histoire croisée, entangled history i mobilność kulturowa w badaniach nad dworami królewskimi epoki nowożytnej. *Historyka. Studia Metodologiczne*, t. 51, 433–452. DOI: 10.24425/hsm.2021.138384

Mafrici, M. (2008). *Maria Amalia di Sassonia, regina di Napoli e Sicilia, poi di Spagna Dizionario Biografico degli Italiani*. Vol. 70 (2008). Pozyskano z: https://www.treccani.it/enciclopedia/maria-amalia-di-sassonia-regina-di-napoli-e-sicilia-poi-di-spagna_(Dizionario-Biografico)/ (dostęp: 25.01.2024).

Pagden, A. (1993). *European Encounters with the New World: From Renaissance to Romanticism*. New Haven: Yale University Press.

Pratt, M.L (2011). *Imperialne spojrzenie. Pisarstwo podróżnicze a transkulturacja*. Kraków: WUJ.

Subrahmanyam S. (2007). Par-delà l'incommensurabilité: pour une histoire connectée des empires aux temps modernes. *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, no 54–4 bis, 5, 34–53. DOI: 10.3917/rhmc.545.0034

Watanable-O'Kelly, H. (2002). *Court Culture in Dresden. From Renaissance to Baroque*. New York: Palgrave. DOI: 10.1057/9780230514492

Katarzyna Kuras – dr hab., prof. UJ, historyczka związana z Uniwersytetem Jagiellońskim, specjalizująca się w dziejach XVII i XVIII w., zwłaszcza historii Rzeczypospolitej w czasach saskich oraz kultury dworskiej nowożytnej Europy. Autorka książek *Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich* (2010) oraz *Dwór królowej Marii Leszczyńskiej. Ludzie, pieniądze i wpływy* (2018). W swoich badaniach zajmuje się relacjami klientalnymi, patronatem, funkcjonowaniem dworów magnackich oraz związkami kulturowymi między europejskimi ośrodkami władzy XVIII w. Obecnie realizuje projekt „Autokreacja magnata: Józef Aleksander Jabłonowski (1711–1777) i kultura reprezentacji w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku", finansowany przez Narodowe Centrum Nauki.

OPEN ACCESS
perspektywy kultury / *perspectives* on culture
No. 53 (2/2026)

Anna Jupowicz-Ginalska
https://orcid.org/0000-0002-7016-0427
University of Warsaw
a.ginalska@uw.edu.pl
https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.18

Media Management in Social Communication and Media Studies: Status and Challenges

ABSTRACT

This article analyzes the position of media management within the discipline of communication and media studies. Its aim is to provide a preliminary assessment of this field, with a primary focus on academic education. This exploratory text is based on qualitative research results. The findings are based on twenty-one semi-structured interviews with researchers representing four universities offering courses in media management: University of Warsaw, Jagiellonian University, Pontifical University of John Paul II in Kraków, and Maria Curie-Skłodowska University in Lublin. The results indicate that the development of media management in Poland is mainly constrained by the absence of a coherent conceptual framework, limited mobility of knowledge, staff shortages, and a disconnect between research activity and teaching practice. The article argues that these problems may be addressed through the strengthening of the institutional foundations of media management and through developing domestic and international academic cooperation. The conclusions presented here may contribute to the broader discussion on transforming media management into a distinct sub-discipline within social communication and media studies, thereby reinforcing its position in research, teaching, and practical implementation.

KEYWORDS: media management, social communication and media studies, subdiscipline, higher education, education

STRESZCZENIE

Zarządzanie mediami w dyscyplinie nauk o komunikacji społecznej i mediach: status i wyzwania

W artykule analizuję pozycję zarządzania mediami w dyscyplinie nauki o komunikacji społecznej i mediach. Zmierzam do wstępnej diagnozy tego zjawiska, przyjmując kształcenie akademickie za główną perspektywę analizy. Tekst, mający charakter eksploracyjny, opiera się na wynikach badań jakościowych. Złożyły się na nie 21 częściowo ustrukturyzowane wywiady z badaczami czterech uczelni, które oferują edukację w obszarze zarządzania mediami (Uniwersytet Warszawski, Uniwersytet Jagielloński, Uniwersytet Papieski im. Jana Pawła II

Suggested citation: Jupowicz-Ginalska, A. (2026). Media Management in Social Communication and Media Studies: Status and Challenges. *Perspectives on Culture*, *2*(53), ss. 289–305. https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.18
Submitted: 30.09.2025 Accepted: 04.05.2026

w Krakowie i Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie). Wyniki wskazują na to, że rozwój ZM w Polsce ograniczają głównie brak spójnego aparatu pojęciowego, niska mobilność wiedzy, niedostatek kadr i rozbieżność między badaniami a praktyką dydaktyczną. Twierdzę, że problemy te można zniwelować przez wzmocnienie ram instytucjonalnych ZM, a także rozwój rodzimej i międzynarodowej współpracy akademickiej. Zaprezentowane konkluzje można wykorzystać w dyskusji nad przekształceniem zarządzania mediami w subdyscyplinę nauk o komunikacji społecznej i mediach, która byłaby zdolna wzmocnić ją w obszarze badawczym, dydaktycznym i wdrożeniowym.

SŁOWA KLUCZE: zarządzanie mediami, dyscyplina nauk o komunikacji społecznej i mediach, subdyscyplina, kształcenie wyższe, edukacja

1. Introduction

The contemporary media industry is undergoing dynamic transformations. As a result, the media have come to be perceived as complex organizations operating under conditions shaped by market competition—both economic and marketing—as well as by increasing social expectations. These changes motivate the development of media studies, including the integration of theoretical and methodological approaches derived from various academic traditions. This approach is reflected in the institutional evolution of media studies in Poland.

The establishment of the discipline of Media Studies in 2011 formally recognized the body of research that had previously been developed across numerous academic centers. The next stage was the creation of the discipline of Social Communication and Media Studies (SCMS) in 2018, which combined previously separate areas of inquiry related to media, social communication, bibliology, and information science. This enhanced interdisciplinary reflection on media but also revealed the need to define the scope of individual research fields within the discipline more precisely.

One such field is media management (MM), situated at the intersection of, among others, media studies, economics, and—of course—management. Although media management is present within the research conducted under the framework of SCMS, its status remains underdeveloped. Existing research has focused mainly on selected economic or organizational aspects of media enterprises, while less attention has been devoted to positioning MM within the structure of the discipline itself. As a consequence, there remains a lack of studies that present media management within SCMS and analyze how it functions in academic practice.

In this paper, I seek to address the aforementioned gap by examining the position and specificity of MM within the discipline of SCMS from the

perspective of the academic community involved in education in this field. By combining theoretical reflection with a qualitative empirical approach, I aim to capture both the institutional and conceptual conditions that shape the development of MM in Poland.

2. Literature Review

2.1 From the Discipline of Media Studies to the Discipline of Social Communication and Media Studies

The Ministry of Science and Higher Education established the discipline of media studies by virtue of the Regulation of 8 August 2011 on fields of knowledge, areas of science and art, and academic disciplines.[1] Media scholars faced a "breakthrough moment in their own trajectory" (Jabłonowski & Gackowski, 2012, p. 16), as "media studies officially acquired an academic character" (Goban-Klas, 2013, p. 12).

It ought to be emphasized, however, that this date should be considered rather in administrative than ontological terms: after all, media research had already enjoyed a significant academic output beforehand. Goban-Klas (2013), for instance, pointed to Régis Debray's concept of mediology, Bücher's early twentieth-century press research centers and broader studies on mass media on mass media developed by such scholars as Bernard Berelson, Wilbur Schramm, Marshal McLuhan, Paul Levinson, and Manuel Castells. Mielczarek and Adamowski (2025) traced the roots of media studies to nineteenth-century literary and bibliological analyzes, studies of periodical literature, such as by Stefan Czarnowski, and early journalism associated with scholars such as Piotr Chmielowski. Subsequent decades brought not only press studies, represented, for instance, by Józef Jarkowski, but also works examining media in other contexts (e.g., sociological—Orsini-Rosenberg, economic—Kafel, political science—Jabłoński, linguistic—Kniagininowa, etc.). The 1970s and 1980s saw an intensive development of media research, resulting in works by Walery Pisarek, Zbigniew Bajka, Tomasz Goban-Klas, Ryszard Filas, Marian Golka, Halina Satkiewicz, and Maciej Mrozowski, among others. Today, numerous additional names and research approaches could be easily cited, demonstrating that the achievements of Polish media studies had already been impressive long before 2011.

The establishment of the discipline formally confirmed the "autonomy of the research subject, the advancement of methods and results of scholarly activity, the degree of meta-scientific self-definition, and the state of organizational and informational development" (Hofman, 2015, p. 113). This fact should not

1 Specifically Article 3 of the amended Act on Academic Degrees and Academic Title.

be underestimated, as it made possible the "critical, scholarly presentation of knowledge about media, also for the benefit of pedagogues, teachers, and educators, who often have an insightful yet still common-sense understanding of the mediatization of life" (Goban-Klas, 2013, p. 23). The creation of the new discipline also required a more precise definition of its research scope. It was obvious that media studies should study media. However, it is worth emphasizing that another, very characteristic feature came to the forefront: interdisciplinarity (Jabłonowski & Gackowski, 2012; Jabłonowski & Jakubowski, 2014; Hofman, 2015; Jabłonowski & Mielczarek, 2018).

The eclectic nature of media studies was reflected in its broad dissemination across different scientific fields, in theoretical, methodological, and practical dimensions. On the one hand, this was perceived as an enrichment of the research perspective; on the other hand, questions were raised concerning the boundaries of media studies, their intersections with other disciplines, and, ultimately, the definition of their conceptual apparatus and specifying their research and teaching environment.

Critics of the new discipline also pointed to its narrowed framework compared to what had originally been proposed (Mrozowski, 2012), as well as to generational differences among researchers regarding their approaches to discussions on media studies (Sonczyk, 2012). Moreover, as Adamski, Gawroński, and Lenczowska (2023, p. 124) observed, the coexistence of media studies and the sciences of cognition and social communication generated "inter-community tensions" arising from the overlap of subject matter between these academic fields.

For this reason, the establishment of the discipline of social communication and media studies was so ground-breaking. The creation of the SCMS was announced in the Regulation of the Minister of Science and Higher Education of 20 September 2018 concerning fields of science, academic disciplines, and artistic disciplines. SCMS brought together three previously separate disciplines: media studies, cognitive and social communication studies, and bibliology and information science. Adamski et al. (2023, pp. 116, 145) pointed out the difficult tasks associated with this process: integrating "different academic communities" and the "recrystallisation of the discipline's identity," aimed at counteracting "fragmentation, disintegration, and eclectic tendencies." According to Hofman (2019), the integration of the discipline should focus on clarifying and organizing its main research areas, and on avoiding the redundancies arising from overlapping research topics. Woźniak-Kasperek (2021, p. 10) further specified that the independence of a discipline is primarily evidenced by a "conceptual apparatus and specialized language unique to it," that is, "conceptual and terminological autonomy."

However, Woźniak-Kasperek also pointed to certain difficulties in this regard. In her view, overly diverse definitional nomenclature hindered

integration. For this reason, she postulated the development of a "common terminological base ... to understand at least the basic mutual conceptual systems," as well as the "restoration of a spirit of co-participation and a horizon of shared meanings" (Woźniak-Kasperek, 2021, pp. 10, 16). It is worth emphasizing, however, that despite these identified challenges, the academic community quickly recognized the potential of the new discipline, including opportunities for joint research, mutual inspiration, and the broadening of research horizons (cf. Jabłonowski & Mielczarek, 2018; Koredczuk & Woźniak-Kasperek, 2019).

2.2. Media Management within the Discipline of Social Communication and Media Studies

In popularizing approaches, media management (MM) is defined as a "bridge between general management theories and the specific characteristics of the media industry," focusing on how media organizations utilize their resources to meet the needs and expectations of audiences (iResearchNet, n.d.; Oxford Bibliographies, 2016).

From a scientific perspective, however, the concept is less clear for several reasons. The main problem is the lack of a coherent self-definition of MM itself. Theory in this area remains incoherent. On the one hand, it is difficult to forcibly adapt concepts derived from management studies to the conditions of the creative sector—in other words, to mechanically transfer issues from economics and general management into the media context (cf. Doyle & Firth, 2004). On the other hand, there is an overlap between management, economics, sociology, psychology, and even cultural studies. Pałasz (2024, p. 283) regards this as both "a source of potential and a difficulty" when situating this interdisciplinarity within the structure of the discipline itself. One may assume that the fluidity of paradigms makes the classification of MM difficult (Chodyński, 2017).

Another significant barrier is the limited number of publications in MM. Although Kim et al. (2023) argue that it is one of the nine main research areas within "media & communication studies" (encompassing analyses of the structure, ownership, and functioning of media enterprises), there are voices claiming that the literature on MM "remains highly fragmented" (cf. Omidi, dal Zotto, & Picard, 2022, p. 1).

Last but not least, another reason might lie in the nature of the media themselves. Researchers point out that media organizations, unlike most other enterprises, combine economic production with a broader social function, and their products—particularly media content—influence audiences' awareness and attitudes (e.g., Albarran, 2006). As a result, they are "organizations of a unique character, different from other sectors of the economy due to the impermanence of their products, the creative nature of work, and the social significance

of their operations" (Nierenberg, 2011a, p. 17). Moreover, due to digitalization and media convergence, they have become intertwined with "the functioning of all other institutions, [as a result of which] their logic has largely shaped the operation of these institutions" (Goban-Klas, 2013, p. 22).

Today, media are therefore ubiquitous and play a "dominant role" in contemporary society (Jabłonowski & Gackowski, 2012, p. 15), rapidly permeating numerous social phenomena—the aforementioned authors list more than twenty-five such areas. Considering the above, research on media as organizations can no longer be limited to supply-and-demand analyses. It must also take into account their social mission.

As Nierenberg (2013) observed, an academic focus on a managerial-economic perspective should be complemented by ethical and educational aspects. It seems that MM is now being considered more from a systemic perspective, in which media are treated as organisms functioning in close connection with their environment; thus, their study requires a multifaceted analysis of communication, technological, and managerial processes (Nierenberg, 2011b). This observation aligns with the contemporary postulate by Kim et al. (2023, p. 736) that research should be embedded in the context of "evolving three-dimensional interactions between media, people, and artificial intelligence."

It may therefore be argued that the key to firmly anchoring MM within the discipline of SCMS lies precisely in the interdisciplinarity of both phenomena. After all, researchers see in it a "great value," and even "the only path" without which science cannot develop (Adamski et al., 2023, p. 142; Nęcek, 2019, p. 139). From this perspective, following the path of interdisciplinarity might be a natural continuation of tendencies already visible during the earlier period of media studies. For example, Jabłonowski and Gackowski (2012) incorporated economics, marketing of media, MM and logistics into the field of MM, while Jabłonowski and Jakubowski (2014, p. 22) referred to media marketing, media management, and logistics as encompassing a "formal description of decision-making and logistical problems in management based on the methodology of operations research."

Also, Hofman (2015), in her comprehensive analysis of the interdisciplinarity and transdisciplinarity of media studies, argued that economics and management should be regarded as "adjacent" fields to media studies. The sense of conceptual commonality seems to be confirmed by the concept of a "subdiscipline of media economics and management, oriented toward ... the media market, human resource management, and logistics" (Hofman, 2015, p. 120, after: Goban-Klas, 2013). Notably, Hofman maintained her approach after the establishment of the SCMS discipline.

In 2019, themes related to management appeared in her reflections on the discipline's paradigms, including in new contexts such as media production and business (Hofman, 2019). Later, in 2025, she further highlighted the shared areas between SCMS and "economics and finance (media management, media

economics, marketing), as well as management and quality sciences (information management)" (cf. Hofman, 2025a, p. 37). Similarly, Woźniak-Kasparek and Adamowski (2025, p. 208) listed MM among the areas that have "in practice belonged to Social Communication and Media Studies for years."

Thus, the inclusion of media management into this discipline should not raise any controversy. Rather, the issue is that MM remains a field that is "insufficiently developed," a situation that should be gradually addressed "in connection with the socio-cultural transformations of the world" (Hofman, 2025b, pp. 197–198).

Two principal observations emerge from the literature review above. First, MM—similarly to SCMS itself—is interdisciplinary. It reflects a systemic approach to media enterprises, analyzed from multiple perspectives, such as managerial, psychological, social, political, pedagogical, linguistic, and historical perspectives. Second, although MM functions within SCMS, it is not frequently addressed in academic research. Both this and the aforementioned multidimensionality lead to self-identity-related problems within the field. The lack of a precise conceptual apparatus makes it difficult to assign research to the field of MM. This, in turn, reduces the pool of potential researchers who, although operating within the MM paradigm, do not explicitly identify with it.

As a consequence, MM remains on the periphery of the discipline and is still not fully recognized. In this article, I therefore seek to discuss the situation of MM within SCMS. I pursue this goal by listening to the voices of researchers who teach courses in this field (I agree with Adamski et al., who argue that "people create science"). With this in mind, I also ask one major research question: if there exists a group of scholars who identify with MM, what is their perspective on MM's position within SCMS, and what problems do they identify in relation to the development of this field?

3. Methodology

In this paper, I draw on the methodological assumptions of the pilot project *Media Management: An Educational Approach. Mapping and Identifying the Needs of the Academic Community in Poland* (PSP 501-0127-20-7004310). Its main objective is to provide a preliminary assessment of the state of education in MM in Poland across its didactic, organizational, and community dimensions, as well as to formulate recommendations for improving the situation based on the research findings. The project employs a triangulation of research methods, including:

1. A quantitative-qualitative analysis of existing data, specifically the curricula of university programs within SCMS. It was conducted on a sample of public academic institutions based on a ranking of the highest-rated universities offering courses in journalism and media studies, as

organized by the magazine *Perspektywy* (the selection process was described by Jupowicz-Ginalska, Wróblewska, & Dudziak-Kisio, 2024).

2. Qualitative research conducted between March and April 2024 at four public universities offering education in the field of MM (i.e., the University of Warsaw, the Jagiellonian University, the Pontifical University of John Paul II, and Maria Curie-Skłodowska University in Lublin[2]). The qualitative approach included:
   A. Focus group interviews (FGIs) with students attending courses in the area of MM. The FGIs aimed at identifying their level of interest in MM-related topics and determining their educational needs. In total, four focus group sessions were conducted, with twenty-four participants from four universities (seven students from the University of Warsaw, six from the Jagiellonian University, six from the Pontifical University of John Paul II in Kraków, and five from Maria Curie-Skłodowska University in Lublin). Participants received compensation for their participation in the study. Each session lasted up to 120 minutes, and the collected material was anonymized and analyzed qualitatively (using an inductive approach to the data analysis).
   B. Semi-structured in-depth interviews (IDIs) with representatives of two groups: authorities of academic institutions and academic staff specializing in media management issues (who were indicated by the authorities). IDIs aimed at mapping MM's position within SCMS, defining the nature of education in MM, assessing the state of education, and identifying factors influencing its development. In total, 21 IDIs were conducted—four with the authorities and seventeen with academic staff (four at the University of Warsaw, four at the Jagiellonian University, four at the Pontifical University of John Paul II in Kraków, and five at Maria Curie-Skłodowska University in Lublin). Each interview lasted between 60 and 90 minutes. All interviews were anonymized and transcribed. The analysis of the collected data employed an inductive content analysis approach, focused on thematic categories relevant to this study.

The empirical foundation of this paper consists of the IDIs described in point 2B.

4. Results

Four principal problem areas were identified: interdisciplinarity, marginalization within the discipline, the gap between research and teaching, and staffing issues.

2 All the selected universities were ranked among the top ten institutions listed in point 1 and, in addition, offered at least two courses in a field related to MM.

4.1. Interdisciplinarity

According to researchers, contemporary MM in Poland is developing at the intersection of various disciplines, ranging from economics and management, through sociology, to information science and law. In the opinion of our respondents, the future of this field depends on deepening the actual integration of methods and cognitive perspectives, rather than their mere coexistence. As one academic notes: "Our domain is beginning to connect not only methodologically but also conceptually with other areas—this is becoming a necessity in a rapidly changing media world" (WYK1_2). Such integration, however, requires institutional and structural changes. Only then will media management cease to be an "add-on to communication" and gain the status of an autonomous field of knowledge that combines analytical and managerial competencies (W4).

4.2. Marginalization within the discipline

MM remains underdefined and lacks a strong theoretical foundation. As one respondent notes, "many media researchers still do not understand what it is. They treat it as an add-on to social communication, rather than an autonomous area of research" (W4). Consequently, "neither a unified definition nor a clearly defined, coherent field of study exists" (WYK4_4). MM is an area that "everyone touches upon to some extent, but no one practices it in a fully conscious way" (WYK4_1). Knowledge about it is superficial, "at a rather low level... It is still in its infancy, even though it is almost the core of how media organizations function" (W2).

Consequently, MM tends to be treated as a natural component of broader reflection on media rather than as a distinct field of knowledge requiring specialized competencies. The difficulty in precisely defining MM also stems from the lack of a shared conceptual language and research tradition, resulting from the absence of a clearly delineated symbolic field within which MM could accumulate and legitimize its own academic capital. As one respondent put it: "MM is treated as a margin—something that can be done on the side, rather than independently" (WYK1_4). This absence of a clear and recognizable academic position means that researchers attempting to develop MM operate under conditions of at least insufficient institutional support. This lack of definition is sometimes perceived as an opportunity for creative experimentation in teaching, methodology, or research concepts more broadly (WYK4_5).

As a result, MM can currently function as an open field, initiating the formal shaping of its own boundaries. Nevertheless, respondents are convinced that without developing a clear identity framework, they will not be able to gain academic legitimacy and acceptance (WYK2_1).

4.3. Research and Teaching

The analysis of the interviews reveals that research and teaching in media management remain in a state of institutional and intellectual stagnation, typical of a field still seeking its epistemological identity. As WYK2_1 notes, "in Poland, the academic community is only just beginning to form," which reflects the condition of both scholarly research and teaching in this area. Respondents also emphasized the outdated nature of the academic literature currently used by MM academics. According to one interviewee "most monographs were created before the digital revolution and therefore do not take into account new business models and technologies" (WYK4_3). Another respondent similarly noted that "many authors write about media from the perspective of twenty years ago. Meanwhile, the world of media management has moved to the internet, to analytics, to data" (WYK4_5).

Consequently, respondents pointed to "a lack of studies on social media, streaming platforms, or online content management" (WYK2_3). The problem is therefore twofold. Polish researchers not only rely on outdated sources, but also produce content that does not quite keep pace with the present day. As one respondent summarized: "What we see in publications is rather a replication of patterns than the generation of new knowledge" (WYK1_1). As a result, there are calls to "shift the focus" from research on media institutions to research on communication management systems, thereby allowing the combination of organizational and communication perspectives. In this sense, media management could become a bridge between media studies, knowledge management, and information science, because "analytics, indicators—this is the language in which the world of media speaks today" (WYK4_4).

Second, the scholarly output in Polish media management does not readily translate into internationalization. Researchers draw on foreign achievements but rarely contribute their own. As one respondent noted, "there is a lack of reverse movement: we use Western models, but we do not export our own experiences" (W4). As a result, Polish MM remains a "recipient" rather than a "creator" of knowledge, primarily adapting research findings. This situation is due in part to the low visibility of Polish publications in international databases. Publications also have a limited reach because they are written in Polish and thus remain confined to the local academic circulation (WYK2_3). As WYK4_5 admitted, "what we do is valuable, but untranslated. There is no bridge between our realities and the language of international science." It is worth emphasizing, however, that the problem of internationalization is not solely linguistic. It extends beyond proficiency in English and includes "the ability to fit into global methodological and terminological frameworks" (WYK2_3) and "a difference in the way of thinking about media—here more humanistic, there more managerial" (W2).

Our respondents also notice that the internationalization of Polish media management remains insufficient. The problem dwells in limited activity in submitting grants and participating in global academic networks. There is a persistent tendency to "remain within the Polish circle" (WYK2_3), which excludes researchers from the global scientific circulation. Although some institutions attempt to internationalize, their activities are incidental and depend on individual contacts rather than systemic solutions. As WYK1_4 concludes: "it is still a drop in the ocean of needs." Third, the concept of teaching MM is inconsistent. Alongside introductory MM courses, there are some subjects which include "a management component, but without explicitly naming it as such" (W2).

Another issue is a lack of programmatic continuity and a unified curricular core. Universities fail to keep pace with rapid changes in the media industry, leaving MM education largely theoretical, with limited connection to the real working environment. This "unconscious presence" of MM is paradoxical: it is present, but not recognized; it is taught, but under a different label. As a result, it remains a fragmented issue rather than a coherent field of study.

4.4. Staffing issues

Another problem identified by respondents is that the media management (MM) community is small, dispersed, and dominated by a few centers with significant academic output. Additionally, the hierarchical structure of the MM community is seen as problematic, as it limits the influx of new people and ideas. According to respondents, the community is based more on personal relationships than on shared initiatives, such as research projects or development programs. As W2 notes, "there is a group that holds power in MM and they call the shots ... Everyone else follows in their shadow."

In practice, this means that a relatively small group of highly positioned individuals monopolizes the academic space. Some respondents emphasized that this contributes to the emergence of an intellectual monoculture, in which the same names, concepts, and perspectives are reproduced. As one researcher summarized: "The same people review, publish, and organize conferences. There is a lack of diversity in perspectives" (W4). As a result, individuals outside this circle often feel excluded from access to publication processes, grants, and conferences. WYK1_1 commented: "Some institutions operate like closed clubs. It's not about collaboration, but about maintaining the status quo."

This situation creates limited development opportunities, which in turn leads to a "brain drain" toward other, more established areas within SCMS. A generational dimension is also evident in the insufficient support for young researchers. As WYK2_4 observed: "We do not have a mentoring system. Doctoral students are left on their own." Consequently, opportunities to establish

mentor–mentee relationships remain limited, despite the fact that they constitute one of the most important mechanisms for transmitting knowledge and research habitus. Respondents also point out that MM appears in isolated research "islands" that rarely collaborate. As they note: "Everyone does their own thing. There are no joint projects, joint grants, or shared discussions" (WYK4_1), and "We do not systematically discuss media management. Everyone operates within their own bubble" (WYK2_4).

Cooperation among universities is described as incidental, and MM topics appear only occasionally at broader media studies conferences. As a result, knowledge does not circulate effectively, leading to the siloing of the academic community. Individual academic centers attempt to develop their own models of thinking about MM without systematically relating them to others. This results in low knowledge mobility: researchers remain unfamiliar with each other's projects, do not engage with one another's methodologies, and do not foster a shared discourse.

5. Discussion

The discussion on the position of media management in Poland reveals tensions between the ambition to develop an autonomous subdiscipline and the reality of a fragmented and weakly institutionalized research area. At the center of these considerations lies the postulate of moving toward genuine interdisciplinarity (2015, 2019). This, however, should not mean mechanical accumulation of additional thematic threads, but rather integrating them at the level of problems, methods, and models. However, this will not happen spontaneously. It requires grassroots initiatives undertaken within the academic community and supported by strong institutional backing, including the involvement of teaching units and academic associations.

Before this can occur, however, an attempt should be made to "demarginalize" MM. As the literature review suggests, the peripheral character of media management is not historically determined; rather, it results from its current "state of suspension," that is, from its "unconscious presence." The lack of coherent definitions hinders the accumulation of academic capital and consequently reproduces the secondary and fragmented nature of research. In theory, problems with definition are sometimes interpreted as a space for experimentation. In practice, the absence of such definitions makes it difficult to distinguish innovation from ad hoc activity.

Thus, a paradox emerges: the more MM appears to be "everywhere," the less it is recognized as a distinct field of study. This situation weakens the field's ability to articulate its own research problems and, consequently, to build a body of work aggregated "under its own banner." The relationship between research

and teaching also remains asymmetrical. Universities include modules on MM in their curricula, but rarely connect them with current research projects and analytical infrastructure. Moreover, market dynamics outpace academia, as academia remains largely in the pre-digital era.

Finally, the limited scale of partnerships with media organizations results in the development of declarative rather than practical competencies. Furthermore, the unsatisfactory level of internationalization of Polish research does not stem solely from the language barrier, as mentioned earlier. The problem also concerns the ability to align with global standards, including in the design and conduct of cross-cultural research. Our academic output will remain local unless we become co-producers of knowledge as a community, rather than merely its consumers.

At the same time, we can still preserve our distinctiveness by translating the Polish geopolitical perspective into concepts that are universally comprehensible in current global debates. This, however, requires a shift in the research approach, which should be oriented towards comprehensive analytical approaches that enable international replication. The staffing dimension further shows that without generational renewal and the development of mentoring structures, it will remain difficult to build a strong media management field. It would be necessary to move away from intellectual monoculture by initiating processes to strengthen the diversity of research and teaching teams and to foster the circulation of ideas. To stimulate the development of MM, open research consortia, summer schools, and other initiatives involving foreign institutions should be established. At present, however, the field struggles with low knowledge mobility: researchers do not communicate with one another, the methods they implement are not comparable, and the results obtained do not enter teaching or industry practice (or do so with significant delay).

As a consequence, MM loses its capacity to influence media practice, even though—at least declaratively—practice constitutes its natural field of inquiry. Restoring knowledge mobility therefore requires strengthening activities aimed at consolidating the position of MM, such as organizing thematic discussion panels, recurring conferences, and establishing open-access data repositories. Solutions of this kind would contribute to the institutional consolidation of MM and could attract the attention of stakeholders beyond academia. Finally, it is worth noting that MM can simultaneously build its academic identity and provide practical solutions. Such an orientation may foster a closer linkage between teaching and research and increase the chances of establishing external partnerships.

In the long term, it is precisely these feedback loops—between theory and practice, between the local and the global, and between generations of researchers—that will determine whether MM in Poland remains a fragmented collection of initiatives or evolves into a recognizable subdiscipline equipped with its own staffing structures, research agenda, and teaching infrastructure.

6. Conclusions

The present study has certain limitations, particularly the relatively small research sample. Both the number of interviews conducted and the number of universities offering MM education remain limited, while private universities were not included in the study. Furthermore, quantitative methods were not employed, although they could have complemented the qualitative findings presented here. It should be emphasized, however, that the research was a pilot study, and its primary aim was to map the current state of MM rather than to provide a comprehensive diagnosis of the field. For this reason, the results should be treated as a starting point for further analyses. At the same time, the article does not aim to establish a definitive conceptual framework for MM education, but rather to identify areas for further investigation.

To conclude, MM appears to remain in a phase of institutional formation. The field is still searching for a theoretical, methodological, and didactic identity. The findings indicate that although MM is a developing field, it continues to lack a stable paradigm, precise boundaries, and a unified research language.

Despite these challenges, there are strong arguments for maintaining media management within the discipline of Social Communication and Media Studies. Several reasons support this position. First and foremost, MM shares with SCMS a common denominator: the media themselves as the central subject of research. Over a decade ago, Nierenberg (2011b) argued that media should be treated as social systems in which economic and editorial decisions are inseparable from communication processes. As communication institutions, media simultaneously organize, produce, distribute, price, and receive content, thereby influencing relationships and shaping the public sphere. Such a multi-layered approach aligns with the pluralistic orientation that characterizes SCMS, as demonstrated earlier. Within such a complex disciplinary structure, MM could serve as a subdiscipline that examines media as communication organizations, effectively bridging communication research and organizational practice.

Second, media organizations are too specific to be studied using classical management methods alone. At the same time, MM also employs tools typical of the SCMS discipline, such as content analysis, in-depth interviews, case studies, and discourse analysis. Embedding MM within this discipline helps preserve its methodological adequacy with respect to the nature of the phenomena it examines.

Third, emphasizing the affiliation of media management with SCMS carries important didactic significance. It enables the education of specialists who possess managerial and communication competencies and can therefore function effectively in media environments that require an understanding of both organizational processes and the specific nature of media. For this reason, proposals

to separate MM from SCMS do not currently appear to constitute a major source of controversy and are not the subject of broader academic discussion.

On the other hand, MM would require stronger systemic and institutional support for its further development. One possible solution could be to establish it formally as a subdiscipline, since it already possesses its own object of study, a set of interdisciplinary theories and methods, and a clearly defined educational and practical demand. Naturally, such a step should be preceded by public consultation. As a starting point for such reflection, however, it is worth recalling Hofman's (2019, p. 297) observation that SCMS remains highly dynamic, "open to change and reflection upon itself." From this perspective, a discussion concerning the establishment of MM as a subdiscipline could itself become an expression of the intellectual creativity and academic vitality of our SCMS.

With this in mind, I would like to encourage the academic community to engage in an open exchange of ideas, and to work collaboratively toward strengthening the position of MM in Poland and internationally.

Bibliography

Adamski, A., Gawroński, S., & Lenczowska, I. (2023). Nauki o komunikacji społecznej i mediach: działania polityków i instytucji a krystalizacja i integracja dyscypliny naukowej. *Społeczeństwo i Polityka*, *4*(77), 113–150. DOI: 10.34765/sp.0423.a06

Albarran, A.B. (2006). *Handbook of media management and economics*. Routledge.

Chodyński, A. (2017). Zarządzanie mediami a bezpieczeństwo. *Bezpieczeństwo. Teoria i Praktyka*, *4*, 31–48.

Doyle, G. & Frith, S. (2004). *Researching media management and media economics: Methodological approaches and issues. Paper presented at the 6th World Media Economics Conference*, HEC Montréal, 2004, May 12–15. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/238095914_Researching_Media_Management_and_Media_Economics_Methodological_Approaches_and_Issues

Goban-Klas, T. (2013). Nauki o mediach. Prekursorzy – ojcowie założyciele – medioznawcy i mediolodzy. *Zeszyty Prasoznawcze*, *56*(1), 11–25. DOI: 10.4467/2299-6362PZ.13.001.1019

Hofman, I. (2015). Multigenetyczność dziennikarstwa w nauce i dydaktyce. *Roczniki Nauk Społecznych*, *7*(43), 113–124. DOI: 10.18290/rns.2015.7(43).3-8

Hofman, I. (2019). Paradigms of a New Discipline. *Studia Medioznawcze*, *20*(4), 308–317. DOI: 10.33077/uw.24511617.ms.2019.4.163

Hofman, I. (2025a). Nauki o mediach. In J. Woźniak-Kasperek & J.W. Adamowski (Eds.), *Podstawy nauk o komunikacji społecznej i mediach* (pp. 28–38). Warszawa: SPB.

Hofman, I. (2025b). Tradycje, kierunki i metody badań medioznawczych. In J. Woźniak-Kasperek & J.W. Adamowski (Eds.), *Podstawy nauk o komunikacji społecznej i mediach* (pp. 28–38). Warszawa: SPB.

iResearchNet. (n.d.). Media management. In *Communication Research*. Retrieved from: https://communication.iresearchnet.com/media/media-management.

Jabłonowski, M. & Gackowski, T. (2012). Tożsamość *nauk o mediach*. Obszary, perspektywy, postulaty. *Studia Medioznawcze*, *2*(49), 15–24.

Jabłonowski, M. & Jakubowski, W. (2014). Status teoretyczny nauk o mediach – kilka uwag do dyskusji. *Studia Medioznawcze*, *4(*59), 11–24. DOI: 10.33077/uw.24511617.ms.2014.59.584.

Jabłonowski, M. & Mielczarek, T. (2018). Komunikowanie społeczne i media – federacja, a nie inkorporacja. *Studia Medioznawcze*, *4*(75). DOI: 10.33077/mediastudies.4.75.jablonowski.

Jupowicz-Ginalska, A., Wróblewska, K., & Dudziak-Kisio, M. (2024). Mapowanie akademickiego nauczania zarządzania mediami w Polsce. *Zeszyty Prasoznawcze*, *4*(260), 91–110. DOI: 10.4467/22996362PZ.24.041.20562.

Kim, J.-N., Chiu, M.M., Lee, H., Oh, Y.W., Gil de Zúñiga, H., & Park, C.H. (2023). Mapping media research paradigms: *Journalism & Mass Communication Quarterly's* century of scientific evolution. *Journalism & Mass Communication Quarterly*, *100*(4), 736–772. DOI: 10.1177/10776990231213376.

Koredczuk, B. & Woźniak-Kasperek, J. (2019). Bibliologia i informatologia w naukach komunikacji społecznej i mediach – odrębność czy komplementarność? *Studia Medioznawcze*, *20*(3), 212–224. DOI: 10.33077/uw.24511617.ms.2019.3.124.

Mielczarek, T. & Adamowski, J.W. (2025). Nauki o mediach: charakterystyka dyscypliny. In J. Woźniak-Kasperek & J.W. Adamowski (Eds.), Podstawy nauk o komunikacji społecznej i mediach (pp. 123–182). Warszawa: SPB.

Mrozowski, M. (2012). Tożsamość nauk o mediach. Przyczynek do dyskusji. *Studia Medioznawcze*, *2(*49), 15–24.

Nęcek, R. (2019). Nauki o mediach: tożsamość w aspekcie interdyscyplinarności. *Łódzkie Studia Teologiczne*, *18*(1), 133–141.

Nierenberg, B. (2011a). Wybrane aspekty zarządzania mediami. *Zarządzanie w Kulturze*, *12*(1), 15–24.

Nierenberg, B. (2011b). *Zarządzanie mediami. Ujęcie systemowe*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Nierenberg, B. (2013). Media Management – the origin, the idea and the research concepts. *Problemy Zarządzania*, *11*(44), 149–159. DOI: 10.7172/1644-9584.44.11

Omidi, A., Dal Zotto, C., & Picard, R.G. (2022). The Nature of Work in the Media Industries: A Literature Review and Future Directions. *Journalism and Media*, *3*, 1, 145–157. DOI: 10.3390/journalmedia3010013

Oxford Bibliographies. (2016). *Media management – Communication*. Oxford University Press. Retrieved from: https://www.oxfordbibliographies.com/abstract/document/obo-9780199756841/obo-9780199756841-0089.xml

Pałasz, M. (2024). Interdyscyplinarność zarządzania mediami – szanse i ograniczenia. In A. Chodyński (Ed.), *Nowe kierunki w medioznawstwie* (pp. 281–289). Kraków: Uniwersytet Jagielloński.

Rozporządzenie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 8 sierpnia 2011 r. w sprawie obszarów wiedzy, dziedzin nauki i sztuki oraz dyscyplin naukowych i artystycznych (Dz.U. 2011 nr 179 poz. 1065).

Rozporządzenie ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 20 września 2018 r. w sprawie dziedzin nauki i dyscyplin naukowych oraz dyscyplin artystycznych (Dz.U. 2018 poz. 1818).

Sonczyk, W. (2012). Tożsamość nauk o mediach. *Studia Medioznawcze*, *3*(50), 28–38.

Woźniak-Kasperek, J. (2021). Nauki o komunikacji społecznej i mediach – forma, treść, kontekst. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis: Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia*, *19*, 3–17. DOI: 10.24917/20811861.19.1

Woźniak-Kasperek, J. & Adamowski, W.J. (2025). Zakończenie. In J. Woźniak-Kasperek & J.W. Adamowski (Eds.), *Podstawy nauk o komunikacji społecznej i mediach* (pp. 205–208). Warszawa: SPB.

Anna Jupowicz-Ginalska – Associate Professor at the Faculty of Journalism, Information and Book Studies (University of Warsaw, Poland). She specializes in media management, media marketing, and the social impact of new technologies. She is the author of numerous publications and conference speeches. She is Vice President and a Board Member of the European Media Management Association. Between 2022 and 2024, she served as Deputy Director of the Doctoral School of Social Sciences at the University of Warsaw. She is the leader of global research initiatives, such as *#emmahub* and *The World Media Economics and Management Conference: Warsaw 2025*. She is also a practitioner who developed her professional skills over many years in PR agencies, local government units, and the media.

OPEN ACCESS
perspektywy kultury / *perspectives* on culture
No. 53 (2/2026)

Konrad Meus
https://orcid.org/0000-0002-6865-2174
Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
konrad.meus@uken.krakow.pl
https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.19

Badania regionalistyczne w Małopolsce i historia regionalna jako element wychowania patriotycznego. Tradycje – współczesność – perspektywy

STRESZCZENIE

W roku 1890 we Lwowie odbył się II Zjazd Historyków Polskich, w trakcie którego założyciel Towarzystwa Historycznego Ksawery Liske podniósł potrzebę poznawania dziejów lokalnych i „prowincjonalnych", gdyż tylko w ten sposób można zaznajomić się z całością historii Rzeczypospolitej. Od tamtego momentu rozpoczął się intensywny rozwój badań regionalistycznych, którego przedstawicielami byli m.in. reprezentanci lwowskiej szkoły historycznej z Franciszkiem Bujakiem i Adamem Szelągowskim na czele. Zaangażowanie rzeszy znakomitych historyków i geografów w ten rodzaj badań skutkowało wzmocnieniem ich prestiżu, a przez to kształtowaniem programów edukacyjnych, w których znalazło się miejsce na lekcje krajoznawstwa i historii regionalnej. „Kamienie milowe" w tych działaniach zostały położone w 1926 r., gdy przyjęto *Program regionalizmu polskiego*, który zakładał, iż „autorytet państwa i wolność obywateli, interesów lokalnych i potrzeb całości, jest podstawą jedności państwa" (*Program regjonalizmu polskiego*, 1926, s. 221). Po II wojnie światowej nastąpił wyraźny regres w badaniach regionalistycznych i w edukacji regionalnej, które utożsamiano z separatyzmami, a później również z niekontrolowanymi ruchami społecznymi. Pomimo tych oraz innych przeszkód lata 80. były czasem intensyfikacji prac badawczych dotyczących historii regionów oraz miast i wsi małopolskich. *Boom* na tego typu badania nastąpił jednak po 1989 r. W ostatnich latach obserwujemy, że badania te jeszcze mocniej się profesjonalizują, czego efektem jest poszerzona o zagraniczne archiwa i biblioteki heurystyka oraz stosowanie zaawansowanych metod badawczych. Nie sposób nie zauważyć, że wraz z rozwojem płaszczyzny naukowej dynamicznie zmieniła się *in plus* sfera edukacyjna obejmująca zagadnienia regionalistyczne. Sfera ta wykracza poza mury szkolne i wkracza z impetem m.in. w przestrzeń muzealniczą.

SŁOWA KLUCZE: edukacja regionalna, edukacja patriotyczna, historia lokalna, Małopolska, muzealnictwo, regionalistyka

Sugerowane cytowanie: Meus, K. (2026). Badania regionalistyczne w Małopolsce i historia regionalna jako element wychowania patriotycznego. Tradycje – współczesność – perspektywy. *Perspektywy Kultury*, *2*(53), ss. 307–332. https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.19
Nadesłano: 17.10.2023 Zaakceptowano: 14.04.2024

ABSTRACT

Regional Studies in Lesser Poland and Regional History as an Element of Patriotic Education: Traditions, the Present, and Future Prospects

In 1890, the Second Congress of Polish Historians was held in Lviv, during which Ksawery Liske, founder of the Historical Society, raised the need to study local and "provincial" history, as this was the only way to gain a comprehensive understanding of the history of the Republic of Poland. From that moment on, regional studies began to develop rapidly, led by figures such as the representatives of the Lviv School of History, headed by Franciszek Bujak and Adam Szelągowski. The involvement of a host of distinguished historians and geographers in this type of research resulted in a boost to its prestige, thereby shaping educational curricula that included courses in local studies and regional history. The "milestones" in these efforts were laid in 1926, when the Program of Polish Regionalism was adopted, which posited that "the authority of the state and the freedom of citizens, local interests, and the needs of the whole, form the basis of national unity" (*Program regjonalizmu polskiego*, 1926, p. 221). After World War II, there was a marked decline in regional studies and regional education, which were equated with separatism and, later, with uncontrolled social movements. Despite these and other obstacles, the 1980s saw an intensification of research into the history of the regions, towns, and villages of Lesser Poland. However, a boom in this type of research occurred after 1989. In recent years, we have observed that this research has become even more professional, resulting in a broader scope of research—now including foreign archives and libraries—and the use of advanced research methods. It is impossible not to notice that, alongside the development of the academic sphere, the educational sphere covering regional studies has undergone dynamic positive changes. This sphere extends beyond the walls of schools and is making a strong impact, among other areas, on the museum sector.

KEYWORDS: regional education, patriotic education, local history, Lesser Poland, museology, regional studies

Ksawery Liske, znakomity polski XIX-wieczny historyk, twórca słynnej lwowskiej szkoły historycznej, w roku 1890 współorganizował we Lwowie II Zjazd Historyków Polskich – zjazd, który pod wieloma względami zapisał się w annałach polskiej historiografii (Cabaj, 2005, s. 59–61)[1]. Liske był jednym z kilkunastu prelegentów, choć jego głos jako założyciela i pierwszego prezesa Towarzystwa Historycznego (później przemianowanego na Polskie Towarzystwo Historyczne) w trakcie obrad był szczególnie słyszalny. Wygłosił one wtedy pamiętny wykład pt.: *W jaki sposób dałby się rozbudzić i rozwinąć ruch naukowy na prowincyi?* Wykład ten oraz

1 We lwowskim zjedzie historyków uczestniczyło ponad stu badaczy przeszłości, reprezentujących dwa ośrodki akademickie Galicji: Lwów oraz Kraków, ale też zabór rosyjski.

późniejszy artykuł będący jego pokłosiem, a opublikowany na kartach *Pamiętnika drugiego Zjazdu Historyków Polskich we Lwowie*, stanowił przysłowiowy „kamień milowy" w postrzeganiu badań regionalistycznych przez środowisko historyków. Liske oddał wówczas należne miejsce tzw. regionalistyce, podnosząc:

> Poznajemy np. dzieje całości Rzeczypospolitej, ale nie poznajemy jej dziejów prowincyonalnych i lokalnych, a jakżeż można poznać całość nie znając jej części. Bez obudzenia naukowego życia na prowincyi nigdy nie dojdziemy do zadowalających rezultatów na jakiemkolwiek polu nauk humanistycznych. Nawet przyrodnicze nauki nie obejdą się bez takiej pomocy z prowincyi, jeżeli zajmować się nimi będziemy w zastosowaniu do naszego kraju (...). Posiadamy w kraju [Galicji – K.M.] kilkadziesiąt miast i miasteczek, w których znajduje się szkoła wyższa [gimnazjum – K.M.], sąd, siedziba władzy politycznej itd. W każdym takim mieście bez trudności przyszłoby nawiązać towarzystwo naukowe, takie, o jakie nam chodzi (Liske, 1890, s. 2–3).

Wizjonerskie postrzeganie pracy polskich historyków przez Ksawerego Liskego zakładało prowadzenie pogłębionych badań z dziejów regionów oraz historii miast, miasteczek i wsi (tzw. historii lokalnej), które po połączeniu w jednolitą całość tworzyłyby fundament do syntetycznego ujęcia dziejów „całości Rzeczypospolitej". Drugim, nie mniej istotnym celem, który przyświecał pierwszemu prezesowi [Polskiego] Towarzystwa Historycznego, było utworzenie bazy dla przyszłych badań regionalistycznych – bazy zbudowanej na fundamencie galicyjskich gimnazjów, licznie powstających w tamtym okresie tzw. stowarzyszeń niepolitycznych (np. czytelni mieszczańskich), a w wybranych przypadkach nawet wiejskich szkół elementarnych. Ambitne plany Liskego, wbrew pozorom, miały silne ugruntowanie w terenie. Dynamicznie rozwijające się gimnazja oferowały odpowiednie zaplecze intelektualne. Wielu nauczycieli tworzących kadrę pedagogiczną w mniejszych miastach Galicji nie zasypiało gruszek w popiele i prowadziło pionierskie jak na tamte czasy badania historyczne. Na obiekt ich badań najczęściej wybierano właśnie siedzibę gimnazjum i najbliższe jego otoczenie. Efekty prac naukowych ogłaszano drukiem na kartach wydawanych w cyklu rocznym sprawozdań dyrekcji gimnazjum. Co ciekawe, lokalni pionierzy badań regionalnych traktowali te publikacje jako etap własnej kariery naukowej i pedagogicznej. Większość tych nauczycieli – historyków – regionalistów faktycznie z upływem czasu trafiała do bardziej uznanych i prestiżowych szkół, a niektórzy nawet obejmowali posady wykładowców na uniwersytetach w Krakowie, we Lwowie lub w nowo otwieranych wówczas szkołach wyższych o profilu branżowym (nieakademickim). Egzemplifikując, przywołam Antoniego Karbowiaka[2], znakomitego polskiego pedagoga

2 Antoni Karbowiak był m.in. członkiem komisji archeologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie (*Sprawozdanie Dyrekcyi*, 1893, s. 33).

i historyka oświaty (Karbowiak, 1899; 1910; 1913; 1920, 1923), ale też nauczyciela związanego z kilkoma galicyjskimi gimnazjami, w tym m.in. z polskojęzycznym Wyższym Gimnazjum Humanistycznym w Wadowicach, członka lwowskiego Towarzystwa Historycznego, który był znany z prowadzenia lokalnych badań historycznych, niekoniecznie dotyczących miast prowincjonalnych (Karbowiak, 1900). Inną wyjątkową postacią zatrudnioną również w wadowickim Gimnazjum był Teofil Klima. Ten ostatni dał się zapamiętać jako autor kilku prac opisujących dzieje Kalwarii Zebrzydowskiej i jej sąsiedztwa (Klima, 1905, s. 3–16; Klima, 1911). Jedna z nich, poświęcona dziejom Nowego Zebrzydowa (później Kalwarii Zebrzydowskiej), ukazała się drukiem dopiero w 2022 r. (Klima, 2022). Obaj wymieni pedagodzy, podobnie jak wielu im podobnych w Galicji, stanowili swoistą forpocztę w krzewieniu wiedzy na temat „historyi kraju rodzinnego" (Rawera, 1904; 1905, s. 22)[3]. Z perspektywy czasu można ocenić, że ich pasja oraz metody pedagogiczne i powiązanie z regionalizmami w niemałym stopniu przyczyniły się do wychowywania patriotycznego młodzieży w czasie wyjątkowo trudnym – w czasie niewoli narodowej.

Idee przedłożone przez Ksawerego Liskego we Lwowie w 1890 r. padły na podatny grunt. Wielu spośród jego uczniów i następców szło w ślady swojego mentora. Wymienię tutaj dla przykładu historyków Franciszka Bujaka, Adama Szelągowskiego oraz geografa Augusta Karola Zierhofferna. Na ich seminariach prowadzonych we lwowskim Uniwersytecie Jana Kazimierza (UJK) wypromowano szereg historyków zajmujących się podstawowymi badaniami w zakresie regionalistyki Małopolski Wschodniej, choć nie zapominano też o jej zachodnich rubieżach[4].

Wielkie zasługi w rozwój badań regionalistycznych położył wspomniany już wybitny polski historyk Franciszek Bujak. Urodzony 16 sierpnia 1875 r. we wsi Maszkienice koło Brzeska Bujak uznawany jest współcześnie za twórcę i jednego z głównych reprezentantów polskiej historii gospodarczej[5]. Jednakowoż należy

3 Oficjalnie obowiązująca nazwa przedmiotu w austriackich gimnazjach obejmująca edukację na temat historii Polski, ale też historii regionalnej oraz krajoznawstwa. Na początku XX w. do nauki tego przedmiotu wykorzystywano podręczniki autorstwa związanego z Uniwersytetem Jagiellońskim mediewisty Anatola Lewickiego oraz lwowskiego badacza Karola Rawera. Ten ostatni był autorem m.in. podręcznika pt. *Dzieje Ojczyste dla młodzieży* wydanego we Lwowie w 1904 r.

4 Państwowe Archiwum Obwodu Lwowskiego/Державний Архів Львівської Області /Derżawnyj Archiw Lwiwśkoji Obłasti (dalej: DALO), fond 26: Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie, opis 4, sprawa 283: J. Karpiniec, *Kwestia miast byłej Galicji (od 1772 do połowy XIX w.)*, rękopis dysertacji doktorskiej obronionej w Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie, ss. 153; DALO, fond 26, opis 4, sprawa 284: T. Lutman, *Studia nad dziejami handlu Brodów (1773–1855)*, maszynopis dysertacji doktorskiej złożonej w Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie w 1927, obronionej w 1930 r., ss. 174; DALO, fond 26, opis 4, sprawa 898: E. Kimeldorfówna, *Ewolucja planu Borysława*, rękopis rozprawy magisterskiej obronionej w Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie w 1937 roku, promotor A.K. Zierhoffern, ss. 37.

5 Swoje zainteresowania tą problematyką wykazywał już jako student, a później jako dojrzały badacz. Swoją dojrzałość w badaniach nad historią gospodarczą udowodnił w 1905 r., kiedy

pamiętać, że jego drugą pasją naukową, wokół której koncentrował swoje badania, była regionalistyka. Ten aspekt działalności Bujaka pozostaje dzisiaj słabo wyeksponowany, pomimo że jego działania na tym polu nie ograniczały się wyłącznie do pracy pisarskiej, ale też dydaktycznej oraz popularyzatorskiej.

W latach 30. ubiegłego stulecia we Lwowie na tamtejszym Uniwersytecie Jana Kazimierza Franciszkowi Bujakowi udało się utworzyć, w miejsce dotychczasowego Zakładu Historii Społeczno-Gospodarczej, Instytut specjalizujący się w badaniach o tym profilu (Franaszek, 2000, s. 38). Wcześniej, bo od 1921 r., kierował wspomnianym Zakładem. W jednostce tej, pod okiem Bujaka, zaczęły powstawać wartościowe prace magisterskie oraz doktorskie. Wśród jego uczniów znaleźli się późniejsi znakomici historycy jak np. niezapomniany Stanisław Hoszowski, autor wyróżniającej się pracy zatytułowanej: *Ekonomiczny rozwój Lwowa w latach 1772–1914* wydanej drukiem w 1935 r. Hoszowski słusznie uważany był za jednego z najwybitniejszych uczniów tzw. szkoły bujakowskiej[6]. Wielu studentów przygotowywało swoje dysertacje, łącząc historię społeczną z gospodarczą, jednakowoż – o czym dzisiaj się nie pamięta – badana tematyka prezentowała ujęcie regionalistyczne, a nawet lokalne. Dowodzi tego kwerenda wykonana w zasobach Państwowego Archiwum Obwodowego Lwowa, gdzie znajdują się niektóre z prac studentów wypromowanych lub recenzowanych przez Bujaka. Zachowały się one w postaci rękopisów lub maszynopisów. Bez wątpienia jedna z najciekawszych prac napisanych w ramach seminarium z historii społecznej i gospodarczej UJK wyszła spod pióra pracownika Biblioteki Zakładu im. Ossolińskich we Lwowie – Tadeusza Lutmana[7]. Rozprawa

przedstawił w formie rozprawy habilitacyjnej wyniki swojej wieloletniej pracy poświęconej studiom nad osadnictwem Małopolski. Dysertacja napisana i broniona w Uniwersytecie Jagiellońskim była pierwszą polską pracą habilitacyjną z zakresu historii społeczno-gospodarczej. Franciszek Bujak nie poprzestał jednak na tym. W kolejnych latach w murach krakowskiej wszechnicy prowadził wykłady oscylujące wokół tej tematyki, ale przede wszystkim w Krakowie zbudował ośrodek zajmujący się badaniami z pogranicza historii społecznej i gospodarczej. Zainteresowania te rozwijał również w Uniwersytecie Warszawskim, gdzie pracował od 1919 r., oraz w Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie.

6 Stanisławowi Hoszowskiemu została poświęcona dysertacja doktorska napisana przez Jolantę Wadas w Akademii Pedagogicznej im. KEN w Krakowie w 2006 r. Jej tytuł brzmi: *Stanisław Hoszowski 1904–1987. Bujakowskiej szkoły historycznej ciąg dalszy...*, Kraków 2006, mps, ss. 216. Maszynopis pracy znajduje się w zbiorach Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie.

7 Tadeusz Lutman urodził się 27 marca 1903 r. we Lwowie. W 1921 r. ukończył z sukcesem lwowskie Gimnazjum im. Jana Długosza. Po szkole średniej studiował na Wydziale Filozoficznym UJK, gdzie uczęszczał na seminaria z historii społecznej i gospodarczej, historii Polski i historii prawa polskiego. Absolutorium uzyskał w 1925 r. W tym samym czasie realizował stypendium w Bibliotece Zakładu im. Ossolińskich, aby w styczniu 1927 r. zostać tam pracownikiem etatowym, gdzie zajmował się m.in. opracowywaniem rękopisów. Rozprawę naukową poświęconą Brodom przygotował w ramach seminarium z historii społecznej i gospodarczej. Złożył ją do obrony 14 listopada 1927 r. Po ukończeniu studiów nadal publikował na łamach naukowych periodyków (np. „Ruch Literacki" oraz „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych").

Lutmana zatytułowana: *Studia nad dziejami handlu Brodów 1773–1855* spotkała się z powszechnym uznaniem, w efekcie czego jej rozszerzona i poprawiona wersja została wydana drukiem we Lwowie w 1937 r. Druk książki sfinansowały Kasa im. rektora Józefa Mianowskiego, Instytut Popierania Polskiej Twórczości Naukowej oraz Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (Lutman, 1937)[8].

Franciszek Bujak jako kierownik Zakładu Historii Społeczno-Gospodarczej UJK i wybitny specjalista w kontekście badań nad gospodarką miast i wsi często występował jako recenzent dysertacji dotykających swoim zagadnieniem historii regionalnej lub lokalnej, a powstających w innych katedrach i zakładach przynależnych do Wydziału Humanistycznego lwowskiego Uniwersytetu (do 1924 r. działającego jako Wydział Filozoficzny). Współpracował tutaj m.in. ze wspominanym już wcześniej Adamem Szelągowskim, który *notabene* był poprzednikiem Bujaka na stanowisku kierownika Zakładu Historii Społeczno-Gospodarczej, zanim objął kierownictwo nad Katedrą Historii Nowożytnej, gdzie zastąpił profesora Szymona Askenazego. Tandem Szelągowski i Bujak wypromował w środowisku historycznym m.in. osobę Jana Karpińca[9]. Karpiniec jest autorem znakomitego tekstu pt. *Ilość osad miejskich byłej Galicji i podział ich na miasta i miasteczka*, który ukazał się, przy wsparciu Franciszka Bujaka, na łamach wówczas nowo założonego czasopisma naukowego „Roczniki Dziejów Społeczno-Gospodarczych" (Karpiniec, 1932, s. 1–37). Wspomniany tekst Karpińca, pomimo upływu blisko wieku od jego napisania, jest jednym z częściej cytowanych przez niegdysiejszych i współczesnych historyków zajmujących się dziejami średnich i mniejszych miast dawnej Galicji (Jelonek, 1967, s. 10; Dymitrow, 2015, s. 105). Stało się tak głównie za sprawą unikatowych zestawień statystycznych, po które w swoich badaniach sięgnął i komparował Karpiniec. Niewielu badaczy przytaczających wyniki badań Jana Karpińca jednak wie, że tekst ten jest zaledwie próbą streszczenia jego obszernej rozprawy doktorskiej zatytułowanej: *Kwestia miast byłej Galicji (od 1772 do połowy XIX w.)*[10]. Dysertacji, która powstała w latach 1928–1931, a której oceną zajęli się Adam

Państwowe Archiwum Obwodu Lwowskiego/Державний Архів Львівської Області /Derżawnyj Archiw Lwiwśkoji Obłasti (dalej: DALO), fond 26, opis 4, sprawa 384: Dysertacja doktorska Tadeusza Lutmana pt. „Studia nad dziejami handlu Brodów 1773–1855 (maszynopis), k. 5; Lutman, 1926, s. 178–180; *Wolne miasta handlowe*, 1931, s. 89–98.

8 W tym miejscu warto zasygnalizować, że wschodnio-galicyjskie Brody już w XIX w. doczekały się pierwszej swojej monografii, która wyszła spod pióra Sadoka Barącza. Zob. Barącz, 1865.

9 Jan Karpiniec urodził się w 1898 r. w Rudkach koło Lwowa. W latach 1912–1921 uczęszczał do II Gimnazjum w Przemyślu. Po maturze studiował na Wydziałach Filozoficznym i Humanistycznym Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Po studiach uczył m.in. w Seminarium im. Stanisława Wyspiańskiego we Lwowie oraz w II lwowskim Gimnazjum Państwowym im. Karola Szajnochy.

10 DALO, fond 26, opis 4, sprawa 283: Dysertacja doktorska Jana Karpińca pt. *Kwestia miast byłej Galicji (od 1772 do połowy XIX w.)*, rękopis.

Szelągowski oraz właśnie Franciszek Bujak[11]. Wówczas najpewniej u Bujaka zrodziła się myśl, aby częściowe wyniki tytanicznej pracy wykonanej przez Karpińca zostały upublicznione. Jako że specyfika tematu doktoratu odpowiadała profilowi pisma „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych", to wybór miejsca druku stał się oczywisty.

Warto odnotować, że wpływ Franciszka Bujaka na środowisko badaczy historii regionalnej i lokalnej pozostał bardzo silny także poza murami uniwersyteckimi. Udokumentowane pozostają przypadki aktywności Bujaka wśród lokalnych pasjonatów historii. Inspirował ich do podejmowania samodzielnych badań, a nierzadko sam konsultował prace przygotowywane przez nieprofesjonalistów. Na potwierdzenie powyższej opinii przytoczę przykład zachowanej w formie rękopisu monografii wsi Łękawica (powiat wadowicki), która w połowie XX w. została napisana przez Stefana Mamczarczyka, zatrudnionego w latach 1922–1945 na posadzie... portiera w Fabryce Produktów Chemicznych „Liban" S.A. działającej w Krakowie (Borek Fałęcki). Mamczarczyk we wstępie do swojej monografii podkreślił olbrzymią rolę, jaką odegrał Bujak w powstawaniu dzieła jego życia. Pisał on: „Szczególną wdzięczność muszę wyrazić w tym miejscu p. Profesorowi Dr. Franciszkowi Bujakowi, który był mi łaskaw udzielać listownie swoje rady i pomoc ofiarować, on to nie dał mi się zrażać trudnościami, gorąco zachęcając do dalszej pracy" (Mamczarczyk, s. 5). Wsparcie udzielone Stefanowi Mamczarczykowi przyniosło oczekiwane skutki. Spod jego pióra wyszła, budząca uznanie, blisko 900-stronicowa – niewydana dotychczas drukiem – praca zatytułowana: *O gromadzie i parafii Łękawicy i jej okolicy*, do której napisania autorowi posłużyły setki dokumentów zgromadzonych w archiwach kościelnych (parafialnych, kapitulnym, diecezjalnym), ówczesnym Archiwum Ziemskim w Krakowie, Archiwum Państwowym we Lwowie oraz w Bibliotece Jagiellońskiej (Mamczarczyk, s. 4–6). Pomoc merytoryczna udzielona przez Franciszka Bujaka Stefanowi Mamczarczykowi znajduje potwierdzenie w słowach tego ostatniego, jednakże z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, że nie był to jedyny przypadek, kiedy Bujak angażował się w powstawanie podobnych prac.

Ksawery Liske w przywoływanym wyżej artykule umieszczonym w *Pamiętniku drugiego Zjazdu Historyków Polskich we Lwowie* sugerował, aby każdy powiat, a nawet mniejsze regiony opracowywały historyczne opisy, które następnie należałoby wydać w formie publikacji zwartej. Dorobek polskich historyków przełomu XIX i XX w. oraz lat międzywojnia w żadnej mierze nie mógł sprostać oczekiwaniom wyrażonym w 1890 r. przez Liskego. Wpływ

11 Z lektury dokumentacji uniwersyteckiej wynika, że promotorem dysertacji najprawdopodobniej był Adam Szelągowski, na którego seminarium uczęszczał Jan Karpiniec jeszcze podczas pisania pracy magisterskiej. DALO, fond 26, opis 4, sprawa 283: Dysertacja doktorska Jana Karpińca pt. *Kwestia miast byłej Galicji (od 1772 do połowy XIX w.)*, rękopis, k. 1, 7, 9-10.

na tę sytuację miały m.in. czynniki polityczno-społeczne, ale przede wszystkim ekonomiczne. Pierwsze wiązały się z budowaniem wizji jednolitego państwa polskiego, gdzie wszelkie próby decentralizacji, regionalizacji historii mogły negatywnie wpłynąć na unifikację II Rzeczypospolitej. Z kolei te ostatnie szczególne piętno odcisnęły po 1918 r., gdy następujące po sobie kryzysy gospodarcze utrudniały finansowanie profesjonalnych, ale też kosztownych – i niestety uważanych za mniej spektakularne – badań regionalistycznych. Pomimo wyłuszczonych trudności polscy badacze regionów podejmowali działania mające na celu kontynuację nurtu badań zainicjowanych przez Liskego, a później też Bujaka. Jak trafnie spostrzegł Jan Wnęk w artykule napisanym przed kilku laty pt. *Rozwój badań nad historią regionalną w Galicji*, poczesna rola w badaniach nad Małopolską i krzewieniu wiedzy na temat jej dziejów przypadła... geografom związanym naukowo i zawodowo z Instytutem Geografii Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prym w tym zespole wiódł Zdzisław Simche – autor studium poświęconego miastu Tarnów i jego okolicom (Simche, 1930, s. 87–88), a także Wiktor Rudolf Ormicki, spod którego pióra wyszedł *Szkic geografii gospodarczej Tarnowa* (Ormicki, 1930). Poza Tarnowem swoich monografii doczekały się miasta położone w ówczesnej Małopolsce Wschodniej, a mianowicie: Stanisławów, Złoczów, Łańcut, Brody oraz Sambor (Wnęk, 2011, s. 88). Szczególne miejsce w tych badaniach zajmuje Jarosław, którego opisaniem zajął się nauczyciel w jarosławskim Gimnazjum Kupieckim, a później w Liceum, Kazimierz Gottfried. Pierwsza jego książka na temat Jarosławia ukazała się w 1938 r. i nosiła tytuł: *Jarosław w XVIII wieku* (Gottfried, 1938). Po jej opublikowaniu rozpoczął pracę nad kompleksową monografią, której nadał tytuł: *Jarosław. Dzieje miasta od jego początków do 1939 roku*. Nie wydał jej przed śmiercią i dopiero w 2019 r. dzięki staraniom Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia oraz gmin miejskiej i wiejskiej Jarosław udało się jej druk zwieńczyć sukcesem (Gottfried, 2019). Merytoryczne opracowanie niedokończonej monografii stało się udziałem krakowskich historyków związanych z istniejącą wtedy Pracownią Badań Regionalistycznych Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie. Przypadek ten dowodzi też roli, jaka stoi przed dzisiejszymi badaczami regionów trudniącymi się nie tylko przygotowaniem nowych monografii „od podstaw", ale również opracowaniem i edycją „pomników historii", do których należy zaliczyć nieukończone prace pisane przez poprzedników – prace, których zręby powstały często przed kilkoma dekadami, a nawet jeszcze w XIX stuleciu.

Badania regionalistyczne prowadzone na polskich uczelniach wyższych czasów międzywojnia skutkowały rosnącym zainteresowaniem w poznawaniu własnej historii przez osoby niezwiązane naukowo i zawodowo z kręgami akademickimi. Podwaliny pod te fascynacje położono podczas pamiętnego Zjazdu Naukowego zorganizowanego w kwietniu 1920 r. w Warszawie, w trakcie którego omawiano zagadnienia związane z organizacją i rozwojem

nauki polskiej. Kilka wówczas wygłoszonych referatów, w tym przede wszystkim te, które stały się udziałem wybitnego historyka dziejów gospodarczych, absolwenta Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Lwowskiego Jana Rutkowskiego, położyły akcenty na potrzebę rozwoju regionalistyki. Rutkowski podczas swojego wystąpienia wskazał „za rzecz pożądaną, aby główne organizacje naukowe w miastach uniwersyteckich potworzyły specjalne komisje, mające na celu organizowanie prowincjonalnych kół naukowych" (Rutkowski, 1920, s. 135). Koła te miały działać, opierając się na lokalnych środowiskach nauczycielskich, w tym głównie profesorach gimnazjalnych, co *de facto* oznaczało ich wpływ na kształtowanie świadomości regionalnej wśród miejscowej społeczności. Na efekty dyskusji i ustaleń zawartych w Warszawie nie trzeba było długo czekać, bowiem w następnych latach Związek Nauczycielstwa Szkół Powszechnych oraz Polskie Towarzystwo Krajoznawcze zainicjowały kursy wakacyjne, których celem było poznawanie dziejów i geografii wybranych regionów Polski (Gajowniczek, 2014, s. 26). Nierzadko kursy te i towarzyszące im wycieczki edukacyjne odbywały się z udziałem uznanych wykładowców uniwersyteckich. Na wyróżnienie zasługują zorganizowane w 1922 r. i kontynuowane w kolejnych latach kursy poświęcone Ziemi Sandomierskiej, wchodzącej w skład historycznej Małopolski. Wśród przedstawianych publiczne zagadnień, poza tymi dotyczącymi kultury i historii, znalazły się także kwestie gospodarcze i społeczne. Dwa lata po pierwszym kursie krajoznawczym w Sandomierzu powstał Powszechny Uniwersytet Regionalny im. Stanisława Konarskiego spełniający wręcz literalne postulaty wygłoszone w Warszawie cztery lata wcześniej (Rutkowski, 1920, s. 26–27). Dość wspomnieć, że w celu zwiększania oddziaływania edukacyjnego na lokalną i regionalną społeczność Uniwersytet Regionalny z Sandomierza rozpoczął wydawanie (wspólnie z organizacjami nauczycielskimi) biuletynu informacyjnego zatytułowanego „Sandomierski Ruch Regjonalny", na łamach którego publikowano nie tylko informacje na temat spraw bieżących, ale również teksty naukowe, popularnonaukowe i materiały bibliograficzne dotyczące Ziemi Sandomierskiej (*Sandomierski Ruch Regjonalny*, 1934, s. 1–16). Sukces odniesiony w Sandomierzu wskazał władzom Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych kierunki działania, stąd w roku 1924 powołano w ramach Związku Sekcję Powszechną Uniwersytetów Regionalnych. W gronie jej działaczy znalazł się m.in. sandomierzanin Aleksander Patkowski – zasłużony pedagog, ale przede wszystkim propagator w Polsce hasła „regionalizm" i „regionalistyka" (Gajowniczek, 2014, s. 25)[12]. Pozytywna atmosfera wytworzona wokół regionalistyki przyczyniła się do powstania w wielu regionach Rzeczypospolitej organizacji i stowarzyszeń promujących badania

12 Zob. też http://www.zamek-sandomierz.pl/402-aleksander-patkowski-1890-1942 (dostęp: 14.10.2023).

i edukację na temat „małych ojczyzn", które z czasem postanowiono wykorzystać dla celów narodowych (Gajowniczek, 2014, s. 27).

Omówione inicjatywy z lat 1920–1924 stały się preludium do tego, co miało nadejść w 1926 r. Wówczas Rada Naukowa Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych ogłosiła *Program regionalizmu polskiego* kładącego przysłowiowe „kamienie milowe" pod wielopłaszczyznowy rozwój polskiej regionalistyki. Co istotne, mowa tutaj nie tylko o nauce, ale też o edukacji czy wreszcie o wpływie znajomości regionów na aspekty społeczno-gospodarcze. W *Programie* podniesiono kwestie ważkie zarówno z perspektywy młodego – targanego wieloma niepokojami – państwa, nie zapominając przy tym o interesach lokalnych społeczności. W pierwszym przypadku zauważano m.in., iż rozwój regionalistyki i regionów w ogóle stanowi równowagę „autorytetu państwa i wolności obywateli, interesów lokalnych i potrzeb całości, jest podstawą jedności państwa" (*Program regjonalizmu polskiego*, 1926, s. 221). Oznaczało to, że poprzez krajoznawstwo i poznanie dziejów regionalnych zamierzano tworzyć podwaliny pod edukację patriotyczną. W odniesieniu do gospodarki skonkludowano, że to właśnie „regionalizm koordynuje, budzi inicjatywę i uświadomienie społeczne w kierunku: badań naukowych i tworzenia terytorialnie zróżnicowanych programów gospodarczych" (*Program regjonalizmu polskiego*, 1926, s. 221). W kontekście kultury i edukacji podnoszono: „regionalizm dąży do jak najszerszego związania pracy wychowawczo-oświatowej w szkole i poza szkołą ze środowiskiem własnym przez lokalizację całokształtu przedmiotów nauczania" (*Program regjonalizmu polskiego*, 1926, s. 222). Tym sposobem uznano faktycznie, że obok badań naukowych nie mniej istotnym filarem, na którym powinno się zasadzać działania środowisk regionalnych, a pośrednio państwa, jest edukacja regionalna. Przy czym edukacja ta wiązałaby jednostkę z regionem i „jego najbliższym otoczeniem", a w perspektywie byłaby wykorzystana do kształtowania postaw patriotycznych i budowania „jedności państwa" przy zachowaniu „lokalnych odmian kultury narodowej" (Gajowniczek, 2014, s. 27; Bujak, 1977, s. 21). Akuszerem działań o zbliżonym zakresie był m.in. Związek Podhalan, którego działacze podkreślali, że Podhale powinno stać się „strażą kresową całej Rzeczypospolitej". Jak trafnie spostrzegł znakomity etnolog i antropolog Ryszard Kantor, regionalizm podhalański kształtowany m.in. przez Władysława Orkana

> nabrał specyficznych cech, był iście polski i wyróżniał się wśród innych regionalizmów europejskich brakiem separatyzmu, otwartością na problemy całej ojczyzny, skupieniem się na budowaniu i podtrzymywaniu patriotyzmu. Tym samym regionalizm podhalański stawał się jednym z istotnych elementów procesu narodotwórczego (Kantor, 1999, s. 310).

W 1926 r. postulowano, aby idee wyrażone w *Programie regionalizmu polskiego* realizować za pośrednictwem sieci muzeów regionalnych stanowiących swoisty łącznik pomiędzy życiem regionalnym a nauką. Dla muzeów tych

przewidziano rolę lokalnych i regionalnych „stacji naukowych oraz instytucji pracy oświatowej i społecznej" (*Program regjonalizmu polskiego*, 1926, s. 222). Należy zasygnalizować, że koncepcja dotycząca muzeów regionalnych, podobnież jak cały *Program regionalizmu*, znalazły uznanie w sferach rządowych, stąd w 1926 r. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych rozesłało do wojewodów okólnik, w którym nakazano realizację postulatów przedstawionych na Radzie Naukowej Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych (Gajowniczek, 2014, s. 28). Równocześnie w latach 30. XX w., po oświatowej reformie przeprowadzonej przez ówczesnego ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego Janusza Jędrzejewicza, położono silne akcenty na problematykę regionalną połączoną z aspektami patriotycznymi, które zaimplementowano do programu nauczania jako wychowanie obywatelskie (Łach, 1998, s. 150–154). Niestety zaledwie kilka lat funkcjonowania tego przedmiotu, przy różnych bolączkach ówczesnego systemu oświatowego, nie pozwoliło ugruntować edukacji regionalnej w Polsce. Rok 1939 przyniósł kres ambitnych planów podejmowanych od dwóch dekad przez polskich regionalistów.

Po II wojnie światowej sytuacja badaczy regionalistów była – eufemistycznie rzecz ujmując – nienajlepsza. Z jednej strony niektórzy z nich zostali zamordowani w niemieckich obozach zagłady (jak np. wspomniany wcześniej Wiktor Ormicki zabity w Mauthausen), w masowych egzekucjach lub zginęli w wyniku działań wojennych. Inni musieli sprostać nowej rzeczywistości związanej ze zmianą granic i potrzebą migracji (np. grupa lwowskich historyków dotychczas pracujących w murach Uniwersytetu Jana Kazimierza) oraz sowietyzacją nauki, gdzie nie było miejsca na eksponowanie regionalistyki. Mechanizmy te dotknęły nie tylko naukę, ale też edukację, gdzie przedmioty humanistyczne zostały w dużej mierze wyrugowane ze szkół, a w ich miejsce wkroczyły kursy matematyczno-przyrodnicze. Odwilż w tej materii nastąpiła po 1956 r. Zmiana kursu władz państwowych odczuwalna stała się w latach 60. ubiegłego wieku. Wówczas, głównie za sprawą grupy historyków związanych z krakowskimi uczelniami, powstał szereg przyczynkarskich publikacji dający asumpt do przyszłych pogłębionych badań nad historią małopolskich miast i wsi. Na wyróżnienie zasługuje seria poświęcona wybranym regionom południowo-wschodniej Polski, od ziemi myślenickiej począwszy, a na ziemi sanockiej skończywszy. Przełom przyniósł rok 1974. Wówczas zespół badaczy pod redakcją Feliksa Kiryka oraz Zygmunta Ruty wydał, opartą na solidnej kwerendzie, monografię Dąbrowy Tarnowskiej (Kiryk i Ruta, red., 1974). Do schyłku PRL-u pod kierownictwem Feliksa Kiryka (najczęściej we współpracy z Rutą) ukazało się jeszcze kilka fundamentalnych monografii małopolskich miast. W tamtym okresie opisania swoich dziejów doczekały się m.in.: Olkusz, Bochnia, Mielec, Rymanów oraz Tarnów (Kiryk i Kołodziejczyk, red., 1978; Kiryk i Ruta, red., 1980; Kiryk i Ruta, red., 1985; Kiryk i Ruta, red., 1981–1987). Wszystkie one powstały w latach 80. ubiegłego wieku, co było pokłosiem pierwszych nieśmiałych ogólnokrajowych prób odpolitycznienia regionalistyki.

Dowodzą tego m.in. ustalania zwarte podczas II i III Kongresu Regionalnych Towarzystw Kultury, które w kolejności odbywały się w 1981 r. (Nowy Sącz) i 1986 r. (Poznań). Już wtedy podnoszono potrzebę dbałości o należyte przedstawienie „zindywidualizowanego oblicza kulturalnego miast i wsi przez wyeksponowanie najcenniejszych wartości regionalnych" (Gajowniczek, 2014, s. 31–32). Jednakże śledząc ustalenia uczestników Kongresów, można zrozumieć problemy, z którymi zmagali się na co dzień działacze – regionaliści. Podczas nowosądeckiego Kongresu wskazywano:

> na schematyzm w działalności władz administracyjnych, nie popierających, a nawet ograniczających wykorzystanie skromnych i tak limitów finansowych na kulturę. Doprowadziło to do gaszenia twórczego zapału działaczy do pracy w terminie. Autentyczni społecznicy – ci z powołania a nie z etatu – odchodzili przez to od kultury. Miało to miejsce najczęściej we wsiach i małych miasteczkach, a szczególnie w szkołach – a więc tam, gdzie tkwią korzenie najniższego szczebla ruchu regionalnego (Chrostowski, 1981, s. 62).

Uwzględniwszy powyższe opinie, trudno przyjąć z zaskoczeniem fakt, że liczba monografii miast małopolskich powstałych w latach 80. była nader skromna, jednakowoż biorąc pod uwagę okoliczności, w których przyszło pracować ówczesnym autorom i redaktorom, pytanie o stan ilościowych badań regionalistycznych wydaje się bezzasadne. Autorzy nadal zmagali się z wciąż obowiązującą cenzurą polityczną. Problematyczne stało się mówienie o regionalizmie tzw. Kresów Wschodnich oraz Ziem Odzyskanych. Władze obawiały się regionalizmu, który traktowano jako zarzewie oddolnych ruchów społecznych mogących wymknąć się spod kontroli. Spośród innych, bardziej prozaicznych, aczkolwiek paradoksalnie istotnych problemów, przed którymi stawali redaktorzy monografii regionów, były niedobory papieru. Po latach Feliks Kiryk wspominał, że każda z powstających wtedy monografii wymagała wystarania się odpowiedniego przydziału papieru w Ministerstwie Kultury i Sztuki, ewentualnie w Wydziale Prasy i Wydawnictw Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (Kiryk, 2011, s. 35). W tamtych okolicznościach nie mogło być również mowy o procesie edukacyjnym opartym na dziejach regionów, miast i wsi bez ideologii narzuconej przez komunistyczne władze państwowe. Edukację regionalną kultywowano, ale wyłącznie w zaciszach domowych, gdzie seniorzy rodów przekazywali w formie ustnej losy rodzin, wsi i miast – losy pozbawione odgórnej indoktrynacji.

Współczesność

Na realizację wizji Ksawerego Liskego przyszło czekać bez mała wiek. Renesans w rozwoju historycznych wydawnictw, w tym periodycznych czasopism afiliowanych przy regionalnych ośrodkach i instytucjach kultury, nastąpił na

przełomie ubiegłego i obecnego stulecia. Równocześnie nadal powstawały oparte na solidnych fundamentach naukowych monografie małopolskich miast i wsi zapoczątkowane przez Kiryka i Rutę w latach 70. XX w. W ostatnich trzech dekadach ukazało się ich kilkanaście. Na przełomie wieków przebadania i opisania swoich historii doczekały się m.in. Grybów, Piwniczna Zdrój, Nowy Targ, Brzesko, Czarny Dunajec, Trzebinia, Sucha Beskidzka, Krynica oraz Limanowa[13]. W tym miejscu trzeba zaznaczyć, że badaniami historycznymi obejmowano głównie okresy do 1945 r., umyślnie pomijając lat powojenne i PRL-u, nie chcąc polaryzować lokalnych społeczności wokół tematów budzących wciąż żywe emocje. Dwie dekady temu postępowanie to było w pełni usprawiedliwione, głównie ze względu na interes społeczny, ale też krótki czas, który minął od 1989 r. Aktualnie historycy próbują się mierzyć z tym pomijanym, „niechcianym" okresem, czego dowodzą obecnie powstające monografie gminy Laskowa (w powiecie limanowskim) oraz Andrychowa. Półśrodek zastosowali redaktorzy i wydawcy monografii Oświęcimia, gdzie cezurą kończącą rozważania na temat miasta i jego społeczeństwa stał się rok 1956 (Czwojdrak, Miroszewski i Węcowski, 2018).

W ostatnich latach badania regionalistyczne w Małopolsce ewoluowały. Przede wszystkim obserwowana zmiana dotyczy sposobów upowszechniania wiedzy. O ile do końca ubiegłego stulecia ton nadawały monografie, to wraz z nastaniem nowego wieku małopolska regionalistyka zaczęła skręcać w kierunku czasopism naukowych o profilu regionalnym. Oczywiście pisma tego typu w Małopolsce nie są czymś nowym. W tym miejscu wystarczy, że przywołam cieszący się wyjątkową estymą w środowisku polskich historyków oraz mający długą, bo sięgającą 1939 r. tradycję „Rocznik Sądecki". Poczesne miejsce wśród badaczy regionalistów zajmują również „Zeszyty Tarnowskie. Tarnów i Ziemia Tarnowska", które ukazywały się od 1968 r. Obecnie wiele miast małopolskich posiada własne wydawnictwa periodyczne, które drukują teksty oscylujące wokół historii, historii sztuki, etnografii i archeologii. Wymienię tutaj m.in. ukazujący się od 1993 r. „Rocznik Bocheński" wydawany przez Muzeum im. prof. Stanisława Fischera w Bochni, „Almanach Kęcki" publikowany od 1997, afiliowaną przy Muzeum Miejskim w Wadowicach „Wadovianę. Czasopismo historyczno-kulturalne", mające swoje początki w 2010 r. „Chrzanowskie Zeszyty Muzealne" i wiele innych. Na odrębne potraktowanie zasługuje rocznik „Małopolska. Regiony – regionalizmy – małe ojczyzny" wydawany przez Małopolski Związek Regionalnych Towarzystw Kultury oraz Wojewódzką Bibliotekę Publiczną w Krakowie, przy współpracy z Polskim Towarzystwem Historycznym. Pismo to skupia wokół siebie regionalistów, ale też zawodowych historyków parających się badaniami regionalnymi poświęconymi małopolskim miastom i wsiom. Od wielu lat „Małopolska" jest platformą

13 Więcej na temat badań regionalistycznych, które rozwinęły się w latach 90. ubiegłego stulecia, pisał przywoływany już wcześniej Wnęk (2011, s. 95–96).

służącą do wymiany wiedzy, myśli, poglądów na dotychczas zaniedbane tematy związane z historią „małych ojczyzn". Treści publikowane na łamach wymienionych czasopism mają najczęściej charakter przyczynkarski, aczkolwiek ich wartość poznawcza nie podlega dyskusji. Nierzadko artykuły te tworzą fundament pod syntetyczne ujęcie dziejów poszczególnych miast. O wadze wybranych czasopism świadczy fakt, że spośród wymienionych są takie, które znajdują się na ministerialnym „Wykazie czasopism naukowych i recenzowanych materiałów z konferencji".

W mojej opinii dla współczesnych badań regionalistycznych ważną cezurą był rok 2007. Wtedy to pod auspicjami Instytutu Zachodniego oraz Centrum „Instytutu Wielkopolski" Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu ukazała się publikacja zatytułowana: *O nowy model historycznych badań regionalistycznych*. Na jej kartach grupa znakomitych, cieszących się autentyczną estymą środowiska historyków podjęła polemikę dotyczącą kierunków rozwoju w Polsce badań mikrohistorycznych i regionalistycznych. Wskazywano na popełniane metodyczne błędy. Według jednego z autorów Roberta Traby do najistotniejszych należy zaliczyć: kładzenie akcentów na procesy społeczne, demograficzne itp., a pomijanie historii mentalności; korelowanie dziejów miast i wsi z historią narodową; stosowanie w badaniach regionalnych cezur politycznych i wreszcie unikanie w monografiach autorskich syntez (Traba, 2007). Zasadniczo trudno się nie zgodzić z tezami wyłuszczonymi przez Roberta Trabę. Jeśli przyjrzymy się znakomitej większości monografii małopolskich miast i wsi powstałych przed 2007 r., to zauważymy, że rzeczywiście wiele z nich powielało wskazane mankamenty. Zmiana w postrzeganiu badań regionalistycznych nastąpiła w ostatnich latach, chociaż był i jest to proces żmudny oraz niejednolity. Nowoczesne, teoretyczne podejście do badań regionalistycznych, poparte praktycznym zastosowaniem nowych rozwiązań, zaczęło przynosić skutki. Wokół uczelni wyższych, podobnie jak w latach II RP, formowano jednostki specjalizujące się w badaniach regionalistycznych i mikrohistorycznych. W Małopolsce do takowych należy Centrum Badań Regionalistycznych Uniwersytetu Komisji Edukacji Narodowej. Do składu zespołów zajmujących się badaniami regionalistycznymi zapraszano młode pokolenie badaczy (historyków, historyków sztuki, etnografów, archeologów). Badacze ci zaczęli prowadzić badania regionalistyczne w sposób nieszablonowy, łącząc nowoczesne metody badawcze, wprowadzając do obiegu naukowego zupełnie nieznane źródła archiwalne (m.in. z Wiednia, Lwowa, Jerozolimy, Londynu), modyfikując sposób narracji (bardziej atrakcyjnej dla niezawodowego czytelnika) oraz kreując wokół swoich badań zakrojone na szeroką skalę procesy edukacyjne. Te ostatnie, paradoksalnie, stanowiły dość istotny komponent prowadzonych działań, w wyniku czego na fundamencie powstających publikacji naukowych (najczęściej monografii lub edycji źródłowych) stawiano „konstrukcje" wystawiennicze wpisujące się w działania regionalnych muzeów, bibliotek lub ośrodków kultury. Ponadto organizowano wykłady i warsztaty adresowane do wszystkich grup wiekowych,

ze szczególnym uwzględnieniem dzieci i młodzieży szkolnej. W trakcie opracowywania projektów edukacyjnych sięgano po najnowsze rozwiązania z dziedziny dydaktyki historii. Opowieści o mieście lub wsi zaczęły przyjmować bardziej niestandardowe formy. Wspomnę o Zatorze, gdzie miejscowe władze we współpracy z historykami i artystami przygotowały cykl murali prezentujących najdonioślejsze dla miasta wydarzenia z jego historii, wpisane w szerszy kontekst narodowy (np. ukazanie reakcji Zatorzan na odzyskanie przez Polskę niepodległości w 1918 r.). Cykl ten zatytułowano: *Historia Zatora opowiedziana obrazem*[14]. Docelowo wokół powstałej scenografii w najbliższej przyszłości będą odbywać się dedykowane zajęcia popularyzacyjne i edukacyjne skierowane do mieszkańców w różnych kategoriach wiekowych.

Kończąc ten etap rozważań, warto zasygnalizować, że trafne spostrzeżenia, które stały się w 2007 r. udziałem Roberta Traby, mają swoje uzasadnienie i wytyczają pewien nowy kurs, którym powinni podążać autorzy monografii regionów, miast i wsi (w tym też tych powstających w Małopolsce). Jednakowoż trzeba zauważyć, że w projektowaniu działań edukacyjnych i mając na uwadze szeroko pojęty interes narodowy i państwowy, niezbędne jest znalezienie „złotego środka", gdzie mikrohistoryczna opowieść o regionie będzie wpisywać się w odgórnie przyjęte cezury polityczne (np. okres porozbiorowy), a historia miasta lub wsi będzie w pewnej mierze „mutacją historii narodu". Wprowadzenie do zajęć edukacyjnych autorskich wyników badań oraz nowych form narracji opartych na historii mentalności, antropologii historycznej lub historii społecznej pozwoli znaleźć równowagę pomiędzy oczekiwaniami partykularnymi i centralistycznymi – ogólnonarodowymi.

Jak już wspomniałem wcześniej, w ostatnich trzech latach nowoczesne podejście do badań regionalistycznych zaprezentowała małopolska gmina Zator. Pierwotnie jej władze planowały opracowanie klasycznej monografii, która przybliżyłaby dzieje miasta i jego mieszkańców. Z czasem jednak koncepcja polityki historycznej w Zatorze ewoluowała. Podjęto decyzję o wdrożeniu w życie projektu pod nazwą „Książnica Zatorska". Projekt ten zakłada prowadzenie zakrojonych na szeroką skalę kwerend w celu wyszukiwania unikatowych źródeł różnej proweniencji i typu (głównie memuarystycznego) dotyczących tzw. ziemi zatorskiej. Ich weryfikację i opracowanie zlecono wspominanemu już Centrum Badań Regionalistycznych. Sporządzone edycje źródłowe wraz z właściwym komentarzem i aparatem badawczym ukazują się nakładem gminy Zator i Wydawnictwa Księgarnia Akademicka. Dotychczas wydano drukiem dwa numery serii (Wichman, 2021; 2022), a trzeci jest w przygotowaniu[15].

14 https://zyciezatora.pl/gmina/875-historia-opowiedziana-obrazem (dostęp: 30.09.2023).

15 Trzeci numer „Książnicy Zatorskiej" będzie zawierał krytyczną edycję kronik szkolnych spisanych przed 1945 r. w szkołach podstawowych działających na terenie w granicach współczesnej gminy Zator.

Warto również zasygnalizować, że obu dotychczas wydanym numerom serii towarzyszyła promocja realizowana podczas uroczystych sesji Rady Miejskiej. Ponadto w ramach tzw. Zatorskiego Tygodnia Naukowców odbywającego się każdej jesieni są organizowane spotkania z mieszkańcami, zarówno z dziećmi ze szkół gminnych, jak i seniorami, w czasie których dyskutowane i omawiane są zagadnienia związane z zatorskimi publikacjami. Efektem finalnym działań skoncentrowanych wokół „Książnicy Zatorskiej" jest coroczna organizacja konkursu szkolnego pod nazwą „Zator i Zatorzanie w dziejach Narodu Polskiego", ukazującego historię miasta i regionu w szerszej narodowej perspektywie[16]. Co istotne, obowiązkowymi lekturami konkursowymi są poszczególne numery zatorskiej „Książnicy".

Drugim godnym uwagi przykładem, gdzie polityka historyczna gminy przyjęła kompleksowy charakter, są Spytkowice w powiecie wadowickim. W tym przypadku władze gminne poza opracowaniem wieloaspektowej monografii obejmującej dzieje gminy od czasów najdawniejszych (archeologia) do 1945 r. podjęły własnym sumptem wydawanie „Rocznika Spytkowickiego" – czasopisma spełniającego wszystkie kryteria naukowości (począwszy od doboru Rady Naukowej oraz dwóch „ślepych recenzji" każdego ze złożonych do teki redakcyjnej artykułów). W założeniu twórców czasopismo ma obejmować tematycznie nie tylko współczesną gminę Spytkowice, ale też zagadnienia dotykające problematyki ziem dawnego historycznego księstwa oświęcimsko-zatorskiego (*Wstęp*, 1922, s. 6). Dotychczas wokół „Rocznika" skupiono badaczy z kilku krakowskich uczelni, z Archiwum Narodowego w Krakowie i Archiwum Państwowego w Katowicach (oddział w Bielsku-Białej), Instytutu Pamięci Narodowej oraz Biblioteki Nauki Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności, a także z uczelni zagranicznych (Uniwersytetu Paryskiego, Uniwersytetu Technicznego w Libercu). Wydanie monografii oraz ukazywanie się czasopisma w polityce historycznej gminy stanowią zaledwie preludium do dalszych działań. Te zakładają przygotowywanie wystaw czasowych zatytułowanych: „Ludzie wolności Gminy Spytkowice". W założeniu organizatorów mają być one poświęcone wybranej, patriotycznej tematyce prezentowanej na kartach ostatniego numeru „Rocznika Spytkowickiego". W ostatnim roku uroczyście otwarto wystawę pt. „Ludzie wolności Gminy Spytkowice: Armia Generała Władysława Andersa"[17]. W roku 2024 zaplanowano otwarcie ekspozycji poświęconej legionistom polskim wywodzącym się z terenu spytkowickiej gminy. Wystawa uświetni 110. rocznicę wymarszu Pierwszej Kompanii Kadrowej z krakowskich Oleandrów. Finalnym akordem rozbudowanego projektu naukowo-edukacyjnego w Spytkowicach są warsztaty edukacyjne opracowane

16 https://www.zator.pl/urzad/aktualnosci/Konkurs-Zator-i-Zatorzanie-w-dziejach-Narodu-i-Panstwa-polskiego-EDYCJA-2022/idn:6095.html (dostęp: 30.09.2023).

17 https://www.spytkowice.net.pl/gmina/wydarzenia/nowa-blog-post-67/ (dostęp: 28.09.2023).

przez dydaktyków z Uniwersytetu Komisji Edukacji Narodowej, a skierowane do dzieci i młodzieży szkolnej. W trakcie trwających kilka tygodni cyklicznych lekcji historycznych w Muzeum Regionalnym w Bachowicach kilkuset uczestników poznaje losy mieszkańców swojej „małej Ojczyzny" wpisane w dzieje narodowe Polaków. Zajęcia edukacyjne kończą się gminnym konkursem szkolnym adresowanym do dzieci i młodzieży ze szkół podstawowych w trzech kategoriach: konkurs plastyczny (klasy najmłodsze), film (klasy IV–VI) oraz konkurs wiedzy historycznej dedykowany klasom starszym. Warto zasygnalizować, że prestiż konkursów podnosi wyjątkowa oprawa i okoliczności, w jakich zostają uhonorowani jego laureaci. Bazę do organizacji spytkowickich wystaw, nad których merytorycznością pieczę sprawują krakowscy historycy, stanowi działające na terenie gminy (w miejscowości Bachowice) Muzeum Regionalne. Otwarto je w 2017 r. w miejscu niegdyś działającej Żeńskiej Szkoły Gospodarczej im. Królowej Jadwigi założonej w 1910 r. przez wybitnego nauczyciela, społecznika i ekonomistę Franciszka Stefczyka[18].

Kompleksowe podejście do kwestii dziedzictwa historyczno-kulturowego obserwowane w Zatorze oraz w Spytkowicach cechuje się równorzędnym traktowaniem badań naukowych z procesem edukacyjnym. Pierwsze z wymienionych wnoszą nie tylko ważkie ustalenia dla regionu i historii lokalnej, ale dają asumpt do organizowania wystaw muzealniczych (zarówno stacjonarnych, jak i plenerowych) i powiązanych z nimi warsztatów edukacyjnych. Co istotne, omówione projekty naukowo-edukacyjne nie kończą się wraz z zamknięciem wystawy lub finałem konkursu szkolnego. Wręcz przeciwnie stanowią one fundament do dalszych działań wynikających z kooperacji pomiędzy badaczami historii a tzw. otoczeniem społecznym reprezentowanym w tym przypadku przez samorządy gminne i lokalne społeczności.

W odniesieniu do Zatora aktualnie zostały opracowane (przy wykorzystaniu zajęć tutoringowych) i przedłożone w formie prac magisterskich (obronionych w Uniwersytecie Pedagogicznym w Krakowie) koncepcje dwóch szlaków turystycznych, zaadresowanych do odwiedzających to miasto grup turystycznych zarówno polsko-, jak i anglojęzycznych. Mowa tutaj o „Szlaku pamięci Żydów zatorskich" (Kaszuba, 2023) oraz szlaku prezentującym dzieje i dziedzictwo kulturowe księstwa zatorskiego (Pitwor, 2022). W przygotowaniu są projekty trzech kolejnych szlaków. Wszystkie one finalnie mają być ze sobą powiązane merytorycznie i tworzyć nowy „produkt turystyczny" pozostający w ofercie miasta i gminy Zator. W podobnym kierunku zmierzają władze Spytkowic oraz sąsiednie gminy wiejskie wchodzące w skład Lokalnej Grupy Działania „Dolina Karpia", które przystąpiły do wstępnego opracowania projektu turystycznego ukazującego wspólne, aczkolwiek rozproszone dziedzictwo historyczno-kulturowe tego obszaru Małopolski Zachodniej.

18 https://www.spytkowice.net.pl/turystyka/muzeum-regionalne (dostęp: 30.09.2023).

Perspektywy

Wiele wskazuje, że w najbliższej perspektywie badania regionalistyczne w południowej Polsce, ze szczególnym uwzględnieniem województwa małopolskiego, śląskiego oraz podkarpackiego, będą się intensywnie rozwijać. Opinię tę buduję na podstawie dotychczasowych prac prowadzonych nad dziejami poszczególnych regionów, miast i wsi. Prac, które zostały dopiero co ukończone, są w toku realizacji lub są inicjowanie. W celu koordynacji działań, ale przede wszystkim utrzymania odpowiedniego poziomu badań regionalnych, w roku 2021 przy Uniwersytecie Pedagogicznym w Krakowie (obecnie Uniwersytecie Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie) powołano Centrum Badań Regionalistycznych – CBR (wcześniej mające status niższy, a mianowicie Pracowni Badań Regionalistycznych) kierowane przez Zdzisława Nogę, ucznia wielokrotnie już wymienianego Feliksa Kiryka. W gronie badaczy związanych z Centrum znaleźli się historycy z różnych uczelni działających na terenie Krakowa i Małopolski, ale też instytucji naukowych, takich jak Polska Akademia Nauk oraz Instytut Pamięci Narodowej. W ostatnich latach spod pióra historyków związanych z CBR (lub pod ich redakcją) wyszło kilka monografii małopolskich miast i wsi, a mianowicie: Chrzanowa, Kęt, Michałowic oraz Trzebini. Obecnie pod szyldem Centrum powstają prace poświęcone Laskowej w powiecie limanowskim, Spytkowic w powiecie wadowickim, Polanki Wielkiej w powiecie oświęcimskim, Łososiny Górnej (dzieje parafii) w powiecie limanowskim, a także wsi Rogoźnik w powicie nowotarskim. Działania podejmowane przez historyków skupionych wokół CBR padły na podatny grunt, w efekcie czego latem 2023 r. powołano do życia przy Państwowej Podhalańskiej Uczelni Zawodowej w Nowym Targu (od 1 października 2023 r. Akademii Nauk Stosowanych w Nowym Targu) partnerski Ośrodek Badań Regionu Podtatrza koncentrujący się na badaniach prowadzonych w powiatach nowotarskim i zakopiańskim. Aktualnie trwają prace, aby móc powołać – przy wsparciu lokalnych historyków – podobną jednostkę na terenie Sądecczyzny. Równolegle – odpowiadając na zapotrzebowanie społeczne – władze Uniwersytetu Komisji Edukacji Narodowej podjęły działania mające na celu uruchomienie Centrum Edukacji Regionalnej (CER) – jednostki powiązanej z Centrum Badań Regionalistycznych. CER to w założeniu ma zajmować się kształceniem nauczycieli przedmiotów humanistycznych, pasjonatów historii i regionów, przewodników turystycznych, ale też lokalnych samorządowców i działaczy społecznych. Powstające dla CER-u programy edukacyjne opierają się na efektach badań podstawowych zrealizowanych przez Centrum Badań Regionalistycznych. Akademicy związani z Centrum Edukacji Regionalnej, wykorzystując najnowocześniejsze metody dydaktyczne, przy odpowiednim wsparciu technologicznym, mają za zadanie opracować programy dedykowane poszczególnym regionom. Docelowo poprzez koncentrację uwagi na jednym, niewielkim „obiekcie"

badawczym (regionie, mieście, dzielnicy, wsi), ale emocjonalnie powiązanym ze słuchaczami (uczestnikami projektu edukacyjnego), autorzy programów dążą do wzmocnienia zainteresowania prezentowanymi zagadnieniami i problemami. Podobne zabiegi, choć przy odpowiednim sprofilowaniu przedstawianych treści, adresowane są również do młodzieży szkolnej oraz dzieci. Co ważne, mikrohistoryczne ujęcie podnoszonych zagadnień pozwala w klarowny sposób przedstawiać dzieje ogólnonarodowe – dzieje makrohistoryczne. W tym miejscu pozwolę się posiłkować *casusem* Nowego Sącza. Chcąc przedstawić losy Polski i Polaków w listopadzie 1918 r., w momencie odradzania się niepodległości, możemy uwagę skupić na wydarzeniach rozgrywających się w Warszawie lub Krakowie albo – co istotniejsze – w Nowym Sączu i w jego najbliższym sąsiedztwie. Zmiana perspektywy, tamtych wiekopomnych chwil, z warszawskiej lub krakowskiej na nowosądecką da asumpt mieszkańcom Sądecczyzny do pełniejszego poznania i zrozumienia wydarzeń i procesów wówczas zachodzących, aczkolwiek wpisanych w szerszy narodowy kontekst. Aby jednak móc opracować odpowiednie zajęcia edukacyjne poświęcone tak sprofilowanemu tematowi, wymagane jest przeprowadzenie badań podstawowych w tym zakresie. Badań dalece wybiegających poza przyjęte szablony i dotychczasowy stan wiedzy. To z kolei wymaga oparcia prezentowanej wiedzy na wynikach badań szczegółowych przeprowadzonych w archiwach o różnej proweniencji. Dla uzupełnienia dodam, że kluczowej wiedzy dla tej tematyki dostarczają materiały zdeponowane w nowosądeckim oddziale Archiwum Narodowego w Krakowie[19], w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy we Lwowie[20], a nawet w Centralnym Archiwum Syjonistycznym zlokalizowanym w Jerozolimie[21].

Zmierzając ku końcowi niniejszych rozważań, należy zwrócić uwagę, że w najbliższej pespektywie modne staną się badania mikrohistoryczne podejmujące próbę przedstawienia w naukowy sposób czasów nam współczesnych, a więc dziejów najnowszych obejmujących okres po 1989 r. Oczywiście badania te będą obarczone uzasadnionym ryzykiem, szczególnie związanym z potencjalnymi próbami ingerencji w ich wyniki. Jednakowoż pomimo tego niebezpieczeństwa monografie opisujące dzieje regionów i miast (rzadziej wsi)

19 Archiwum Narodowe w Krakowie/Oddział w Nowym Sączu, zespół: Sandecjana, sygn. 31/190/168, Odezwy, ogłoszenia, kalendarze, komunikaty władz, kartki pocztowe, k. 36, 38.

20 Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie/Центральний Державний Історичний Архів України у Львові (dalej: CDIAL), fond 211: Polska Komisja Likwidacyjna, opis 1: Wydział Administracyjny, sprawa 171: Raporty starostwa i administracji powiatowej w Nowym Sączu w sprawie utworzenie straży bezpieczeństwa, k. 2; CDIAL, fond 211, opis 1, sprawa 173: Korespondencja powiatowej administracji w Nowym Sączu w kwestii rozszerzenia rady przybocznej, k. 1-4; CDIAL, fond 717: Koło Polskie w Wiedniu, opis 1, sprawa 44, k. 30, 41.

21 Centralne Archiwum Syjonizmu w Jerozolimie/הארכיון הציוני המרכזי בירושלים, zespół: Narodowy Fundusz Żydowski (Keren Kajemet LeIsrael), sygn. KKL 645, k. 101.

w ostatnich trzech, czterech, pięciu dekadach będą podejmowane. Zresztą tego typu prace już powstają. Przykładem, którym mogę się posiłkować, jest praca zatytułowana: *Trzebinia. Dzieje miasta i regionu (1989–2017)* (Drzewiecki, Kiryk i Meus, 2018). W monografii tej ujęto zagadnienia demograficzne, społeczne, infrastrukturalne, ale przede wszystkim gospodarcze. Nie unikano przy tym stawiania trudnych pytań badawczych. W badaniach sięgnięto m.in. po archiwalia kościelne, miejskie, dokumentację Głównego Urzędu Statystycznego, ale też archiwalia zdeponowane w archiwach państwowych (np. dokumentację wytworzoną przez Najwyższą Izbę Kontroli, a dotyczącą zamykania kopalni w Sierszy). Wśród metod historycznych wykorzystanych w monografii znalazły się m.in.: komparatystyka, studium przypadku oraz metody kwantytatywne (te ostatnie w mniejszym stopniu). Na uwagę zasługuje specyficzna konstrukcja wybranych rozdziałów. Dla przykładu rozdział zatytułowany: *Od miasta tradycyjnego do miasta przedsiębiorczego, kreatywnego i innowacyjnego* oparto na koncepcji *Nowej Karty Ateńskiej*, dokumencie przyjętym przez Europejską Radę Urbanistów w 2003 r. i zmodyfikowanym w 2012 r. (Drzewiecki, Kiryk i Meus, 2018, s. 135–138).

Konkludując niniejsze rozważania, trzeba ponownie odwołać się do wizjonerskich propozycji zaprezentowanych w 1890 r. przez Ksawerego Liskego, wskazującego, że nie ma możliwości pełnego holistycznego poznania losów Rzeczypospolitej oraz narodu polskiego bez przybliżenia i zrozumienia partykularnych dziejów prowincji, regionów, a w szczególności miast i wsi wchodzących przecież w skład większej całości. Należy jednakże pamiętać, że zdobycie odpowiedniej wiedzy stanowi tylko preludium do dalszych działań wpisanych w szerszy proces – proces, który determinują trzy fundamentalne kroki: badania naukowe (wspomniana wiedza), ich upowszechnienie (popularyzacja) oraz edukacja prowadzona na wszystkich szczeblach szkolnictwa. Wyłącznie przeprowadzenie tak zaprojektowanego cyklu pozwoli wyzyskać potencjał drzemiący w regionalistyce i historii regionalnej, potencjał, który nie tylko należy, ale wręcz powinno się wykorzystać w edukacji jako element wychowania patriotycznego.

W tym miejscu nie unikniemy postawienia dwóch kluczowych dla przedłożonego zagadnienia postulatów. Pierwszy dotyczy zmiany postrzegania badań regionalistycznych i związanych z nimi działań edukacyjnych przez większość polskich historyków, którzy umyślnie lub bezwiednie deprecjonują tego rodzaju badania podstawowe. Zapominają przy tym o fakcie, że zarówno Polskie Towarzystwo Historyczne, jak i chyba dzisiaj najbardziej uznane polskie czasopismo naukowe „Kwartalnik Historyczny" powstały w XIX w., aby rozwijać właśnie tę gałąź polskiej humanistyki. Szczęśliwie w ostatnich kilku latach następuje powolna zmiana tego, błędnego skądinąd, myślenia. Obserwujemy to poprzez obecność tematów regionalistycznych na najważniejszych polskich wydarzeniach eksponujących badania historyczne na arenie ogólnopolskiej, a nawet międzynarodowej. Posłużę się tutaj przykładem 4 Kongresu Zagranicznych Badaczy Dziejów Polski, który

odbył się w Krakowie jesienią 2022 r. Wśród rzeszy ważkich problemów wówczas podjętych znalazły się także te dotykające zagadnień związanych z dziejami regionów oraz historią lokalną[22]. Drugi z postulatów dotyczy problemu wyłuszczonego już w grudniu 2005 r. w Poznaniu przez Witolda Molika z Uniwersytetu Adama Mickiewicza, który podczas konferencji metodologicznej poświęconej nowoczesnemu kształtowi badań regionalistycznych uwypuklił potrzebę opracowania syntetycznej monografii regionów (Molik, 2007, s. 23–31). Parafrazując tamte słowa, trzeba zaapelować o powstanie wielotomowej, nowoczesnej syntezy dziejów Małopolski, na wzór cieszących się powszechnym uznaniem pięciotomowych *Dziejów Krakowa*. Synteza ta musiałaby jednak uwzględnić historyczne granice Małopolski, dostosowane do specyfiki poszczególnych epok. Powstanie syntezy dałoby asumpt do opracowania stosownego wydawnictwa edukacyjnego adresowanego do dzieci i młodzieży, a finalnie również cyklu wystawienniczego prezentującego historyczną rolę Małopolski w dziejach narodu i państwa polskiego. Być może w dalszej perspektywie na tak zbudowanym fundamencie mogłoby powstać stacjonarne, jednolite lub rozproszone muzeum dziejów Małopolski – muzeum, które nie byłoby w kontrze do narracji narodowej, ale stanowiłoby jej komplementarną opowieść.

Bibliografia

Źródła archiwalne:

Archiwum Narodowe w Krakowie/Oddział w Nowym Sączu
zespół: Sandecjana, sygn. 31/190/168, Odezwy, ogłoszenia, kalendarze, komunikaty władz, kartki pocztowe

Archiwum prywatne rodziny Stefana Mamczarczyka
Mamczarczyk S., *O gromadzie i parafii Łękawicy i jej okolicy*, rękopis.

Centralne Archiwum Syjonizmu w Jerozolimie/הארכיון הציוני המרכזי בירושלים
zespół: Narodowy Fundusz Żydowski (Keren Kajemet LeIsrael), sygn. KKL 645.

Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie/Центральний Державний Історичний Архів України у Львові (CDIAL)
Zespół (fond) 211: Polska Komisja Likwidacyjna
- fond 211, opis 1, sprawa 171: Raporty starostwa i administracji powiatowej w Nowym Sączu w sprawie utworzenie straży bezpieczeństwa.

22 Na wyszczególnienie zasługują m.in. następujące panele kongresowe: *Przestrzeń regionalna i lokalna: pomiędzy homogenicznością i heterogenicznością kulturową* oraz *Miasta jako miejsca standaryzacji i różnicowania wzorców kulturowych*. Te wymienione gromadziły badaczy polskiej historii regionalnej i lokalnej reprezentujących: paryską Sorbonę, Uniwersytet Oxfordzki, Uniwersytet Wiedeński, Uniwersytet Masaryka w Brnie, Lwowski Narodowy Uniwersytet im. Iwana Franki, Uniwersytet Pedagogiczny w Drohobyczu i wiele innych.

- fond 211, opis 1, sprawa 173: Korespondencja powiatowej administracji w Nowym Sączu w kwestii rozszerzenia rady przybocznej.

Zespół (fond) 717: Koło Polskie w Wiedniu
- fond 717: Koło Polskie w Wiedniu, opis 1, sprawa 44.

Państwowe Archiwum Obwodu Lwowskiego/Державний Архів Львівської Області (DALO)

Zespół (fond) 26: Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie:
- fond 26, opis 4, sprawa 283: J. Karpiniec, *Kwestia miast byłej Galicji (od 1772 do połowy XIX w.)*, rękopis dysertacji doktorskiej obronionej w Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie.
- fond 26, opis 4, sprawa 284: T. Lutman, *Studia nad dziejami handlu Brodów (1773–1855)*, maszynopis dysertacji doktorskiej złożonej w Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie w 1927, obronionej w 1930 roku.
- fond 26, opis 4, sprawa 898: E. Kimeldorfówna, *Ewolucja planu Borysława*, rękopis rozprawy magisterskiej obronionej w Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie w 1937 roku, promotor A.K. Zierhoffern.

Źródła drukowane:

Program regjonalizmu polskiego (1926). Polska Oświata Pozaszkolna, R. III, nr 4–5.

Sprawozdanie Dyrekcyi C. K. Gimnazyum w Wadowicach za rok szkolny 1893 (1893). Wadowice.

Sprawozdanie Dyrekcyi C. K. Gimnazyum w Wadowicach za rok szkolny 1905 (1905). Wadowice.

Niepublikowane rozprawy doktorskie i magisterskie:

Gajowniczek, Z.T. (2014). *Gmina wiejska i miejsko-wiejska w Polsce jako obszar odniesienia w edukacji regionalnej*. Warszawa (maszynopis rozprawy doktorskiej obronionej w Uniwersytecie Warszawskim pod kierunkiem prof. dr. hab. Floriana Plita).

Kaszuba, N. (2023). *Szlak pamięci Żydów zatorskich – dziedzictwo materialne i duchowe*. Kraków (wydruk pracy magisterskiej napisanej w Uniwersytecie Pedagogicznym w Krakowie pod kierunkiem dr. hab. prof. UP Huberta Chudzio).

Pitwor, A. (2022). *Dzieje i dziedzictwo kulturowe księstwa zatorskiego w przestrzeni miejskiej. Koncepcja szlaku terenowego w obliczu nowych trendów w turystyce*. Kraków (wydruk pracy magisterskiej napisanej w Uniwersytecie Pedagogicznym w Krakowie pod kierunkiem dr hab. prof. UP Huberta Chudzio).

Wadas, J. (2006). *Stanisław Hoszowski 1904–1987. Bujakowskiej szkoły historycznej ciąg dalszy...* Kraków (maszynopis rozprawy doktorskiej obronionej w Akademii Pedagogicznej im. Komisji Edukacji Narodowej, egzemplarz znajduje

się w zbiorach Archiwum Nauki Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie).

Opracowania:

Barącz, S. (1865). *Wolne miasto handlowe Brody*. Lwów.

Bujak, J. (1977). Regionalizm a świadomość narodowa (na przykładzie regionalizmu podhalańskiego). *Prace Etnograficzne*, z. 10.

Cabaj, J. (2005). Zjazdy międzyzaborowe polskich środowisk naukowych i społeczno-zawodowych w latach 1869–1914. Cz. 2. *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, nr 50/1.

Chrostowski, T. (1981). II Kongres Regionalnych Towarzystw Kultury w Nowym Sączu w dniach 29–30 maja 1981 r. *Notatki Płockie. Kwartalnik Towarzystwa Naukowego Płockiego*, nr 2(107).

Drzewiecki, B., Kiryk, F. i Meus, K. (2018). *Trzebinia. Dzieje miasta i regionu (1989–2017)*. Kraków: Wydawnictwo Antykwa.

Dymitrow, M. (2015). The concept of urbanity in light of the municipal reform in interwar Poland/Pojęcie miejskości w świetle reformy gminnej w Polsce międzywojennej. W: R. Krzysztofik i M. Dymitrow (red.), *Degraded and restituted towns in Poland. Origins, development, problems/Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy*. Gothenburg: University of Gothenburg.

Franaszek, P. (2000). Bujakowska koncepcja badania dziejów gospodarczych ziem polskich. „Badania z Dziejów Społecznych i Gospodarczych" i Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji. W: *Celem nauki jest człowiek... Studia z historii społecznej i gospodarczej ofiarowane Helenie Madurowicz-Urbańskiej*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Gottfried, K. (1938). *Jarosław w XVIII wieku*. Jarosław: Wydawnictwo Muzeum Miejskie w Jarosławiu.

Gottfried, K. (2019). *Jarosław. Dzieje miasta od jego początków do 1939 roku* (Z. Noga, K. Meus, opracowanie i przygotowanie do druku). Jarosław: Stowarzyszenie Miłośników Jarosławia.

Jelonek, A. (1967). Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach polskich od 1810 do 1960 r. *Dokumentacja Geograficzna*, z. 3/4.

Kantor, R. (1999). Narodotwórczy i kulturotwórczy charakter regionalnych organizacji podhalańskich. *Studia Etnologiczne i Antropologiczne*, nr 2.

Karbowiak, A. (1892). *Przegląd dziejów C. K. Gimnazyum wadowickiego. Z powodu 25. Rocznicy istnienia zakładu*. Wadowice.

Karbowiak, A. (1898). *Dzieje wychowania i szkół w Polsce*. T. 3: *Okres przejściowy od 1433 do 1510 roku*. Lwów.

Karbowiak, A. (1899). *Szkoła katedra krakowska w wiekach średnich*. Kraków: Spółka Wydawnicza Polska.

Karbowiak, A. (1900). *Rozprószenie młodzieży szkolnej krakowskiej w roku 1349*. Kraków: Nakładem Towarzystwo Miłośników Historyi i Zabytków Krakowa.
Karbowiak, A. (1910). *Młodzież polska akademicka za granicą (1795–1910)*. Kraków.
Karbowiak, A. (1913). Problem wychowania narodowego w dzielnicy pruskiej. Szkic, Lwów: Nakładem Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych. Związkowa Drukarnia we Lwowie.
Karbowiak, A. (1920). *Bibliografia pedagogiczna*. Lwów–Warszawa: Książnica Polska Tow. Nauczycieli Szkół Wyższych, I. Związkowa Drukarnia we Lwowie.
Karpiniec, J. (1932). Ilość osad miejskich byłej Galicji i podział ich na miasta i miasteczka. *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. T. II, 1932–1933, 1–37.
Kiryk, F. (red.). (1985). *Rymanów. Dzieje miasta i Zdroju*. Rzeszów: RSW Prasa.
Kiryk, F. (2011). Blaski i cienie działalności redaktora monografii (z zakresu historii regionalnej i lokalnej). *Małopolska: regiony – regionalizmy – małe ojczyzny*, nr 13.
Kiryk, F. i Ruta, Z. (red.). (1974). *Dąbrowa Tarnowska. Zarys dziejów miasta i powiatu*. Warszawa–Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
Kiryk, F. i Kołodziejczyk, R. (red.). (1978). *Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego*. T. 1–2. Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
Kiryk, F. i Ruta, Z. (red.). (1980). *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
Kiryk, F. i Ruta, Z. (red.). (1981–1987). *Tarnów. Dzieje miasta i regionu*. T. 1–3. Tarnów–Rzeszów: Krajowa Agencja Wydawnicza w Rzeszowie.
Kiryk, F. (red.). (1984–1994). *Mielec. Dzieje miasta i regionu*. T. 1–3. Mielec: Krajowa Agencja Wydawnicza w Rzeszowie.
Klima, T. (1911). *Historya szpitala i klasztoru bonifratrów w Zebrzydowicach. Na 300-letni jubileusz*. Wadowice: Drukarnia Fr. Foltin.
Klima, T. (1905). Wadowice. I. Z przeszłości miasta. II. Organizacya miejska i sądownictwo od 1550–1784 r. W: *Sprawozdanie Dyrekcyi C. K. Gimnazyum w Wadowicach za rok szkolny 1905*. Wadowice.
Klima, T. (2022). *Nowy Zebrzydów czyli Kalwaria Zebrzydowska. Dzieje i ustrój prywatnego miasteczka Zebrzydowskich i Czartoryskich (z ilustracjami)* (J. Putek, opracował i uporządkował; P. Moskała, opracowanie). Brody.
Liske, K. (1890). W jaki sposób dałby się rozbudzić i rozwinąć ruch naukowy na prowincyi? W: *Pamiętnik drugiego Zjazdu Historyków Polskich we Lwowie*, cz. I: *Referaty*. Lwów.
Lutman, T. (1926). Rękopisy Bronisława Trentowskiego w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Lwowie. *Ruch Literacki*, R. 1, nr 6.
Lutman, T. (1931). Wolne miasta handlowe. *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, t. I.
Lutman, T. (1937). *Studja nad dziejami handlu Brodów w latach 1773–1880*. Lwów: Instytut Popierania Polskiej Twórczości Naukowej.

Łach, T. (1998). Reforma „jędrzejewiczowska" a nowe podstawy programowe. *Mazowieckie Studia Humanistyczne*, T. 4, nr 2.
Molik, W. (2007). O nowy model syntezy dziejów regionu na przykładzie Wielkopolski. W: K. Makowski (red.), *O nowy model historycznych badań regionalnych*. Poznań: Instytut Zachodni.
Ormicki, W. (1930). *Szkic geografii gospodarczej Tarnowa i okolicy*. Tarnów: Księgarnia „Orbis".
Czwojdrak, B., Miroszewski, K. i Węcowski, P. (red.) (2018). *Oświęcim. Miasto pogranicza*. T. 1. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
Rawera, K. (1904). *Dzieje Ojczyste dla młodzieży*. Lwów: Nakładem Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych.
Rutkowski, J. (1920). Praca naukowa na prowincji. *Nauka Polska. Jej potrzeby, organizacja i rozwój*, R. III.
Sandomierski Ruch Regjonalny (1934). R. IV, nr 2–3.
Simche, Z. (1930). *Tarnów i jego okolica*. Tarnów: Gmina Miasta Tarnowa.
Traba, R. (2007). Ciągłość i historia przerywana: miasto w długim trwaniu. W: K. Makowski (red.), *O nowy model historycznych badań regionalnych*. Poznań: Instytut Zachodni.
Wichman, W. (2021). Związek Strzelecki na Zatorszczyźnie (1913–1914) (K. Meus, wprowadzenie, opracowanie naukowe i redakcja). Seria: „Książnica Zatorska". Kraków–Zator: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka.
Wichman, W. (2022). *Moje życie. Pamiętnik zatorzanina, wprowadzenie* (K. Meus i T. Wichman, opracowanie naukowe i redakcja K. Meus, T. Wichman). Seria „Książnica Zatorska". Kraków–Zator: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka.
Wnęk, J. (2011). Rozwój badań nad historią regionalną w Galicji. W: A. Kawalec, W. Wierzbieniec i L. Zaszkilniak (red.), *Galicja 1772–1918. Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badań*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
Wstęp (2022). *Rocznik Spytkowicki*, nr 1.

Netografia:

https://www.spytkowice.net.pl
http://www.zamek-sandomierz.pl
https://www.zator.pl
https://zyciezatora.pl

Konrad Meus – profesor uczelni w Uniwersytecie Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, gdzie obecnie pełni funkcję dyrektora Instytutu Historii i Archiwistyki. Zasiada w zarządzie krakowskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego. W jego ramach działa w Komitecie (wcześniej w Biurze) organizującym Kongresy Zagranicznych Badaczy Dziejów Polski (od 2010 r.).

Jest członkiem Komisji ds. Historii Niemców w Polsce afiliowanej przy Instytucie Herdera w Marburgu. Pracuje w zespole przygotowującym *Atlas historyczny Żydów Galicyjskich i Bukowieńskich* (*Historical Atlas of Jewish Galicia and Bukovina*), który działa m.in. pod auspicjami Uniwersytetów w Tel Awiwie oraz w Hajfie. Jego zainteresowania badawcze obejmują historię społeczną i gospodarczą monarchii habsburskiej, ze szczególnym uwzględnieniem historii Galicji oraz pogranicza rosyjsko-austriackiego. W latach 2012–2015 pracował w polsko-ukraińskiej grupie grantowej, której celem była inwentaryzacja materiałów dotyczących gospodarki Galicji z lat 1772–1867 przechowywanych w zasobach archiwów i bibliotek Polski, Austrii oraz Ukrainy. Stypendysta Fundacji Lanckorońskich (2014). Jest autorem/współautorem kilku monografii oraz kilkudziesięciu artykułów naukowych. Redagował kilkanaście monografii zbiorowych oraz edycji źródłowych.

OPEN ACCESS
perspektywy kultury / *perspectives* on culture
No. 53 (2/2026)

Grzegorz Godawa
https://orcid.org/0000-0002-2283-3965
Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie
grzegorz.godawa@upjp2.edu.pl
Magdalena Jankosz
https://orcid.org/0000-0002-8249-9612
Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie
magdalena.jankosz@upjp2.edu.pl
Arkadiusz Krasicki
https://orcid.org/0000-0002-6229-5233
Uniwersytet w Zadarze
akrasicki@unizd.hr
Paweł Różycki
https://orcid.org/0000-0003-1698-4262
Akademia Kultury Fizycznej w Krakowie
pawel.rozycki@awf.krakow.pl
https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.20

Pamięć o pielgrzymkach i nauczaniu Jana Pawła II w Chorwacji. Formy i intensywność oddziaływania społecznego

STRESZCZENIE

Chorwację uznaje się za kraj, w którym pamięć o Janie Pawle II jest bardzo wyraźna i poniekąd wyjątkowa. Wiąże się to z faktem, że papież pielgrzymował tam trzy razy i podkreślał swój silny związek z tym państwem. Celem poniższego artykułu jest pokazanie, jakie formy obecnie, po upływie 21 lat od śmierci papieża i 23 lat od jego ostatniej pielgrzymki do Chorwacji, przyjmuje upamiętnianie osoby Jana Pawła II w Chorwacji i jak bardzo jest intensywne. Metodą badawczą wykorzystaną w części empirycznej był sondaż diagnostyczny przeprowadzony wśród mieszkańców archidiecezji zadarskiej. Pytania sformułowane w autorskim narzędziu badawczym dotyczyły czterech głównych obszarów: dominujących form pamięci o pielgrzymkach i nauczaniu Jana Pawła II w świadomości Chorwatów, wpływu dziedzictwa papieża na religijność i postawy moralne badanych, zwłaszcza w kontekście wychowania rodzinnego, materialnych form upamiętniania, takich np. jak pomniki, tablice czy nazwy ulic, wreszcie roli mediów i organizacji społeczno-religijnych w podtrzymywaniu pamięci o Janie Pawle II. W pierwszej części artykułu został ukazany historyczny, społeczny i eklezjalny kontekst pielgrzymek Jana Pawła II do Chorwacji, w drugiej części przedstawiono nauczanie papieża w czasie tych pielgrzymek, w trzeciej zaś zostały przeanalizowane

Sugerowane cytowanie: Godawa, G., Jankosz, M., Krasicki, A. i Różycki, P. (2026). Pamięć o pielgrzymkach i nauczaniu Jana Pawła II w Chorwacji. Formy i intensywność oddziaływania społecznego. *Perspektywy Kultury*, *2*(53), ss. 333–353. https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.20
Nadesłano: 14.05.2026 Zaakceptowano: 04.06.2026

wyniki badań własnych dotyczących dziedzictwa papieskiego pielgrzymowania do tego kraju.

SŁOWA KLUCZE: Jan Paweł II, Chorwacja, pielgrzymki papieskie, pamięć, dziedzictwo, media

ABSTRACT

The Memory of John Paul II's Pilgrimages and Teachings in Croatia: Forms and Intensity of Social Resonance

Croatia is considered a country where the memory of John Paul II remains particularly vivid and distinctive. This is undoubtedly linked to the fact that the Pope made three pilgrimages to the country and repeatedly emphasized his strong connection with it. The aim of this article is to examine the contemporary forms and intensity of this memory, 21 years after the Pope's death and 23 years after his last pilgrimage to Croatia.

The research presented in this article is based on a survey conducted among residents of the Diocese of Zadar. The survey questions addressed four main areas: the dominant forms of memory of John Paul II's pilgrimages and teachings among Croatians; the influence of the Pope's legacy on respondents' religiosity and moral attitudes, particularly in the context of family upbringing; material forms of commemoration, such as monuments, plaques, and street names; and, additionally, the role of the media and socio-religious organizations in preserving the memory of John Paul II.

The first part of the article presents the socio-ecclesial context of John Paul II's pilgrimages to Croatia. The second part discusses the Pope's teachings delivered during these pilgrimages, while the third part analyzes the results of the original research on the legacy of his visits to the country.

KEYWORDS: John Paul II, Croatia, papal pilgrimages, memory, legacy, media

Wstęp

Chorwacja należy do tych krajów europejskich, w których pamięć o Janie Pawle II jest silna pomimo upływu 21 lat od jego śmierci. Wiąże się to na pewno z faktem, że jest to kraj w przeważającej mierze katolicki[1], o bardzo długiej

1 Spis powszechny przeprowadzony w 2011 r. pokazał, że 86% społeczeństwa deklaruje przynależność do Kościoła Rzymskokatolickiego. Chorwacja powszechnie postrzegana jest jako kraj katolicki, zarówno w przeszłości, jak i obecnie, co potwierdzają słowa Leona XIV skierowane 7 października 2025 r. do uczestników pielgrzymki Chorwatów w Roku Jubileuszowym do Rzymu: „Głęboką pociechą jest stwierdzenie, że korzenie waszej wiary nie pozostały w przeszłości, ale nadal przynoszą owoce również dzisiaj, dzięki świadectwu waszych rodzin, waszych wspólnot parafialnych i waszych stowarzyszeń" (Abdelmoula-Viet, 2025).

i bogatej tradycji chrześcijańskiej i mocnych więziach z instytucją papiestwa[2], ale też z tym, że papież Polak wiele razy dawał wyraz swoim związkom z tym państwem, jego mieszkańcami. Chorwacki teolog Antonio Akmadża stwierdził:

> Jeśli zapytamy chorwackich katolików, co pamiętają o Janie Pawle II, często usłyszymy, że to jest papież, który kochał Chorwację od razu po Polsce. Być może to jest trochę przesadzona opinia, bo podobną usłyszymy też w Meksyku i w wielu innych państwach, ale świadczy o tym, że pomiędzy Janem Pawłem II a Chorwatami powstała szczególna i głęboka więź (Akmadża, b.d.).

Ta więź szczególnie szybko zaczęła się rozwijać na początku lat 90. Chorwacja uzyskała wtedy niepodległość, a Jan Paweł II okazał się jej wielkim sojusznikiem. Najlepszym przejawem silnych związków papieża z Chorwacją jest fakt, że pielgrzymował do tego kraju aż trzy razy: po raz pierwszy w roku 1994, następnie w 1998 r. oraz w 2003 r.[3] W czasie pierwszej wizyty do tego kraju odegrał jedną z kluczowych ról we wspieraniu niepodległości Chorwacji. Następne wizyty miały również na celu pojednanie po zakończeniu wojny bałkańskiej oraz integrację europejską.

Pokolenie lat 90. XX w. zapamiętało ojca świętego jako „swojego papieża". Goran Andrijanić, chorwacki komentator i publicysta, napisał:

> Święty Papież Jan Paweł II jest również ulubieńcem starszych pokoleń w Chorwacji. Chorwaci są mu wdzięczni za odegranie znaczącej roli w uznaniu naszego państwa po tym, jak ogłosiliśmy niepodległość i odłączyliśmy się od byłej Jugosławii[4] (...). Św. Jan Paweł II trzykrotnie odwiedził Chorwację. Kochał i rozumiał Chorwatów, a oni kochali jego i nadal go kochają (Andrijanić, 2020).

Dziennikarz wspomina też jednak o młodym pokoleniu Chorwatów, którzy nie mogą pamiętać papieskich pielgrzymek czy w ogóle pontyfikatu Jana Pawła II, ale wciąż żyją nauczaniem papieża, uznają za ważny zaproponowany przez niego model rodziny, czytają jego teksty, inspiruje ich jego postać.

2 Związki Chorwacji z papiestwem datują się już na 879 r., kiedy to chorwacki władca Branimir napisał do papieża Jana VIII list, w którym obiecał mu lojalność i posłuszeństwo. W 1075 r. ban chorwacki Zvonimir został koronowany na króla przez legata papieża Grzegorza VII. Papież Innocenty IV w 1248 r. nadał chorwackiemu Kościołowi wyjątkowy przywilej sprawowania liturgii w języku narodowym, który stracił znaczenie dopiero po Soborze Watykańskim II (stało się to wówczas praktyką całego Kościoła).

3 Była to jedna z jego ostatnich zagranicznych pielgrzymek. Po niej bardzo już schorowany papież udał się tylko do Bośni i Hercegowiny (na 10 godzin), Słowacji, Szwajcarii i wreszcie do Lourdes (Jelonek, 2014).

4 Stolica Apostolska dokonała aktu uznania chorwackiej niepodległości 13 stycznia 1992 r. jako pierwsze z państw Zachodu (Akmadża, b.d.).

W stolicy Chorwacji, Zagrzebiu, od piętnastu lat działa kilka silnych wspólnot modlitewnych, których większość stanowią ludzie młodzi. W ich formacji, oprócz ruchu charyzmatycznego, wielką rolę odegrała duchowość św. Jana Pawła II, zwłaszcza jego teologia ciała (Andrijanić, 2020).

Adam Suchoński, autor książki *Papież Jan Paweł II w polskich i zagranicznych podręcznikach do nauczania historii*, zwrócił uwagę na fakt, że w Chorwacji piszą o Janie Pawle II z jeszcze większą miłością niż w Polsce. „Węgrzy widzą w nim poliglotę, Marokańczycy zwolennika ekumenizmu, Amerykanie człowieka sukcesu, Chorwaci ukochanego ojca" (Świercz, 2003).

Aby sprawdzić, w jakich obszarach pamięć o tym „ukochanym ojcu" przejawia się w Chorwacji najmocniej, co zostało zapamiętane z jego nauczania, jakie są formy upamiętniania jego osoby, co stanowi dziedzictwo pielgrzymowania Jana Pawła II, które uznaje się za najważniejsze dla zbudowania więzi społeczeństwa chorwackiego z papieżem, autorzy prezentowanego tekstu przeprowadzili badania w formie sondażu diagnostycznego przy wykorzystaniu kwestionariusza ankiety wśród mieszkańców archidiecezji zadarskiej. Została ona wybrana jako miejsce badań ze względu na wizytę Jana Pawła oraz dostępność respondentów. Wyniki analiz zostaną przedstawione w ostatniej części tekstu. Ich prezentację poprzedzi przybliżenie realiów historycznych, społecznych i eklezjalnych towarzyszących pielgrzymkom papieża do Chorwacji. Zostaną także omówione najważniejsze wątki papieskiego nauczania z tych pielgrzymek, aby móc później skonfrontować je ze współczesną recepcją osoby i przesłania Jana Pawła II.

Historyczny, społeczny i eklezjalny kontekst pielgrzymek Jana Pawła II do Chorwacji

Chociaż Jan Paweł II po raz pierwszy przybył do Chorwacji dopiero w 1994 r., wizytę na Bałkanach planował już na początku swojego pontyfikatu. W 1981 r. zaprosił go do Jugosławii prezydent Cvjetan Mijatović. Nie udało się to jednak z powodu konfliktu albańsko-serbskiego dotyczącego Kosowa, a także ze względu na trudności w ustaleniu ceremoniału tej wizyty (Stankowicz, 1995, s. 145).

Przełom 1989 i 1990 r. przyniósł w Jugosławii, podobnie jak w całym bloku wschodnim, przemiany ustrojowe. W 1990 r. odbyły się demokratyczne wybory parlamentarne, w których zwyciężyła Chorwacka Wspólnota Demokratyczna opowiadająca się za niepodległością kraju. W referendum ogólnokrajowym przeprowadzonym 19 maja 1991 r. zdecydowana większość Chorwatów (ponad 90%) również wybrała niepodległość. Została ona ogłoszona 25 czerwca 1991 r. Wydarzenie to spowodowało sprzeciw Serbów zamieszkujących Slawonię i Krajinę. Serbowie ogłosili secesję od Chorwacji i ponowne przyłączenie do Jugosławii. W lipcu 1991 r. wybuchło powstanie serbskie wsparte

przez armię federalną. W czasie wojny Chorwacja zyskała uznanie międzynarodowe. 22 maja 1992 r. została członkiem ONZ.

Wojna trwająca do 1995 r. przyniosła duże straty zarówno Chorwatom, jak i Serbom. Zniszczono wiele miast, zginęły tysiące ludzi. Na terenie Chorwacji doszło między innymi do całkowitego zniszczenia miasta Vukovar, podczas którego została stamtąd wypędzona praktycznie cała ludność cywilna[5]. W tym samym czasie jugosłowiańska armia rozpoczęła oblężenie zabytkowego Dubrownika, który ostatecznie pozostał w granicach Chorwacji. Porozumienie zawarte w 1992 r. przez Chorwację oraz Serbię chwilowo wstrzymało wymianę ognia, ale eskalacja konfliktu w Bośni na nowo wznieciła wojnę. We wrześniu 1993 r. na terytorium serbskiej Krajiny wkroczyły wojska chorwackie. W wyniku przeprowadzonych przez nie akcji militarnych w latach 1993–1995 Chorwacji udało się opanować terytorium zarówno serbskiej Krajiny, jak i wschodniej Slawonii.

Kiedy zatem została podjęta decyzja o pielgrzymce do Chorwacji w 1994 r., w kraju tym cały czas trwała wojna. Jeszcze w styczniu 1994 r. zakładano, że pielgrzymka obejmie trzy kraje. Papież planował odwiedzić Bośnię i Hercegowinę (Sarajewo), Serbię (Belgrad), a także Chorwację (Zagrzeb). Już w sierpniu było jednak wiadomo, że wizyta w Belgradzie nie dojdzie do skutku. W oficjalnym komunikacie Watykańskiego Biura Prasowego podano, że Belgrad nie jest jeszcze gotowy na przyjazd papieża. Z nieoficjalnych źródeł wynikało natomiast, że niechęć patriarchy Serbskiej Cerkwii Prawosławnej – Pavla spowodowała, iż prezydent Slobodan Milošević, aby nie pogorszyć swoich stosunków z hierarchią prawosławną (która krytykowała go za odmówienie pomocy bośniackim Serbom), wycofał się z rozmów dotyczących wizyty papieża. Bezpośrednio przed rozpoczęciem pielgrzymki odwołano też pierwszy etap, który miał się rozpocząć 8 września w Sarajewie. Jan Paweł II sam zrezygnował z niego, obawiając się o bezpieczeństwo osób, które miały się z nim spotkać na modlitwie o pokój (Stankowicz, 1995, s. 144).

Chorwacja, do której w 1994 r. przyjechał papież, była młodym państwem, bo istniejącym zaledwie cztery lata, z jednocześnie bardzo bogatą, wielowiekową historią[6], z silnymi chrześcijańskimi tradycjami. Po upadku systemu komunistycznego, podobnie jak inne państwa Europy Środkowo-Wschodniej, zmagała

5 Papież podczas audiencji ogólnej 20 listopada 1991 r. wyraził swoje wsparcie pielgrzymom ze zburzonego Vukovaru, zwracając się do nich słowami: „Drodzy bracia i siostry, dobrze wiecie, że papież jest z wami poprzez swoją modlitwę i miłość, tak jak i ze wszystkimi, którzy cierpią z powodu tej bezsensownej wojny w waszym ukochanym kraju" (Akmadża, b.d.).

6 Sytuacja polityczna Chorwacji w jej bogatej historii bardzo się zmieniała. We wczesnym średniowieczu funkcjonowała jako Księstwo Dolnopanońskie i Chorwacja Dalmatyńska, później jako Królestwo Chorwatów, z czasem dostała się pod panowanie Habsburgów i stanowiła część Austro-Węgier, w latach 1918–1941 wchodziła w skład Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców, następnie utworzono Niepodległe Państwo Chorwackie.

się z licznymi problemami społecznymi związanymi z przeobrażeniami ustrojowymi. Należały do nich:

> nagłe bogacenie się małego kręgu ludzi oraz nagłe zubożenie szerokich warstw społecznych, korupcja i afery kryminalne towarzyszące procesom prywatyzacji, problemy ekonomiczne i w sektorze bankowym, problemy z rolnictwem, bezrobocie i masowe zwolnienia, nieodpowiednie i nieregularnie wypłacane pensje, ciężka sytuacja emerytów, migracja zarobkowa, proletaryzacja inteligencji, niepłacenie długów (Borowiec, 2005, s. 195).

Dodatkowo, co bardzo istotne, obciążona była wyniszczającą wojną, która w świadomości Chorwatów była niechciana. To wszystko stanowiło wyzwanie również dla Kościoła katolickiego w tym kraju. Musiał się on ustosunkować do tych problemów i na nie reagować, określić na nowo swoją rolę w ich obliczu. Sam Kościół jako instytucja też uczył się wtedy funkcjonować w nowych realiach politycznych, które narzucały zmianę prawnych rozwiązań dotyczących jego statusu w państwie, szkolnictwa kościelnego, nauczania religii w szkołach. W systemie komunistycznym Kościół katolicki tracił szpitale, szkoły, nieruchomości, nawet klasztory, ateizacja życia społecznego była silna, nauka religii w szkołach zakazana, a wiara nieuznawana w oficjalnym życiu państwa[7]. Po roku 1990, kiedy nastąpił oficjalny powrót religii i Kościoła do życia publicznego w Chorwacji, zaczęło się to stopniowo zmieniać i wymagało konkretnych działań.

W pierwszych latach funkcjonowania w realiach demokratycznych, poprzedzających papieską pielgrzymkę, nastąpiło dość silne zbliżenie świata polityki i Kościoła. Było to związane z dojściem do władzy wspomnianej już partii, Chorwackiej Wspólnoty Demokratycznej. Po komunistycznym okresie zwalczania Kościoła katolickiego przez ideologię zaczęto obserwować zjawisko przeciwne. Z czasem zaczęto krytykować niektóre praktyki z tym związane, które stawały się zbyt widoczne, m.in. nadużywanie miejsc świętych w celach pozaliturgicznych, np. pozdrawiania polityków, wykorzystywanie ambony do głoszenia treści politycznych czy partyjnych. Duchowni powszechnie brali udział w uroczystościach państwowych, wojskowych i politycznych. Pomimo listu pasterskiego kardynała Kuharicia z 31 sierpnia 1992 r., w którym pisał on, że Kościół musi zachować autonomię wobec państwa i nie może pozwalać na wykorzystywanie swojej misji do jego celów, problem dalej był widoczny[8].

7 Pomimo narzuconej przez państwo ideologii i związanej z tym ateizacji zarówno Kościół chorwacki, jak i rodzice dbali przez te kilkadziesiąt lat o religijne wychowanie dzieci. Pod koniec lat 80. XX w. Josip Marinkovic zwrócił uwagę na egzystencję istoty, którą nazwał „homo duplex", będącą owocem kształtowania młodych przez te dwie sprzeczne postawy (Borowiec, 2005, s. 184).

8 Kuharić „nie mieszał się do polityki, był raczej doradcą, ojcem, obrońcą wartości chreścijańskich i moralnych" (Kopilović, 2006, s. 211). Często spotykał się z politykami, ale traktował to jako apostolstwo, ponieważ uczył ich humanitaryzmu i mądrości.

W liście z 17 października 1993 r. Konferencja Biskupów Chorwacji wezwała kapłanów, aby nie dopuszczali do łączenia sprawowania Mszy św. z wystąpieniami polityków, a w liście z 18 marca 1995 r. wypowiedziała się przeciwko wykorzystywaniu elementów liturgicznych w celach świeckich oraz profanowaniu kultu świętych (Borowiec, 2005, s. 190). Zarzucano wówczas Kościołowi katolickiemu w Chorwacji, że za mało zajmował się ewangelizacją, a za bardzo polityką, że nie dostrzegał różnych problemów społecznych związanych z transformacją, a także to, że wiarę czasami sprowadzał do poziomu folkloru czy tradycji i że zaczynała być ona wykorzystywana w celach nacjonalistycznych.

Biorąc pod uwagę wszystkie uwarunkowania polityczne, społeczne, transformację systemową, sytuację Kościoła, toczącą się wojnę, trzeba uznać, że okoliczności pierwszej pielgrzymki Jana Pawła II do Chorwacji były szczególne. Cztery lata później, w 1998 r., kiedy Jan Paweł II ponownie odwiedził Chorwację, sytuacja polityczna była już nieco spokojniejsza, chociaż wojna pozostawała wciąż nieodległą przeszłością – oficjalnie zakończyła się w 1995 r., kiedy Chorwaci na skutek działań wojennych odzyskali zachodnią Slawonię i Krajinę. W 1998 r. pod międzynarodową kontrolą odbyło się pokojowe przejęcie wschodniej Slawonii. Pojawił się jednak temat trudnych rozliczeń zbrodni wojennych. Społeczeństwo miało już trochę większe doświadczenie funkcjonowania w realiach po przemianach ustrojowych, w warunkach wolnego rynku. Kościół katolicki zmienił pod wieloma względami strategię postępowania. W stosunkach z władzą obserwowany był większy dystans. W październiku 1996 r. Konferencja Biskupów Chorwacji powołała Centrum do spraw Krzewienia Nauki Społecznej Kościoła. Podjęło ono pracę w marcu 1998 r. W 1997 r. arcybiskupem Zagrzebia został Josip Bozanić. W swoich listach pasterskich podejmował wielokrotnie temat nowej ewangelizacji, ustosunkowywał się do ważnych problemów społecznych, zwracał uwagę na potrzeby osób najuboższych. W jednym z wywiadów powiedział:

> Minął czas zachwytu z powodu powstania wolnego państwa, teraz jest czas tworzenia państwa od wewnątrz, a to oznacza, że trzeba zmienić mentalność, pozbyć się pozostałości po byłym reżimie socjalistycznym, tworzyć państwo prawa, zmniejszyć korupcję, podnieść poziom moralny społeczeństwa (Borowiec, 2005, s. 198).

Były to ważne słowa, bo diagnozowały problemy i wskazywały konieczność przejścia do nowego etapu, w który Kościół chciał się odpowiedzialnie angażować. Prasa katolicka tego okresu również obfitowała w mądrą publicystykę.

Trzecia pielgrzymka w 2003 r. przebiegała w jeszcze innych uwarunkowaniach. W Chorwacji przez te lata, które upłynęły od pierwszej papieskiej wizyty, wiele się zmieniło. W 2000 r. główną siłą polityczną zostali socjaldemokraci, na czele których stał premier Ivica Račan. W wyniku wyborów z 2003 r. socjaldemokraci utracili władzę na rzecz opozycyjnej Chorwackiej Wspólnoty

Demokratycznej. Doprowadziło to do powstania nowego rządu, którego premierem został Ivo Sanader. Prezydent Chorwacji Stjepan Mesić konsekwentnie dążył do jak najszybszego przystąpienia Chorwacji do Unii Europejskiej (stało się to 1 lipca 2013 r.). Kiedy papież odwiedzał Chorwację po raz trzeci, złożyła już ona wniosek akcesyjny. Społeczeństwo podzieliło się na eurosceptyków, obawiających się utraty w strukturach Unii tożsamości wywalczonej z tak wielkim trudem, i euroentuzjastów widzących w integracji szansę rozwoju i rozwiązanie wszystkich problemów społecznych.

Analizując wystąpienia papieża z poszczególnych pielgrzymek, widać, że znał on realia kraju, do którego przybywał, że ustosunkowywał się do najważniejszych problemów społecznych zarówno w roku 1994, 1998, jak i w 2003, że przyjeżdżał ze słowami, których Chorwaci potrzebowali.

Obecność i nauczanie Jana Pawła II w czasie chorwackich pielgrzymek

Papież Jan Paweł II nazywany był papieżem pielgrzymem, bowiem jako wyznawca udawał się niemal w każdym kraju do świętych miejsc i sanktuariów (Różycki, 2017, s. 31). Podobnie było również w Chorwacji, gdzie podczas każdej kolejnej pielgrzymki papież nawiedzał miejsca związane ze szczególnym kultem.

Pierwsza pielgrzymka Jana Pawła II do Chorwacji odbyła się w dniach 10–11 września 1994 r. Była to 62. podróż apostolska Jana Pawła II. Miała ona charakter „pojednania" pomiędzy walczącymi w byłej Jugosławii narodami. Najważniejszym jej celem były uroczyste obchody 900. rocznicy powstania archidiecezji zagrzebskiej oraz przesłanie pokoju dla stron walczących w Bośni i Hercegowinie.

Po powitaniu na lotnisku papież udał się na spotkanie z duchowieństwem i osobami konsekrowanymi do Katedry Wniebowzięcia NMP w Zagrzebiu. Podczas przywitania z kapłanami i zakonnikami wymienił także osobę zmarłego w 1960 r. kard. Alojzego Stepinaca, którego szczątki spoczywają w tej katedrze. Na początku przemówienia wskazał na znikomość dóbr materialnych i konieczność poszukiwania sensu oraz wartości duchowych w życiu człowieka. Podkreślał świętość kapłanów i zakonników rozmiłowanych w Chrystusie. Papież zaznaczył, że rolą kapłanów jest pojednanie ludzi z Bogiem, zwłaszcza w czasach, gdy toczy się absurdalna i okrutna oraz siejąca nienawiść wojna niszcząca region Bałkanów. Duchowieństwu jako świadkom przebaczenia i pojednania powierzył w tamtym czasie trudne dzieło prowadzące do pokoju i prawdy. Wyraźnie podkreślał, że Duch Boży zwycięża zło, a w ostatecznym rozrachunku zwycięża miłość, a nie nienawiść. Wskazywał, że słowa i postępowanie powinny być wyrazem przekonania, że ludzie należący do jakiejkolwiek grupy etnicznej lub narodu są synami tego samego Ojca, który jest w niebie.

Papież mówił również o wielkich, zmarłych kapłanach, którzy pozostawili duchową spuściznę, wymienił sługi Boże, przekazał relikwie św. Leopolda Mandica, wielkiego świętego sakramentu pokuty. Sporo miejsca w homilii poświęcił postaci kardynała Stepinaca oraz kardynała Śepera, prefekta Kongregacji Nauki Wiary. Wskazał na nowe czasy i potrzebę nowych, szczególnych metod pracy i troski duszpasterskiej w zmieniającym się społeczeństwie. Słowa podziękowania skierował do sióstr zakonnych, w tym sióstr klauzurowych (Jan Paweł II, 1994, s. 19–21). W tym dniu Jan Paweł II przewodniczył również nieszporom w Katedrze Wniebowzięcia NMP w Zagrzebiu. Papież modlił się przy grobie kard. Alojzego Stepinaca, a na koniec dnia spotkał się z Konferencją Episkopatu Chorwacji.

W kolejnym dniu wizyty najważniejszym wydarzeniem była koncelebrowana Eucharystia z okazji 900. rocznicy powstania diecezji zagrzebskiej, podczas której papież wygłosił homilię. We Mszy św. na hipodromie uczestniczyło milion osób. Główna uwaga została zwrócona na wyznanie wiary Chorwatów, szczególnie w kontekście dziewięciu wieków Kościoła chorwackiego. Papież wskazał, że wśród ludów słowiańskich Chorwaci pierwsi złożyli wyznanie wiary, osiedlając się na tych terytoriach w VII w. Apostołowie Słowian Cyryl i Metody wywarli znaczący wpływ na rozwój religijny i kulturowy całego regionu Bałkanów. O wierności Chrystusowi świadczą też liczni święci pochodzący z tego obszaru.

Papież przypomniał Kartę Wierności Chrystusowi i Papieżowi, napisaną po zakończeniu II wojny światowej, której głównym autorem był kardynał Stepinac. Zauważył, że był to czas niełatwy dla Kościoła i duchowieństwa. Podobnie w roku 1994 czasy w Chorwacji i całym regionie Bałkanów Zachodnich stały się niezwykle trudne. Podziały i napięcia nie są łatwe do przezwyciężenia. Jan Paweł II podkreślił, że pokój jest możliwy, gdyż przez wieki mieszkańcy tych regionów akceptowali się nawzajem, rozwijając wieloraką wymianę w sztuce, języku, piśmiennictwie i kulturze popularnej. Tolerancja religijna nie zanikła przez prawie tysiąc lat i z tej tradycji należy czerpać. W całym wystąpieniu papieskim pobrzmiewało przesłanie pokoju pomiędzy Chorwacją, Bośnią i Hercegowiną oraz Serbią. Papież powiedział: „Postęp i dobrobyt narodów bałkańskich mają tylko jedno imię: pokój!". Stawiał pytanie: „Czyż nie byłoby niedopuszczalną hipokryzją powtarzać «Ojcze nasz», pielęgnując w sobie uczucia urazy i nienawiści, a nawet intencje odwetu i zemsty?". Wskazywał, że rodziny powinny być autentycznymi „szkołami miłości". Mocno wybrzmiało przesłanie: „nadszedł czas, aby Kościół w Zagrzebiu i całej Chorwacji stał się orędownikiem wzajemnego przebaczenia i pojednania. «Proś o przebaczenie i przebaczaj»" (Apostolic Journey to Zagreb, 1994).

Podczas modlitwy *Anioł Pański* ojciec święty, zwracając się do młodych, nawiązał do wcześniejszego spotkania z młodymi w Denver w 1993 r. Powiedział, że młodzi ludzie w Denver byli znakiem dla świata. Pokazali, jak ludzie

różnych narodowości i kultur mogą się rozumieć i kochać, pokonując wszelkie trudności. To doświadczenie może być również punktem odniesienia dla młodzieży chorwackiej i na całych Bałkanach. Młodzież jest powołana, by być na pierwszej linii frontu budowania pokoju. Jan Paweł II podkreślał, iż Chrystus jest prawdą, która może nadać kierunek ich życiu i dać nadzieję dla całej ich przyszłości. Tylko Bóg jest pewnym fundamentem wartości życia i nienaruszalnej godności każdego człowieka. Wszystkie papieskie słowa nawiązywały wyraźnie do wciąż trudnej sytuacji w regionie.

Podczas pożegnania na lotnisku w Zagrzebiu Jan Paweł II wypowiedział słowa: „Pokój z wami! To życzenie ponawiam raz jeszcze, przygotowując się do powrotu do Rzymu. Moja pielgrzymka miała być pielgrzymką pokoju i komunii". Zaznaczył również, że każdy naród ma prawo do uznania politycznego, ma prawo do suwerenności, czemu nie można zaprzeczyć w międzynarodowym systemie etycznym i prawnym. „Dobro pokoju ma swój ostateczny fundament w samym sercu Boga". Tymi słowami Jan Paweł II pożegnał się z wiwatującymi Chorwatami w 1994 r.

W dniach 2–4 października 1998 r. papież odbył swoją kolejną, 84. podróż apostolską, której celem po czterech latach była ponownie Chorwacja. Główną intencją była beatyfikacja kardynała Alojzego Stepinaca, męczennika z czasów komunistycznych, oraz udział w obchodach 1700-lecia założenia Splitu. Hasłem pielgrzymki były słowa „Będziecie moimi świadkami". Jan Paweł II zaznaczał, że była to pielgrzymka świadectwa 2000 lat chrześcijaństwa. Podobnie jak cztery lata wcześniej nawoływał do wzajemnego przebaczenia i pojednania. W pierwszym dniu pobytu prezydent Tudźman wraz z władzami państwowymi przywitał papieża na lotnisku w Zagrzebiu, następnie odbyło się spotkanie z mieszkańcami stolicy, a na koniec dnia w pałacu arcybiskupim papież spotkał się z kardynałami i biskupami.

Jan Paweł II zaznaczył, że w pewnym sensie jest to kontynuacja poprzedniej wizyty. W tym czasie, już po zakończeniu wojny, Chorwacja i inne narody regionu goiły swoje rany wielokierunkowych konfliktów. Zwracając się głównie do młodzieży, przestrzegał, że życie ludzkie na tej ziemi niesie ze sobą różnego rodzaju trudności, a ich rozwiązań z pewnością nie znajdzie się, szukając schronienia w hedonizmie, konsumpcjonizmie, narkotykach czy alkoholu.

3 października 1998 r. w miejscowości Marija Bistrica odprawiona została Msza św. beatyfikacyjna Alojzego Stepinaca. Uczestniczyło w niej około pół miliona osób. Papież wymienił wielu męczenników chorwackich, a także wyznawców wiary z czasów panowania osmańskiego aż po czasy współczesne, wśród których wyróżnia się osobowość kardynała Stepinaca. Nakreślona została sylwetka nowego błogosławionego, szczególnie wyeksponowane zostały jego cierpienia w okresie komunistycznej próby (Stankowicz, 1995, s. 147).

Podczas spotkania z przedstawicielami świata kultury Jan Paweł II powiedział, że w rzeczywistości nie ma prawdziwego postępu bez poszanowania

etycznego wymiaru kultury, badań naukowych i wszelkiej ludzkiej działalności. Relatywizm etyczny, przesłaniający wartości moralne, prowadzi do zachowań, które niszczą godność osoby. To z kolei stwarza poważne problemy dla prawdziwie ludzkiego rozwoju w każdym aspekcie życia. Bardzo ważne słowa dotyczyły minionej epoki i zmieniających się warunków politycznych. Papież stwierdził: „Jednym z rezultatów dynamicznego związku między wiarą a rozumem będzie z pewnością moralne i duchowe odrodzenie waszego kraju, który przez wiele lat był poddawany spustoszeniom ateistycznego materializmu".

W następnym dniu Jan Paweł II odprawił Mszę św. i wygłosił kazanie dla ogromnej rzeszy wiernych w Splicie w 1700. rocznicę męczeńskiej śmierci św. Duje i w rocznicę założenia miasta. Wiara na tych terenach zaczęła rozkwitać od VII w. z chwilą przybycia ludu chorwackiego. W słowach papieża pobrzmiewało dziękczynienie za rozwój i pielęgnowanie wiary na tych terenach przez wieki oraz u progu trzeciego tysiąclecia. Zwrócił uwagę na fakt, iż „wiara katolicka przeniknęła życie narodowe Chorwatów": tak pisali biskupi (*List pasterski* z 16 marca 1939 r.), przygotowując się do jubileuszu ewangelizacji Chorwatów, zaplanowanego na rok 1941 r., a następnie przełożonego z powodu wydarzeń, które ogarnęły wówczas Chorwację, Europę i cały świat. Papież dodał, że chrześcijanie w Chorwacji są wezwani do nadania swojemu krajowi nowego oblicza, przede wszystkim poprzez zaangażowanie się w odnowę w społeczeństwie wartości etycznych i moralnych, podważonych przez dawny totalitaryzm i niedawną przemoc wojny lat 90. na Bałkanach. Naród chorwacki potrzebuje również wiernych świeckich, którzy angażują się w szerzenie Ewangelii w kulturze i polityce. Zadaniem świeckich, mówił papież, „jest nasycanie świata, w którym pracują, Duchem Chrystusowym dla dobra całego społeczeństwa". Zachęcał, by w działalności duszpasterskiej „Kościół domowy" i rodziny zajmowały szczególne miejsce, ponieważ „przyszłość świata i Kościoła przechodzi przez rodzinę", rodzice są dla swoich dzieci pierwszymi głosicielami wiary słowem i przykładem (Jan Paweł II, 1981, s. 1–66). Powiedział również, iż nie należy zapominać o duszpasterstwie młodzieży. Do młodych ludzi należy przyszłość; dobrze wychowana młodzież będzie w stanie budować dobre rodziny, a dobre rodziny będą dobrze wychowywać swoje dzieci. Jan Paweł II zauważył, że w dobie „kultury śmierci" zagrożeniem także w Chorwacji są problemy aborcji i eutanazji. Wskazywał, że obrona życia jest częścią misji Kościoła, duchowieństwa i świeckich.

Po pielgrzymce do Mariji Bistricy papież udał się również do sanktuarium Matki Bożej Wyspiarskiej w mieście Solin, które było odwiecznym świadkiem wiary Chorwatów. Zebrano się pod spojrzeniem Madonny Wielkiego Chorwackiego Przyrzeczenia Chrztu w pierwszym sanktuarium maryjnym na ziemi chorwackiej. Papież powiedział wówczas m.in.: „z tego pierwszego ze swoich sanktuariów na chorwackiej ziemi, niech Matka Boża z Wyspy czuwa nad wami, waszymi rodzinami i waszym Narodem, i niech wspiera was

w dawaniu świadectwa Chrystusowi w nowym tysiącleciu, które jest już tak bliskie!" (Speech at arrival in Zagreb, 1998).

Trzecią apostolską wizytę w Chorwacji, a zarazem swoją setną zagraniczną podróż, Jan Paweł II odbył w dniach 5–9 czerwca 2003 r. Głównym celem wizyty była beatyfikacja pierwszej w dziejach Chorwatki Marii od Jezusa Ukrzyżowanego Petković. Papież przybył z poparciem dla integracji Chorwacji z Unią Europejską. Ważne było też wsparcie dla procesu ekumenicznego pomiędzy katolikami a prawosławnymi. Głównym hasłem pielgrzymki było zawołanie „Rodzina drogą Kościoła i narodu", co wielokrotnie podczas spotkań z wiernymi ojciec święty podkreślał.

Był to czas, kiedy Chorwacja zwróciła się z prośbą o to, by stać się integralną częścią, również z politycznego i gospodarczego punktu widzenia, wielkiej rodziny narodów europejskich. Papież wyrażał nadzieję, że to dążenie zostanie szczęśliwie zrealizowane, że bogate tradycje Chorwacji przyczynią się do wzmocnienia Unii jako jednostki administracyjnej i terytorialnej, a także jako rzeczywistości kulturowej i duchowej. Beatyfikacja Marii Petković miała być przykładem dla kobiet Chorwacji, które powinny być świadome wzniosłego powołania jako „żon" i „matek". Powinny one patrzeć na każdego człowieka oczami serca. Ich obecność jest niezastąpiona w rodzinie, w społeczeństwie i we wspólnocie kościelnej. Podczas homilii wygłoszonej w Trsat w pobliżu Rijeki Jan Paweł II mówił, przypominając słowa biskupów chorwackich: „Chorwacka rodzina katolicka modli się codziennie i uczestniczy w Eucharystii w każdą niedzielę". Aby tak się stało, niezbędny jest szacunek dla świętości niedzieli, który pozwala członkom rodziny skupić się i włączyć w należne Bogu oddawanie czci. Papież dalej kontynuował: „Rodzina, również w Chorwacji, wymaga dziś szczególnej uwagi i konkretnych działań mających na celu promowanie i ochronę jej fundamentalnej natury, rozwoju i stabilności". Miał tu na myśli między innymi poważne problemy mieszkaniowe i związane z zatrudnieniem. Zwrócił również uwagę, że nie można zapominać, iż pomagając rodzinie, bierzemy jednocześnie udział w rozwiązywaniu innych ważnych problemów, takich jak pomoc osobom chorym i starszym, powstrzymanie rozprzestrzeniania się przestępczości oraz znalezienie rozwiązania dla problemu narkomanii. Poprosił rodziny chrześcijańskie, by nie bały się ukazywać innym, przede wszystkim świadectwem życia, autentycznego zamysłu Boga wobec rodziny jako wspólnoty życia opartej na małżeństwie, to znaczy na trwałym i wiernym związku mężczyzny i kobiety, połączonych ze sobą węzłem publicznie uwidacznianym i uznawanym.

W Zadarze Mszę św. ojciec święty odprawił przed katedrą św. Anastazji, męczennicy z Sirmio. W rozważaniach główną uwagę zwrócił na postać Matki Bożej. Mówił, że Najświętsza Maryja Panna pozostaje „wzorem dla wszystkich, którzy słuchają słowa Bożego i wprowadzają je w życie" (por. Łk 8, 21). Papież wyraził uznanie za rozwój różnych form zaangażowania i apostolstwa świeckich. Na zakończenie wybrzmiały słowa o bliskości ze wszystkimi, którzy

cierpią z powodu tragicznych skutków wojny. Zauważył jednak również siłę, odwagę i nadzieję Chorwatów, która pozwoli zobaczyć lepsze dni w przyszłości (Apostolic Journey to Croatia, 2003). Gdy zawierzył na końcu w Zadarze naród chorwacki Matce Bożej, padły niezwykłe słowa przyjęte z wielkim aplauzem: „Dziękuję ci, Chorwacjo!" (Tyrała, 2025, s. 197).

Po 23 latach, które upłynęły od ostatniej pielgrzymki do Chorwacji, warto się zastanowić, jaki ślad tego pielgrzymowania pozostał w tym kraju, co stanowi dziedzictwo papieskiego nauczania, w czym się przejawia tam pamięć o Janie Pawle II współcześnie.

Metody i narzędzia badawcze

Celem empirycznych badań własnych było zidentyfikowanie śladów pamięci i form upamiętnienia nauczania oraz pielgrzymek Jana Pawła II do Chorwacji. Problem badawczy został sformułowany następująco: W jakich formach i intensywności uwidacznia się pamięć Chorwatów o pielgrzymkach i nauczaniu Jana Pawła II?

W procesie operacjonalizacji pytanie głównego postawiono następujące pytania szczegółowe:

1. Jakie są dominujące formy pamięci o pielgrzymkach i nauczaniu Jana Pawła II w świadomości Chorwatów?
2. W jakim stopniu dziedzictwo Jana Pawła II oddziałuje na religijność i postawy moralne badanych, zwłaszcza w kontekście wychowania rodzinnego?
3. W jakim zakresie pamięć o Janie Pawle II jest obecna w przestrzeni publicznej Chorwacji poprzez materialne formy upamiętnienia?
4. Jaką rolę w podtrzymywaniu pamięci o Janie Pawle II odgrywają media oraz organizacje społeczno-religijne?

Ze względu na eksploracyjny charakter badań wstrzymano się od formułowania hipotez.

Projekt badawczy pt. „Dziedzictwo nauczania i pielgrzymowania Jana Pawła II do Chorwacji" zrealizowano w latach 2025–2026 na podstawie porozumienia zawartego pomiędzy Uniwersytetem Papieskim Jana Pawła II w Krakowie, Akademią Kultury Fizycznej im. Bronisława Czecha w Krakowie, Uniwersytetem w Zadarze a Archidiecezją Zadarską. W publikacji zostały przedstawione wybrane wyniki uzyskane w trakcie realizacji projektu.

Badania przeprowadzono z użyciem autorskiego narzędzia badawczego „Kwestionariusz dziedzictwa Jana Pawła II w Chorwacji" (DJPIICh). Kwestionariusz zawierał 42 pytania zamknięte, które dotyczyły następujących obszarów: społecznych, wychowania religijnego w rodzinie, przestrzeni materialnej, komunikacji społecznej i mediów oraz danych socjodemograficznych.

Respondenci wskazywali wybrane kategorie oraz określali swoje preferencje na siedmiostopniowej skali Likerta.

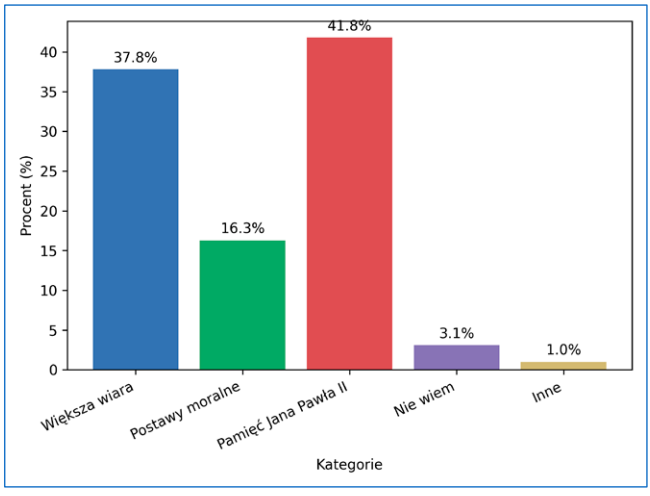
Badania zrealizowano w okresie 1–28.02.2026 r. za pomocą formularza Microsoft Forms, do którego link został rozesłany pocztą elektroniczną do parafii archidiecezji zadarskiej. Kwestionariusz został przygotowany w wersji polskojęzycznej, a następnie przetłumaczony na język chorwacki przez profesjonalnego tłumacza oraz sprawdzony przez dwujęzycznego pracownika naukowego Uniwersytetu w Zadarze. Kwestionariusz poprawnie wypełniło 419 osób, wśród których przeważały kobiety (78%) w stosunku do mężczyzn (22%). Średnia wieku respondentów wynosiła 49,8 lat. Większość respondentów deklarowała bezpośredni udział w pielgrzymkach Jana Pawła II do Chorwacji (62,0%). Udział za pośrednictwem mediów wskazało 14,0% badanych, natomiast brak uczestnictwa zadeklarowało 24,0% respondentów.

Analiza wyników badań własnych

W celu zbadania świadomości respondentów w zakresie sympatii wobec wybranych papieży zadano pytanie dotyczące tego, który z nich zapisał się najbardziej pozytywnie w pamięci Chorwatów. Wyniki badania wskazują na zdecydowaną dominację Jana Pawła II w pamięci respondentów. Aż 401 osób (95,5%) wskazało Jana Pawła II jako papieża, który zapisał się najbardziej pozytywnie w pamięci Chorwatów. Pozostali papieże byli wskazywani sporadycznie: Franciszka wybrało 1,2%, Benedykta XVI 0,5%, Pawła VI oraz Jana Pawła I wskazało po 0,2% respondentów. Kolejne pytanie dotyczyło percepcji trwałych śladów nauczania Jana Pawła II i jego pielgrzymek w świadomości społecznej Chorwatów. Respondenci zostali poproszeni o wskazanie najbardziej widocznych ich przejawów. Wyniki przedstawiono na wykresie 1.

Uzyskane wyniki wskazują, że najbardziej widocznym śladem nauczania Jana Pawła II i jego pielgrzymek do Chorwacji pozostaje pamięć o jego osobie (41,8%). Oznacza to, że w świadomości badanych kluczową rolę odgrywa wymiar symboliczny i pamięciowy, który stanowi podstawowy nośnik jego dziedzictwa. Zbliżony wynik uzyskał wzrost wiary (37,8%), co wskazuje, że ten czynnik religijny jest widocznym przejawem oddziaływania osoby i nauczania papieża. Warto zauważyć także znaczenie oddziaływania na postawy moralne, co potwierdza, że nauczanie papieża pozostaje punktem odniesienia dla ocen i zachowań moralnych części respondentów. Marginalny odsetek odpowiedzi „nie wiem" (3,1%) oraz „inne" (1,0%) wskazuje na stosunkowo wysoką świadomość badanych w analizowanym zakresie.

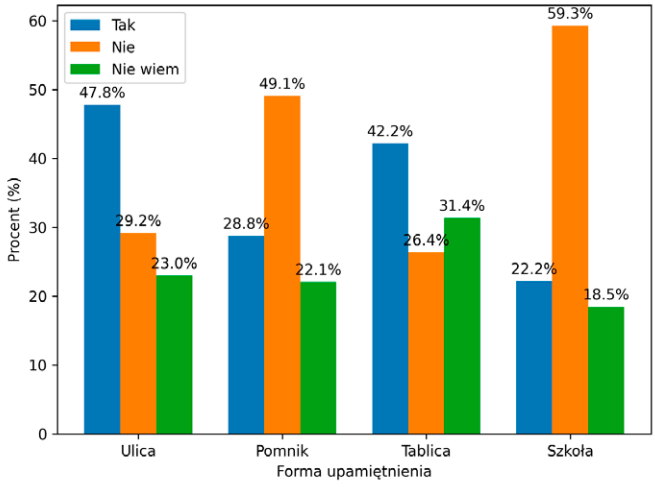
Wykres 1. Najbardziej widoczne przejawy nauczania i pielgrzymek Jana Pawła II do Chorwacji

Źródło: badania własne.

Wskazany na wykresie 1 wątek pamięci wyraża się między innymi poprzez różne formy upamiętniania postaci Jana Pawła II. Respondenci zostali zapytani, czy w ich miejscowości znajdują się następujące ślady pamięci dedykowane papieżowi: ulica, pomnik, tablica pamiątkowa lub szkoła. Zbiorcze przedstawienie otrzymanych wyników prezentuje wykres 2.

Wykres 2. Formy upamiętnienia Jana Pawła II w przestrzeni lokalnej

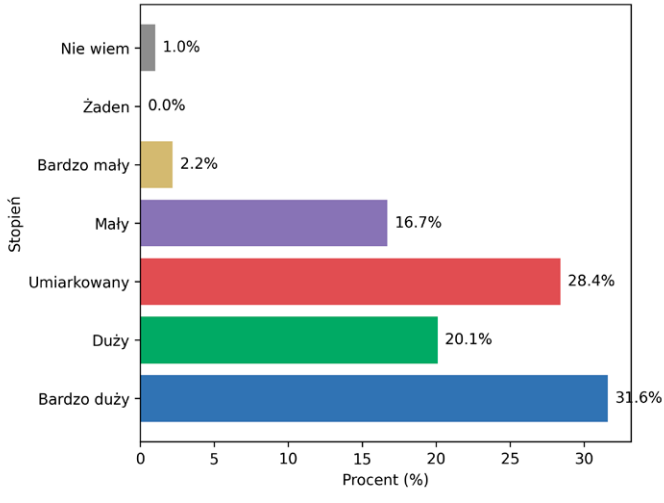

Źródło: badania własne.

Analiza danych zawartych w wykresie 2 wskazuje na zróżnicowany poziom obecności materialnych form upamiętnienia Jana Pawła II w przestrzeni lokalnej. Najczęściej wskazywaną formą są ulice noszące jego imię (47,8%), co sugeruje ich względnie szerokie rozpowszechnienie i wysoką rozpoznawalność w świadomości respondentów. Istotną rolę odgrywają również tablice pamiątkowe (42,2%), które także stanowią ważny element lokalnej kultury pamięci. Zdecydowanie rzadziej wskazywana jest obecność pomników (28,8%) oraz szkół imienia Jana Pawła II (22,2%), przy czym w obu przypadkach dominują odpowiedzi negatywne (odpowiednio 49,1% i 59,3%). Może to świadczyć o ograniczonej liczbie tych form upamiętnienia lub ich mniejszej widoczności w przestrzeni publicznej. Na uwagę zasługuje również stosunkowo wysoki odsetek odpowiedzi „nie wiem" (od 18,5% do 31,4%). Wskazuje to na niepełną wiedzę badanych w zakresie lokalnych form pamięci, co może oznaczać, że część z tych form funkcjonuje raczej na poziomie symbolicznym, rzadziej dostrzegalnym w codziennym doświadczeniu społecznym.

Szczególnym śladem obecności i nauczania Jana Pawła II jest percepcja jego nauczania na temat zagadnień teologiczno-moralnych. Przykładem tego może być poziom zgodności respondentów z prawdami wiary i normami etycznymi, zawartymi w treści nauczania papieża na terenie Chorwacji, w odniesieniu do fragmentu wypowiedzi papieskiej: „Katolicka rodzina chorwacka modli się codziennie, a w niedzielę uczestniczy we Mszy św.". Uzyskane wyniki przedstawiono na wykresie 3.

Wykres 3. Poziom zgodności z nauczaniem papieskim dotyczącym modlitwy rodzinnej i udziału we Mszy św.

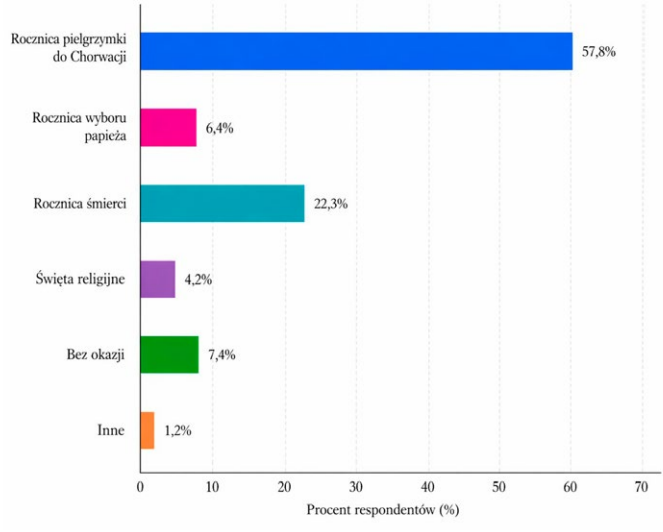

Źródło: badania własne.

Przedstawione wyniki sugerują, że w świadomości badanych katolicka rodzina chorwacka pozostaje silnie zakorzeniona w praktykach religijnych, zarówno w wymiarze codziennej modlitwy, jak i uczestnictwa w niedzielnej Eucharystii. Dominujący charakter ocen wysokich wskazuje na utrwalony obraz religijności jako istotnego elementu życia rodzinnego. Jednocześnie koncentracja odpowiedzi w kategoriach „bardzo duży" (31,6%), „duży" (20,1%) stopień świadczy o postrzeganiu tych praktyk jako normatywnego wzorca, który wciąż odgrywa znaczącą rolę w kształtowaniu tożsamości rodzinnej i kulturowej. Można przypuszczać, że taki rozkład odpowiedzi odzwierciedla faktyczny poziom praktyk religijnych respondentów, a także społecznie utrwalony ideał rodziny katolickiej, przekazywany przez Jana Pawła II w czasie pielgrzymek do Chorwacji. Niewielki udział odpowiedzi wskazujących na niski poziom praktyk sugeruje, że percepcja sekularyzacji życia rodzinnego jest ograniczona lub mniej obecna w świadomości respondentów.

Kolejne pytanie dotyczyło pamięci o Janie Pawle II w mediach. Zapytano respondentów o okoliczności, w których najczęściej jest przypominana postać papieża. Wyniki zaprezentowano na wykresie 4.

Wykres 4. Okoliczności przypominania w mediach o osobie Jana Pawła II

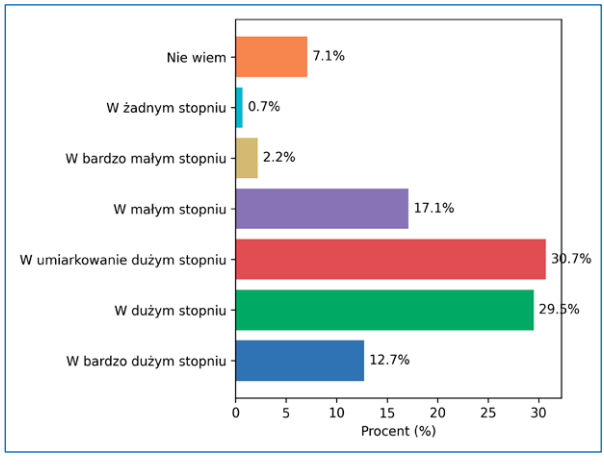
Źródło: badania własne.

Uzyskane wyniki wskazują, że media najczęściej odwołują się do osoby Jana Pawła II w kontekście rocznic jego pielgrzymek do Chorwacji (57,8%). Oznacza to, że wydarzenia te stanowią główny punkt odniesienia w medialnym podtrzymywaniu pamięci o papieżu. Istotne znaczenie ma również rocznica jego śmierci (22,3%), która jest okazją do refleksji i przypominania jego dziedzictwa.

Zdecydowanie rzadziej Jan Paweł II pojawia się w przekazie medialnym przy okazji rocznicy wyboru na papieża (6,4%) oraz świąt religijnych (4,2%). Warto także zwrócić uwagę na obecność odpowiedzi „bez okazji" (7,4%), sugerującej, że część respondentów dostrzega sporadyczne przywoływanie postaci papieża, niezwiązane z konkretnymi wydarzeniami rocznicowymi.

Na koniec zapytano respondentów o stopień, w jakim organizacje społeczno-religijne w Chorwacji przyczyniają się do kultywowania pamięci o Janie Pawle II. Zbiorcze zestawienie odpowiedzi prezentuje wykres 5.

Wykres 5. Rola organizacji społeczno-religijnych w podtrzymywaniu pamięci o Janie Pawle II w Chorwacji

Źródło: badania własne.

Analiza wyników wskazuje, że respondenci dostrzegają istotną rolę organizacji społeczno-religijnych w kultywowaniu pamięci o Janie Pawle II w Chorwacji. Największy odsetek badanych ocenił ten wpływ jako umiarkowanie duży (30,7%). Łącznie duży i bardzo duży stopień wybrało 42,2% badanych, co wskazuje na przekonanie o znaczącym, choć nie dominującym charakterze oddziaływania tych podmiotów. Warto podkreślić, że kultywowanie pamięci o Janie Pawle II nie stanowi podstawowego celu działalności organizacji społeczno-religijnych, których główna aktywność koncentruje się na formacji religijnej, działalności wspólnotowej czy społecznej. Mimo to wyniki badania pokazują, że organizacje te pełnią ważną funkcję pośredniego nośnika pamięci, przypominając o osobie papieża poprzez swoją bieżącą działalność, wydarzenia, inicjatywy czy przekaz wartości. Obecność ocen w małym stopniu (17,1%) i bardzo małym stopniu (2,2%) nie podważają tej roli, lecz raczej wskazują, że ma ona charakter uzupełniający i kontekstowy, zależny od aktywności konkretnych środowisk oraz ich zaangażowania.

Wnioski i zakończenie

Przeprowadzone badania pozwalają stwierdzić, że dziedzictwo nauczania i pielgrzymowania Jana Pawła II w Chorwacji pozostaje żywe i wielowymiarowe, a jego współczesna recepcja przybiera zróżnicowane formy. Najsilniejszym nośnikiem tego dziedzictwa jest pamięć o osobie papieża, która dominuje zarówno w świadomości indywidualnej, jak i zbiorowej badanych. Wskazuje to na trwałe zakorzenienie Jana Pawła II w chorwackiej kulturze pamięci, gdzie funkcjonuje on jako postać o szczególnym znaczeniu symbolicznym i tożsamościowym. Jednocześnie wyniki badań własnych pokazują, że pamięć ta nie ogranicza się wyłącznie do wymiaru wspomnieniowego, lecz znajduje swoje odzwierciedlenie w sferze religijnej i moralnej. Wzrost wiary oraz odniesienia do postaw etycznych wskazują, że nauczanie papieskie nadal oddziałuje na sposób postrzegania życia religijnego i norm społecznych. Szczególnie istotne jest utrzymywanie się obrazu rodziny katolickiej jako środowiska praktyk religijnych, co może świadczyć o trwałości modelu religijności promowanego przez Jana Pawła II.

Analiza form materialnych potwierdza obecność papieża w przestrzeni publicznej, choć ich zasięg i rozpoznawalność są zróżnicowane. Najbardziej rozpowszechnione są nazwy ulic oraz tablice pamiątkowe, podczas gdy pomniki i instytucje edukacyjne występują rzadziej w przestrzeni materialnej, a jednocześnie w świadomości respondentów. Istotnym mechanizmem podtrzymywania pamięci pozostają także media, które czynią to głównie w sposób okazjonalny, koncentrując się wokół rocznic pielgrzymek i śmierci papieża. Taki sposób obecności wskazuje na cykliczny charakter przypominania o Janie Pawle II. Na tym tle szczególnego znaczenia nabiera rola organizacji społeczno-religijnych. Choć nie są one instytucjonalnie ukierunkowane na pielęgnowanie pamięci o papieżu, organizacje te pełnią funkcję ważnego pośrednika w jej przekazywaniu. Poprzez swoją codzienną działalność, inicjatywy oraz przekaz wartości przyczyniają się do utrwalania dziedzictwa papieża, wpisując je w praktykę życia religijnego i społecznego. Ich oddziaływanie ma charakter uzupełniający wobec innych form pamięci, a jednocześnie istotny dla jej ciągłości.

Można stwierdzić, że pamięć o Janie Pawle II w Chorwacji ma charakter wielopoziomowy: obejmuje wymiar symboliczny, religijny, moralny oraz instytucjonalny. Jest ona podtrzymywana zarówno przez jednostki, jak i przez różne podmioty społeczne, przy czym jej intensywność i formy ulegają przekształceniom. Być może z biegiem lat i wraz ze wzrostem laicyzacji społeczeństwa chorwackiego ta rola będzie malała. Możliwy jest także scenariusz, w którym pamięć o osobie i nauczaniu Jana Pawła II pomoże Chorwatom zachować i rozwijać swoją tożsamość religijną.

Bibliografia

Abdelmoula-Viet, D. (2025). *Papież do Chorwatów: tradycja wiary jest skarbem, przekazujcie ją dzieciom!* Pozyskano z: https://www.vaticannews.va/pl/papiez/news/2025-10/papiez-do-chorwatow-tradycja-wiary-jest-skarbem-przekazujcie-j.html (dostęp: 10.04.2026).

Akmadża, A. (b.d.). Papież, który kochał Chorwację. *Trimarium*. Pozyskano z: https://trimarium.pl/projekt/papiez-ktory-kochal-chorwacje-antonio-akmadza-o-janie-pawle-ii/ (dostęp: 10.04.2026).

Andrijanić, G. (2020). W Chorwacji też mamy pokolenie Jana Pawła II. Wojtyła wniknął do serc i umysłów młodych Chorwatów. *wPolityce.pl*. Pozyskano z: https://wpolityce.pl/kosciol/526956-w-chorwacji-tez-mamy-pokolenie-jana-pawla-ii (dostęp: 10.04.2026).

Apostolic Journey to Croatia (2003). Pozyskano z: https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/travels/2003/travels/documents/trav_croatia-2003.html (dostęp: 10.04.2026).

Apostolic Journey to Zagreb (1994). Pozyskano z: https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/travels/1994/travels/documents/trav_zagabria.html (dostęp: 10.04.2026).

Borowiec, A. (2005). Kościół katolicki w Chorwacji wobec problemów współczesności. W: M. Dąbrowska-Partyka (red.), *W poszukiwaniu nowego kanonu. Reinterpretacje tradycji kulturalnej w krajach postjugosłowiańskich po 1955 roku* (ss. 183–203). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Jan Paweł II (1981). Adhortacja apostolska Ojca Świętego Jana Pawła II o zadaniach rodziny chrześcijańskiej w świecie współczesnym. *Familiaris Consortio*.

Jan Paweł II (1994). Musicie pojednać ludzi z Bogiem i między sobą. Spotkanie z duchowieństwem i osobami konsekrowanymi Chorwacji. *L'Osservatore Romano*, nr 11 (167), 19–21.

Jelonek, T. (2014). *104 pielgrzymki Jana Pawła II*. Kraków: Wydawnictwo Petrus.

Kopilović, A. (2006). *Kościół Chrystusowy w służbie narodu chorwackiego: kardynał Franjo Kuharić – świadek Kościoła XX wieku*. Kraków: Wydawnictwo UNUM.

Różycki, P. (2017). *Turystyka a pielgrzymowanie*. Kraków: Wydawnictwo WAM

Speech at arrival in Zagreb (1998). Pozyskano z: https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1998/october/documents/hf_jp-ii_spe_19981002_croazia-arrival.html (dostęp: 10.04.2026).

Stankowicz, A. (1995). Jan Paweł II wobec konfliktu bałkańskiego. Wokół pielgrzymki-wizyty papieża w byłej Jugosławii. *Roczniki Humanistyczne*, vol. 43, nr 7, 143–150.

Świercz, M. (2003). *Podręcznikowy obraz Jana Pawła II*. Pozyskano z: https://katowice.naszemiasto.pl/podrecznikowy-obraz-jana-pawla-ii/ar/c1-5849311 (dostęp: 10.04.2026).

Tyrała, R. (2025). Jan Paweł II i jego wkład w zmiany w Europie Środkowo-Wschodniej: Wybrane aspekty i zagadnienia. *Perspektywy Kultury*, *4*(51), 181–206.

Grzegorz Godawa – dr hab., prof. UPJPII, dziekan Wydziału Nauk Społecznych. Autor ponad stu publikacji naukowych z zakresu pedagogiki społecznej, pedagogiki rodziny, podstaw wychowania i dydaktyki, aksjologii, pedagogiki religii, tanatopedagogiki i pedeutologii.

Magdalena Jankosz – dr, adiunkt na Wydziale Nauk o Komunikacji UPJPII, redaktor językowy. Jej zainteresowania naukowe koncentrują się wokół zagadnień związanych z komunikacją multimodalną, sytuacją komunikacyjną, formą, stylem i językiem wypowiedzi publicznych.

Arkadiusz Krasicki – prof. dr, ksiądz zgromadzenia Ducha Świętego, kapelan akademicki na Uniwersytecie w Osijeku. Jest autorem książek i artykułów, wykłada biblistykę w Zadarze oraz zajmuje się badaniem Ewangelii św. Jana, pneumatologii i liturgicznych tekstów biblijnych.

Paweł Różycki – dr hab., prof. AKF, dyrektor Instytutu Turystyki na Wydziale Turystyki i Rekreacji AKF w Krakowie oraz nauczyciel akademicki w Katedrze Geologii Ogólnej i Geoturystyki AGH w Krakowie. Podróżnik, badacz, eksplorator, specjalizuje się w problematyce teorii turystyki oraz turystyce kulturowej i religijnej. Autor i współautor książek i podręczników akademickich oraz ponad 120 artykułów naukowych z zakresu turystyki.

OPEN ACCESS
perspektywy kultury / *perspectives* on culture
No. 53 (2/2026)

Wojciech Słomski
https://orcid.org/0000-0003-1532-0341
Uniwersytet Vizja w Warszawie
w.slomski@vizja.pl
https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.21

Bez Boga nie ma zbawienia

Recenzja: Kowalczyk, D. i Sosnowski, A. (2026). *Bez Boga nie ma zbawienia*. Kraków: Wydawnictwo Biały Kruk, ss. 440.

Publikacja *Bez Boga nie ma zbawienia* ma formę rozmowy rzeki i sytuowana jest w przestrzeni publicystyki religijnej o wyraźnym charakterze interwencyjnym. Już na poziomie formalnym widoczny jest jej zasadniczy problem: brak wyraźnie określonej metodologii teologicznej. Autor, będący teologiem akademickim, nie prowadzi systematycznej argumentacji, nie rekonstruuje stanowisk przeciwnych ani nie wchodzi w rzeczywisty dialog z aktualnym stanem badań teologicznych czy socjologicznych.

Refleksja przybiera raczej postać syntetycznych diagnoz kulturowych, których struktura retoryczna jest wyraźnie spolaryzowana: świat współczesny przedstawiony zostaje jako przestrzeń ideologicznej dekadencji, podczas gdy Kościół jawi się jako depozytariusz zagrożonej prawdy.

Szczególnie problematyczna jest implikowana w książce wizja relacji Kościół–świat. W świetle konstytucji *Gaudium et spes* Soboru Watykańskiego II relacja ta została opisana nie w kategoriach oblężenia czy permanentnego konfliktu, lecz w kluczu solidarności, rozeznania „znaków czasu" oraz współodpowiedzialności za historię. Sobór nie zrelatywizował prawdy objawionej, lecz ukazał Kościół jako rzeczywistość dialogiczną, misyjną i zakorzenioną w misterium Wcielenia (Sobór Watykański II, 1965).

W omawianej publikacji brakuje tej perspektywy. Zamiast dynamicznej wizji Kościoła jako sakramentu zbawienia dla świata otrzymujemy model silnie defensywny, akcentujący przede wszystkim zagrożenie i konieczność oporu. Taka narracja może sprawiać wrażenie selektywnej recepcji nauczania soborowego, w której element konfrontacyjny zostaje wyeksponowany kosztem wymiaru dialogicznego i inkulturacyjnego.

Najpoważniejszy problem teologiczny ujawnia się jednak na poziomie chrystologicznym. W Ewangelii według św. Jana Chrystus mówi: „Jam zwyciężył świat" (Biblia Tysiąclecia, 2003, J 16,33). Wypowiedź ta posiada zasadnicze znaczenie soteriologiczne i eklezjologiczne: zwycięstwo nad światem – rozumianym jako rzeczywistość skażona grzechem – dokonuje się w misterium Paschy, a nie w przestrzeni kulturowej dominacji.

Sugerowane cytowanie: Słomski, W. (2026). Bez Boga nie ma zbawienia. Recenzja: Kowalczyk, D. i Sosnowski, A. (2026). *Bez Boga nie ma zbawienia*. Kraków: Wydawnictwo Biały Kruk, ss. 440. *Perspektywy Kultury*, *2*(53), ss. 355–357. https://doi.org/10.35765/pk.2026.5302.21
Nadesłano: 16.04.2026 Zaakceptowano: 20.05.2026

Tymczasem ton książki sugeruje, że świat wymaga ponownego „zwycięże-nia" poprzez intensyfikację walki kulturowej i ideowej. Narracja konfrontacyjna przesuwa akcent z już dokonanego zwycięstwa Chrystusa na konieczność permanentnego starcia cywilizacyjnego. W tym sensie centralne orędzie chrześcijańskie – że to Chrystus zwyciężył świat – zostaje w praktyce zastąpione logiką, w której to wspólnota wierzących ma ten świat pokonać.

Powstaje napięcie: czy Kościół ma być świadkiem zwycięstwa Chrystusa, czy też podmiotem, który owo zwycięstwo dopiero realizuje poprzez kulturową konfrontację? W książce dominuje druga perspektywa. Zwycięstwo paschalne nie stanowi hermeneutycznego centrum narracji; centrum zajmuje walka o tożsamość w przestrzeni społecznej.

Tytułowa teza – że bez Boga nie ma zbawienia – jest oczywiście zgodna z klasyczną doktryną katolicką. Problem polega na sposobie jej rozwinięcia. Zbawienie bywa w książce przedstawiane w ścisłym powiązaniu z kondycją cywilizacji zachodniej i jej sporami ideologicznymi. Tym samym rzeczywistość nadprzyrodzona zostaje silnie spleciona z diagnozą kulturową.

Zamiast głębokiej refleksji nad łaską, sakramentalnością czy misterium Kościoła jako *communio* otrzymujemy narrację, w której zasadniczym polem napięcia jest konflikt światopoglądowy. Taka redukcja grozi przesunięciem teologii w stronę ideologicznej mobilizacji.

Eklezjologia wyłaniająca się z książki ma rys wyraźnie konfrontacyjny. Katolicyzm jawi się jako wspólnota zagrożona, która musi bronić swojej tożsamości przed wrogim otoczeniem. Taki model, choć zrozumiały w kontekście doświadczenia sekularyzacji, nie oddaje w pełni katolickiej *catholicitas* – powszechności zdolnej do dialogu, inkulturacji i obecności w różnorodnych przestrzeniach kultury.

W konsekwencji publikacja może wzmacniać mentalność oblężonej twierdzy, zamiast inspirować do spokojnego świadectwa zakorzenionego w paschalnym zwycięstwie Chrystusa.

Bez Boga nie ma zbawienia nie zaprzecza formalnie doktrynie katolickiej, lecz prezentuje jej zawężoną, konfrontacyjną interpretację. Najpoważniejsze zastrzeżenie dotyczy przesunięcia akcentu z chrystologicznego faktu: „Jam zwyciężył świat" na projekt kulturowego zwyciężania świata przez wspólnotę wierzących.

W perspektywie teologicznej to właśnie uznanie, że zwycięstwo zostało już dokonane w misterium Paschy, uwalnia Kościół od logiki permanentnej walki. Jeśli ten wymiar nie stanowi centrum refleksji, istnieje ryzyko, że chrześcijaństwo zostanie odczytane przede wszystkim jako program konfrontacji cywilizacyjnej, a nie jako sakramentalne uczestnictwo w już dokonanym zwycięstwie Chrystusa.

Bibliografia

Biblia Tysiąclecia (2003). Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Wyd. 5. Poznań: Pallottinum.

Kowalczyk, D. i Sosnowski, A. (2026). *Bez Boga nie ma zbawienia*. Kraków: Wydawnictwo Biały Kruk.

Sobór Watykański II (1965). *Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym Gaudium et spes*.

Wojciech Słomski – prof. dr hab., filozof i teolog, profesor akademicki związany z Uniwersytetem Vizja w Warszawie. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się na filozofii religii, teologii systematycznej. Publikuje również w obszarach interdyscyplinarnych, łączących filozofię z naukami społecznymi i psychologią, zwłaszcza w kontekście problematyki tożsamości narracyjnej oraz religijnego doświadczenia człowieka.